

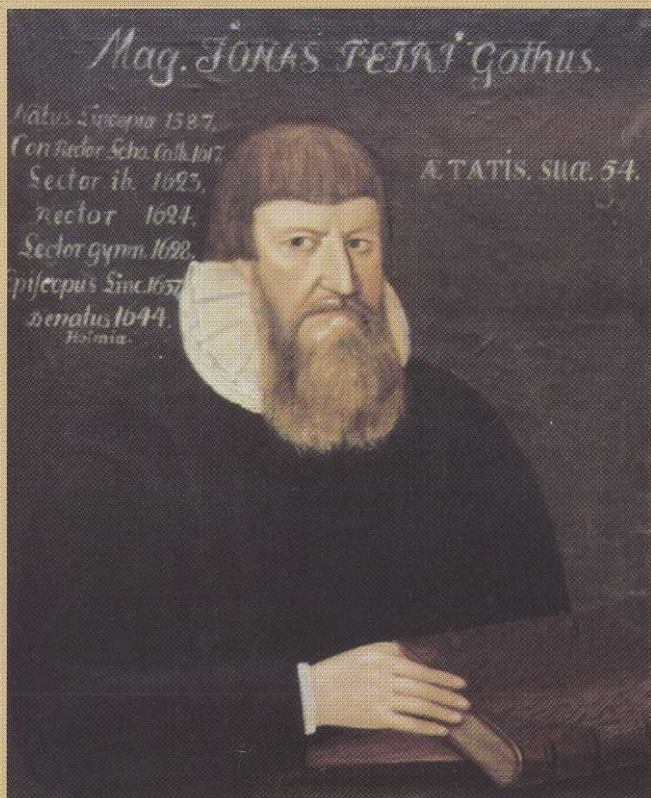
Det här verket har digitaliserats vid Göteborgs universitetsbibliotek och är fritt att använda. Alla tryckta texter är OCR-tolkade till maskinläsbar text. Det betyder att du kan söka och kopiera texten från dokumentet. Vissa äldre dokument med dåligt tryck kan vara svåra att OCR-tolka korrekt vilket medför att den OCR-tolkade texten kan innehålla fel och därför bör man visuellt jämföra med verkets bilder för att avgöra vad som är riktigt.

This work has been digitized at Gothenburg University Library and is free to use. All printed texts have been OCR-processed and converted to machine readable text. This means that you can search and copy text from the document. Some early printed books are hard to OCR-process correctly and the text may contain errors, so one should always visually compare it with the images to determine what is correct.

LEXICON LINCOPENSE

En studie i lexikografisk tradition
och svenskt språk vid 1600-talets mitt

Monica Johansson

MEIJERBERGS ARKIV

FÖR

SVENSK ORDFORSKNING

UTGIVET

AV

STYRELSEN FÖR MEIJERBERGS INSTITUT
VID GÖTEBORGS UNIVERSITET

21

GÖTEBORG 1997

MEIJERBERGS ARKIV
FÖR SVENSK ORDFORSKNING

21

LEXICON LINCOPENSE

En studie i lexikografisk tradition
och svenskt språk vid 1600-talets mitt

AV

MONICA JOHANSSON

Akademisk avhandling för filosofie doktorsexamen
i nordiska språk, som enligt beslut av humanistiska
fakultetsnämnden vid Göteborgs universitet
kommer att försvaras offentligt
fredagen den 30 maj 1997 kl. 10
i Lilla hörsalen, Humanisten

GÖTEBORG
1997

Title: Lexicon Lincopense. A study in lexicographic tradition and Swedish language at the middle of the 17th century.

Language: Swedish

Author: Monica Johansson

Abstract

The headsubject of this study is *Lexicon Lincopense* (or "*Lincopensen*") i.e. *Dictionarium-Latino-Sveco-Germanicum*. The study has both a lexicographic and a language historical profile. One primary aim is to relate "*Lincopensen*" to a lexicographic tradition. This means that I account for the similarities between Latin dictionaries in Europe and "*Lincopensen*" by making the claim that *Lexicon Trilingve* was used by Jonas Petri Gothus when he was compiling "*Lincopensen*". An account of the dictionaries that make up the following "*Lincopensen*" tradition is also included. The other primary aim of this thesis is to establish, on the basis of linguistic criteria, the relation between the Swedish in the Swedish translation in the Latin dictionary and the Swedish entries in the Swedish index. In the translation process Gothus creates several words, often influenced of the German in *Lexicon Trilingve*, that SAOB later often regards as first instances in Swedish. Most of them are to be found in the Latin dictionary in "*Lincopensen*". This shows that Gothus in the Swedish dictionary aims at using idiomatic Swedish. Nevertheless he systematically uses pure products of translation such as the paraphrase involving the word *tilhörig*. This may be part of his ambition to place the semantically important element of a word initially. This type of main entry in the Swedish index creates a clearcut link to the Latin synonyms that are given as equivalents of the Swedish entry.

Key words: Swedish, Early Modern Swedish, lexicography, history of lexicography, language history, word formation, compounds, compound links, derivations, translation, languages in contact.

Meijerbergs institut för svensk etymologisk forskning
Göteborg University

ISSN 0348-7741

ISBN 91-628-2536-4

Novum Grafiska AB, Göteborg 1997

LEXICON LINCOPENSE. En studie i lexikografisk tradition och svenskt språk vid 1600-talets mitt. (Meijerbergs arkiv 21.) Göteborg 1997. Av Monica Johansson.

Errata

S. 6	rad 16	Skall stå: Benner.
S. 7	rad 1	Skall stå: men första gången med svenska 1640.
S. 11	rad 20	Skall stå: Gothus anger också.
S. 40	rad 23	Skall stå: utförande.
S. 57	rad 4	Skall stå: negeras.
S. 65	rad 22	Skall stå: Ty. index (utan citattecken).
S. 71	rad 8	Skall stå: fig. 1.
S. 72	rad 3	Skall stå: fig. 1.
S. 72	rad 25	Skall stå: latinska uppslagsord och ekvivalenter på forngrekiska...
S. 73	rad 30	Skall stå: fig. 1.
S. 77	rad 12	Skall stå: fig. 1.
S. 79	Figur 1	Pilen från Stephanus till Cælius utgår och ersätts av en pil från Theodosius till Cælius.
S. 91	rad 7
och 8	Bindestreck utgår.
S. 161	not 1	Skall stå: 'Rosgåll/eller Bergrodh/...'
S. 214	rad 21,
23 och 27	Skall stå: prefix.
S. 242	rad 26	"på" utgår.
S. 249	rad 14
och 22	Quadrilingue ersätts av DQ.
S. 259	rad 16–22	Meningen "Ett annat sådant..." och resten av stycket utgår.
S. 260	rad 14	"som...ovan" utgår.
S. 266	rad 20	Quadrilingue ersätts av DQ.
S. 268	rad 11	"-
S. 269	rad 1	"-
S. 270	rad 1–2	"-
S. 270	rad 5	Skall stå: substantiveras med.
S. 278	rad 7	Quadrilingue ersätts med DQ.
S. 279	rad 29	"-
S. 280	rad 30	"-
S. 286	rad 15	Skall stå: beläggantalet.
S. 293	rad 8	Skall stå: 127.

- S. 293 rad 9 Skall stå: 194.
S. 297 rad 29 Quadrilingue ersätts av DQ.
S. 298 rad 26-27 "-"
S. 304 rad 23 Skall stå: Möjligen är det det till...
S. 312 rad 27 Skall stå: utnyttjad i.
S. 319 rad 23 Quadrilingue ersätts av DQ.
S. 335 rad 12 Skall stå: pugil-
S. 345 rad 2 Skall stå: *dagtingare*.
S. 357 rad 22 Skall stå: ett tyskt kulturskikt.
S. 361 rad 14 "svenskt" utgår.
S. 384 Figur 3 Pilen under Wolimhaus utgår.
S. 386 Figur 5 "Svinmagen" ersätts med Dictionarium 1733.
S. 391 rad 2 Brenner ersätts av Benner.
S. 409 rad 9 "-"

MEIJERBERGS ARKIV

FÖR

SVENSK ORDFORSKNING

UTGIVET

AV

STYRELSEN FÖR MEIJERBERGS INSTITUT

VID GÖTEBORGS UNIVERSITET

GENOM

BO RALPH

21

GÖTEBORG 1997

LEXICON LINCOPENSE

En studie i lexikografisk tradition
och svenskt språk vid 1600-talets mitt

AV

MONICA JOHANSSON

Ingår som del 21 i Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning

© Monica Johansson och
Meijerbergs institut för svensk etymologisk forskning
Göteborgs universitet
412 98 Göteborg

ISSN 0348-7741
ISBN 91-628-2536-4

Novum Grafiska AB, Göteborg 1997

Utgivarens förord

Sedan 1986 har forskningsprojektet "Lexikografisk tradition i Sverige" bedrivits i växlande omfattning vid Göteborgs universitet. Under perioden hösten 1987 – våren 1991 kunde ett anslag från Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet utnyttjas. Den doktorsavhandling som här ges ut som nummer 21 i *Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning* är samtidigt den första monografiska rapporten från projektet i en planerad svit.

Title: Lexicon Lincopense. A study in lexicographic tradition and Swedish language at the middle of the 17th century.

Language: Swedish

Author: Monica Johansson

Abstract

The headsubject of this study is *Lexicon Lincopense* (or "*Lincopensen*") i.e. *Dictionarium-Latino-Sveco-Germanicum*. The study has both a lexicographic and a language historical profile. One primary aim is to relate "*Lincopensen*" to a lexicographic tradition. This means that I account for the similarities between Latin dictionaries in Europe and "*Lincopensen*" by making the claim that *Lexicon Trilingve* was used by Jónas Petri Gothus when he was compiling "*Lincopensen*". An account of the dictionaries that make up the following "*Lincopensen*" tradition is also included. The other primary aim of this thesis is to establish, on the basis of linguistic criteria, the relation between the Swedish in the Swedish translation in the Latin dictionary and the Swedish entries in the Swedish index. In the translation process Gothus creates several words, often influenced of the German in *Lexicon Trilingve*, that SAOB later often regards as first instances in Swedish. Most of them are to be found in the Latin dictionary in "*Lincopensen*". This shows that Gothus in the Swedish dictionary aims at using idiomatic Swedish. Nevertheless he systematically uses pure products of translation such as the paraphrase involving the word *tilhörig*. This may be part of his ambition to place the semantically important element of a word initially. This type of main entry in the Swedish index creates a clearcut link to the Latin synonyms that are given as equivalents of the Swedish entry.

Key words: Swedish, Early Modern Swedish, lexicography, history of lexicography, language history, word formation, compounds, compound links, derivations, translation, languages in contact.

Meijerbergs institut för svensk etymologisk forskning
Göteborg University

ISSN 0348-7741
ISBN 91-628-2536-4

Novum Grafiska AB, Göteborg 1997

Innehåll

1.	Inledning och bakgrund	1
1.1.	Syfte och utgångspunkter	1
1.2.	Material och disposition	3
1.3.	Stormaktstidens Sverige – en kulturhistorisk bakgrund till Lincopensen	5
1.4.	Samtida information om Lincopensen	11
1.5.	Författarna Grubb och Gothus	14
1.6.	Linköpings domkyrko- och gymnasiebibliotek och dess latinlexikon under Gothus tid	16
1.7.	Dokumentation av det svenska ordförrådet fram till 1640	22
1.8.	Nationalspråkens lexikografiska dokumentation i Norden fram till 1640	25
1.9.	Forskningsöversikt	27
1.10.	Sammanfattning och slutsatser	34
2.	Lexikografiska aspekter på Lincopensen	36
2.1.	Dictionarium Latino-Sveco-Germanicum – ett svenskt latinlexikon i klass med de kontinentaleuropeiska	38
2.2.	Index sveco-latinus – vår första längre svenska ordförteckning	56
2.3.	Index germanico-latinus – med vilket syfte?	65
2.4.	Lincopensen i praktiskt bruk	68
3.	Lincopensen i klassisk lexikontradition	70
3.1.	En översikt över latinlexikonbeståndet i Europa fram till 1600-talets mitt	70
3.2.	Svenska latinlexikon före Lincopensen	78
3.3.	Latinlexikonerna i övriga Norden	83

3.4.	Att söka en förlaga – problembeskrivning	84
3.5.	Metod	85
3.6.	Undersökningen	89
3.7.	Resultat och slutsatser	120
4.	Svenska språket i Lincopensen: ortografi	123
4.1.	Markering av palataliserat <i>g</i> , <i>k</i> och <i>sk</i> framför främre vokal	126
4.2.	Inskottskonsonant	126
4.3.	Bruket av <i>ch</i> för senare <i>k</i>	128
4.4.	Inskott av <i>e</i> i av gammalt enstaviga substantiv som slutar på resonant	129
4.5.	Verb och substantiv med <i>-ia</i> i slutstavelsen	131
4.6.	Fördelningen av <i>v</i> , <i>u</i> och <i>w</i> för <i>u</i> -ljudet i Lincopensen	132
4.7.	Stavningen av <i>v</i> -ljudet	133
4.8.	Bruket av <i>å</i> och <i>o</i> för <i>å</i> -ljudet	134
4.9.	Bruket av <i>h</i>	135
4.9.1.	Bruket av <i>h</i> i förbindelsen <i>gh</i> i medial och final position	136
4.9.2.	Bruket av <i>th/t/d</i> i initial position	137
4.9.3.	Bruket av <i>dh/d/t</i> i medial och final position	139
4.9.4.	Bruket av <i>th/t</i> i medial och final position	139
4.9.5.	Bruket av <i>h</i> som markering av lång vokal	139
4.9.6.	Bruket av <i>h</i> som markering av kvalitet	140
4.10.	<i>D</i> , <i>t</i> och <i>dt</i> i final position	140
4.11.	Uttal och stavning	146
4.12.	Slutsatser om ortografi i Lincopensen	148
5.	Svenska språket i Lincopensen: sammansättning	153
5.1.	Den grammatiska strukturen	157
5.1.1.	Substantiv	157
5.1.2.	Adjektiv	158
5.1.3.	Verb	163
5.1.4.	Sammanfattande synpunkter	165
5.2.	Fogens form	166

5.2.1.	Enstaviga förled	168
5.2.2.	Två- och flerstaviga förled	174
5.2.3.	Sammansättningar med sammansatta förled	189
5.2.4.	Slutsatser om fogens form	190
5.3.	Slutsatser om sammansättningarna i Lincopensen ...	192
6.	Svenska språket i Lincopensen:	
	prefixavledning	194
6.1.	Prefix med företrädesvis inhemskt ursprung	198
6.1.1.	Prefix med negerande och pejorativ funktion	198
6.1.2.	Övriga inhemska prefix i Lincopensen	208
6.2.	Prefix med tyskt ursprung	212
6.3.	Prefix med romanskt ursprung	216
6.4.	Partikelverb	217
6.5.	Sammanfattande slutsatser om prefixavledningar och partikelverb i Lincopensen	222
7.	Svenska språket i Lincopensen:	
	suffixavledning	225
7.1.	Substantiv	227
7.1.1.	Inhemska suffix som används för att beteckna levande varelser	228
7.1.2.	Tyska suffix som används för att beteckna levande varelser	231
7.1.2.1.	-are	231
7.1.2.2.	-när	241
7.1.2.3.	-(er)ska och -inna	242
7.1.3.	Romanska suffix som betecknar levande varelser	247
7.1.4.	Inhemska suffix som bildar abstrakter	249
7.1.4.1.	-an	254
7.1.5.	Tyska suffix som oftast bildar abstrakter	259
7.1.5.1.	-het	259
7.1.5.2.	-erij	260
7.1.5.3.	-else	267
7.1.5.4.	-(n)ing	268
7.1.5.5.	-ande	269
7.1.6.	Romanska suffix som bildar abstrakter	270

7.1.7.	Sammanfattande kommentar till de substantivbildande suffixen i Lincopensen	273
7.2.	Adjektiv	277
7.2.1.	Adjektiv bildade med inhemska avledningssuffix	279
7.2.1.1.	-ug och -og	279
7.2.1.2.	-ot	280
7.2.1.3.	-lig	284
7.2.1.4.	-sam	284
7.2.1.5.	-(i)sk	286
7.2.1.6.	-ad/-at, -d/-t; -en/-in	288
7.2.2.	Avledningar med tyska suffix	292
7.2.2.1.	-ig	292
7.2.2.2.	-bar	293
7.2.2.3.	-aktig/-achtig och haftig	294
7.2.2.4.	-mätig/-mässig; -artad	297
7.2.2.5.	-dan	298
7.2.3.	Avledningar med romanska suffix	298
7.2.4.	Sammanfattande kommentar till de adjektivbildande suffixen i Lincopensen	299
7.2.5.	Omskrivningar med <i>tillhörig</i>	300
7.3.	Verb	314
7.4.	Adverb	319
7.5.	Sammanfattande synpunkter på suffixavledningarna i Lincopensen	326
8.	Arvet efter Lincopensen	328
8.1.	Svenska språket i Lincopensen	328
8.1.1.	Lincopensen som källa för svensk språkvetenskap	331
8.1.2.	Lincopensen som källa för SAOB	335
8.1.2.1.	Lincopensen som källa för förstabelägg i SAOB	337
8.1.2.2.	Beläggställen i Lincopensen	339
8.1.2.3.	Förstabeläggen grupperade efter ordbildning	341
8.1.2.4.	Förstabeläggen grupperade efter ordklasser och referenter	357
8.1.2.5.	Översättningsprocessens inverkan på ordförrådet	358
8.1.2.6.	Sammanfattande slutsatser	364

8.2.	Lincopenstraditionen i svensk lexikografi	365
8.2.1.	Index svecicus secundus 1641, 1642, 1643 och 1647	369
8.2.2.	Wolinhaus Syllabus 1649 och Enchiridion 1688 ...	372
8.2.3.	Gezelius Vocum Latinarum Sylloge 1672 och 1688	374
8.2.4.	Fasciculus Dictionum 1677 och 1690	376
8.2.5.	Hamburgensen	377
8.2.6.	Novum lexicon 1716	381
8.2.7.	Dictionarium 1733, "Svinmagen"	381
8.2.8.	Slutsatser om Lincopensens efterföljare	383
8.3.	Mot nya ordböcker	387
8.4.	Lincopensens betydelse för eftervärlden	388
Slutord		390
Summary		392
Litteraturförteckning		405
Bilaga		423

1. Inledning och bakgrund

1.1. Syfte och utgångspunkter

Språkhistoriskt sett är första hälften av 1600-talet en särskilt intressant period. Kanske kan övergången från ett äldre, rent av nästan medeltida språk, till ett senare med delvis nya karaktäristika låta sig placeras här. En språklig medvetenhet har vaknat, en trevande språkforskning finns dokumenterad, och svenskan utsetts för inflytande från andra språk både genom de kontakter som sker man och man emellan i Sverige och i utlandet och genom skriftliga översättningar. Nya texttyper växer också fram (Ståhle 1975:9f.).

Vid denna tid, närmare bestämt år 1640, trycktes en i sitt slag enastående bok i Sverige, nämligen *Dictionarium Latino-Sveco-Germanicum*. Boken kallas också *Lexicon Lincopense* eller *Lincopensen* efter sin tillkomst- och tryckort. Denna benämning är också vedertagen i facklitteraturen och kommer att användas i denna framställning då lexikonet i sin helhet åsyftas. Ordboken trycktes på Christoffer Günthers gymnasietryckeri och är ett av de få omfångsrika arbeten som han kom att trycka. Ändå är förvånansvärt lite känt om *Lincopensen*. Författare till lexikonet är läraren vid domkyrkoskolan och senare gymnasiet i Linköping och sedermera biskopen i Linköping Jonas Petri Gothus. Som initiativtagare till ordboken nämns i förordet Nicolaus Grubb, också han lärare vid domkyrkoskolan och präst i Linköpings stift.

Lincopensen var inte bara ett betydelsefullt verk för Günthers tryckeri, utan även sett i ett nationellt perspektiv var det ett epokgörande arbete, även om det kanske inte för en nutida läsare är så lätt att föreställa sig dess betydelse. Sverige hade inte tidigare

haft ett lexikon av denna omfattning, som i tre olika delar doku-
menterade såväl latin som svenska och tyska. Ändå hade latin
studerats länge vid domkyrkoskolor, gymnasier och universitet,
och man hade översatt flitigt inte minst från latin och tyska
(Hansson 1982:33).

Ett första syfte med denna avhandling är att undersöka det
svenska språket i *Lincopensen*. En sådan undersökning skulle
med tanke på de ovan nämnda möjliga ordboksförfattarna Grubb
och Gothus kunna kartlägga eventuella olika författares ansvar
för olika delar av ordboken. Genom att jämföra svenska språket i
Lincopensen med relativt samtida språkdokument, framför allt av
liknande slag, får man också en viss möjlighet att bedöma om
Lincopensen exempelvis gick i bräsch för språkliga nymodig-
heter. Detta har betydelse när det gäller att bedöma om *Lincopensen*'s
författare genom sitt ordboksarbete kan ha haft någon
betydelse för det svenska språkets utveckling.

Lincopensen är som redan framhållits ett samlande namn för
tre olika lexikondelar. Den mest omfattande delen består av det
latinsk-svensk-tyska lexikonet, i det följande kallat Linc.lat. Den
andra delen är det svenska indexet, som listar svenska ord och
uttryck tillsammans med latinska ekvivalenter, här kallat Sv.
index. Den tredje delen är ett index som tar upp tyska ord och
deras motsvarigheter på latin, här kallat Ty. index. I två av ord-
boksdelarna är alltså svenskan representerad. Eftersom svenskan
fyller olika funktion i dessa två delar, ligger det också nära till
hands att misstänka att detta visar sig i den språkliga utform-
ningen. **Ett andra syfte med avhandlingen** är därför att försöka
fastställa hur svenskan i de båda ordboksdelarna förhåller sig till
varandra. Man kan exempelvis tänka sig att uppslagsorden i det
svenska indexet kan ha hämtats från svenskan i latinlexikonet.

Lincopensen är Sveriges första mer omfattande ordbok. Även
med dagens mått är det en mycket omfattande ordbok. För sin
samtid var den i omfång jämförbar med exempelvis de kända
ordböckerna av Calepinus och Faber. Ett lexikon av denna kaliber
kan inte utarbetas i ett vakuum av en enda person och plöts-
ligt bara finnas tillgängligt. **Ett tredje syfte med avhandlingen**
är därför att sätta in *Lincopensen* i ett lexikografihistoriskt sam-

manhang. Detta innebär att spåra förlagor och förebilder för lexikonet men också att undersöka vilken roll ordboken kom att spela för den efterföljande lexikontraditionen i Sverige.

1.2. Material och disposition

Lincopensen erbjuder forskningsmaterial för skilda discipliner. Huvudintresset i denna avhandling knyts emellertid till svenskan i latinlexikonet och till svenskan i det svenska indexet. Avhandlingen består egentligen av två delar, en som kartlägger den lexikografiska traditionen och en som redogör för det svenska språkets utformning i *Lincopensen*.

Efter en genomgång av syfte och material består det första kapitlet av en kulturhistorisk redogörelse för den miljö där *Lincopensen* tog form. Därefter följer en översikt över samtida information om ordboken samt en presentation av författaren eller författarna och det skolbibliotek som fanns i Linköping vid tiden för *Lincopensen*'s tillblivelse. Introduktionskapitlet innehåller också en enkel beskrivning av hur svenskan fram till år 1640 är dokumenterad samt en kortare översikt över den lexikografiska dokumentationen av de inhemska språken i Norden. Därefter följer också en forskningsöversikt. Kapitel 2, som ägnas åt *Lincopensen*'s lexikografiska utformning, utgör ett underlag och en referensram för de lexikografiska jämförelser som senare genomförs, dels mellan *Lincopensen* och olika kontinentala latinlexikon i syfte att fastställa en förebild för *Lincopensen*, dels mellan *Lincopensen* och senare lexikon i Sverige för att fastställa *Lincopensen*'s lexikografihistoriska betydelse. Kapitel 3 behandlar de klassiska språkens, främst latinets, lexikontradition och relaterar *Lincopensen* till denna. Genom jämförelser med kontinentaleuropeiska latinlexikon kan också en huvudförlaga till *Lincopensen* fastställas.

Kapitlen 4–7 behandlar svenska språket i *Lincopensen* och ägnas alltså i huvudsak åt avhandlingens första och andra syften, nämligen att på språkliga grunder med svenskan som utgångspunkt göra bedömningar av eventuellt olika författares insatser i

Lincopensen, av beroendeförhållanden inom ordboken och av ordbokens eventuella påverkan på svenska språkets ordförråd, men ett försök görs också att värdera i vad mån det svenska språket i *Lincopensen* kan ses som representativt för sin samtid. Ett lexikon av denna typ erbjuder naturligtvis begränsade möjligheter för studiet av svenskan. Material för syntaktiska undersökningar saknas i princip. Likaså är underlaget för semantiska studier behäftat med brister. Det svenska indexet ger visserligen genom de latinska ekvivalenterna indikationer om vad de svenska uppslagsorden betyder. Man kan dock knappast tala om en regelrätt betydelsebeskrivning när ett antal ekvivalenter radas upp, men tillsammans bidrar dessa med en semantisk approximation. Det svenska uppslagsordet *gåå* får exempelvis följande ekvivalenter: 'carpere, gradi, ire, incedere, pergere, vadere, tendere, venire, itare, meare, ambulare'. Samtliga dessa latinska ord finns som uppslagsord i *Lincopenses* latinordbok och har då oftast en mer preciserad översättning till svenska än bara 'gåå', likaså när det gäller översättning till tyska. De kan alltså snarast sägas stå i samma relation till varandra som de givna orden i en synonymordbok. Även om inget enskilt avsnitt kommer att ägnas åt betydelsebeskrivningen i *Lincopensen* kommer denna ändå att beröras mera perifert i anslutning till andra resonemang. I första hand är det ortografi och ordbildning som är föremål för undersökning. Ortografin behandlas i kapitel 4. Ordbildningen omfattar sammansättningar och avledningar, varav de senare i sin tur indelas i prefixavledningar och suffixavledningar. Ordbildningen redovisas i kapitlen 5, 6 och 7.

I kapitel 8 sammanfattas det språkligt karaktäristiska för *Lincopensen*, som ett underlag för ett helhetsperspektiv på *Lincopenses* betydelse för eftervärlden både språkligt och lexikografiskt. Som ett exempel på eftervärldens bedömning av *Lincopensen* som språklig källa används framför allt SAOB, varvid SAOB:s förstabelägg från *Lincopensen* särskilt behandlas. Slutligen ägnas ett avsnitt åt *Lincopenses* roll i den svenska lexikontraditionen under senare hälften av 1600-talet och förra hälften av 1700-talet.

1.3. Stormaktstidens Sverige – en kulturhistorisk bakgrund till Lincopensen

Den första hälften av 1600-talet i Sverige var en uppbyggnadstid på många områden; inte minst gällde detta utbildning på alla nivåer. Den begynnande stormakten behövde utöver präster, som sörjde för den andliga och pedagogiska verksamheten, bl.a. också en växande kader av utbildade ämbetsmän. Gustav II Adolf satsade därför på Uppsala universitet med fler professorer, bibliotek och så småningom också tryckeri. Kungen kom också att stå för ett visst ekonomiskt bidrag till studenterna. För att få kompetenta lärare till universitetet inkallades flera tyskar. Läger man till detta de många studieresor som företogs under 1600-talet till tyska universitet, kan man misstänka att tyska knappast uppfattades som ett helt igenom främmande språk i den tidiga stormaktstidens Sverige. I städerna, framför allt i gymnasie- och universitetsstäderna, fanns säkert en ganska god beredskap för att åtminstone förstå tyska. Det verkar exempelvis inte ha funnits läromästare i tyska vid universitetet, medan sådana fanns i bl.a. italienska och andra främmande språk. Motivationen för att förstå tyska var säkert också ganska god. Som student i Tyskland hade man behov av att förstå såväl talad som skriven tyska. Kanske var man i enlighet med vad som just sagts också förberedd på denna situation genom kontakt med tyskar i Sverige. Något liknande kan i viss grad också ha gällt de svenskar som deltog i trettioåriga kriget. Om svenskarnas principiella förtrogenhet med tyskan, inte minst genom det inflytande som lågtyskan utövat alltsedan medeltiden, vittnar kanske vidare det faktum att puristiska ambitioner under 1600-talet sällan riktade sig mot tyskan.

Den aktiva tyska språkfärdigheten behöver dock inte ha varit så god hos svenskarna. Omvänt kunde tyskarna säkert också ha svårigheter att förstå och tala svenska. De hade inte heller samma motivation att klara svenskan som svenskarna att behärska tyskan. Detta ändrades dock i och med att Sverige efter trettioåriga kriget fick tyska besittningar, bl.a. kontrollerades universitetet i Greifswald. Frammot tiden kring 1700 finns ett uttryckligt behov av lexikon för tyskar som vill skaffa sig kunskaper i

svenska. Det är ovisst om det språkliga förhållandet mellan tyskar och svenskar i stormaktstidens Sverige är jämförbart med de förhållanden som rådde i det medeltida hansaområdet. Troligen är så inte fallet, men det kan ändå vara befogat att påminna om denna tidigare rådande språksituation (se t.ex. Moberg 1989, Jahr 1994 och 1995 samt Braunmüller 1995). Under tidigt 1600-tal bedrev många blivande präster studier i norra Tyskland där ju tyskan har förhållandevis större likheter med det nordiska språkområdet än längre söderut. Jämför också Hedquist (u.å.) som pekar på möjligheter till spontan förståelse i kommunikationen mellan dagens skandinaver och nederländare.

Det viktigaste främmande språket var ändå latinet, som fungerade som ett slags lingua franca i den lärda världen. Även om det klassiska latinet var studiernas mål, kom säkert de olika nationalspråken att prägla det latin som talades av respektive landsmän. I linje med detta menar också Brenner & Tengström (1977:47), att såväl medeltida som samtida latinska ord finns blandade med det klassiska ordförrådet i *Lincopensen*. Latin studerades från trivialskolan och genom hela gymnasiet. Latinet och särskilt den latinska poesin fick liksom värtaligheten eller retoriken en framskjuten plats. Eleverna skrev tal och dikter och framförde sina texter på latin. Mot slutet av skolgången skulle man kunna samtala och utöva retorik på latin. En tydlig bild av denna verksamhet ger Åslund (1992) i sin beskrivning av Magnus Gabriel De la Gardies studietid. Det praktiska bruket av latinet fick en betydelsefull roll inte minst genom det memorerande och uppläsande som hörde till tidens pedagogiska modeller.

Läromedel och böcker över huvud taget var ett problem i dåtidens utbildning. Böcker var dyra och svåra att få tag i. Vid 1600-talets början fanns ganska få tryckerier i Sverige. Att äga en bok var säkert få förunnat, åtminstone under den tidiga studiegången. Detta gällde även ordböcker. Som ersättning för dessa cirkulerade troligen handskrivna gloslistor av varierande kvalitet. Ett viktigt hjälpmedel vid latinstudiet kom de verk av teologen och pedagogen Johann Amos Comenius att bli, som översattes och trycktes i Sverige och delvis också utökades med svenska ordlistor. *Janua Lingvarum reserata aurea* gavs exem-

pelvis ut i Stockholm vid flera tillfällen, men första gången 1640, och var då försedd med bl.a. ett svenskt register med rubriken "Register på alla the Swenske Ord / som inom thenne Tungomåls Dören äre til finnandes". En senare utgåva från år 1647 innehåller också ett avtryck av det svenska indexet i *Lincopensen* i något ändrad form under rubriken "Svecicus secundus" (se kap. 8). Ericus Schroderus Upsaliensis ansvarade för det svenska registret, men vem som låg bakom "Svecicus secundus" framgår inte av den tryckta texten. Skolorna och universiteten kom successivt att bygga upp bibliotek, ofta med hjälp av donationer. I syfte att förbättra biblioteket i Linköping ålade exempelvis Johannes Bothvidi, biskop i Linköping 1631–1635 och Gothus företrädare, i sin skolordning 1633 rektor att "medh flijt föröka Schole libriet, sankandes thett aff clero och andre förnämde män". Det uppges också att Bothvidi skänkt biblioteket Calepinus sexspråkiga lexikon och att Jonas Petri Gothus var mycket intresserad av biblioteket och skänkte två verk samt förmedlade andra donationer (Hjelmqvist 1937:55f.). Liknande skedde vid de flesta andra bibliotek.

Uppsala, Dorpat, Åbo, Lund och Greifswald var under hela eller delar av 1600-talet svenska universitetsorter. Viktiga inom utbildningsväsendet var även de övriga domkyrkostäderna med sina domkyrkoskolor, senare omvandlade till gymnasier, först i Västerås och Strängnäs, senare följda av Linköping, Åbo, Dorpat och Skara. Linköpings gymnasium kom på 1670-talet att bli det mest besökta med 600 elever i de båda tillgängliga skolformerna tillsammans (Lindroth II 1975:68). Varje universitet och gymnasium kom så småningom också att få sitt tryckeri och sin bokbindare/bokhandlare. I Linköping innehade Christoffer Günther gymnasietryckeriet 1635–1654 (Hansson 1982:308). På detta tryckeri framställdes *Lincopensen* år 1640. Någon upplagestorlek finns inte angiven, men mot bakgrund av kända upplagestorlekar för andra verk kanske den kan uppskattas till mellan 300 och 500 exemplar (Hansson 1982:221).

1630-talet var en politiskt sett orolig tid. Mycket av statens intresse och ekonomi ägnades utrikespolitiken. Även om boktryckeriverksamheten fick kännas vid en nedgång under denna

tid, förekom ändå viss aktivitet som tog sig uttryck i en markant uppgång av tryckalster, speciellt översättningar, ett tiotal år senare (Hansson 1982:17ff.). En verksamhet som på ett naturligt sätt kunde göra behovet av ordböcker påtagligt var just översättning. Under första hälften av 1600-talet intensifierades arbetet med översättningar av olika slag på ett markant sätt, och Sverige fick i Ericus Schroderus Nycopensis en "translator regni". Under hela 1600-talet är det främst tyskan man översätter från. Därefter följer latinet som dominerande källspråk. Det är därför naturligt att ett lexikon som trycktes i Sverige 1640 rörde sig mellan språk som latin, svenska och tyska. Översättningsverksamheten i Sverige under 1600-talet har utförligt beskrivits av Hansson (1982).

Under första hälften av 1600-talet tilldrar sig Sveriges historia och språk ett starkt intresse genom insatser av en generation kulturpersonligheter födda i slutet av 1500-talet. Hit hör Johannes Bureus (f. 1568), Johannes Messenius (f. 1579), Johannes Rudbeckius (f. 1581), Johan Skytte (f. 1577), översättaren Ericus Benedicti Schroderus Nycopensis (f. 1575, bror till Johan Skytte), Jakob De la Gardie (f. 1583, far till den ovannämnde Magnus Gabriel), Georg Stiernhielm (f. 1598), samt ordboksförfattaren Ericus Johannis Schroderus Upsaliensis, troligen född något av de första åren av 1600-talet.¹ Till denna generation kan man också räkna Jonas Petri Gothus (f. 1587), egentlig författare till *Lincopensen*, samt Nicolaus Grubb (f. 1584), som i förordet till *Lincopensen* anges som initiativtagare till ordboken. Det kan vara av visst intresse vid studiet av svenska språket i olika texter att också kunna hålla isär författarna generationsvis. Att Grubb och Gothus hör till samma generation borgar naturligtvis inte för en gemensam språksyn, men ändå är det troligt att de språkliga skillnader som kan konstateras mellan exempelvis *Lincopensen* och de ordboksarbeten som har Ericus Schroderus Upsaliensis

¹ Ordboksförfattaren Ericus Schroderus Upsaliensis tillhör en generation yngre än *Lincopensens* författare, och Hesselman uppskattar honom till att vara född under något av de första åren på 1600-talet, dock före 1609 (Hesselman 1929:XIII). Vi har alltså två män med namnet Ericus Schroderus vid denna tid som båda var språkligt verksamma.

som upphovsman i viss mån kan hänföras till den omständigheten att de respektive författarna tillhör skilda generationer.

Under första hälften av 1600-talet fanns det ett behov av språkbeskrivning och språkliga läromedel i Sverige. Länderna på Europas kontinent kunde sedan länge visa upp exempelvis ordböcker av olika slag. Författaren till "Thet swenska språketz klagemål, at thet, som sigh borde, icke ährt blifwer" skriver 1658:¹

Hwad är thet Swenske rädas,
Som skrifwa intet mehr?
Så wäl som iagh the hädas,
At man ej Böker seer.
Åth them ther effter fråga,
Wij säya medh stoor skam,
Thet wij nu intet äga,
Som wärt är wijsas fram.
På elfwe Språk nu trykkes,
Calpijn, migh vthelagt,
Hwad må thet Wården tykkes,
Om oss, aff thet föracht?
Ja ther ij, en vthtydde,
Hwad thet Ord Gothus war
Han säger at thet lydde,
En groff och plumper Kar.

Källquist (1934:252–282) ger följande moderna parafras till diktet:

Var är det svenskarna äro rädda för, eftersom de inte längre skriva något? Likaväl som jag hånas de för att man inte finner några (svenska) böcker. Åt dem, som fråga därefter, måste vi med stor

¹ Dikten gavs ut 1658. Arne Lindström (1934) hävdar att den också skrevs då. Detta gör han i polemik mot Johan Nordström (1917), som hävdade att dikten skrevs 1631 eller 1632. Källquist (1934) fullföljer Nordströms resonemang och menar att dikten bär flera spår av att vara skriven under Gustav II Adolfs tid. Källquist och Nordström ger inga referenser till varandra, vilket säkert kan förklaras av att deras respektive arbeten var relativt samtida. Ytterligare ett argument för att dikten skulle ha tillkommit före 1640 – utan att jag därför tar ställning till dateringsfrågan i sin helhet – kan vara att *Lincopensen* inte verkar vara känd för författaren. Eller var den det? Är det så att diktens författare genom ordet *Gothus* anspelar på den lexikonverksamhet som kan ha varit igång i Linköping i princip redan från år 1628, då *Lexicon Trilingve* donerades till skolan (jfr nedan). Calepinus lexikon med elva målspråk var emellertid känt. Var och hur diktens författare kommit i kontakt med detta lexikon framgår inte.

skam säga, att vi inte ha någon litteratur värd att framvisas. På elva språk trycks nu Calepinus' lexikon utan att jag tagits med. Vad skall världen anse om oss efter en sådan ringaktning? Ja, det var däri, som en person uttydde ordet 'gothus'. Han sade, att det betydde en okunnig och plump karl!

Det är alltså tydligt att man var väl medveten om åtminstone en del av de ordböcker som sedan länge fanns i Europa. Calepinus¹ nämns i dikten, men också det medeltida latinlexikonet *Catholicon* bör ha varit känt. Till dessa kan säkert också senare tyska ordböcker läggas. Många kom i kontakt med dem genom sina peregrinationer och längre studier i Tyskland. En del lexikon kom också att föras med hem till Sverige efter sådana resor.

I Sverige påbörjades många ordböcker under denna tid. Syftena kunde vara olika. I *Gambla Swea- och Götha-måles fatebur* (1643) presenterade Stiernhielm bortglömda "götiska" ord under bokstaven A. Lika ofullbordat blev det "Lexicon gothicum", en svensk ordbok, som Bureus lär ha arbetat med runt 1630. Ericus Schroderus tryckte däremot ett fyrspråkigt *Lexicon Latino-Scandicum* 1637, medan hans *Dictionarium quadrilingue* blev liggande i handskrift tills det gavs ut av Bengt Hesselman 1929. Under senare delen av 1600-talet skulle Verelius ta upp den götiska tråden. Hans ordbok var dock oavslutad när han dog år 1682 och kom senare (1691) att ges ut av Rudbeck under titeln *Index Lingvæ Veteris Scytho-Scandicæ sive Gothicæ*. Också en bror till Johannes Rudbeckius, Jacob B. Rudbeckius, senare rektor i Örebro, Strängnäs och slutligen vid Collegium illustre i Stockholm, började utarbeta en svensk ordbok (B. Rud. Hall 1911:19f. och 249). Hans arbete tycks dock inte ha avslutats.

Lincopensen kan jämföras med dessa ordboksansatser. Upphovsmännen var födda i slutet av 1500-talet, i ålder låg de mellan Bureus och Stiernhielm. *Lincopensen* innehåller i sig egentligen

¹ Calepinus hade vid diktens tillkomst kommit ut i många utgåvor. Upplagan med elva målspråk, *Dictionarium vndecim Lingvarum*, var enligt Haensch (1991:2926) tryckt 1590. Källquist (1934) hänvisar till upplagor från 1590, 1598, 1605 och 1627. Calepinus-lexikonerna företer en komplex bild. En dokumentation av de olika utgåvorna finns i Labarre (1975). Jämför vidare avsnitt 3.1 och 3.6.

tre olika ordböcker, en latinsk-svensk-tysk, en svensk-latinsk och en tysk-latinsk. Den har knappast någon uttalad götisk profil, utan syftet har uppenbarligen varit rent praktiskt. Den är av mycket ambitiöst omfång och trycktes alltså 1640.

1.4. Samtida information om Lincopensen

Vi vet inte mycket om *Lincopenses* förhistoria. Den kunskap vi har baserar sig huvudsakligen på lexikonets förord och två registrerade brev skrivna i samband med tryckningen. Det ena är biskop Jonas Petri Gothus odaterade begäran om tryckningstillstånd för lexikonet, och det andra är själva tryckningstillståndet ur riksregistraturet 1637.¹

Lincopensen inleds med en titelsida, två dedikationer, den ena till drottning Kristina och den andra till herrarna Gabriel Gustafsson Oxenstierna, Jakob De la Gardie, Karl Karlsson Gyllenhielm, Axel Oxenstierna och Gabriel Bengtsson Oxenstierna samt ett företal till läsaren. De olika företalen eller inledande texterna ger olika information. Av titelsidan framgår att lexikonet är resultatet av flera erkända lexikografers verk: "ex variis probatorum authorum lexicis". Vilka förlagor som använts nämns dock inte explicit. Gothus också att lexikonet först utarbetats som en plikt i skolans tjänst, men han antyder också att mångas önskan ligger bakom att tryckningen kommit till stånd. Om de två indexen skriver han att de kan vara till nytta för nybörjare och att vart och ett av dem kan fylla ut en hel ordbok.

Dedikationen till drottning Kristina ger knappast någon information om lexikonet. Denna högstämnda hyllning, för övrigt inte bara till drottning Kristina utan också till Karl IX, Gustav II

¹ Båda breven återfinns på Riksarkivet. Brevet om tryckningstillstånd finns i ämnesserien Bibliographica vol. 14, rubricerad "Diverse handlingar om böcker ur Collectanea [...]", och själva tryckningstillståndet är hämtat ur riksregistraturet 1637 fol. 440 r-v. Båda handlingarna finns omtalade hos Hertilund (1883:9 not 3). Brevet återges i bilaga.

Adolf, "kusin Johan, högädle hertigen av Östergötland"¹ med flera, kunde fogas till i stort sett vilket verk som helst av Gothus. Genom sin tacksamhet till kungahuset låter han läsaren veta, att de styrande möjliggjort hans studier, bl.a. tre år i Tyskland, och befrämjat hans karriär från skolman till biskop.

Även dedikationen till herremännen är en retorisk uppvisning och ger föga information om lexikonets tillkomst. Dock framgår det att lexikonet avser att betjäna den studerande ungdomen. De nämnda herremännen hör till dem som fullföljer Gustav II Adolfs och Kristinas politik genom att återuppbygga och inrätta flera skolor, gymnasier och akademier. De strävar med andra ord mot samma mål, och dessa sammanfattar Gothus i följande sentens i sin dedikation: "Talem olim fore Rempubicam, qualis est juvenus".²

Företalet till läsaren är dock mer informativt. Gothus påpekar här att ordböcker på hans modersmål saknas, men att det finns ordböcker på många andra språk: "Duo sunt, Candide Lector, quæ in omni dictione necessariò requiruntur Res & Verba. Illæ per omnes, ut vocant facultates, diffusæ sunt, hæc, velex probatis autoribus, vel passim ex Dictionarijs commodiùs petuntur. Edita hoctenus fuère varijs linguis Dictionaria, sed Svecanâ nostrâ, proch dotor, exstitit uullum [sic], ...".³ Om han härmed menar lexikon med svenska som källspråk eller målspråk framgår inte, men båda lexikontyperna fanns vid denna tid, som framgår av det följande. Som läsare får man dock den föreställningen att Gothus inte kände till de två lexikonarbeten som redan fanns

¹ Hertig Johan var son till Johan III och Gunilla Bjelke. Han var född 1589 och växte upp hos hertig Karl tillsammans med den blivande kungen Gustav II Adolf och hade också han Johan Skytte som lärare.

² "Sådan som ungdomen är, så kommer en gång landet att vara." (Inom ramen för projektet "Lexikografisk tradition i Sverige" vid (nuvarande) Institutionen för svenska språket vid Göteborgs universitet har Lars Wollin gjort översättningarna från latin till svenska av förorden i *Lincopensen*, vilka har kunnat utnyttjas även i föreliggande arbete.)

³ "Två ting, ärlige läsare, är oundgängligen av nöden i varje utsaga: saken och ordet. Sakerna är utspridda över alla tillvarons områden; orden söker man bekvämare antingen hos enskilda författare eller på skilda håll i ordböcker. Intill idag har ordböcker utgivits på varjehand språk, men på vårt svenska modersmål – o skam! – föreligger ingen".

tryckta i Sverige, nämligen *Variarum Rerum Vocabula cum sueca interpretatione* (latin-svenska 1538) och Elaus Petri Helsingius *Synonymorum Libellus* (svenska-latin-grekiska 1587). Gothus överdriver måhända genom att ge intrycket att så många språk utom svenskan hade en ordbok, dessutom är det oklart vilken typ av ordbok han avser. Dock är det helt uppenbart att han känner till ordboksverk på andra språk. Under sina studieår i Tyskland har han säkert kommit i kontakt med stora verk som *Catholicon* och lexikonerna av Calepinus och Faber. Han kom också att föra med sig ett Cicero-lexikon till Linköping.

Längre fram i förordet nämner Gothus det svenska och det tyska indexet och skriver: "... quorum priorem majori cum molestiæ ac labore congressi, quem à me dici aut cogitari potest, eò quod antehac nunquam vocabula Svetica in ordinem Alphabeticum fuerint redacta."¹ Tolkningen att det är lexikografiska arbeten med svenska som källspråk som Gothus efterlyser ligger nära till hands, och Helsingius verk, som dock är betydligt mindre i omfång, skulle i så fall ha varit okänt (eller ointressant) för Gothus.² I företalet till läsaren nämns vidare Nicolaus Grubb som initiativtagare till ett ordboksarbete: "Aggressus tandem est hoc opus, Clarissimus Vir Magister Nicolaus Grubb Scholæ Lincopensis Lector, sed brevità nimis perstrinxit, & statim in initio præmaturâ morte extinctus est. Ego qui in defunctilocom successi, egregios ejus conatus videns, dolensq vices patriæ juventutis, idem onus in me suscipi ...".³ Detta är all information som finns om Grubbs insatser. Om "med arbetets" början menas att Grubb arbetat igenom några av de första bokstäverna, eller

¹ "Sammanställningen av det förra av dessa register har krävt mer omak och möda än jag kan göra rättvisa i vare sig ord eller tankar. Det beror på att det svenska ordförrådet aldrig tidigare blivit uppställt i alfabetisk ordning."

² Inventarieförteckningen till Linköpings stiftsbibliotek tyder inte heller på att Helsingius *Synonymorum* eller *Variarum Rerum Vocabula* skulle ha funnits i Linköping (Hjelmqvist 1937).

³ "Ett sådant arbete påbörjades omsider av Höglärde magister herr Nils Grubb, lektor vid Linköpings skola. Men, kort uttryckt, han grep över för mycket, och strax i arbetets början bortrycktes han av en förtidig död. Jag, som efterträdde den avlidne i hans ställning, såg hans briljanta ansatser, och bedrövad över ödets växlande framfart med landets ungdom tog jag på mig samma tunga plikt."

om det menas att han hade ett utkast till en hel ordbok, vet vi alltså inte.¹

Sammanfattningsvis ger förorden tre typer av information: (1) syftet med ordboken var pedagogiskt; (2) initiativet till en ordbok var taget av Nicolaus Grubb; (3) svenska förlagor kände Gothus inte till, men han visste väl att andra länder hade ordböcker. De handlingar som rör själva tryckningen av lexikonet är Gothus brev och drottningens svar.² Gothus brev om tryckningstillstånd påminner mycket om den del av företalet som är tillägnad drottning Kristina. Han talar om den studerande ungdomen, som behöver ett lexikon och skickar med ett provark. Men han påtalar också att tryckningen är ett kostsamt projekt, varför han anholder om tryckningsbidrag. Brevet är odaterat men behöver inte ha skrivits särskilt mycket tidigare än svaret, som är daterat 1637. Drottning Kristinas svar innehåller ett löfte om att han får åtnjuta tre års kyrkotionde, om han ser till att lexikonet blir tryckt inom den stipulerade tiden.

1.5. Författarna Grubb och Gothus

Vår kännedom om *Lincopensens* initiativtagare och författare är, som redan bör ha framgått, ganska begränsad. Nicolaus Nicolai Grubb föddes i Kalmar 1584 men kom till Linköping i och med att fadern blev domprost där. Han blev student i Uppsala 1598 och bedrev därefter studier i Wittenberg. Senare återvände han till Linköping som lektor 1615 men blev kyrkoherde i Rystad 1620, där han dog 1622 i pest.³

¹ Det kan påpekas att flera senare kommenterande framställningar ger Grubb en mer betydande roll som lexikonförfattare än vad Gothus ger underlag för i förordet. Andra primära källor som rör Grubbs verksamhet har jag inte kunnat finna.

² Kristina var 1637, som dokumenten är daterade till, 15 år och Sverige hade en förmyndarregering, som i drottningens namn utfärdade dessa skrivelser. Se vidare bilaga.

³ Uppgifterna återfinns i *Linköpings stifts herdaminne* (1915:273f.). I *Svenskt biografiskt lexikon* (1969:341f.) anges födelseåret 1590. Här meddelas också att han på modernet skulle ha varit släkt med Johannes Bureus.

Jonas Petri Gothus var född som borgarson i Linköping 1587. Han studerade i Uppsala, Wittenberg, Jena och Giessen. År 1617 blev han rektor vid katedralskolan i Linköping. När han år 1623 tillträdde tjänsten som kyrkoherde i Rystad, gifte han sig också traditionsenligt med företrädares hustru Sigrid Olofsdotter och flyttade in i kyrkoherdebostället. Sigrid Olofsdotter hade tidigare varit gift med Petrus Jonæ, biskop i Strängnäs, och Israel Olavi Fortelius, domprost i Linköping, innan hon blev Grubbs maka. Genom sitt giftermål med Grubbs änka bör Jonas Petri Gothus på ett naturligt sätt ha kommit i nära beröring med dennes kvarlåtenskap. År 1634 blev Gothus teologie lektor vid Linköpings gymnasium och 1637 biskop i Linköping efter Johannes Botvidi.¹ Den trettonde december år 1644 dog han under riksdagen i Stockholm. Utöver *Lincopensen* finns av Gothus hand en psalm – 257 i 1695 års psalmbok – och elva likpredikningar bevarade. Dessutom tillskrivs han "Oratio panegyrica inclytæ Ostro-Gothiæ proclamata in synodo die IV Calend. Julii anno 1613. Holmiæ eodem anno" (*Linköpings stifts herdaminne* 1915:60).

Det är tydligt vilken kulturpolitiskt viktig roll biskopar, rektorer och lektorer vid domkyrkor och gymnasier spelade. Västerås kom att domineras av Johannes Rudbeckius, biskop men också pedagogiskt verksam i Västerås och Uppsala (Hall 1911, 1919 och 1938). I Strängnäs verkade Laurentius Paulinus Gothus som biskop. Han har gått till eftervärlden framför allt som teolog och pedagogiskt intresserad (Holmquist 1938:288ff.). Biskopar, rektorer och lektorer i Linköping kom, trots sin duglighet, inte att bli ihågkomna som sådana andliga bjässar. En orsak kan vara deras förhållandevis korta tjänstetider. Deras engagemang i skolan var dock betydande. Kylander och Prytz utarbetade en läroplan för

¹ Johannes Botvidi (f. 1575), biskop i Linköping 1631–1635, donerade ett Calepinus-lexikon till gymnasiebiblioteket i Linköping. Dennes föregångare var Jonas Kylander (f. 1566), biskop i Linköping 1606–1630. Den senare lär ha varit en administrativt mycket dominerande person. En son till honom, Daniel Jonæ Kylander, har undertecknat en av de hyllningdikter till Gothus som efter förorden inleder lexikonet. Andreas Prytz, som efterträdde Gothus som biskop i Linköping, donerade *Lexicon Trilingve* (Hjelmqvist 1937:76f. och *Linköpings stifts herdaminne* 1915:52ff, 53ff. och 60).

gymnasiet 1627 och Botvidi en skolordning 1633. Några liknande dokument av Gothus hand går inte att finna. Kanske får man se *Lincopensen* som hans insats också i pedagogikens tjänst, i så fall ingen obetydlig insats. Han blev dock något av en trotjänare vid först domkyrkoskolan och sedan gymnasiet i Linköping och ansågs som en lärd man, som förde ett kristligt leverne.¹ En minnestalare säger om Gothus att han var "in prælectionibus facilis et perspicuus, in disputationibus acutus et promptus, in declamationibus disertus et expeditus, in reprehensionibus moderatus".² Hans efterlämnade opus magnum, en foliant på 300 ark, *Dictionarium Latino-Sveco-Germanicum* med "Index Sveco-Latinus" och "Index Germanico-Latinus", alltså *Lincopensen*, var sannolikt främst avsett som ett hjälpmedel för den studerande ungdomen vid latinstudiet. Det är inte säkert, kanske inte ens troligt, att det svenska indexet i första hand avsåg att dokumentera svenska språket. Hans latinlexikon anses också ha varit i praktiskt bruk i åtminstone omkring 100 år, eller tills det 1739 avlöstes av linköpingsbiskopen Petrus Schenbergs latinlexikon.³

1.6. Linköpings domkyrko- och gymnasiebibliotek och dess latinlexikon under Gothus tid

Latinets ställning i stormaktstidens skola var stark. Det var inte bara prästycket som krävde gedigna kunskaper i latin, utan också ämbetsmän och officerare skulle behärska detta språk (Tengström 1973, Lindroth 1975 samt Lindberg 1984 och 1993). Den som skulle ägna sig åt vetenskap måste naturligtvis behärska latinet. All dåtida vetenskap skrevs på latin.

¹ I Linköpings gymnasiums historia 1627–1927 (1927:16f), som i det väsentligaste bygger på *Linköpings stifts herdaminne*, hänvisas i en not till "Sv. riksrådets protokoll 1636 s. 752 o. f."

² *Linköpings stifts herdaminne* (1915:17). På svenska ungefär: skicklig och klar i föreläsning, skarp och tydlig i vetenskaplig utredning, i retorisk verksamhet vältalig och utredande, i vederläggning måttlig (MJ:s översättning).

³ Under denna tid kom dock flera smärre latinlexikon ut som byggde på *Lincopensen*. Se vidare kap. 8.

Redan i trivialskolan hade man enligt 1649 års skolordning 20 veckotimmar i latin i samtliga klasser, och i gymnasiet varierade timantalet mellan 11 och 13. I lärares närvaro skulle eleverna tala latin. Formsäkerhet i latin enligt de klassiska mönstren betonades. Latinstudiet var emellertid till stor del praktiskt inriktat och ett stort antal skrivövningar ingick. Johannes Rudbeckius berättar att han under sitt första år som lärare i Västerås rättade 8 000 latinska och grekiska skrivningar och lyssnade på 32 disputationer, 14 orationer och 6 examina (Rud. B. Hall 1911). Grammatikstudier, glosinläring, översättningsövningar till latin, textläsning, orationer, disputationer och versskrivning arbetade den studerande ständigt med (se Thyselius 1848, Annerstedt 1877–1914, Beckman 1926, Brandell 1931, Svenska folkskolans historia 1940 och Askmark 1943). Latinet stod också i centrum för tidens pedagogiska verksamhet så till vida att man diskuterade omfattningen av och metoder för latinstudiet för att nå bättre resultat. Av denna anledning bjöd Axel Oxenstierna in en av samtidens mest framstående pedagoger, Johann Amos Comenius, bl.a. för att få nya läromedel i latin. Detta fick följderna också för svenskans dokumentation, som tidigare nämnts (Wessén 1979:118).

Som antytts ovan var läromedelssituationen besvärande i 1600-talets Sverige. Troligtvis var det få som ägde egna böcker. Domkyrko- och stiftsbiblioteken var inte heller särskilt välförsedda.¹ Genom de donationer som förverkligades inte minst genom biskop Botvidis påbud kom dock biblioteket i Linköping att utökas. Biskoparna Botvidi, Gothus och Prytz skänkte exempelvis var sin ordbok (Hjelmqvist 1937:55f. och Collijn 1924: 10). Under senare hälften av 1600-talet utökades biblioteken huvudsakligen genom prästerliga sterbhusdonationer. Skolarbe-

¹ På sensommaren 1996 brann biblioteket i Linköping. Mycket av det gamla materialet kunde räddas, en del blev förstört. *Lincopensen* som tryckt bok finns spridd på många bibliotek idag, och dess status påverkades därför inte av branden. Två andra lexikon med anknytning till Gothus var vid tiden för branden utlånade till Göteborgs universitetsbibliotek och berördes alltså inte. De beskrivs närmare i kapitel 3 under rubrikerna "Lexicon Trilingve" och "Nizolius".

tet fick annars bedrivas så att man i möjligaste mån kompenserade bristen på läromedel. Avskrivning och utantillärning utgjorde basen i dåtidens pedagogik. Den helt dominerande grammatikern Donatus verk var också utformade för att läras utantill. När det gällde ord- och frasinlärning cirkulerade säkerligen handskrivna ordlistor av skilda slag. Sådan bör den arbetsmiljö ha varit som Jonas Petri Gothus verkade i, när han utarbetade *Lincopensen*.

Genom de inventarieförteckningar som upprättats vid biblioteket i Linköping kan man utläsa vilka lexikon Gothus bör ha haft tillgång till vid sitt arbete med *Lincopensen*. År 1610 förtecknas katedralskolans böcker. Då finns två lexikon, nämligen "Dictionarium Latino Græcum, in Fol." och "Dictionarium Latinum & Græcum, in 4:to". Båda verken finns med också vid katalogiseringen 1655. Gothus bör alltså ha haft tillgång till dem under arbetet med *Lincopensen*. De är dock inte försedda med ytterligare kommentarer, och jag har därför inte kunnat identifiera dem mer exakt. Den andra inventarieförteckningen företas år 1634. Då har böckerna gått över i ett gymnasiebibliotek. Domkyrko- och skolbiblioteken har slagits ihop, och böckerna verkar ha förvarats i domkyrkan, åtminstone till att börja med. Vid inventeringen 1634 hade biblioteket utökats och omfattade 50 verk i 91 volymer. Bland annat hade ett krigsbyte från cistersienserklostret i Pelplin i Preussen införlivats. Biblioteket innehåller vid inventeringen 1634 utöver de ovannämnda lexikonerna ytterligare "Dictionarium Calepinj quod Rdiss. Doct. Joh. Botvidj Gymnasio dono dedit"¹ (Hjelmqvist 1937:73). Denna donation ägde rum 1631, och lexikonet fanns med även i 1655 års inventarieförteckning. Hjelmqvist säger (1937:77) att lexikonet fanns kvar så långt fram som till 1730. Idag är det dock borta, och troligen såldes det 1807, enligt samma källa. I så fall har det funnits kvar under hela 1600-talet, och Gothus bör alltså ha haft tillgång till detta lexikon. Enligt Haensch (1991:2926) gavs Calepinus sexspråkliga *Dictionarium* ut i Basel 1568 med latin som källspråk och översättningar till forngrekiska, italienska, frisiska,

¹ "Calepinus lexikon som Joh. Botvidi donerade till Gymnasiet."

spanska och tyska. Det bör ha varit denna upplaga man hade i Linköping. Detta framgår av 1655 års inventarieförteckning som tillägger "... Calepini Dictionarium 6 lingvarum ...".

Vidare förtecknas år 1634 "Lexicon trilingve Rihelij dedit M. And. Prytz". Lexikonet finns upptaget i inventarieförteckningen också 1655, då något utförligare som "Lexicon trilingue, ex Thesauro Robertii Stephani, et Dictionario Ioannis Frisii ... collectum. Argentorati: Theodosius Rihelius 1587". Lexikonet donerades 1628 av Andreas Prytz, lektor och sedermera Gothus efterträdare som biskop i Linköping. På titelbladet står det också "Hunc librum dedit Andreas Prytz Gymnasio Lincopensi Anno 1628."¹ (Hjelmqvist 1937:76.) Lexikonet finns fortfarande i stiftsbibliotekets ägo (se bild 1).

Det tredje lexikonet som finns förtecknat 1634 är, som det står, "Nizolius qvem dedit M: Jonas P. Lincop."² I inventarieförteckningen 1655 får vi ytterligare veta: "Marius Nizolius sive Thesaurus Ciceronianus. Nunc demum, per Iacobum Cellarium Augustanum, ... à mendis repurgatus. Basileæ: Sebastianus Henricpetri 1595".³ Lexikonet finns fortfarande kvar i Linköping, så att man kan beskåda allt Gothus antecknat i det (se bild 2–3). När det kom i hans ägo är naturligtvis av intresse. På försättsbladet står: "Her Jonas Petri Ræctor Lijnkopensis hunc librum possidet."⁴ – Her Jonas Petri Ræctor är Midt Nampn mig till Heeder och Ingen skam thedt ähr" (bild 3). På titelbladet har han ytterligare skrivit: "Liber Jonæ Petri Gothi Lincopensis Jenæ acquisitus 16 Aug. Anno 1614. – Liber scholæ Lincopensis consecratus studiis juventutis[scho]lasticæ à Jona Petri Lincopen[si] Anno 1627 mense Majo[...] quod tempus integrum [de]cennium, Conrectoris et Th. [le]ctoris munus in Schola

¹ "Denna bok donerade Andreas Prytz till gymnasiet i Linköping år 1628."

² "Nizolius, vilket Magister Jonas Petri i Linköping donerade."

³ "Marius Nizolius eller Thesaurus Ciceronianus. Nu rensad från språkfel genom utgivaren Jacobus Cellarius Augustanus. Basel: Sebastianus Henricpetri 1595."

⁴ "Herr Jonas Petri rektor i Linköping äger denna bok."

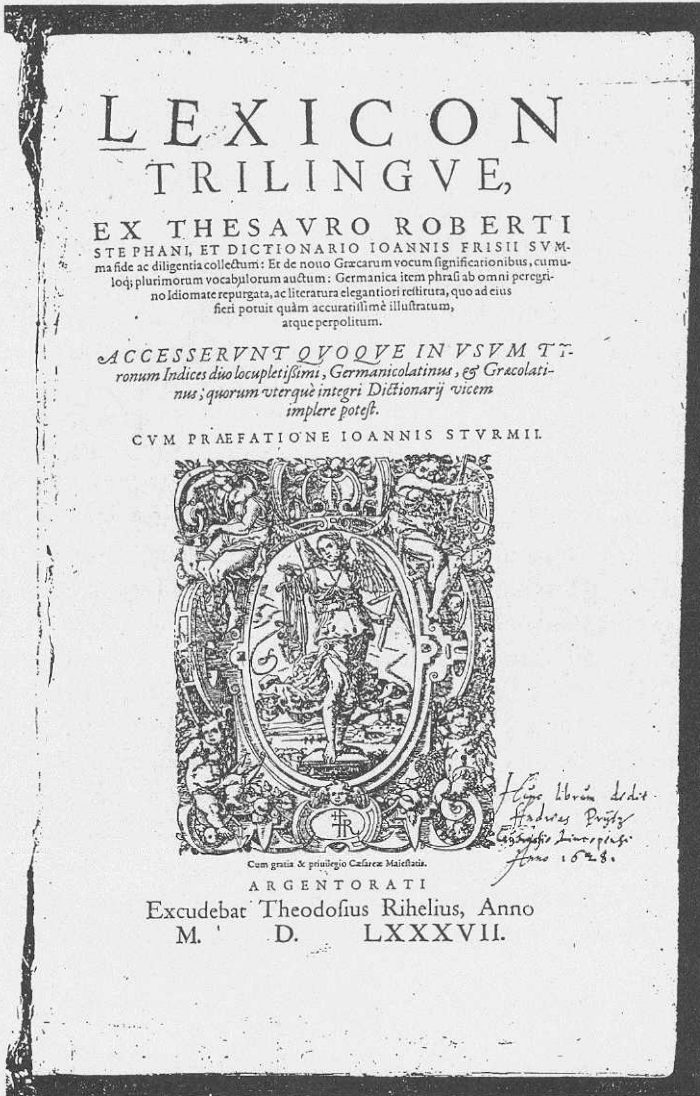

BILD 1. Titelsida från Linköpings stiftsbiblioteks exemplar av Lexicon Trilingve.

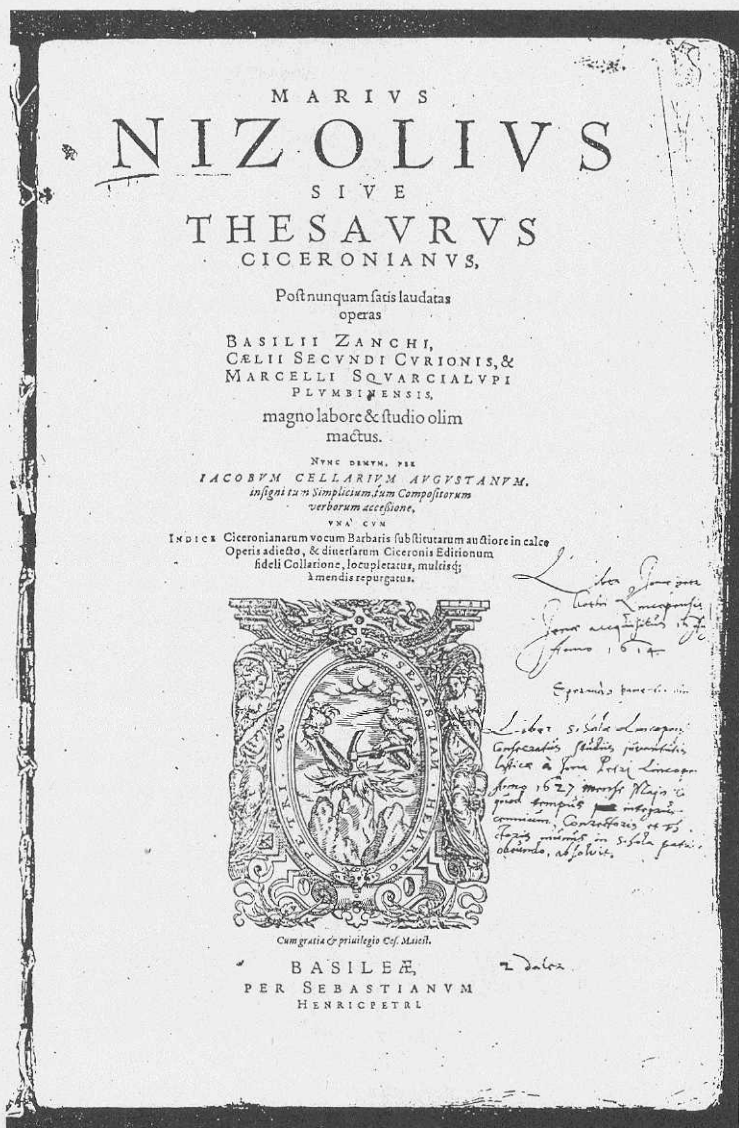

BILD 2. Titelsida från Linköpings stiftsbiblioteks exemplar av Nizolius.

patr[ia] obeundo, absolvit."¹ Gothus har alltså skaffat boken i Jena 1614 och skänkt den till skolan i Linköping till de studerandes tjänst (Collijn 1924:12 och Hjelmqvist 1937: 76).

Inventarieförteckningarna ger inte vid handen att gymnasiebiblioteket i Linköping skulle ha innehållit andra ordboksverk under den för *Lincopensen* aktuella tillkomstperioden (Hjelmqvist 1937:65–93).

1.7. Dokumentation av det svenska ordförrådet fram till 1640

Ett ordförråd kan dokumenteras på olika sätt. Det man i första hand avser med en svensk ordbok är ett verk med svenska uppslagsord förklarade på svenska. Det skulle dröja ganska länge innan Sverige fick en sådan enspråkig ordbok. De äldsta lexikonerna är istället två- eller flerspråkiga. Svenskan kan utgöra antingen källspråk eller målspråk, eller det kan vara ett av målspråken i ett s.k. polyglott lexikon. Lexikonerna kan också efter presentationsformen delas in i en kategori som har sina uppslagsord alfabetiskt ordnade och en annan som har uppslagsorden ordnade områdesvis, de s.k. tesaurerna.²

Vårt äldsta ordboksverk som innehåller svenskt språkmaterial utgörs av en medeltida latinsk-svensk alfabetisk ordförteckning, som anses ha det latinska *Catholicon*-lexikonet som förlaga. Lexikonet kom att tryckas först på 1900-talet.³ Arbetet behand-

¹ "Jonas Petri Gothus har skaffat sig denna bok den 16 augusti 1614. – Boken donerades till den studerande ungdomen vid Linköpings skola av Jonas Petri Gothus år 1627 i månaden maj vid vilken tidpunkt han hade varit verksam i ett helt decennium såsom conrektor och lärare i teologi vid en fosterlandets skola." (Se bild 2.)

² En tredje kategori är de stamordsbaserade eller etymologiskt baserade ordböckerna. Ofta föreligger också en blandning av alfabetisk ordning och etymologisk anknytning. Den renodlat etymologiska uppställningen saknas bland tidiga svenska lexikon.

³ *Latinskt-svenskt Glossarium* efter Cod. Ups. C 20 är utgiven av E. Neuman i SFSS 45 (1918–1975). Se vidare Jacoby (1990: 47ff.) och Wollin (1992:77).

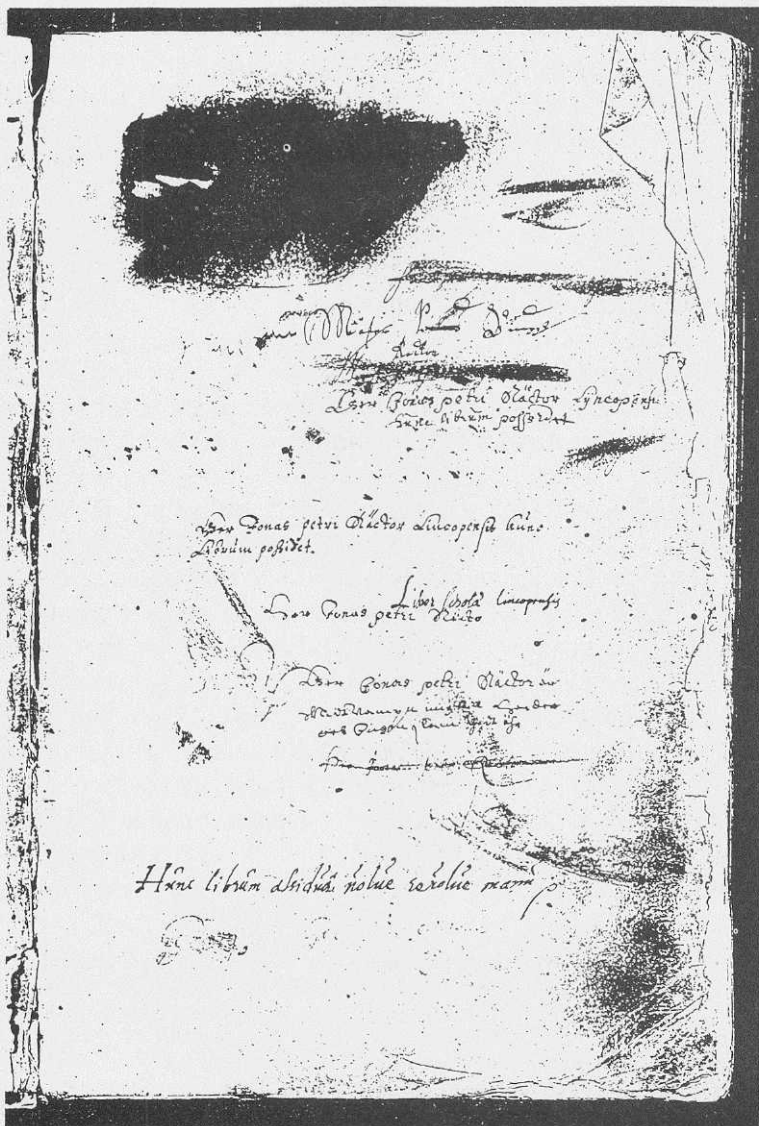

BILD 3. Försättsblad från Linköpings stiftsbiblioteks exemplar av Nizolius.

las utförligare i kapitel 3. Under 1500-talet kom två ordböcker ut. Den första var *Variarum Rerum Vocabula*, som trycktes i Stockholm 1538 och gavs ut anonymt. Lexikonet är ett semantiskt ordnat latinlexikon och behandlas i kapitel 3. Den andra 1500-talsordboken är Elaus Petri Helsingius *Synonymorum Libellus*, tryckt i Stockholm 1587. Denna ordbok är alfabetiskt ordnad med svenska som källspråk och med översättning till latin och oftast också grekiska. Ordboken anses ha den lågtyska *Synonymorum Libellus* av Johannes Serranus (1567) som nära förlaga.¹ Denna ordbok nämns också i förordet (Jacoby 1990: 55ff.). Även om alltså svenskan såsom källspråk är styrd av lågtyskan i originalet, är detta vår första svenska ordbok tryckt på svenska. Den har knappast beaktats i forskningen annat än som jämförelsematerial. Som sådant kommer den också att figurera i detta arbete.

Första hälften av 1600-talet präglas av de ordboksansatser som berörts ovan. Runt 1640-talet sker ett genombrott för ordböcker genom två tryckta latinordböcker, nämligen Schroderus *Lexicon Latino-Scondicum* 1637 och *Dictionarium Latino-Sveco-Germanicum* (d.v.s. *Lincopensen*) 1640. En jämförelse mellan de båda lexikonerna visar att Schroderus har en mer språkligt analyserande inställning i sitt ordboksarbete än teologen Gothus. I *Lexicon Latino-Scondicum* upptas en del av en mer traditionell latinsk ordbok, dock av mindre omfattning än *Lincopensen*. Denna ordbok har också det speciella kännetecknande draget att det utöver översättningar till svenska och tyska också ges översättningar till finska.² Dessutom finns förteckningar med svenska

¹ Noreen (1903:184) anger att Serranus i sin tur går tillbaka på holländaren S. Pelegromius *Synonymorum silva*, 1546. Vidare skriver Noreen: "Här ha vi nu svenska ord och fraser såsom uppslagsord med motsvarande latinsk och grekisk översättning, för hvars skull arbetet öfverhufvud kommit till. I det hela är det mindre värdefullt än det förra." [Det åsyftade lexikonet är *Variarum Rerum Vocabula cum sueca interpretatione*, 1538.]

² E.N. Setälä (1898) har behandlat *Lexicon Latino-Scondicum*. Ordboken, som är ämnesvis ordnad, omfattar 204 sidor med företalet. Den översätter latinska ord till svenska, tyska och finska. Enligt företalet var den tänkt som en lärobok. Ordboken har två företal. I det ena beskriver Schroderus finska språkets användningsområden, och i det andra ger han sin syn på språkens utveckling med hebreiskan som enda språk fram till Babels språkförbistring.

avledda ord och sammansättningar och med främmande ord. Liknande på grammatiska grunder utförda grupperingar återfinns i *Dictionarium quadrilingue*. *Lincopensen* däremot präglas av att i högre grad vara en traditionell ordbok; indexen har i viss mån karaktären av gloslistor. Författaren närmar sig inte arbetet på ett grammatiskt analyserande sätt utan återger mer lekmannamässigt vad orden betyder, framför allt i det svenska indexet.

1.8. Nationalspråkens lexikografiska dokumentation i Norden fram till 1640

Generellt sett är lexikon med nationalspråk som källspråk mindre vanliga fram till 1700-talet. I Sverige finns bara Helsingius *Synonymorum Libellus*. I övriga Norden är läget likadant, med undantag för Norge (se vidare nedan). Ordboken eller

Han beskriver sedan hur sju språk utvecklats i Europa: runica (de skandinaviska språken), venedica (med vilket han avser finskan), slavonica (de slaviska språken), græca (grekiska), latina (romanska språk), islandica och lapponica. Från dessa har alla andra språk utvecklats. Schroderus talar också i företalet om de finska dialekterna, till vilka han räknar estniska och ryska Karelens språk. "Såsom vendernas folk är olikartat: karelare, kajananber, ester, ålänningar, kexholmare, nylänningar, savolaxare och fördelat på södra och norra Finlands och Tavastlands invånare, så är också detta folks språk högst olikartat." Vidare skriver han: "ty i havsländerna i landets södra och västra delar, mot Sverige till, kan man också svenska, i Estland tyska och i trakten av Kexholm ryska. Som en följd av detta antar man att språket talas renare i Tavastland än i Kexholm, renare i Savolax än i Kajana, renare i det finska Karelen än i det ryska, vilket jag överlåter åt finnarna att bedöma". Dessa reflexioner i företalet tyder på att Schroderus hade helt andra språkvetenskapliga förutsättningar än Gothus visar i sin ordbok. Setälä påpekar också att många av ordbokens 2400 finska ord nu är främmande, sällsynta eller på annat sätt intresseväckande. Schroderus visar sig i denna ordboks företal också som purist. Till skillnad från förhållningssättet i *Quadrilingue* undviker han främmande inslag i *Lexicon Latino-Scondicum*.

Schroderus fick tillfälle att komplettera sin ordbok med finska, då han på drottning Kristinas anmodan tillbringade en tid i Finland med anledning av tryckningen av Johannes Messenius "Scondia illustrata". En präst och sedermera konrektor för katedralskolan i Åbo, Marcus Pauli eller Markus Paavaloipoinen Porilainen, anses ha varit hans informant om finskan, men Schroderus skall också själv ha lärt sig finska under det år han bodde i Uleåborg i Finland. Setäläs uppsats är skriven på finska och för den svenska översättningen tackar jag Solveig Hendriksen.

lexikonet skulle vara ett hjälpmedel i latinstudiet. Det givna i det sammanhanget var naturligtvis en ordbok med latin som källspråk och nationalspråket som målspråk. Bredvid denna finns ofta en ordlista på nationalspråket som ger ett flertal latinska synonymmer. Danmark fick den typen av ordlista 1520 med Henrik Smiths (Faber) *Hortulus Synonymorum* (se t.ex. Skautrup 1968:148, Haugen 1984:5 och 250, Haugen 1986, Hjort 1990:1913 och Jacoby 1990:435ff.). En ordbok av liknande slag är P.J. Coldings *Dictionarium Herlovianum* 1626. Här finns danska ord översatta till latin utan grammatiska kommentarer. Båda ordboksförfattarna publicerar också latinska ordböcker med danska som målspråk, som behandlas i kapitel 3. Såväl Smiths som Coldings ordlistor påminner om det svenska indexet i *Lincopensen*. Utseendemässigt och layoutmässigt finns denna ordlistetyp utvecklad i de europeiska lexikonerna vid denna tid. Därför finns det ingen anledning att anta att just de danska ordlistorna stått modell för *Lincopensens* index.

När det gäller norskan verkar det finnas ett behov av att markera det sårnorska i kontrast mot danskan på 1600-talet. Christen Jenssøns *Den Norske Dictionarium eller Glosebog*, 1646, är ett exempel på detta.¹ I alfabetisk ordning ges de norska orden med översättningar till danska. Detta arbete har av naturliga skäl inget samband med *Lincopensen*, dock visar det hur ett tidstypiskt språkintrasse kopplat till en politisk verklighet, som i Norge vid denna tid bestod i avsaknad av nationellt oberoende, kan utmynna i ett något annorlunda lexikografiskt arbete, ett tidigt lexikon utan latininslag. Ordböcker med nationalspråket som källspråk finns strängt taget inte före 1640 på Island eller Färöarna. Undantaget är ett medeltida isländsk-latinskt glossarium från tiden runt 1190 (Jacoby 1990:616).

Ordböcker där nationalspråken utgör källspråk och syftet är att beskriva eller inventera det inhemska språket börjar knappast utarbetas i Norden förrän på 1700-talet. Fram till dess var natio-

¹ Den norske prästen Petter Dass visar också i sin diktning ett stort intresse för att ta fram det sårnorska ordförrådet, ofta med dialektal hemvist. Han utarbetade dock aldrig någon ordbok.

nalspråken för att citera Jacob Grimm i inledningen till hans *Deutsches Wörterbuch* underkastade rollen som "nur die Magd des Latein".

1.9. Forskningsöversikt

Språkligt sett är 1600-talet en händelserik tid. Det har t.o.m. föreslagits att det är ungefär vid den här tiden som ett svenskt riksspråk i verklig mening börjar etableras (Hesselman 1904, G. Holm 1984 och Widmark 1991). Det är emellertid många omständigheter kring 1600-talsspråket som man måste hålla i minnet. Den normerande stavningsdebatten har ännu inte tagit fart. Inflytandet från romanskt språkområde har knappast fått någon stor betydelse under 1600-talets inledning. Vissa texttyper har redan väl utvecklade mönster, medan en del andra ännu inte kan urskiljas, däribland de senare så viktiga tidningstexterna, som inom sig dessutom rymmer olika typer. Det skrivna språket är inte var mans egendom. Dessutom är de språkliga förhållandena under århundradet ännu inte tillräckligt utforskade.

Till de betydelsefulla verk från perioden i fråga som ännu inte utgjort huvudämne för någon större undersökning hör *Lincopensen*. Flera forskare har dock framför allt använt *Lincopensen* som ett jämförelsematerial i undersökningar med annat syfte och annan inriktning än att just beskriva själva *Lincopensen*. Adolf Noreen, som i *Vårt språk* ger en resonerande framställning över arbeten om svenska språket, tar upp det svenska indexet och betraktar det som "vår äldsta något omfångsrikare alfabetiska uppställning af det svenska ordförrådet" (1903:187). Han påpekar också att detta verk blev omtryckt, dels separat, dels infört i andra arbeten. Att Noreen kan betrakta det svenska indexet som den första svenska ordlistan bygger säkert på att han anser Helsingius verk dels som relativt begränsat till omfånget, dels som en direkt översättning helt styrd av sin förlaga och tillkommen för latinets och grekiskans skull. Vilken motsvarande roll det svenska indexet i *Lincopensen* spelar inom ramen för detta arbete är inte självklart. Noreen nämner inget om svenskan i latin-

lexikonet, men det finns heller inget som tyder på att han arbetat närmare med ordboken. Han hänvisar exempelvis inte till andras omdömen. *Lincopensen* som till sin huvudsakliga del är en latinordbok intar som sådan ingen central ställning i Norens framställning.

Bengt Hesselman (1929:VII) ger i inledningen till sin utgåva av Ericus Johannis Schroderus Upsaliensis *Dictionarium quadrilingue* en del synpunkter på framför allt den svenska ordlistan i *Lincopensen*. Han medger att ordlistan är rik på ord, men han säger också att den "är helt och hållet inrättad som ett register till den latin-svenska ordboken och upptar i stor mängd ord-sammansättningar och fraser som för sin närvaro i den svenska ordlistan endast ha att tacka den omständigheten, att de utgöra översättningar av de latinska orden".

Den svenska ordlistan i *Lincopensen* skulle alltså kunna vara en vändning av den latin-svenska ordboken. Det är då också naturligt om den innehåller ord som troligtvis inte användes av dåtidens svenskar och fraser som knappast är att beteckna som idiomatisk 1600-talssvenska. Hesselman ger bland andra följande exempel på svenska uppslagsord och fraser som snarast är översättningar från latinet: *berghstrykare* 'montivagus', *bielkelägga* 'contignare', *blomstras på nytt* 'reflorere', *blomster tilhörig* 'floreus', *böner tilhörig* 'fabarius', *bookstaff tilhörig* 'literalis', *böya som en boge* 'arcuare', *blemma på armbogen* 'meliceris', *blomster aff Granataträ* 'balaustium' och *böner kokelige med skalen* 'conchis'. Listan kan utvidgas med många fler exempel.

Hesselman menar att *Dictionarium quadrilingue* överträffar den svenska ordlistan i *Lincopensen* genom att den omfattar "svenska stamord, och naturliga svenska avledningar och sammansättningar". Hesselmans påstående får betraktas som på det hela taget korrekt, men frågan kompliceras av att de båda lexikonförfattarna kan ha haft olika syfte med sina arbeten. Vilket syfte Schroderus haft med *Dictionarium quadrilingue* och hur ordförrådet där är etablerat är inte klarlagt. Dessutom utgavs verket först 1929 av Hesselman. Om *Lincopensen* vet vi genom förordet att syftet var pedagogiskt. Hur ordförrådet var etablerat ger dock ordboksförfattaren ingen information om.

Synpunkter snarlika Hesselmans uttrycker även Sven Benson (1951:44f.), när han säger att "index är emellertid alltför beroende av latinet för att kunna sägas ge en tillförlitlig bild av dåtidens svenska ordförråd". Han tar inte ställning till om tyskan kan ha påverkat svenskan i lexikonet. Däremot talar han om författarens klumpiga översättning och exemplifierar med de för det svenska indexet så karaktäristiska konstruktionerna med 'tilhörig', t.ex. *pluvialis* 'regn tilhörig', men också med fall som *frondarius* 'som länder til löff eller aff löff', *nivalis* 'som länder til snö' etc.

Bensons påpekande i denna fråga är intressant. Gothus har genomgående valt två översättningar för adjektiviska avledningar av denna typ i latinet, nämligen '... tilhörig' och 'som länder til ...'. Båda översättningstyperna finns företrädda i såväl latinlexikonet som det svenska indexet men med huvudfördelningen att '... tilhörig' tycks vara mest företrädd i indexet och 'som länder til ...' i latinlexikonet (se vidare om *tilhörig* i kap. 7).

Benson efterlyser vidare uppslagsord som *regnig* och *snöig* istället för *regn tilhörigh* och *snö tilhörigh* i det svenska indexet och har gjort en uppställning över adjektiv som slutar på *-ig* idag men som i äldre tid motsvaras av adjektiv med andra suffix. I sin framställning betraktar Benson såväl *Lincopensen* som Helsingius (1587), vår första ordbok med svenska som källspråk, som omnämnts ovan. De för dessa ordböcker gemensamma orden är få och ger knappast någon indikation om ett beroendeförhållande de båda ordböckerna emellan. Detta stämmer också väl med förordet, som säger att Gothus utarbetat det svenska indexet själv. Följande adjektiv återfinns i de båda ordböckerna: *fläckiot/fleckiot*, *hohlott/holigh*, *håårigh*, *hårigh/hårigh*, *kringlot/kringlot*, *krokot/krookot*, *lwsigh/lusigh*, *mossigh/mossigh*, *naken/nakot*, *sandigh/sandig*, *skabbott/skabbot*, *skallot/skallot*, *stackot/stackot*, *steenigh/steenigh*. Varianterna före snedstreck i parsammanställningarna hänför sig till Helsingius, de efter till *Lincopensen*.

Bengt Hesselman tar i sin uppsats "Kritiskt bidrag till läran om nysvenska riksspråket" (1904:375–394) upp *Lincopensen* ur ett annat perspektiv än tidigare. I denna uppsats diskuterar han

nämmligen det regionala inslaget. Genom att jämföra gamla kortstaviga ords utveckling i olika delar av landet och notera hur de skrivs i ordböcker som *Variarum Rerum Vocabula* (1538), Helsingius *Synonymorum Libellus* (1587) och *Lincopensen* (1640) konstaterar Hesselman, att de två första ordböckerna har sveamålsdrag, medan *Lincopensen*, skriven av en östgöte, präglas av götamålsdrag. Hesselmans slutsats när han jämför Helsingius och Gothus är att "två 'bildade' svenskar författa hvar för sig en ordbok öfver svenska språket och resultatet blir, att den ene beskriver sin dialekt, den andre sin". Påståendet kunde säkert modifieras något. Kanske inte någon av ordböckerna direkt avser att beskriva svenska språket, än mindre en viss dialekt. Om Helsingius ordförråd är styrt av lågtyskan och ordförrådet i *Lincopensens* svenska index av latinet är det ännu mer befogat att ifrågasätta ordboksförfattarens avsikt att överhuvud taget beskriva det svenska språkets status. Eftersom Hesselmans uppsats rör det svenska riksspråkets framväxt är det naturligt att språkliga varianter uppmärksammas. Dessa kan dock ha stor regional och social utbredning. Man bör naturligtvis göra en distinktion mellan verkliga dialektordböcker å ena sidan och, å andra sidan ordböcker med regionala drag som möjligen kan skymta fram genom en ännu icke normaliserad ortografi. Gösta Holm (1984) bemöter Hesselmans argument att det svenska riksspråket skulle uppstå under slutet av 1600-talet men gör inga invändningar mot hans materialredovisning.

Med utgångspunkt i just Hesselmans materialredovisning kan man konstatera, att regionala skillnader kan komma till synes i svenska ordböcker speciellt under en tid då ortografin ännu inte normerats. Försöket till författarbestämning av *Variarum Rerum Vocabula* är också baserat på tanken att man bakom ej normerad stavning lättare kan finna regionala språkdrag. Med sådana språkliga kriterier tillskriver Palmér (1924) Olaus Petri författarskapet till denna ordbok. På tyskspråkigt håll, där det rör sig om ett mycket större geografiskt område, är det tydligt att olika ordböcker är utarbetade med utgångspunkt i olika regioners språk. Distinktionen mellan regionalt färgade ordböcker och rena dialektordböcker bör dock hållas klar. Av exempelvis

Schirokauer (1987) framgår att *Dasypodius* latinsk-tyska (1535) och tysk-latinska lexikon (1536) har tydliga regionala inslag, men ändå är lexikonerna så allmängiltiga, att de får stor spridning: "Weil *Dasypodius* kein Mundarten-Lexikon schreibt, darum wird er wieder und wieder verlangt und gebraucht in immer weiteren Kreisen, diesen Begriff sowohl geographisch als soziologisch verstanden" (Schirokauer 1987:12).

I tyska ordböcker har man också kunnat se hur speciellt typiskt regionala ord plockats bort och andra förts in, "und oft genug wird sich zeigen lassen, dass der Auslese das Programm eines übermundartlichen Lexikons zugrunde liegt" (Schirokauer 1987:17). Påpekas kan i detta sammanhang att *Lexicon Trilingve*, som fanns i Linköpings gymnasiebibliotek vid tiden för *Lincopensens* tillblivelse, har tydliga regionala inslag (Schirokauer 1987:81ff.). Det är dock knappast troligt att Gothus, om han arbetat med *Trilingve*, tagit detta till intäkt för sina götamålsformer. Man bör istället räkna med att lexikonförfattarens individuella talspråk också kan slå igenom spontant i skrift vid en tid då skriftspråket ännu inte var konsekvent normerat, vare sig i Sverige eller Tyskland. Moderna definitioner av dialekt och riksspråk ter sig gärna anakronistiska när de används om 1600-talsspråk, även om en språklig kommentator som Samuel Columbus i exempelvis *En Svensk Ordeskötsel* (1678) visar sig väl medveten om språklig variation.

Lars Svensson använder material från *Lincopensen* för sin avhandling *Ett fall av språkvård under 1600-talet* (1981), där han behandlar vissa ändelser i äldre nysvenskt skriftspråk. Han redovisar bland annat att det svenska indexet kom att tryckas om flera gånger, i lätt omredigerad form. Så kom det svenska indexet som "Index svecicus secundus" i Comenius *Janua Lingvarum* 1641, 1642, 1643, 1647 och som "Index sveco-latinus" i Gezelius *Vocum Latinarum Sylloge* (Svensson 1981:76; se vidare kap. 8 nedan).

I introduktionen till Eva Haugens bibliografi över nordiska lexikon lämnar Einar Haugen några uppgifter om *Lincopensen* och säger att svenskarna fick "their first corresponding Swedish-Latin dictionary in 1640". Han påpekar också att en reviderad

utgåva trycktes i Hamburg år 1700, den s.k. "Hamburgensen", som därmed blev det första skandinaviska lexikon som trycktes utanför Skandinavien (Haugen 1984:9; se kap. 8 nedan).

Einar Haugen omnämner även *Lincopensen* i en uppsats, "Learned Lexicographers of the North: seventeenth-century vignettes" (1986:101), där han skriver: "An anonymous Swede who taught at the Linköping Latin School was not to be outdone. His Swedish-Latin dictionary appeared in 1640 and was affectionately known as 'Lincopensen'. Although both books were for latinists, they were also the first attempt to assemble the native lexicon in a single alphabet". Man kan misstänka att Haugen i första hand återger bedömningen hos Noreen (1903). Gothus har förvisso inte gått till eftervärlden som exempelvis den samtida Rudbeckius, men att beteckna honom som anonym är kanske något överdrivet. Som lektor och biskop i Linköping och dessutom som författare till *Lincopensen* var han säkert välkänd för sin samtid, även om historiska framställningar idag utelämnar honom. Haugen liksom Noreen fokuserar det svenska indexet och tar utan vidare för givet att syftet med detta är att ge något slags dokumentation av det svenska språket. Haugen förbiser också Helsingius insats.

I sin avhandling om Jesper Swedberg som ordboksförfattare påpekar Lars Holm (1986a:9, 61f. och 70ff.) med rätta att den svensk-latinska ordlistan varken kvantitativt eller kvalitativt kan mäta sig med den latinsk-svensk-tyska delen i *Lincopensen* som lexikaliskt arbete. Holm gör också en jämförelse i tabellform mellan Jesper Swedbergs *Swensk ordabok* och dess föregångare, bl.a. *Lincopensen*. Denna undersökning består av 1000 ord fördelade på bokstäverna *D* och *P*. Uppslagsorden är hämtade ur de jämförda ordböckerna men har kopplats ortografiskt till motsvarande uppslagsord i *SAOB*. I Holms uppställning ingår bl.a. Helsingius *Synonymorum Libellus* och det svenska indexet i *Lincopensen*, som tillsammans är representerade med 434 ord. Detta gör det möjligt för mig att utnyttja Holms tabell, när det gäller att bedöma eventuellt beroende dessa två verk emellan. Det framgår då att av de 434 uppslagsord, som är gemensamma för *Synonymorum Libellus* och det svenska indexet, är överens-

stämelsen 59 ord på *D* och 47 ord på *P*, alltså sammanlagt 107 ord eller ungefär en fjärdedel. Flera av dessa ord ingår också i övriga ordböcker som jämförs och kan kanske därför räknas till ett relativt centralt ordförråd. Detta kan ses som en grov metod att bekräfta Gothus utsaga i förordet, där han säger att det saknas lexikon med svenska som källspråk. Det finns alltså knappast något som talar för att det svenska indexet i *Lincopensen* skulle ha haft en egen svensk förlaga.

I en opublicerad uppsats påpekar Lars Holm vidare (ms.b.), att för många ord i *SAOB* uppges *Lincopensen* som källa för första belägg. Han ser också det svenska och det tyska indexet som appendix till den latinska ordboken. Holm konstaterar vidare med utgångspunkt i kapseln "Redigeringsregler: källor 4" vid *SAOB*:s redaktion att *Lincopensen* har utländska förebilder, t.ex. Basilius Fabers *Thesavrvs ervditiones scholasticæ* (1605) m.fl. Att Swedberg inte nämner *Lincopensen* som källa menar Holm kan bero på att *Lincopensen* var en så självklar ordbok att arbeta med, att den inte behövde nämnas. Slutligen anser Holm i likhet med Hesselman att det svenska indexet i *Lincopensen* är avhängigt den svenska översättningen i latinlexikonet. Den svensk-latinska ordlistan skulle alltså vara ett slags vändning av den latin-svenska. Holm karakteriserar den som ett valhant försök att i fullständighetens intresse belägga de latinska orden i ett svenskt index. Resultatet blir en mängd skuggord eller skuggfraser som egentligen aldrig haft någon autonom status i svenskan.

I det digra verket *Wörterbücher* finns *Lincopensen* omtalad i artikeln "Swedish Lexicography" (Holm & Jonsson 1990: 1933ff.). Artikeln tillför emellertid ingen ny kunskap om *Lincopensen* i förhållande till det som ovan framkommit i Holms arbeten. Sture Hast (1990) har använt *Lincopensen* som material i sin undersökning om Samuel Schultze och hans "Svenskt Lexicon" men har ingen ytterligare information om eller synpunkter på *Lincopensen*. I det omfattande verket *Historische Lexikologie zum nordgermanischen Raum* tar Michael Jacoby (1990:78ff.) upp *Lincopensen* ur flera aspekter. Jacoby bygger till stor del på Holms framställningar. Han anger bl.a. Faber som förlaga till latinlexikonet men framhåller tydligt att *Lincopenses*

latinlexikon inte är etymologiskt uppställt utan strikt alfabetiskt.¹ Jacoby konstaterar också att *Lincopensen* bygger sitt ordförråd på den klassiska latinska litteraturen med författare som Cicero, Plinius, Horatius, Ovidius, Plautus och Quintilianus som dominerande inslag.² Dessutom noterar han ett delordförråd som även omfattar biologiska och astronomiska termer.

1.10. Sammanfattning och slutsatser

Sammanfattningsvis kan sägas att en undersökning av *Lincopensen* faller inom ett forskningsfält som befinner sig i skärningsplanet mellan framför allt latinsk och svensk lexikografihistoria. I ett lexikon som *Lincopensen* med tre språk inblandade uppstår dock ett naturligt möte mellan ännu fler forskningsområden. *Lincopensen* har inte utforskats noggrant i något avseende. Var syftet att ge den studerande ungdomen ett latinlexikon med översättning till svenska, vilket inte tidigare fanns, fyllde lexikonet säkerligen sin funktion, tills det efter ungefär 100 år ersattes av Schenbergs lexikon. Latinlexikonet som sådant verkar emellertid inte ha varit föremål för några undersökningar utöver Brenners och Tengströms (1977). Inte heller svenskan i latinlexikonet och det svenska indexet har studerats närmare, varken de båda materialmängderna var för sig eller under jämförelse med varandra. Tyskans roll som förmedlande länk mellan det klassiska arvet, som detta framstår i latinlexikonet, och de unga nationalstaternas språk, som de växer fram parallellt med tyskan i lexikon som *Lincopensen*, har heller inte undersökts. *SAOB* åberopar emellertid såväl svenskan i latinlexikonet som svenskan i det svenska indexet i sin materialsamling.

¹ En absolut alfabetisk konsekvens föreligger inte i latinlexikonet. Det svenska indexet är inte heller konsekvent alfabetiskt uppställt (även om det kanske var avsikten). Detta kan i så fall ytterligare styrka Gothus eget påstående i företalet att han själv utarbetat det svenska indexet. Det krävs mycket av en ordboksförfattare som på de givna premisserna skulle ha kunnat åstadkomma fullständig konsekvens i denna fråga.

² Brenner & Tengström (1977:47) menar dock att även medeltidslatin och neolatin ingår i *Lincopensen*.

Det är alltså bara den svenska ordlistan eller det svenska indexet som har kommenterats och använts i jämförande undersökningar. Två olika aspekter på ordförrådet har därvid framkommit. Vissa forskare verkar förutsätta att syftet med det svenska indexet varit att beskriva svenska språket vid 1600-talets mitt. En sådan synpunkt kan möjligen vara förhastad och kanske dessutom anakronistisk, men utifrån ett sådant betraktelsesätt lämnar under alla omständigheter det svenska indexet en del övrigt att önska. Somliga forskare menar att ordförrådet är etablerat genom en vändning av latinordboken, och att latinet därigenom påverkat svenskans utformning. Detta hindrar emellertid inte att det svenska indexet tillsammans med svenskan i latinlexikonet ger information om språket under första hälften av 1600-talet, men det är viktigt att klargöra vilka begränsningar som gäller för den information som kan utläsas ur detta speciella material.

Slutligen har, som sagt, tyskan i *Lincopensen* hittills helt neglerats av forskningen. Den utgör i sig inte heller i denna framställning något huvudobjekt för undersökningen.

2. Lexikografiska aspekter på *Lincopensen*

Lincopensen är en foliant på 300 ark, som egentligen består av tre olika ordböcker¹ med olika långt driven lexikografisk förfining. Skillnaderna mellan de olika delarna blir mest påfallande om ordboken behandlas som en sammanhängande helhet. I själva verket kan de olika delarna ha haft skilda syften. Den lexikografiska genomgången av de tre avdelningarna i *Lincopensen* som här följer syftar till att sätta in dem i sina respektive lexikontraditioner. Den utgör även en bakgrund och utgångspunkt för de undersökningar som redovisas i följande kapitel. Det föreliggande kapitlet är indelat i tre avsnitt, ett för var och en av de tre delarna i *Lincopensen*. Detta hindrar dock inte att man samtidigt kan se *Lincopensen* i ett helhetsperspektiv, som den relativt enhetliga produkt från ett svenskt 1600-talstryckeri som den är (Andersson 1978).

Den lexikografiskt mest avancerade delen i *Lincopensen* är **latinordboken** med svenska och tyska som målspråk. Den går att inordna i den klassiska lexikontraditionen, som på 1600-talet redan var välutvecklad i Europa (se vidare kap. 3). Denna del av *Lincopensen* bör närmast betraktas som en passiv latinordbok i Svenséns mening (Svensén 1987:10). Gothus anger själv den studerande ungdomen som sin målgrupp. Med latinordbokens

¹ Beteckningarna lexikon och ordbok är inte utbytbara mot varandra. Ändå används de delvis parallellt i denna framställning. Med lexikon avses – bortsett från encyklopedi och en språbrukares ordförråd, betydelser som aldrig är aktuella här – en två- eller flerspråkig ordbok. I regel är det också denna typ av ordbok som behandlas i denna avhandling. Beteckningen ordbok står i min framställning (vilket också framgår av denna not) inte företrädesvis för enspråkiga ordböcker utan har också karaktären av samlingsbeteckning för alla verk där ord är samlade i ordnad form och betydelser är angivna (jfr Svensén 1987:2ff.; se även Svensén 1992).

hjälp skulle de studerande förstå de klassiska romerska författarnas texter. Svenskans uppgift i latinlexikonet är att så noga som möjligt ge betydelsen av det latinska ordet. Det är emellertid osäkert om ordboksförfattaren medvetet formulerat syftet med ordboken för att utifrån detta avgöra vilken information den behöver innehålla. Vidare ligger det nära till hands att tänka sig att ordboksförfattaren haft en förlaga, som följts i vissa avseenden men negligerats i andra.

För det **svenska indexet** anger Gothus inget klart uttalat syfte. I förordet säger han dock att det kostat honom stor möda att framställa. Det bör alltså vara ett relativt självständigt arbete av Gothus. Indexet faller liksom latinordboken in i en etablerad kontinental tradition. En latinordbok som exempelvis den relativt kända *Lexicon Trilingve*, tryckt år 1587, som kommer att behandlas utförligare nedan (avsnitten 3.1 och 3.5), hade tyska och grekiska som målspråk. Dessutom var lexikonet försett med ett tysk-latinskt och ett grekisk-latinskt index i slutet av ordboken. Denna lexikonmodell med en huvudordbok och index över de ingående målspråken var säkert en förebild för Gothus. Detta hindrar dock inte att han också hade speciella syften med sina index i *Lincopensen*. Inte minst de många omtrycken just av det svenska indexet kan vara ett tecken på detta (se kap. 8). Enligt förordet till *Lincopensen* skulle indexet vara ett hjälpmedel för den studerande ungdomen. Nära till hands ligger tanken att de svenska orden i det svenska indexet skulle tjäna som ingångar till det latinska ordförrådet. Det svenska indexet skulle då kunna betraktas som något av ett aktivt latinlexikon för svenskar som exempelvis i sin retoriska verksamhet skulle skriva och tala latin (jfr Svensén 1987:10).¹ Indexet erbjuder ofta ett flertal latinska ekvivalenter till det svenska uppslagsordet och kunde därför användas som en latinsk synonymordbok. Vid osäkerhet om mor-

¹ Min avsikt är inte att anakronistiskt använda moderna lexikografiska termer för att beskriva äldre lexikon. Men ur det kontrastiva perspektiv som uppkommer, när man anlägger ett modernt lexikografiskt synsätt på en gammal ordbok, ser man exempelvis tydligare om någon nu naturlig lexikografisk information kan saknas i ett lexikon och, omvänt, om den äldre ordboken innehåller någon typ av information som nu brukar uteslutas.

fologiska förhållanden kunde den studerande oftast gå vidare till latinordboken. Troligtvis var dock kompetensen i latinsk morfologi så god att det svenska indexet kunde fungera som en latinsk synonymordbok, i vilken man sökte ett adekvat latinskt ord för en specifik retorisk uppgift. Den latinska morfologin behärskade man.

Det **tyska indexet** bör ha haft en liknande funktion som det svenska. Möjligen erbjöd det en viss service vid användningen av den latinsk-svensk-tyska huvuddelen av ordboken i högre grad än det hade någon egen autonom status. Eftersom det tyska indexet i regel endast innehåller en enda latinsk ekvivalent, bör det knappast ha fungerat så bra som latinsk synonymordbok som det svenska indexet. I detta sammanhang är det intressant att konstatera att i ett lexikon i lincopenstraditionen, nämligen "Hamburgensen", omarbetas det tyska indexet så att de tyska uppslagsorden där i än högre grad stämmer överens med ekvivalenterna i latinlexikonet än vad fallet är i *Lincopensen*. Dessutom förses de latinska ekvivalenterna i det tyska indexet med morfologiska kommentarer så att de, enligt ordbokens förord, skall kunna identifieras i latinlexikonet. *Hamburgensen* trycktes år 1700. Det är inte osannolikt att språkfärdigheten i latin generellt kan ha försvagats vid denna tid (se kap. 8).

2.1. Dictionarium Latino-Sveco-Germanicum – ett svenskt latinlexikon i klass med de kontinentaleuropeiska

I den lexikografiska genomgången av *Lincopensens* latinlexikon, hädanefter betecknat Linc.lat., som utgör bakgrund till jämförelsen med europeiska latinlexikon i kapitel 3, följer jag i stort sett de kategorier som Svensén (1987:51ff.) tar upp, nämligen:

- a. makrostruktur,
- b. uppslagsord,
- c. uttal,
- d. morfologi och ordklasstillhörighet,

- e. syntax och bruklighet,
- f. betydelse och betydelsebeskrivning,
- g. etymologi och encyklopedisk information.¹

a. Makrostruktur

Det latinska lexikonet i *Lincopensen* omfattar ca 30 000 uppslagsord och kan både innehållsmässigt och i fråga om omfattning väl jämföras med de tidigare och samtida stora europeiska latinlexikonerna. Linc.lat. är strikt alfabetiskt ordnat och skiljer sig därmed från den typ av lexikon där uppslagsorden är ordnade etymologiskt eller efter stamordsprincip. Det skiljer sig också från de s.k. tesaureerna där orden förs samman områdesvis. Även moderna latinlexikon är i regel alfabetiskt uppställda, men också en mer etymologiskt baserad princip finns företrädd bland latinlexikon från relativt modern tid. I dessa finner man under grundordet de prefixerade formerna, som exempelvis i Cavallins lexikon från 1871, men också gamla latinlexikon som Fabers *Thesavrvs ervditiones scholasticæ* (1571) och det senare *Lexicon Latino-Svecanum* av Per Schenberg (1739) bygger på denna princip.

För *Lincopenses* del innebär den alfabetiska ordningen exempelvis att varje grundord upprepas under alla de prefix det

¹ Norén (1991:109–138) har ställt upp delvis andra kategorier för undersökning av Dalins Ordbok öfver svenska språket 1850–55. Noréns kategorier som är anpassade efter ett enspråkigt lexikon är: 1. Stickord, 2. Uttal, 3. Ordklass, 4. Morfologi (böjning, avledning, sammansättning), 5. Syntax, 6. Betydelse (klassifikation, synonymer och antonymer, definition, betydelsemoment), 7. Bruklighetsuppgifter, 8. Etymologiska uppgifter, 9. Encyklopedisk information, 10. Hänvisningar. Norén har valt sina kategorier efter uppgiften. En undersökning av ett latinlexikon från 1600-talet med en eller två ekvivalenter på olika språk kräver delvis andra kriterier. Men om Norén i sin framställning betraktar sina kategorier som ett modernt raster att profilera ett 1800-talslexikon mot för att tydligt se olika diskrepanser, blir detta raster en ännu tydligare bakgrund för att visa de skiljaktigheter ett 1600-talslexikon uppvisar i jämförelse med ett modernt lexikon, som bygger på den lexikografiska kunskap, som utvecklats under 1900-talet. För konsekvensens skull använder jag samma kriterier vid genomgången av alla tre ordboksdelarna. Jfr även noten s. 37.

kan förenas med. Grund verbet *bibo* 'dricka' återfinns under följande olika avledningar, som förekommer som egna uppslagsord: *adbibo* 'tildricka', *combibo* 'dricka medh en annan', *debibo* 'vthdricka', *ebibo* 'vthdricka', *imbibo* 'indricka', *obbibo* 'öfwer/ affdricka', *perbibo* 'vthdricka/mycket dricka', *præbibo* 'först dricka', *subbibo* 'dricka något litit ibland'. Som en följd av den stränga alfabetiseringen händer också att vissa avledningar isole- ras från en given grupp som går tillbaka på samma rot. Så bryts raden av ord som har anknytning till *bellum* 'krig', från *bellator* 'then som krijghar/strijder och örlighar/en krigzman' till *bellum* 'krijgh/ örligh', av *bellua* 'wildiur/som gräseligit och förskräckeligit är' och *bellualis* 'thet som hörer til wildiur/eller är lijkt ther widh'. Varje ordartikel i Linc.lat. utgör sålunda en självständig enhet, och för att förstå en artikel förutsätts i regel inte att en tidigare redan konsulterats. Hänvisningar mellan artiklarna före- kommer sällan.¹ När det gäller den alfabetiska ordningen följer Lincopensen det traditionella latinlexikonets bruk och placerar ord med den initiala ligaturen *æ* alfabetiskt mellan *ad* och *af*.

b. Uppslagsord

Uppslagsorden i Linc.lat. ges i en större och fetare antikva än den övriga latinska texten i ordartiklarna. Begynnelsebok- stäverna utgörs av versaler och de övriga av gemena. Alla upp- slagsord i Linc.lat. har exakt samma utförande. Det för tiden gängse skrivsättet med latinet i antikva och i det här fallet sven- skan och tyskan i fraktur används genomgående. Antikvan ut- nyttjar också i likhet med det grekiska alfabetet två allografer för <s>. Den ena varianten används i finalposition och den andra inne i ord; jfr *compos* med *compositio*, där <s> i *compositio* är utdraget i längd. Allografen för medialt <s> kan mycket väl ha lånat drag från den tyska frakturstilen, då skrivet latin normalt

¹ Dock finns exempel som *Alpes, pium* f. 3. Plur. 'The höge Berg emellan Italien/Tyskland och Franckerijke' följt av *Alpinus, a, um* 'Thet som hörer til samma Bergh', som förutsätter att man läser under båda uppslagsorden.

inte har två grafer för <s>. I *Lexicon Trilingve* används samma fördelning som i *Lincopensen* (se bild 4).

Cōmpōs, otis, C. 3. **Then** som haffuer be-
 Fōmmit och fått något / mächtig / deelachtig.
 Germ. **Mächtig**/häbig. Ut Compōs voti. Cic.
Then som haffuer fått sin begäran. Compos
 Culpz. Et, Compos miseriarum. Plaut. Sic quoq;
 dic: Compos victoriz, libertatis, regni, scientiz,
 patriz. Cic. Valler. **Then** som Seger är tilfäl-
 len / haffuer vunnit Fröheet / är mächtig
 worden Rijket/ etc. Sic, Compos animi, men-
 tis, rationis, vel animo & ratione. Ter. Sall.
Then som haffuer sitt sinne och förnuft.

Cōmpōitio, onis, f. 3. Verbal. **Samman-**
 sätning/ sammansfogning. Germ. **Zusammens-**
 setzung. **Apta** membrorum Compōitio. Cic.
 Et, Verborum compōitio. Cic. Item; **Ordning/**
Ställning. Ordo est Compōitio rerum aptis
 atq; accommodatis locis. Cic. Offic. Suet. Item;
Sördragh/Sörlekning. Ut, Compōitio discor-
 diarum. Cael. Et, Autor pacis atq; Compōitio-
 nis. Cic. Compōitionis spem non desperatissi-
 mam esse puto. Cic. Artic. Item; **Samman-**
låtelse. Compōitiones gladiatorum. Cic. Epist.
 Item; Idem quod Constitutio. **Strickelse**. Ex
 magistratuum compōitione, quod cuiusq; Rei-
 pub. genus fit, intelligi. Cic. de Senect.

BILD 4. *Utförande av finalt och mediant <s> i uppslagsorden i Linc.lat.*

Till uppslagsordet fogas sällan varianter när det gäller stavning, ordform i övrigt eller den uttalsmarkering som ges i anslutning till uppslagsordet. Dock finns det exempel på varianter, delvis sammanhållna genom korsreferenser:

Ēxōrbēo, vide Exsorbeo
 Exsōrbēo, & Exorbeo

Exsorbeo utgör uppslagsord till artikeln och den innehåller latincitat med båda stavningarna. Detta är förmodligen också orsaken till att stavningsvarianterna är representerade i lexikonet; den studerande skall i sin ordbok kunna identifiera glosorna i den latinska texten. Stavningsvarianten är noterad i antikva med mindre grad än stickordet. Nutida skollexikon som Ahlberg (1964) tar i detta fall endast upp *exsorbeo*. Exempel på andra typer av variation är:

Āblūtīo & Āblātīo, nis. f. 3
 Ēxōlēsco, is, lui & levi, letum, ere
 Implūo, is, ui & uvi, ere
 Libēt, libuit & Libitum est, Impersonale

c. Uttal

I uppslagsordet markeras uttalet så till vida som att läsaren normalt får noggrann information om långa och korta stavelser:

Bārbā, Bālūca, Bārbārus, Barbātulus, Barbātus, Barbulā
 Incērtūs, Incēro, Incērno

Dock finns det ord som helt saknar uttalsmarkering:

Baphice, Baptista, Baptizo
 Incesso, Incertum

Med sådan information kunde alla läsare som hade regeln för huvudtryckets placering i latinet aktuell klara av uttalet. Regeln innebär som bekant, att huvudtryck i tvåstaviga ord ligger på penultima och i flerstaviga ord på penultima om den är lång, i annat fall på antepenultima. Utifrån betoningsregeln är det naturligt att lexikonförfattaren har en tredje typ av markering, något mittemellan att markera alla stavelers längd och att underlåta att markera stavelers längd, nämligen att bara markera penultima-stavelens längd:

Implūo, Fricātus, Hiāscō, Hibīscus

När *Lincopensen* ger uttalsmarkeringar får det emellertid betraktas som anmärkningsvärt i förhållande till tidens bruk. Av de stora europeiska latinlexikonerna förekommer det delvis i Calepinus och Fabers lexikon men inte i *Lexicon Trilingve* (se kap. 3).

d. Morfologi och ordklassstillhörighet

1) Uppslagsordens form

Uppslagsordet ges – på hävdvunnet sätt – som den av paradigmet former som uppfattas som grundform. För substantiv väljs nominativ singularis: *Infans*. För adjektiv ges nominativ, singularis, maskulinum: *Bonus*. För pronomen ges alla genusformer i nominativ singularis som stickord: *Hic, hæc, hoc*. När det gäller *Ille* står denna form dock i den kraftiga "uppslagsordsstilen" medan *illa, illud* och *illius* står i den magrare "kommentarstilen". För verben ges första person singularis, presens, indikativ: *Amo*. Notationssättet är alltså i stort sett det vi känner igen från dagens latinlexikon för skolbruk.

2) Homonymer

När olika lemman har identisk uppslagsform, upprepas de olika uppslagsorden, som bildar ingångar till olika artiklar utan numrering:

Mölaris, is, m. 3. Substant. 'Oxletand'
Mölaris, re. Adject. o. 3. 'Som länder til qwarn'

Diligens, ntis, Particip á Deligo. 'Then som älskar och haffuer en kär'

Diligens, ntis, o. 3. 'Flijtigh'

Volo, as, are. N. 1. 'Flygha'

Volo, vis, volui, velle. 'Wilia'

Volo, onis, m. 3. [saknar svensk översättning]

3) Avledningar

De morfologiska uppgifterna i Linc.lat. utgörs huvudsakligen av böjningsangivelser. De flesta avledningar och eventuella sammansättningar ges som självständiga uppslagsord. De ord som bildas genom latinets många avledningssuffix blir självständiga uppslagsord. I varje ordartikel behandlas i regel bara ett ord, nämligen uppslagsordet. Ingen s.k. nischning förekommer alltså, i princip. På detta sätt förses vart och ett av de följande orden med en artikel: *bibo*, *bibulus*, *bibacitas*, *bibaculus*, *bibax*; *sorbeo*, *sorbilis*, *sorbillo*, *sorbillum*, *sorbilio*, *sorbitiuncula*.

Det går ändå att hitta exempel på att avledningar förs in under ett ord som kanske av lexikonförfattaren uppfattas ha en överordnad status, speciellt i den första delen av Linc.lat.

Ablāquēo, as, are. A. 1. 'Graffua och rensa om rötterna på trään at the wäl wäxa' [...] Hinc Ablaqueatio, onis, f. 3. [utan översättning; under samma uppslagsord]

Æscülūs vel Esculus, li, f. 2. 'Mispelträ / i Sverige okunnigt' [...] Hinc Æsculetum 'En ort ther många sådana trää wäxa. En Mispeldunge', Horat. Et: Æsculeus, a, um. Adject. 'Thet som är giort ther aff / etc.' [under samma uppslagsord]

Æthiopiā, æ, f. 1. 'It Landskap vthi Affrica / ther the Blämän och Murianer boo' [...] Inde. Æthiopicus, a, um. Adj. 'Thet som hörer til Ethiopien eller är ther ifrå'. Et: Æthiops, opis, m. 3. 'En Bläman / Murian'. Æthiopissa, æ, f. 1. [utan översättning; under samma uppslagsord]

Ämārülēntūs, a, um. 'Myckit besk / eller bitter / Förbittrat'. [---] Hinc Amarulentia, ae, f. 1. 'Bitterheet'. [under samma uppslagsord]

Ängliā, æ, f. 1. 'Engeland' Dicitur & Britannia. Anglicus, a, nm. (sic!) 'Thet som är aff Engeland'. Et: Anglus, li, 'En Engellender' [under samma uppslagsord]

Varje uppslagsord inleder en egen artikel, och i denna kan ordets betydelser också delas upp. De numreras då oftast i vänstermarginalen med arabiska siffror.

4) Böjningsändelser och ordklassmarkeringar

Efter uppslagsordet ges information om ordets böjning och ordklass. Ibland skrivs båda uppgifterna ut, men oftast får böjningsändelsen också fungera som ordklassmarkör. Dessa upplysningar ges som text i magrare stil och med mindre grad men för övrigt likadan antikvastil som uppslagsordet har. Notations sättet har stora likheter med dagens latinlexikon för skolbruk.

Substantiv

För substantiv ges genitivändelse, genus och deklinationstillhörighet i en mindre grad av antikvastil direkt efter uppslagsordet. Följer vi de klassiska böjningsmönstren i latingrammatiken finner vi följande:

Mēnsā, æ, f. 1. 'Bordh'
 Sērvūs, vi, m. 3. [troligen feltryck för 2] 'Lijffuegen Tienare/Trääl'
 Bellum, li, n. 2. 'Krijgh/Örligh'
 Vir, viri, m. 2. 'Man'
 Rēx, egis, m. 3. 'En konung'
 Rēgĭo, onis, f. 3. 'Itt land/landskap'
 Cōrpus, oris. N. 3. 'Kropp/Lekamen'
 Cārmēn, minis, N. 3 'Werss' [i de två senare fallen används versaler för att markera genus neutrum]
 Cīvis, is, c. 3. [c torde stå för collectivus; ordet markeras i dagens lexikon med både m. och f.] 'Borgare eller Borgerska'
 Urbs, bis, f. 3. 'En stad medh ringmur'
 Frūctūs, us, m. 4. 'Fruckt'
 Cōrnu, n. 4. [här används gement n för neutrum; dessutom saknas genitivändelsen] 'Horn'
 Dīēs, ei, 5. Declin. in singul. est masc. & fæm. in plurali veró tantum masc. 'Dagh'
 Rēs, rei, f. 5. 'Itt ting'

Lexikonförfattaren markerar alltså ordklassen substantiv genom att ge deklinationstillhörighet, genus samt genitivändelse. Endast i undantagsfall återfinns någondera beteckningen "nomen" eller "substantiv" (jfr *Molaris* under "Homonymer" ovan i detta kapi-

tel). Som framgår råder ingen absolut konsekvens när det gäller interpunktion och förkortning i de grammatiska kommentarerna.

Adjektiv och particip

Adjektiv och particip behandlas här tillsammans av formella skäl. För både adjektiv och particip ges singularformerna i alla genus, femininändelse och neutrumändelse dock med mindre grad. Beteckningen adjektiv och particip sätts också ut.

Dēscriptus, a, um. Part. 'Affskriffuin'

Dēsīdērātus, a, um. Particip. 'Åstundat/begärat/effterstååt'

Bōnus, a, um. Adject. 'Godh'

Sācēr, cra, crum. Adject. 'Helig'

Grāvis, e. Adject. ior, issimus. 'Tungh' [här anges också komparativ och superlativformerna]

Ācēr, hēc acris, hoc acre. 'Swr/Amper'

Dīlīgens, ntis, o. 3. 'Fljigtigh' [i de båda senare fallen sätts ingen ordklassmarkering ut]

Komparativ- och superlativformerna markeras bara någon enstaka gång och inte speciellt vid dem som byter stam eller ter sig oregelbundna på annat sätt. Ibland sätts inte heller beteckningarna "Adjektiv" eller "Particip" ut.

Pronomen

Ordboksförfattaren har så vitt jag kunnat finna genomgående markerat ordklassen pronomen genom att skriva ut "Pron." alt. "Pronom" eller "Pronomen". Arten av pronomen är dock inte konsekvent markerad.

Ēgō, mei vel mihi, mihi, meā, me. Pron. 'Jag'

Is, ea, id, Pronomen. 'Then/han'

Meus, a, um. Adject. Pronom Possessivum 'Min, migh tilhörande'

Idem, eadem, idem. 'Then samme'

Ille, illa, illud, illius. Pronomen demon. 'Then/han/om hwilken wij tale'

Hic, hæc, hoc. Pronomen demonstrativum. 'Thenne/thetta'
 Qui, Quæ, Quod, Cujus, Cui. Pronomen relativum. 'Hwem/hwilken'

Räkneord

Kategorin räkneord får inte oväntat vidkännas vissa variationer i den grammatiska beskrivningen. Men den grammatiska notationen tyder på att orden hänförs till kategorin adjektiv (en undergrupp till nomen, om man så vill). Från och med talet *fyra* är dock räkneorden oböjliga och ges bara i en form:

Unūs, a, um. Unius genitiv. Penult longa. Sed cum opus est corripitur 'Een'
 Dūo, Duæ, Duo. Plural. tantum. 'Twå/twenne'
 Trēs & hæc tria plur. num. 'Tre'
 Quatuor, vel Quattuor. Nomen Numerale indeclinabile. 'Fyra'
 Quīnq̄, Adject. numerale. 'Fem'
 Sex, Indeclinabile, nomen numerale. 'Sex'
 Sēptem, Numerale nomen indeclinabile. 'Siw'
 Octo, Nomen numerale, Adjectivum indeclinabile. 'Åtta'
 Nōvem. o. g. Indeclinabile. 'Nije'
 Dēcem, Adjectiv. num. indecl. 'Tyio'

Adverb

Ett axplock av adverbena visar att Linc.lat. i de flesta fall sätter ut ordklassbeteckningen, medan komparationen mycket sällan anges, och inte heller framgår normalt kopplingen till ett adjektiv explicit.

Domesticatim, Adverb. 'Huus ifrå Huus'
 Donèc. Adv. 'Til thes'
 Dulcè & Dulciter. Adverb. 'Sötliga'
 Dum, Adv. Temp. 'Mädan'

Prepositioner

I artiklar som behandlar prepositioner är den grammatiska informationen av varierande slag, såsom framgår av exemplen

nedan. Ibland saknas exempelvis upplysning om vilket kasus prepositionen styr.

Adversus vel Adversum. Prep. 'Emoot'
 Ante Prep. 'För'
 Apud Præpos. 'Hoos/När'
 Cum, Præp. Ablat. 'Medh'
 De, Præp. cum Ablat. Varias habet significationes sicut & A.
 Significat enim. 'Vthaff'
 Extra, Præposit. Accusativo casui serviens. 'Vthan före'
 Intra, Præposit. Accusativo servit, locum significat. 'Innan
 före/vthi/emellan'
 Super, Præpositio utriq; casui serviens. 'Öfwer'

Konjunktioner

Konjunktionerna behandlas också ganska knapphändigt. Ibland markeras undergrupper, andra gånger skrivs endast ordklassbeteckningen ut, som exemplet nedan illustrerar:

Si, conjunctio causalis. 'Om/omså'
 Quia, conjunctio causalis. 'Förty/therföre/medhan'
 Ideo, conjunctio. 'Therföre'

Verb

För att illustrera hur Linc.lat. klassificerar verben har jag också här följt skolgrammatikens uppställning. Det förefaller som om de fyra aktiva konjugationerna är relativt systematiskt utmärkta:

Vöco, as, are. Act. 1. 'Kalla/biuda'
 Mōnō, es, ui, itum, ere. Act. 2. 'Råda/förmana/påminna/warna'
 Rēgo, gis, rexi, ctum, ere. Act. 3. 'Regera'
 Audīo, divi, ditum, dire. Act. 4. 'Höra'

På gängse sätt ger Linc.lat. för verbens del 1 person presens indikativ som uppslagsform i lexikonet. (Jämför dock det svenska indexet där översättningarna till latin utgöres av infinitivformer!) Nedan följer exempel som inte visar samma regelbundenhet som de just anförda:

Hortor, aris, ari. Com. 1. 'Förmana/til något rådha'
 Vērēor, reris, ritus sum, reri. Dep. 2. 'Fruchta/rådas'
 Quērōr, reris, questus sum, queri. Dep. 3. 'Quida/klaga'
 Lārgior, iris, itus sum, iri. 'Skänkia'
 Sōrbēo, es, bui, bitum, psi, ptum, bere. 'Supa'
 Sōrbīlo, as, are. Diminut. 'Småningom supa'
 Exsōrbēo, & Exorbeo, es, ui, tum, ere. Act. 2. 'Vthsupa såsom
 sodh/vpsluka'
 Bībo, bibi, itum, ere. N. 3. 'Dricka'
 Pōto, as, tavi, atum, & potus sum, potum, are. N. 1. 'Dricka/fylla
 sigh'
 Hēlüör, aris, ari. Dep. 1. 'Slämma och dämna/gåå i suus och duus'
 Crāpūlör, aris, ari. D. 1. 'Dricka/och fylla sigh öffuermåttēn/swālia'
 Fēro, fers, tuli, latum, ferre. Act. 'Föra/draga/bära'

Att det är fråga om verb signaleras genom morfologin, och ordklassbeteckningen sätts i princip inte ut. Verbändelser är i stort sett alltid företrädda. Däremot finns brister, när det gäller att konsekvent beteckna typen av verb, vilket framgår ovan.

Liksom i modern skolgrammatik har man fyra klasser av aktiva verb, dessutom tillkommer deponens, men också de som betecknas "diminutiv" och "neutrala (N)". Vid ett enstaka verb förekommer förkortningen "Com.", och för en del andra verb saknas klassmarkeringen helt. "Diminutiv" är också en kommentar av annan rang än de övriga. Det är dock sannolikt att Gothus övertagit detta notationssystem från en förlaga och att han inte själv gjort några grammatiska analyser.

e. Syntax och bruklighet

Någon explicit beskrivning av i vilka syntaktiska konstruktioner ett ord ingår eller i vilka fraser och idiom det är vanligt erbjuds inte i Linc.lat. Inte heller finner man några generella uppgifter om olika användningsområden. Däremot illustreras ordens syntax, fraseologi och användning genom urvalet av klassiska citat. Kanske är det så, att eftersom ordet ingår i en viss klassisk text tas det med i lexikonet i just denna fras och med denna speciella betydelse, oavsett koppling till generell bruklighet. Det är ju framför allt latinet som litteraturspråk som är dokumenterat.

Huvudsyftet med lexikonet var, som tidigare påpekats, att hjälpa användaren att förstå de klassiska texterna.

Man skulle därför kunna anta att citatsamlingarna ger en ganska god inblick i vilka klassiska texter som lästes av de latinstudierande. Olika klassiska författare är också olika väl representerade. Citaten från den klassiska litteraturen är en ingrediens i ordboken som ligger nära till hands att ta över från förlagor. Dessa citat kan därför bli en del av ordartiklarna som man skulle kunna följa i den klassiska lexikografin. Ursprungligen bör traditionen ha uppstått genom att vissa texter var särskilt vanligt förekommande. Senare kan den ha kommit att föra ett mer självständigt liv inom lexikonvärlden. På detta sätt kan möjligen flera överensstämmelser mellan Fabers kända skollexikon och *Lincopensen* förklaras. En intressant fråga är också i hur hög grad citaten avspeglar det latinska texturvalet i den svenska 1600-talsskolan. Genom citat i förlagor, även indirekta förlagor, kan också andra tiders och länders traditioner när det gäller urval av klassiska texter avspeglas.

Det finns också en klar tendens i *Lincopensen* att inte lägga sig på den mer generella beskrivningsnivå som konstruerade redaktionsexempel innebär i moderna latinlexikon. I stället har *Lincopensen* direkta hänvisningar till klassiska latinska författare med namns nämnande, vilket exempelvis saknas i ett modernt skollexikon som Ahlbergs (1964). I detta ges i stället redaktionsexempel, säkert även de med ett eller flera specifika klassiska citat som bakgrund.

f. Betydelse och betydelsebeskrivning

*Lincopensen*s latinordbok är egentligen trespråkig med latin som källspråk och svenska och tyska som målspråk. Det är troligt att författaren i första hand avsett att vända sig till en svenskspråkig användare, men som redan påpekats kan tyskan knappast ses

som ett helt främmande språk för de studerande vid denna tid.¹ Den svenska översättningen ges utan språkbeteckning, medan den tyska översättningen i enlighet med bruket i samtida polyglotta lexikon föregås av förkortningen "Germ." eller "Ger." som språkbeteckning för tyska.

Uppslagsorden är i regel försedda med någon form av betydelsekommentar. De mest kompletta artiklarna har flera översättningar till svenska markerade med arabisk siffra i vänstermarginalen och dessutom med ett *Item* i löptexten. *Lincopensen* gör alltså med arabisk siffra en tydligare markering av den rad som inleder ny betydelse än lexikon närmare knutna till den medeltida traditionen gör med sitt "a-linea"-tecken (¶) inne i löptexten, vilket väl närmast motsvaras av *Lincopensens Item*. I artiklarna förekommer efter den första svenska betydelsen i regel också en översättning till tyska. De därpå följande betydelseerna har så gott som aldrig en översättning till tyska.

De olika betydelseerna är oftast försedda med ett latincitat med källhänvisning. Vissa artiklar är mindre omfattande och kan utgöras av endast en betydelse på svenska och saknar kanske tysk översättning eller har endast ett latincitat som inte översatts till svenska. Översättning till svenska och tyska förekommer alltså inte i samtliga fall, och översättning till tyska ges vanligen bara till första betydelsen, som på detta sätt får karaktären av något slags huvudbetydelse. I stort sett alla uppslagsord och de flesta betydelseer förses med textexempel eller citat från klassisk litteratur. Ibland utgör citatet den enda betydelsebeskrivningen.

Den svenska ekvivalensen utformas i allmänhet på något av följande fyra sätt:

(1) endast en ekvivalent, t.ex.:

Iurejurare, 'Swerija'. Ger. 'Schweren'
Iurgo, as, are. 'Kijffua'. Ger. 'Zancken'
Juré, Adverb. 'Medh retta'. Germ. 'Rechtlichen'

¹ Jfr härom kap. 1; det är troligt att valet av tyska som översättningsspråk inte direkt hänger samman med ordbokens syfte utan snarare är ett resultat av påverkan från tidens lexikontradition. Se vidare kap. 3!

Mus, muris, m. 3. 'En Mus'. Ger. 'Ein Mauss'
 Musa, æ. f. 1. 'Sång'. Ger. 'Gesang'
 Nativus, a, um. Adject. 'Naturligh'. Germ. 'Natürlich'

(2) två eller flera ekvivalenter, t.ex.:

Amarities, ei, f. 5. 'Beskheet/Bitterheet'. Germ. 'Bitterkeit'
 Castor, oris, m. 3. 'Bäffuer/Biur'. Germ. 'Ein Biber'
 Frigescio, is, ere n. 3. 1/ 'Begynda frysa/blijffua kall'. Germ. 'Er kalten/amfahen frieren'. 2/ 'Wara laat/trög/seen'
 Insolens, ntis. Adject. o, 3. 'Owenligh/sellsam'. Germ. 'Vnbrauchig/seltzam'
 Insolenter, Adverb. 'Stäteliga/öffuermodeliga'. Germ. 'Stoltzlich'
 Verres, ris, m. 3. 'Fargalt/Orne'. Germ. 'Ein Eber'

(3) en eller flera ekvivalenter och dessutom en utförligare beskrivning av betydelsen, t.ex.:

Alopecia, æ, f. 1. 'Hårfall/en siukdom ther håret vth faller'. Germ. 'Wenn einem die haar aussfallen'
 Alternus, nas, nare. Act. 1. 'Förandra/ombyta/omskiffa/omwässla thet ena om thet andra'. Germ. 'Eines vmb ander machen'
 Infandus, a, um. Adject. 'Osäyeligh/skamligh/som man för skam skull inthet kan tala om'. Germ. 'Vnsaglich'
 Infidus, a, um. Adject. 'Otrogen/troolöös/then man intet troo kan'. Germ. 'Vntrew/misstrewig'

(4) endast en beskrivande och utredande förklaring, ibland av encyklopedisk art, t.ex.:

Aloia, æ, f. 1. 'Är itt diur så stoort som en Muläsna/haffuer inga leder i frambenen'
 Exosso, as, are. Act. 1. 'Vthtaga eller vthskära beenen'. Germ. 'Die aussscheiten/zerbrochen' [sic!]
 Frondatio, onis. f. 3. 'Löffs eller öffuerflödige qwistars affstrykning eller affhuggning'. Germ. 'Erhawung der ersten abstreifung der bletter'
 Geometricus, a, um. Adject. 'Som länder til jordmälings konst'. Germ. 'Das zu der mess kunst gehört vnd dienet'

Olika typer av betydelsebeskrivningar lämpar sig olika väl för de olika ordklasserna. Adjektiv beskrivs sålunda gärna med flera ekvivalenter, medan konkreta substantiv ofta bara har en ekvivalent. Men mycket beror säkerligen på tillgången till naturliga

svenska synonymer. Exempler ovan ger ingen rättvisande bild av proportionerna mellan ordklass och beskrivningstyp i ordboken.

Betydelseuppdelningen inom de olika artiklarna i Linc.lat. verkar inte i särskilt hög grad vara resultatet av en semantisk analys av själva lemmat utan resultatet av den analys författaren gjort av just de olika citerade textställen som ordet ingår i. Ett problem som kanske inte föresvävat ordboksförfattaren är i vad mån de anförda citaten täcker de vanligare betydelserna av ordet, och i vilken utsträckning den ordning i vilken citaten återges är systematisk.¹ Ibland tycks det nämligen som om dessa textställen radas utan någon speciell ordning, och till vissa betydelser har författaren inte lyckats finna någon svensk eller tysk motsvarighet. Han har då lämnat artikeln med siffermarkering, ett *Item* och ett latincitat. Också denna del av ordboksarbetet kan knyta nära an till olika förlagor (jfr kap. 3).

Betydelsebeskrivningen av ett ord kan lämpligen studeras i artikeln *Manus*. Ordet översätts till svenska med en första (huvud)-betydelse 'Hand', markerad med "1.", och denna betydelse anges också på tyska: 'Hand'. Bland flera latincitat under den första betydelsen översätts fraserna *Interferre manus* (Cic.) 'Bära hender på en' och *Esse sub manu* (Senec.) 'Wara tilstädes'. Men dessutom ges ytterligare åtta betydelser till ordet *manus*: 2. 'Mackt/ wåldh'; 3. 'Wåldh; *Afferre manus sibi ipse* (Cic.) 'Förgöra sigh sielff'; 4. här ges ingen översättning utan tre latincitat, varav det sista, *ad pugnam veniebat* (Cic.), översätts till svenska: 'Thet baar til swerdz/man greep til weria'; 5. 'En hoop'; 6. 'Skriffit'; 7. Pro proboscide Eliphanti capitur 'Näsan på en Elephant'; 8. saknar översättning, består av latincitat; 9. saknar översättning, består av latincitat, varav *Ad manus habere* (Cic.) översätts 'Haffua tilstädes'.

¹ Möjligen bör man räkna med ytterligare en svårighet när det gäller betydelseanalys och betydelsebeskrivning i en tid där latinet också användes aktivt. Det har redan konstaterats (Brenner & Tengström 1977:47) att *Lincopensen* innehåller klassiskt latin, medeltidslatin och neolatin. Det är inte otänkbart att dessa tre kulturtraditioner i latinet avspeglar sig också när det gäller betydelser. Gothus medvetenhet om dessa faktorer vet vi inget om.

1. **Manus**, us, ui, f, 4. **Zandh.** Germ. **Zand.** Natura dedit homini manus aptas & multarum artium ministras. Cic. Inferre manus. Cic. **Bårghender på en.** Supplex tendit manus patriæ communis. Cic. Disciplina militaris tradita per manus. Liv. Esse sub manu. Senec. **Wara til stades.** Abstinere, continere manus. Cic. Lepide hoc succedit sub manus negotium. Plaut. In omnium esse manibus. Cic. Manus manum lavat. Proverb. Manum ferulæ subduximus, id est, non sumus sub disciplina. Item; **Macti/waldh.** In manu non est mea, nostra. Cic. Victoria excidit manibus. Cic. Tradere aliquem de manu in manum. Cic. Item; **Waldh.** Afferre manus sibi ipsi. Cic. **Sörgöra sigh stelf.** Inferre vim & manus alicui. Cic. Ego si natum sibi manus afferre coegi. Cic. Item; Rem ad manus revocare. Cic. Res ad manus atq; ad pugnam veniebat. Cic. **Thet baar til swerdz / man greep til werta.** Item; **En hoop.** Militum firma manus. Cic. Ardens juvenum manus. Virg. Parvula manus. 6. Cic. Multa manus Poëtarum. Horat. Item; 7. **Skrifft.** Epistola librarij manus est. Cic. Item; **Pro Proboscide Elephant.** capitur. **Nåsan på en Elephant.** Item; Ferrea harpago pluribus uncis divisa, qua naves in conflictu navali colligantur. Plin. Item; Aliæ locutiones. Ad manus habere. Cic. **Bassua stilstades.** Brevi manu tradere. Ulp. Manum habere sub pallio. Proverb. Languere otio.

BILD 5. Artikeln Manus i Linc.lat.

I det svenska indexet återfinns *hand* 'manus'. Dessutom finns fraser vari ordet *hand* ingår motsvarande ett särskilt latinskt ord som ger en mer specifik betydelse än lat. *manus*, såsom *flaat hand* med den latinska ekvivalenten lat. 'palma' angiven och *knytt hand eller näfwe* på samma sätt med lat. 'pugnus'. Under uppslagsordet *macht* återfinns också den latinska ekvivalenten 'manus'. Vilka övriga svenska uppslagsord som möjligen ger lat. *manus* som ekvivalent är det däremot svårt att få fram, om man inte har det latinska ordförrådet i det svenska indexet strikt alfa-

betiskt ordnat. Alla betydelserna under ett uppslagsord i Linc.lat. finns heller inte systematiskt representerade i det svenska indexet.

Endast den första betydelsen 'Hand' är översatt till tyska. I det tyska indexet finns *hand* 'manus', men under uppslagsordet *handschrift* finns också översättningen 'manus'. Eventuellt kan 'manus' förekomma på fler ställen i det tyska indexet, nämligen som översättning till ett tyskt uppslagsord som inte behöver innehålla ordet *hand* och därför är svårare att påträffa i en genomgång av lexikonet. Tyska betydelsevarianter till lat. *manus* verkar dock blygsamt representerade i det tyska indexet. Detta kan ha orsaker såsom lexikonförfattarens syfte med tyskan eller hans tyska kompetens, men det kan också helt enkelt bottna i en eventuell förlagas utformning.

g. Etymologisk och encyklopedisk information

Etymologisk information eller överhuvud taget annan språklig information till ett ord än den som berörts ovan har jag inte funnit. Viss encyklopedisk information finns däremot representerad. Företrädesvis ges denna på latin. Oftast rör det sig om geografiska begrepp eller mytologiska och historiska personer och händelser. Den information som ges under uppslagsorden *Castor, oris*, m. 3. och *Verres, ris*, m. 3. är tydliga exempel. Gränsen mellan strikt lexikalisk och mer encyklopedisk information i ordböcker är ofta något oskarp. Varje lexikonförfattare tvingas att välja hur mycket encyklopedisk information som skall tas med. *Lincopensens* författare intar en relativt restriktiv hållning i förhållande till sin förlaga när det gäller denna informationstyp (jfr kap. 3). Var syftet med lexikonet att underlätta läsning av klassisk latinsk litteratur, bör denna typ av realiakommentar dock ha varit ganska befogad.

2.2. Index sveco-latinus – vår första längre svenska ordförteckning

a. Makrostruktur

Det svenska indexet, fortsättningsvis kallat Sv. index, i *Lincopensen* har alltså svenska som källspråk och latin som målspråk. Av förordet till *Lincopensen* att döma fanns ingen förlaga till denna ordsamling. Det enda tidigare lexikonet med svenska som källspråk var Helsingius *Synonymorum Libellvs* (1587), men överensstämmelsen med detta lexikon är begränsad, som framgår av jämförelsen med Lars Holms material (1986a:72ff.) i kapitel 1 ovan. Under alla omständigheter är det troligt att *Lincopensens* svensk-latinska index på 92 foliospalter eller ca 10 000 svenska uppslagsord utförts av Gothus själv utan förlaga. Något som också talar för det är, att detta verk rent lexikografiskt är mindre avancerat än latinlexikonet, inte minst när det gäller alfabetiseringen.

Vid ett ytligt betraktande kan Sv. index te sig enkelt och praktiskt. Ett svenskt uppslagsord följs av en latinsk översättning:

ägg/Ovum
affsäya/Abdicare

I själva verket hade säkert lexikonförfattaren flera frågor att ta ställning till. Den alfabetiska placeringen av *å*, *ä* och *ö* är ett övergripande problem. Gothus väljer härvidlag en ordning som liksom den i latinlexikonet är rent alfabetisk. Det innebär att ligaturen *æ* behandlas som *a+e* och således följer efter *ad* men föregår *af*. Inplaceringen av *ä*, som för svenskans del likaså ses som *a+e*, har fått Gothus att i Sv. index vackla mellan strikt alfabetisering och en mera etymologisk inordningsprincip. *Adelskap* följs därför omedelbart av *Ädelhet* och därefter av *Adlat*, *Adeligha* och *Adla/Adel göra*, innan *ä* helt tar över i uppslagsorden fram till *af*. I Sv. index ser Gothus på samma sätt *å* som *a+o* och placerar därmed *å* (av en olyckshändelse?) mitt i ordsviten på *ap-*, mellan *Apotek* och *appelera*. Troligtvis var avsikten att placera

alla ord på *å* före *ap*. Vid inplaceringen av uppslagsord med initialt *ö*, som helt parallellt betraktas som *o+e*, måste Gothus ta ställning till var denna bokstav skall placeras i förhållande till prefixet *o*. När ord på initialt *e* negreras med *o-* kommer stavningen i konflikt med ord på initialt *ö* (= *o+e*), vilket leder till alfabetiseringsproblem. Resultatet blir att *oense wara* följs av *öda*. Det sista uppslagsordet på *ö* är *Östgöte*, och detta följs i sin tur av *ofantelig*. Det kan tyckas som om Gothus mot slutet av alfabetet skaffat sig bättre erfarenhet att hantera lexikografiska frågor. Det är dock inte bara i initial ställning som orden skall placeras i en bestämd ordning, utan problemet återkommer även medialt och finalt under varje bokstav. Om det verkar som om Gothus lärt sig hantera problemet när han kommit fram till bokstaven *o*, visar en jämförelse mellan behandlingen av *å*, *ä* och *ö* efter initialt *b* respektive *w* att han aldrig helt kommer till rätta med frågan. En sekvens av uppslagsord i Sv. index under bokstaven *B* ser ut på följande sätt:

[...]
 balia ther Fröö vthi ligger
 bära
 [...]
 bättre hålla
 baka
 [...]
 Bardskärare instrument
 Båål
 [...]
 båtnad hafwa/båta
 Bardisan
 [...]
 bodbärare
 bodbärerska
 bebodelse
 bodskaps föräring
 Godt bodskap
 bödel
 [...]
 böya sig neder at see på jorde[n]
 bof/skalk
 [...]

En sekvens av uppslagsord i Sv. index, mer eller mindre konsekvent alfabetiserade, under bokstaven *W* lyder så:

[...]
 Wadstena
 wächtare
 [...]
 wäxlebänk
 wagant
 [...]
 wantrösteliga
 wåål
 [...]
 wååt göra
 wara wååt
 wapn
 [...]
 vttyda illa
 wörda innerligen
 wördighet
 wördning
 wördeliga
 wunnen
 [...]

Det är uppenbart att Gothus har en princip för alfabetiseringen av bokstäverna *å*, *ä* och *ö* men inte lyckats följa den konsekvent. Idén om att samtidigt hålla ihop orden stamordsvis, åtminstone i vissa fall, komplicerar arbetet. Inkonsekvenserna i dessa fall försvårar för brukaren att använda lexikonet men understryker ytterligare att Sv. index bör vara ett originalarbete. Problemet att samordna alfabetsprincipen och principen att hålla samman ord som hör till samma stam har också en större räckvidd i lexikonet än i de nyss relaterade fallen. Naturligtvis går det inte att förena båda dessa principer, och resultatet blir en ordlista som är svåröverskådlig. Ytterligare en komplicerande faktor är att Gothus inte tillämpar en konsekvent ortografi. Han tar exempelvis upp ordet *ägg*, lat. 'ovum', under *a* efter *ätickie kruuss* och också under *e*, *egg* lat. 'ovum'.

Efter att ha analyserat makrostrukturen i Sv. index kan man konstatera att Gothus på denna nivå inte lyckats åstadkomma ett lättanvänt svensk-latinskt lexikon. Frågan är då om detta kan kompenseras på mikroplanet, dvs. i de enskilda ordartiklarna. Vid genomgången följer jag samma indelning som vid latinlexikonet.

b. Uppslagsord

I Sv. index är uppslagsordet skrivet med fet frakturstil, medan resten av artikeln, d.v.s. översättningen till latin, återges i magrare antikva. Bruket av versal är oregelbundet. Uppslagsorden inleds alltså med såväl versaler som gemena, och någon princip för fördelningen är svår att urskilja. Raden av översättningar till latin inleds med versal:

Dill/Anerum
dimba/töckna/Nebula
Dom/Judicium, sententia

En analys av uppslagsorden visar att dessa till övervägande del är enheter som består av ett enda ord. Dock förekommer det i ca 8% av fallen att författaren, som i exemplet ovan, ger en synonym eller ett ekvivalent parallellord. Dessa parallellord kan ha flera syften i ett aktivt lexikon, där det gäller att identifiera rätt uppslagsord för att hitta det adekvata latinska ordet. Sv. index visar inget genomfört lexikografiskt system med exempelvis morfologisk information som åtskiljer homonymer. Inte heller finns någon form av numrering. Parallellorden får därför ofta en homografseparerande funktion, när två eller flera homografer är upptagna i ordlistan:

arm/elendigh
arm/nisk

barn/ett eller fler/vng eller gammal
barn/afföda

drufwor/wijndrufwor
drufwor/bärklasar

föda/spijsa
föda/spijsning

kall/embete
kall/kallachtig

Detta kan också gälla potentiellt homonyma ord, när det ena inte finns upptaget i Sv. index:

ask/asketrä
 axel/skuldra
 kalk/begare

Parallelluttrycket kan också ge encyklopedisk information:

Åbo/en Stadh i Finland
 italian/welsk
 öring/lijten lax

En annan typ av parallellord har en rent förklarande karaktär och ger indexet en prägel av att vara också en enspråkig svensk ordbok. Modellen för beskrivningen har drag hämtade från de tidiga enspråkiga kontinentaleuropeiska latinordböckerna. Sv. index verkar ha hämtat många av dessa parallella formuleringar från svenskan i Linc.lat., som i sin tur kan ha tyska förebilder. Exempelen nedan visar de parallella formuleringarna i Sv. index som motsvarar de fall som beskrivits ovan:

achteligh/som achtas skal/achtbar
 ärmot/som hafwer ärmar
 ätesiuka/ther en blifwer icke mätt
 affsittning/ther en försummar komma til rätta
 affskrap/som skäres eller hugges aff
 ååbo/som boor hoos åån
 appellera/skiuta sijn saak til högre Dom
 beena/vtskära been

Om Gothus var angelägen om att så många som möjligt skulle nå fram till latinet via Sv. index, kan han också ha haft ambitionen att vidga synonymbegreppet, så att det som han själv uppfattade som huvudordet kom i första position, medan han parallellt kunde ge ett ord med annan regional, social eller texttypsrelaterad spridning. I Sv. index ger Gothus sålunda parorden *orne/rone* för ordet *fargalt*, som troligtvis var mindre regionalt färgat. I Linc.lat. nämns inte ordet *rone*, som troligen inte heller var naturligt för Gothus. I andra fall väljer Gothus vad man skulle kunna kalla "tvåspråkighetssynonymer". I första hand avser jag med detta att ett ord med tydlig tysk karaktär väljs som parallellord till uppslagsordet, möjligen för att underlätta för dem

som hade god tysk språkfärdighet. Det kan naturligtvis också vara så, att ordboks författarens egen tyska språkfärdighet slår igenom, och hans avsikt är i båda fallen att nå så stor mottagar-grupp som möjligt. Exempel på detta är:

zunfftigh/skrå tilhörigh
 zunfftbroder/skråbroder
 zunfftmästare/ålderman/skråfar

Ett ord kan också ha en bättre svensk förankring än *zunfft*, som aldrig kom att etableras i svenskan, men ordet kan ändå kanske användas mer av språkbrukare med god tysk språkfärdighet. Ett sådant exempel kan vara *bäfwer/biur*. *Bjur* har då en starkare inhemsk förankring än *bäver*, som anknyter till tyskans *Biber*. Ordens stilistiska värde och spridning över olika texttyper i äldre tid finns det mycket begränsad information om. Endast ett allsidigt studium av texter kan ge en viss uppfattning på detta område. Ändå är det frestande att leka med tanken att parallellord som *byxor/brook/brackor*, som kanske alla användes i talspråk, skulle ha olika social spridning, medan ordpar som

smådräng/trätzpoike
 bijtande/beet
 blänckiande/blanck
 brytning/brytelse
 budh/befalning
 fahra/farligheet

som åtminstone delvis är mer skriftspråkstypiska, skulle fördela sig över olika texttyper. Kopplingen mellan ords olika sociala spridning och olika texttypsförankring tar jag inte ställning till här. Detta är naturligtvis en mycket vanskelig fråga, som kräver en egen omfattande undersökning, som emellertid inte ryms inom detta arbete.

Det är naturligtvis möjligt att Gothus hade andra förebilder och syften med sina parallellord än vad som antytts här. Det skulle kunna vara ett sätt att försöka utvidga betydelsefältet för att bättre motsvara alla de latinska synonymer som ges som ekvivalenter. Det kan vara ett sätt att föra in nya ord och att aktivera

gamla. Slutligen kan Gothus ha haft den inte minst under barocken vanliga parordsskrivningen som förebild. Denna innebär att två nära nog synonyma begrepp upprepas på ömse sidor om ett *och* eller ett *eller* (Bendz 1965:13). Möjligen kommer en kombination av olika alternativa förklaringar sanningen närmast, och dessutom kan det aldrig uteslutas att latinordboken utövat påverkan. Det skall understrykas att de parord som här exemplifierats i ordboken dessutom kan följas av ytterligare alternativa ord.

Strävan att samla betydelsen i ett svenskt uppslagsord är tydlig. Speciellt framträder detta när motsvarande ord kan stå som förklaring eller översättning till ett latinskt ord i Linc.lat. Ofta består då översättningen i Linc.lat. av en längre fras, möjligen följd av en svensk ekvivalent. Denna ekvivalent blir då oftast uppslagsord i Sv. index. Ekvivalenten kan dock saknas i Linc.lat., men ändå väljer Gothus i Sv. index att låta ett uppslagsord representera hela betydelseinnehållet. Denna strävan till koncentration av betydelsen till en lexikal enhet påverkar i vissa fall ordbildningen. *SAOB* har t.ex. *bena* (B1168) som ett förstabelägg hämtat från Sv. index. I Sv. index står parallellorden *beena/ vtskära been*, som översätts med lat. 'exossare'. Latinlexikonets *exossare* översätts däremot med 'vthtaga eller vthskära beenen'. När svenskan i Linc.lat. fyller funktionen att förklara ett latinskt uppslagsord, blir lexikonförfattaren ofta mer mångordig. I Sv. index handlar det däremot om att få det semantiskt tunga ordet i första position som i fallet *beena*.

Ett annat karaktäristikum för Sv. index är att lexikonförfattaren tillämpar något slags nischning (jfr ovan under beskrivningen av Linc.lat., avsnittet "d. Morfologi och ordklassstillhörighet"). Detta innebär att vanligare fraser eller ordkombinationer med huvudordet involverat placeras under uppslagsordet eller huvudordet med indrag. Under *Dagsättning* finner man därför indraget: *Första dagh i hwar måne; Förmastad dagh; Lätthelgedag/halfheligh/half sökn; Rådstufwudag eller rättegångsdagh; När ingen rättegång hålles; Sängedagz; Söckn eller arbetz dagh*. Principen för denna uppställning tycks inte särskilt genomtänkt men är förklarlig med tanke på att Gothus har en strävan att hålla

samma stamorden alfabetiskt. Det är också tydligt att huvudordet med underordnade ord byggs ut till en hel ordartikel i *Lincopensens* efterföljare (jfr kap. 8).

c. Uttal

Någon form av stavningsvarianter eller uttals hänvisningar ges inte till de svenska orden i indexet. Med tanke på indexets funktion finns det heller inget rimligt behov av sådana uppgifter.

d. Morfologi och ordklassstillhörighet

Samtliga uppslagsord återges i en normal grundform. Ingen ordklassstillhörighet markeras. Inte heller anges konjugations- och deklinationstillhörighet (exempelvis genom precisering av ändelser), vilket det är mindre behov av i denna typ av ordbok. Som visats ovan förs avledningar och sammansättningar i viss mån till sina respektive grundord.

Det är också troligt att syftet att indexet skall kunna fungera som en svensk-latinsk ordbok för den som söker lämpligt latinskt ord till en viss betydelse styr utformningen av källspråket. Särskilt iögonfallande blir detta vid particip och motsvarande konstruktioner, som knappast blivit uppslagsord om författaren inte velat få en ingång till latinet. Sv. index har uppslagsordet *dödat* med de latinska ekvivalenterna 'interemptus, interfectus' och *dichtadt* med 'confictus, effectus'. I Linc.lat. återfinns som uppslagsord *interemptus* 'dödat'; ty. 'todt'. *Interfectus* finns däremot inte som uppslagsord, men verbtemats första form *interficio* 'döda/mörda'; ty. 'todten' återfinns, liksom substantivet *interfector* 'dödare/mördare/som slår til dödz'; ty. 'Todtschläger'. Likaså finns *effectus* 'vthtryckt/dicktat'; ty. 'aussgetrucht anziegt' och *confictus* 'vpdichtat', ty. 'erdicht'. Detta visar med vilken ledighet den i latin skolade 1600-talsmannen förväntades röra sig med latinsk morfologi. Genom översättningen till latin i kombination med det svenska ordet framgick i de flesta fall ordklassstill-

hörighet och betydelse vid eventuella homonymer. Även under 1700-talet användes ju latin som metaspråk i ordböcker för att ange betydelse hos svenska ord, exempelvis hos Sahlstedt. Andra uppslagsord i Sv. index som snarare avser att ge en latin-ekvivalent än att beskriva svenskan är de för *Lincopensen* så typiska konstruktionerna: *dagg tilhörigh*, *dagejemning tilhörigh*, *dantz tilhörigh*, *Diefwul tilhörigh*, *dijke tilhörigh*, *disputerande tilhörig*, *Diur tilhörigh/eller then som kämpar med Diur*, *Dom eller Domare tilhörigh*, *drögsmål tilhörigh*, *Dufwa tilhörigh*.

e. Syntax och bruklighet

Några bruklighetsangivelser förekommer inte i Sv. index. Där- emot förekommer korsreferenser, så att det under *Flicka* står "se *lappa*". Vilken status de båda orden har i 1600-talssvenskan framgår inte närmare. Ett slags stil- eller normmarkering förekommer i några få fall: "*Tyskeland* vulg. *Tyssland*" och "*hispanisk* vulg. *spansk*".

Syntaktiska uppgifter förekommer inte heller i någon större utsträckning utan antyds endast genom de fraser som finns anförda, oftast indragna under ett uppslagsord. Då syftet med Sv. index i högre grad är att hjälpa de studerande att finna det latinska ordet för ett svenskt ord eller en svensk fras än att beskriva 1600-talssvenskan, är detta naturligt.

f. Betydelse och betydelsebeskrivning

En analys av latinet i Sv. index styrker den självklara hypotesen att huvuduppgiften för indexet knappast är att ge en semantiskt väl genomarbetad beskrivning av det svenska ordförrådet. Sv. index får därför åtminstone delvis karaktären av en latinsk synonymordbok med svenska uppslagsord. I en tid då aktiv latinsk språkfärdighet ibland krävdes kunde behov finnas för ett sådant lexikon, som redan påpekats.

Ett stöd för denna hypotes är den bristfälliga och inexakta uppdelning efter betydelse som förekommer i Sv. index jämfört med i Linc.lat. Detta kan exemplifieras av *Strupe* i Sv. index, översatt till 'guttur, gula, gurgulio'. I Linc.lat. ges följande mer exakta översättning från latinet: *guttur* 'strupe', *gula* 'matstrupe' och *gurgulio* 'vrång strupe/wederstrupe'. Ett annat vanligt fall är att latinöversättningen upptar det latinska ordet såväl i normalformen som i diminutiv. Så översätts *knopp* med 'gemma' och 'gemma' i Sv. index, medan översättningen av de båda orden differentieras i Linc.lat., så att *gemma* översätts 'knopp på trää', medan *gemma* översätts 'liten knopp'.

g. Etymologisk och encyklopedisk information

Sv. index saknar liksom Linc.lat. etymologisk information. De encyklopediska uppgifterna är också få och inskränker sig i stort sett till geografiska beteckningar.

2.3. Index germanico-latinus – med vilket syfte?

a. Makrostruktur

Polyglotta lexikon i Europa samtida med *Lincopensen* innehåller ofta index över de språk som upptas i lexikonet som målspråk. Helt i linje med denna tradition omfattar *Lincopensen* också ett "Index germanico-latinus", det tyska indexet, fortsättningsvis kallat "Ty. index". Som framgått tidigare är detta index av mindre omfattning än det svenska; det upptar ca 8 000 uppslagsord. Översättningarna till tyska i latinlexikonet är också färre än översättningarna till svenska. Tyskan har därmed karaktären av ett andra, underordnat, målspråk i *Lincopensen* som helhet.

Det tyska indexet är kompakt sammantryckt i fyra spalter jämfört med Sv. index på tre spalter. I övrigt har det samma utformning vad gäller stilsorter. På det hela taget företer de båda indexen så stora likheter sinsemellan att det är frestande att tro att

de tillkommit under samma omständigheter, dvs. att de utarbetats av Gothus med syftet att ge ingångar till latinet.

b. Uppslagsord

Uppslagsorden ges i fet frakturstil, medan latinet skrivs i mager antikva. Generellt sett kan man säga att Ty. index har färre latinska synonymer än Sv. index., och strävan mot ett enda uppslagsord är inte tydlig på samma sätt som i Sv. index. I Ty. index finns hela fraser som uppslagsord, och som en naturlig följd hittar man färre exempel på nischningar (eller indragna stickord). Nästan samtliga substantiv hamnar dessutom under bokstaven *E*, därför att lexikonförfattaren oftast väljer att sätta ut den obestämda artikeln *ein* i ordförteckningen! Då det inte ligger någon uppenbar konsekvens bakom bruket av artikel i indexet är det svårt att upptäcka någon djupare logik i arrangemanget. Andelen uppslagsord med parallellord är dock ungefär densamma som för Sv. index. Bruket av versal verkar inte särskilt systematiskt.

c. Uttal

Uppslagsorden i Ty. index är inte försedda med stavningsvarianter, och inte heller finns det någon form av uttal markerat.

d. Morfologi och ordklassstillhörighet

När det gäller angivelse av ordklassstillhörighet och morfologi är förhållandet precis som i Sv. index: ordklassmarkering saknas, och det finns inte heller någon markering för deklinations- eller konjugationstillhörighet.

Det övervägande antalet latinska ord i Ty. index återfinns som uppslagsord i Linc.lat. Av de 121 latinorden på *G* som utgör ekvivalenter i Ty. index återfinns 112 som uppslagsord i Linc.lat. Det tyska inslaget i Linc.lat. och Ty. index är också iögon-

fallande lika, dock med liknande diskrepans som i Sv. index, nämligen att tyskan har karaktären av uppslagsord i Ty. index, medan tyskan i Linc.lat. tillåts få en mer betydelsebeskrivande funktion.

e. Syntax och bruklighet

Ty. index innehåller inga uppgifter om bruklighet, och de syntaktiska uppgifterna inskränker sig till den implicita information man kan utvinna ur de fåtaliga fraser som anges.

f. Betydelse och betydelsebeskrivning

Det är troligt att återgivandet av det latinska ordets betydelse blir mer enhetligt i Ty. index, som i regel har endast en ekvivalent jämfört med Sv. index, där ofta de latinska ekvivalenterna radas och uppenbarligen inte är helt synonyma. Att avgöra det tyska ordets betydelse genom den latinska ekvivalenten ställer stora krav på språklig kompetens hos dagens läsare och/eller användare av ordboken. Det latinska ordet kan höra hemma i det klassiska latinet, i medeltidslatinet eller i det latin som utvecklats i 1600-talets Sverige. Inte minst när det gäller betydelser blir dessa varianter aktuella. Härtill kommer att tyskan, som kan vara en regional 1600-talsvariant, har tolkats av en svensk teolog. Att mer än tre hundra år senare med kunskapsmässig utgångspunkt i klassiskt skollatin och normaliserad standardtyska ta ställning till betydelsebeskrivningarna kan vara vanskligt. Frågan ägnas heller ingen närmare uppmärksamhet i denna framställning.

g. Etymologisk och encyclopedisk information

Någon etymologisk information finns inte i det tyska indexet. De encyklopediska upplysningarna är i stort sett förbehållna det geografiska namnmaterialet. Syftet med Ty. index framgår inte

explicit i ordboken. Man kan misstänka att författaren i första hand anpassar den till den europeiska traditionen. *Lexicon Trilingve*, som tidigare nämnts, har också ett tysk-latinskt index. En pilotundersökning som jag gjort tyder dock på att Ty. index i *Lincopensen* inte står i något direkt beroendeförhållande till det tyska indexet i *Lexicon Trilingve*, som fanns i Linköping på Gothus tid. I andra hand utgör denna ordlista en förbindelselänk mellan tyskan och latinet, kanske som ett hjälpmedel för tvåspråkiga studerande med naturlig tillgång till svenska och tyska. Syftet med Ty. index och den tyska översättningen i latinordboken torde hänga nära samman med tyskans ställning i 1600-talets Sverige (jfr kap. 1). Det fanns säkert studerande som efter studier i Tyskland kunde tyska nästan lika bra som svenska, särskilt i vissa språksituationer, medan andra stod inför uppgiften att tillägna sig tyska för fortsatta studier i Tyskland. Någon regelrätt undervisning i tyska verkar inte ha funnits i Sverige vid denna tid. Kanske kan det tysk-latinska indexet uppfattas som ett litet hjälpmedel för svenskar som ville lära sig tyska.

2.4. Lincopensen i praktiskt bruk

Den latinska ordboken i *Lincopensen* fyller som "passiv" latinordbok väl sitt syfte och vittnar delvis också om en väl utvecklad lexikografisk metod. Den information som ordboken innehåller fanns det också bruk för. Exempelvis kunde betoningssuppgifter komma väl till pass vid högläsning.

I Sv. index är den lexikografiska metoden inte lika genomtänkt som i Linc.lat. Ser man på indexet som en aktiv latinordbok saknar man morfologisk och syntaktisk information om de latinska orden. Kanske tar dock lexikonförfattaren på sig uppgiften att i indexet ge något av en synonymordbok för latinet. Den uppgiften låter sig svårare samordnas med att ge också den ovan nämnda informationen på samma ställe. Den morfologiska informationen finns dock i tillfredsställande utsträckning i latinordboken och var därför lätt tillgänglig för användaren inom ordbokens ram, och säkert ingick den också i många användares kom-

petens. Det var säkert inte utan skäl som alla tre delarna i *Lincopensen* fanns i en och samma bok, och denna bör ses som en helhet. Detta förklarar även den relativt goda överensstämmelsen mellan det latinska ordförrådet i Linc.lat. och Sv. index.

Huruvida Ty. index också hade uppgiften att vara ett "passivt" tysk-svenskt lexikon kan man bara spekulera i. Något som talar mot det är att latinordförrådet är mer begränsat här än i övriga delar. Dock hindrar inte detta att man från ett tyskt uppslagsord via latinet i det tyska indexet kunde gå till motsvarande latinska ord i Linc.lat. för att där finna det svenska ordet. En ordbok med detta syfte och med *Lincopensen* som förebild skulle komma att tryckas i Hamburg år 1700 (se vidare kap. 8). Om detta syfte var väl uppfyllt i *Lincopensen* kan endast en närmare analys av Ty. index under jämförelse med Linc. lat. ge ett svar på. Det tyska inslaget i *Lincopensen* är dock inte föremål för närmare analys i denna avhandling.

3. Lincopensen i klassisk lexikontradition

3.1. En översikt över latinlexikonbeståndet i Europa fram till 1600-talets mitt

Lincopensen huvuddel utgörs alltså av en ordbok med latin som källspråk och framför allt svenska men också tyska som målspråk. Inom sin genre är ordboken den första i Sverige. Denna typ av ordbok är dock väl representerad på kontinenten under 1500- och 1600-talen, om än i något varierande utformning. För att få ett vidare perspektiv på *Lincopensen* är det nödvändigt att placera in den i denna internationella lexikontradition (jfr fig. 3). Detta är också en förutsättning för att hitta en eventuell förlaga. Det är inte meningen att här ge en fullständig beskrivning av lexikografins tidigare historia. Intresset koncentreras uteslutande till de latinska ordsamlingarna och framväxten av förteckningar över nationalspråksordförrådet parallellt med dem. Det är också i ett sådant sammanhang man skall betrakta *Lincopensen*.

Redan på medeltiden fanns ett stort antal samlingar av latinska ord (se vidare Heerdegen 1900 och Krömer 1990:1713ff.). Syftet med dessa var säkert varierande. De kunde vara rena hjälpmedel vid studiet av klassiska latintexter. Detta innebär dock inte att de med nödvändighet var alfabetiskt ordnade. I vissa av dessa s.k. glossarer är också gränsen mot realencyklopedin oskarp, medan andra inriktar sig på särskilt svåra ord. Gemensamt för dem alla är emellertid att de i stort sett är rena ordlistor. Betydelsebeskrivningen är knappast utvecklad. I den mån de är tvåspråkiga, t.ex. latinsk-grekiska eller grekisk-latinska, kan de ses som parallella ordlistor. Krömer (1990:1714) sammanfattar: "Diese mehr oder minder anonymen einsprachigen Glossarien sind ihrerseits der Ausgangspunkt für die gesamte mittelalterliche lateinische Lexi-

cographie. Einerseits nämlich mussten sie dazu reizen, sich die jeweiligen volkssprachlichen Äquivalente dazuzunotieren – damit waren die frühesten lexikographischen Produkte der einzelnen Volkssprachen geboren". Ett stort antal ordböcker av skiftande slag utarbetades, men endast ett fåtal kom att ges ut i ständiga nyutgåvor och få en sådan spridning att kunskapen om dem också nådde mer perifera delar av Europa, som t.ex. Sverige. Av fig. 3 nedan framgår i vilken relation de olika ordböckerna står till varandra. Framställningen bygger i huvudsak på Heerdegen (1900) och Krömer (1990:1713ff.)

Catholicon

Det äldsta välkända ordboksverket från medeltiden är *Catholicon*, tryckt första gången år 1460 (se fig. 1). Författaren Giovanni de Balbi från Genua, eller Joannes Januensis, hade färdigställt lexikonet 1286, och sedan cirkulerade det i handskrifter tills det trycktes i Mainz hos Gutenberg. *Catholicon* är enspråkigt och behandlar också grunderna i grammatik, stilistik och retorik („orthographia, prosodia, significatio, origo, ethymologia quarundam dictionum, que frequenter inueniuntur in biblia et in dictis sanctorum et poetanum”; Heerdegen 1900:499). Lexikonet kom att inta en dominerande ställning i Europa under medeltiden, och kunskapen om det spreds troligen också till Sverige. Ett verk med titeln "Latinskt-svenskt Glossarium" finns i Uppsala i en sen 1400-talshandskrift (med signum Cod. Ups. C 20 i Uppsala universitetsbiblioteks samlingar) och anses ha *Catholicon* som förlaga (se vidare avsnitten 1.7 och 3.2 samt Wollin 1992: 77). Det finns dock ingenting som tyder på att *Catholicon* skulle ha funnits i Linköpings stiftsbibliotek vid tiden för *Lincopensens* tillblivelse.

Calepinus Dictionarium

Catholicon kom så småningom att följas av två ordböcker, som blev mycket använda i sin samtid och under efterföljande år-

hundraden, enligt Krömer (1990) ända fram till 1700-talet. Det ena av dessa lexikon är Calepinus *Dictionarium* från 1502 (se fig. 3). Lexikonet har särskilt intresse i detta sammanhang, genom att en senare utgåva av det fanns i Linköpings stiftsbibliotek under *Lincopensens* tillkomsttid. Det andra lexikonet, som behandlas nedan, gavs ut av Robertus Stephanus 1531.

Ambrosius Calepinus levde ca 1440–1510 och verkade som augustiner munk i Bergamo i Italien. Hans första lexikon kom ut i en enspråkig version 1502, men denna kom att följas av många utgåvor, och ordboken utvecklades och försågs med översättningar till så många som elva mål språk och spreds över hela Europa. Calepinus lexikon med elva mål språk nämns i dikten "Thet swenska språkets klagemål" (se kap. 1) och trycktes åtminstone 1590, 1598, 1605 och 1627. Men även en utgåva tryckt 1616 finns. Den nämns inte av Haensch (1991:2926) men finns upptagen hos Labarre (1975). Det är också denna version som Göteborgs universitetsbibliotek förfogar över och som jag arbetat med och hänvisar till. Enligt titelbladet har den översättningar till följande språk: "Respondent autem Latinis vocabulis Hebraica, Graeca, Gallica, Italica, Germanica, Belgica, Hispanica, Polonica, Vngarica, Anglica". Det Calepinus-lexikon som enligt inventarieförteckningen från 1655 för Linköpings stiftsbibliotek fanns i Linköping på Gothus tid hade översättningar till sex mål språk. Detta *Dictionarium hexaglottum* var utgivet i Basel 1568 och hade ekvivalenter på latin, forngrekiska, italienska, franska, spanska och tyska enligt Haensch (1991: 2926). Lexikonet försvann från Linköpings stiftsbibliotek 1807 (se kap. 1) och har inte gått att spåra upp bland de relativt många Calepinus-utgåvor som finns på Kungliga biblioteket samt Lunds och Uppsalas universitetsbibliotek.

Calepinus-versionerna är, som framgått, oöverskådligt många. Labarre (1975) har dokumenterat traditionen men skriver inget om deras inbördes relationer i form av likheter mellan uppslagsord och översättningar. En mindre jämförelse mellan Calepinus-lexikonet från 1616 och ett fotografiskt upptryck av en utgåva från 1595, som finns på universitetsbiblioteket i Göteborg, visar dock att uppslagsorden i de olika lexikonerna mycket väl kan

skilja sig åt (se vidare 3.6). Detta innebär naturligtvis också att översättningsdelen i de olika lexikonerna kan vara olika. Latinet och tyskan är de enda språk som är gemensamma för det sexspråkiga och det elvaspråkiga Calepinus-lexikonet. Trots att de inte är identiska, har jag ändå valt att arbeta med lexikonet från 1616, då inget sexspråkigt stått mig till buds i Sverige.

Calepinus-lexikonet har uppenbarligen många egenskaper gemensamma med den medeltida ordbokstypen. Exempelvis är det från början enspråkigt och saknar helt alldagliga ord, såsom lat. *ego* 'jag'. Dessutom är den strikta alfabetiska ordningen bruten av ett slags etymologisk princip. Detta markeras av att uppslagsorden återges med versal i större grad följt av gemena, åtminstone i lexikonet från 1616. Men det finns också en liten gradskillnad mellan olika uppslagsord, som innebär att det uppslagsord som så att säga inleder en "familj" är något större. Exempelvis skrivs *Gypsum* i något större grad och följs sedan av *Gypsatus*, *Gyrus*, *Gyr*, *Guratus* etc. med något mindre grad. Enligt Krömer (1990) pekar lexikonet också fram mot nyare tiders ordboksarbeten, genom att etymologin trängs tillbaka och betydelsen beskrivs och illustreras med exempel där beläggställen ofta anges. Dock finns inte den konsekvens i beläggsangivelse som många senare lexikon uppvisar. Detta har tagits till intäkt för att lexikonet snarare utgör en kompilation än emanerar från självständigt excerperande av olika källor. Calepinus lexikon blir på detta sätt urtypen för den nya latinska ordboken.

Efter Calepinus död fortsatte man att utveckla lexikonet med översättningar till ett ökande antal målspråk. Calepinus ursprungligen enspråkiga lexikon kom så småningom att utvecklas till ett s.k. polyglott¹ lexikon med upp till "undecim linguarum" (se kap. 1). Som framgår av fig. 3 kom Calepinus lexikon att ge upphov till en ny lexikografisk tradition i *Catholicons* efterföljd.

¹ Beteckningen "polyglott" har diskuterats av Haensch (1991:2909), som menar att Calepinus inte är ett äkta flerspråkigt lexikon utan i grunden ett latinlexikon med latinska uppslagsord, definitioner och citat. De övriga språken utgör egentligen bara tillagd information. Detta är också ett betraktelsesätt som kan anläggas på *Lincopensen*, när det gäller tyskans roll. Även Zgusta (1971:298f.) behandlar problemen med flerspråkiga ordböcker.

Stephanus Thesaurus

Det andra lexikonet som så småningom också kom att utöva stort inflytande på sin samtid var *Dictionarium seu Latinae linguae Thesaurus*. Författare till detta var Robert Estienne eller Robert Stephanus. Lexikonet utkom alltså 1531 och hade Calepinus som grund. Stephanus ursprungliga avsikt var nämligen att ge ut Calepinus på nytt. Han stannade dock inte vid detta, utan ambitionen låg i linje med lexikonets titel (se fig. 1).

Enligt Krömer excerperade Stephanus Plautus och Terentius och skrev upp varje ord med betydelse och belägg på ett blad. Heerdeger (1900:501) ger också sken av att han hade en hel liten ordboksverkstad: "in Roberts Hause arbeiteten ferner nicht weniger als 10 Gelehrte aus allen Ländern, für welche das Lateinische das Verkehrsmittel bildete, und so gewöhnte sich sogar das Gesinde, das Lateinische, das es fortwährend hörte, zu verstehen, auch wohl selbst zu gebrauchen". (Heerdeger stöder sig här på historiska framställningar från 1800-talet.) Även om ansvaret för ordboken ålåg en person var säkert hela miljön befrämjande för tillkomsten. Stephanus kompletterade så småningom sina exerpater från Plautus och Terentius med belägg från andra antika klassiska författare och samtida filosofiska verk. Lexikonet blev ett utomordentligt gediget arbete, både när det gäller materialrikedom och lexikografisk organisation, enligt Krömer. Stephanus gick så långt att varje exempel fick en egen rad för att det skulle underlätta för den som sökte mönster för sitt eget latin. I Stephanus lexikon blir också avledningar och sammansättningar självständiga uppslagsord. Dessutom lade han till franska ekvivalenter. Med Calepinus och Stephanus verk hade Europa fått det stora latinlexikon, som skulle bli mönsterbildande för lång tid framåt (Krömer 1990:1715f.).

Därmed var det också möjligt för olika nationer att arbeta fram latinlexikon med översättning till det egna nationalspråket och med en eller flera ekvivalenter på andra nationalspråk. En stomme fanns att utgå ifrån, och allt efter behov och kunskaper stod möjligheten öppen att utveckla nya lexikon. Stephanus eget lexikon kom att tryckas som enspråkigt men också med franska

ekvivalenter. Vi har inget belägg för att någon av dessa ordböcker skulle ha funnits i Linköping. Däremot kom lexikonet senare att bearbetas och tryckas med grekiska och tyska ekvivalenter. Stephanus lexikon trycktes ständigt om i olika utgåvor och bearbetningar ända in på 1700-talet. Det blev också utgångspunkt för ett flertal lexikon, som till den grad präglades av sin förste utgivare att de bär hans namn.

Stephanus lexikon anges bl.a. som huvudkälla för Theodosius Trebellus Foroiuliensis, *Latinæ linguæ uniuersæ Promptuarium*, utgivet i Basel 1545, som jämte Marius Nizolius lexikon kom att utgöra utgångspunkt för Cælius Secundus Curio, *Thesaurus linguæ Latinæ sive Forum Romanum*, utgivet i Basel 1561 (se fig. 1 nedan).

Basilii Fabers Thesavrvs

År 1571 gav Basilius Faber Soranus ut det sedermera så välkända lexikonet *Thesavrvs ervditionis scholasticæ* i Leipzig. Basilius Faber var född i Sorau i Niederlausitz och levde ca 1520–1575. Som framstående skolman gav han ut flera läroböcker i latin. Hans ordbok är också utgiven som ett skollexikon med väl utvecklad fraseologi. Den uppges närmast bygga på Cælius lexikon (Heerdegen 1900:503) men går därmed också indirekt tillbaka på Stephanus (se fig. 3).

Fabers lexikon karaktäriseras av en långtgående etymologisk indelning, vilket innebär, att man för att hitta ett ord som inte är huvudord måste söka det under huvudordet. Alla prefigeringar och avledningar är att finna under sina huvudord. Trots att detta kunde leda till en mer komplicerad sökprocess kom lexikonet ut i många upplagor, den sista 1749. Ordboken användes i Tyskland ända in på 1800-talet, i Sverige troligen hela 1700-talet igenom (Hast 1990). Den strikt etymologiskt baserade uppställning som karaktäriserar Fabers lexikon har också använts i senare latinlexikon, såsom Schenberg (1739), Frisch (1741), och Cavallins *Latinskt Lexicon* (1871).

Fabers lexikon finns inte upptaget i några inventarieförteckningar från Linköping. Det är därför osäkert om Gothus hade tillgång till detta lexikon under sitt arbete med *Lincopensen*, även om en tradition på SAOB:s redaktion gör gällande att så varit fallet. Det första Faberlexikonet gavs alltså ut 1571 med latin som källspråk och grekiska och tyska som målspråk. Det kom dock senare att publiceras i ständigt nya utgåvor. När Lars Holm (1984:109 och ms.b.:5) med utgångspunkt i SAOB:s kapsel "Redigeringsregler: källor 4" säger att *Lincopensen* har utländska förebilder, t.ex. Basilius Fabers *Thesavrvs evuditionis scholasticae*, är det utgåvan 1605 som nämns. Denna utgåva, som finns på universitetsbiblioteket i Lund, skulle Gothus rent teoretiskt ha kunnat arbeta med. Göteborgs universitetsbibliotek har dock en utgåva från 1686, som jag kom att använda vid mina undersökningar. Den ordboken kan Gothus naturligtvis inte ha haft tillgång till. En jämförelse mellan utgåvorna 1605 och 1686 visar dock att lexikonens grundstomme är gemensam. Faber 1686 är liksom utgåvan 1605 ordnad stamordsvis och överensstämmelsen mellan stamorden är god. De underordnade uppslagsorden – i huvudsak olika avledningar – är fler till antalet i Faber 1686. Dessutom är det rikligare med citat och författarangivelser i den yngre utgåvan.¹ Språkligt tycks också Faber 1686 ha fått en något större dragning mot standardtyska. Ordet *nit* i Faber 1606 är i Faber 1686 utbytt mot *nicht*. Likaså löses en del förkortningar upp, såsom *vn* > *vnd*. Faber 1686 har också delvis infört beteckning för stavelselängd. Utgåvan 1686 är alltså mer omfattande än utgåvan 1605 och tycks ha karaktären av en ny utökad upplaga. Att utreda de olika Faber-lexikonens relation till varandra faller dock utanför denna framställning. Om Gothus haft tillgång till någon utgåva av ett Faber-lexikon går inte att fastställa med hjälp av externa kriterier. Inventarieförteckningar-

¹ Lars Svensson har muntligt uppmärksammat mig på att många latincitat är gemensamma mellan Faber och *Lincopensen*, men detta behöver bara innebära att båda ordböckerna hör till samma latinlexikontradition. Jag har dock inte arbetat med latincitaten i min jämförelse. Det skulle i detta arbete föra alltför långt in i latinsk lexikografi. Det finns heller ingen anledning att tro att de citat som finns med i utgåvan från 1605 inte skulle finnas med också i utgåvan 1686.

na från Linköping innehåller, som redan konstaterats, överhuvud taget inte något lexikon av Faber.

Lexicon Trilingve

Stephanus lexikon försågs så småningom med tyska översättningar till många av citaten. Detta bör ha skett under inflytande av Ioannis Frisius, som 1556 gav ut ett *Dictionarium Latino-germanicum*. Det nya lexikonet, vars förord är daterat 1586 fick namnet *Lexicon Trilingve Ex Thesavro Roberti Stephani, et Dictionario Ioannis Frisii [...] collectum*. Tryckorten är enligt lexikonets egen uppgift Argentorati (d.v.s. Strassbourg). Vidare anges tryckare och tryckår: "Excudebat Theodosius Rihelius Anno M.D. lxxxvii" (se fig. 3). Lexikonet har alfabetiskt ordnade latinska uppslagsord, som översätts till grekiska och tyska. Till lexikonet är fogat ett "Index germanicolatinus selectus" och dessutom ett lika omfattande grekiskt index. Detta lexikon återfinns i Linköpings stiftsbibliotek och fanns också där vid den tid då arbetet med *Lincopensen* pågick.

Man kan säga att *Lexicon Trilingve*, fortsättningsvis kallat *Trilingve*, på sätt och vis kopplar ihop den latinska lexikontraditionen med den tyska och samtidigt markerar inledningen på tyskans lexikografiska tradition på ett liknande sätt som *Lincopensen* för in latinsk lexikontradition i Sverige och bidrar till att initiera en svensk lexikografisk tradition. För svenskans del är dock *Lincopensen* från 1640 det allra första lexikonet av denna omfattning, medan Tyskland redan under 1500-talet har flera: Peter Dasypodius latinsk-tyska och tysk-latinska från 1536/37, Josua Maalers *Die Teütsch spraach* från 1561 och den redan nämnda latinsk-tyska ordboken av Johannes Frisius.

Lexicon Trilingve kan inlemmas i en lexikontradition som hade flera exponenter i Tyskland. Utmärkande för denna tradition är att olika lexikon innehåller olika regionala varianter. Vissa av dessa språkvarianter skulle så småningom komma att utgöra ett gemensamt kommunikationsmedel för det tyska språkområdet. Vid denna tid kunde man lika lite tala om ett tyskt stan-

dardspråk på tysktalande område som ett svenskt i Sverige. Olika lexikonförfattare hävdar säkert sin regionala särart olika starkt, men deras regionala förankring reflekteras oftast i deras lexikon, även då den regionala framtoningen inte är ett syfte i sig. *Trilingve*, som alltså trycktes i Strassbourg, anses ha inslag av elsass-dialekten (Schirokauer 1987:81ff.). På samma sätt har det hävdats att man i *Lincopensen* kan se spår av författarens regionala hemvist (Hesselman 1904 och Gösta Holm 1984). Inga av dessa lexikon är dock att beteckna som inriktade på ett speciellt regionalt språk. De är snarare produkter av en tid under vilken ett standardspråk eller riksspråk var i vardande.

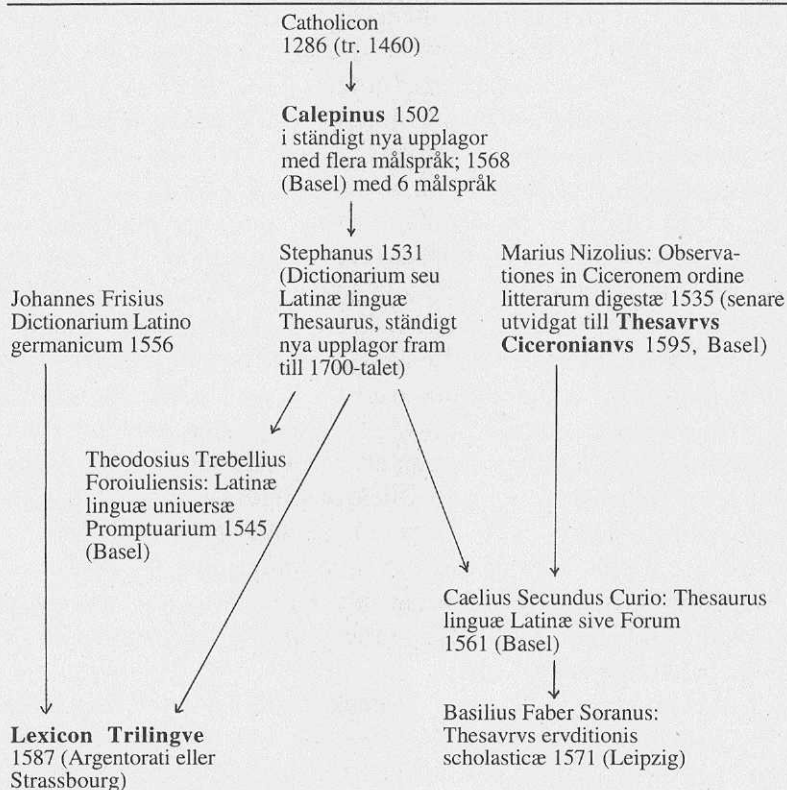
Nizolivs *Observationes in Ciceronem*

Slutligen bör ett mer specialiserat lexikon nämnas, nämligen Marivs Nizolivs *Observationes in Ciceronem ordine litterarum digestæ*, utgivet 1535 och senare utvidgat till *Thesavrus Ciceronianvs* och ständigt utgivet i nya upplagor, den sista av Facciolati i Padua 1734 (se fig. 1). Linköpings stiftsbibliotek har en upplaga tryckt i Basel 1595, med förordet daterat 1576. Denna gavs ut av Per Sebastian Henricpetri under den omständliga titeln: *Marivs Nizolivs sive Thesavrus ciceronianvs Postnunquam satis laudatvs operas. Basilii Zanchi. Cælii secvndi cvrionis & Marcelli Sqvarcialvpi Plvmbinensis magno labore & studio olim mactvs*. Detta lexikon införskaffade Gothus i Jena 1614, och han skänkte det 1627 till Schola Lincopensis som ett minne av att han under ett decennium varit conrektor och lektor där. Detta lexikon var naturligtvis Gothus förtrogen med. Behovet av latinlexikon understryks av det faktum att tre skolmän och biskopar i Linköping skänker just ett latinlexikon till skolan.

3.2. Svenska latinlexikon före Lincopensen

På kontinenten fanns sålunda tidigt en väletablerad latinlexikontradition. I vilken utsträckning den nått Sverige är bara delvis

undersökt. Före *Lincopensen* kan man i Sverige tala om fyra latinordboksprojekt, varav ett aldrig kom förbi handskriftsstadiet. Av de tre andra var ordförrådet i det ena ordnat som i en tesaurus, och de andra trycktes när *Lincopensen* i princip var klar.¹

FIGUR 1. Översikt över latinlexikonen i Europa. Lexikon med titlar i halvfet stil fanns i gymnasiebiblioteket i Lincöping 1640 (enligt uppgifter i refererad litteratur).

¹ Det kan diskuteras om *Janua Lingvarum* skall betecknas som en ordbok. Den innehåller dock förutom de pedagogiskt uppställda texterna med översättningar också ordlistor, även om de saknar översättningar. Jag förutsätter att Gothus var så långt kommen i sitt lexikonprojekt år 1637, då dessa verk trycktes, att de inte påverkat honom på avgörande punkter. Jfr bilaga.

Det är alltså knappast troligt att något av dessa arbeten påverkat *Lincopensen*.

Codex Ups. C 20

Det äldsta svenska ordboksverket är den tidigare nämnda medeltida handskriften av ett latinsk-svenskt glossarium, som förvaras i Uppsala under beteckningen Cod. Ups. C 20. Denna handskrift är den enda fullständiga bevarade av detta slag från medeltiden i Norden.¹ Den anses gå tillbaka på *Catholicon* men också på en ordspråkssamling av Peder Låle. *Catholicon* är en enspråkig latinsk ordbok, men C 20 i Uppsala är interfolierad med översättningar till svenska. Översättningen är dock inte så konsekvent genomförd att man kan tala om parallella ordlistor. Verket är ett ganska karaktäristiskt medeltida arbete utifrån de kriterier som anförts ovan. Lexikografiskt finns emellertid drag som sammanfaller med dem som finns i en standardordbok. Uppslagsordets ordklassstillhörighet kompletteras exempelvis med morfologiska uppgifter, så att verbet får temaformer, substantivet genitivändelser och adjektivet ändelse för femininum och neutrum. Därefter ges en betydelse, ibland både på svenska och latin, ibland bara på latin. Någon hänvisning till klassiska författare finns inte, men detta är inte heller något som utmärker *Catholicon*. Genomförd betydelsebeskrivning med uppdelning i olika betydelser saknas likaså.

Eftersom C 20 är det första svenska ordboksverket med latin som källspråk och åtminstone delvis svenska som målspråk, är det en naturlig fråga att ställa, huruvida detta verk – även om det enbart förelåg i handskrift – var känt för *Lincopensens* författare, och om det kan ha påverkat honom. Vilken spridning ett handskriftsmaterial av denna typ kan ha haft, och framför allt om det funnits någon kännedom om det i 1600-talets Sverige, är mycket

¹ *Latinskt-svenskt Glossarium* efter Cod. Ups. C 20, Uppsala (1918–73). Utg. av Erik Neuman med inledning av Börje Tjäder. Här diskuteras också om förlagan till C 20 är ett latinskt eller latinsk-svenskt verk. Jacoby (1990: 51ff.) refererar diskussionen men tillför inget nytt. Lars Wollin (1992:77) menar att C 20 är en avskrift av *Catholicon*.

svårt att säga. *Lincopensen* uppvisar inte några drag som tyder på att C 20 skulle ha varit direkt förlaga eller ens inspirationskälla.

En jämförelse mellan uppslagsorden på den slumpvis valda bokstaven *G* i *Linc.lat.* respektive C 20 visar att överensstämmelsen är ringa. Av 568 latinska uppslagsord i *Linc.lat.* återfinns endast 153 i C 20. Denna dåliga korrelation är i och för sig naturlig, då *Lincopensen* är ett lexikon av helt annat omfång. Lite mer rättvisande blir det kanske att vända på förhållandet och göra jämförelsen ur C 20:s synvinkel. Resultatet blir då att av 361 uppslagsord på *G* i C 20 återfinns 153 i *Linc.lat.* Men inte heller det tyder på att C 20 varit förlaga till *Lincopensen*. Att med mer raffinerade statistiska metoder mäta likheten mellan de två lexikonerna behöver inte ge ett "riktigare" resultat. Flera svårbedömda faktorer gör sig nämligen gällande vid en jämförelse. Hit hör vilka källor lemmaförrådet är hämtat från. Under olika tider har olika delar av den klassiska latinska litteraturen haft olika status, och excerperingen kan därigenom ha utfallit olika. Dessutom är det naturligt att ett visst basordförråd alltid blir representerat när litteratur av samma typ i vid mening utgör källmaterialet. För att ett organiskt samband mellan de här jämförda ordböckerna skall anses sannolikt krävs därför en mycket hög korrelation, vilket inte föreligger här.

Ett fåtal ord i C 20, närmare bestämt fem, saknas i *Linc.lat.* men återfinns som ekvivalenter i det svenska och det tyska indexet, men återigen är det svårt att tänka sig ett omedelbart samband. De iakttagna orden har en allmän spridning i 1600-talets lexikonspråk: *Galaxia* (med enbart betydelsebeskrivning på latin), *georgicus* 'akerman', *glacies* 'iis' och *gulo* 'swälgha' i Sv. index samt i Ty. index *geneum* 'hororwm'.

Det finns inget som tyder på att C 20 skulle ha varit känt i Linköping eller funnits i någon avskrift där. Detta gäller för övrigt också *Catholicon*.¹ Det är en annan sak att *Catholicon* ligger i botten på hela den klassiska lexikontraditionen och därmed in-

¹ I en förstudie till detta arbete har jag jämfört *Catholicon* och C 20 var för sig när det gäller bokstaven *G*, och inget i den studien tyder på att dessa verk skulle ha haft någon betydelse för *Lincopensen*.

direkt kan sägas ha haft ett visst inflytande. Man måste givetvis också räkna med att ett visst kvantum av ordförrådet bör återkomma i alla latinlexikon, även om författarna inte skulle ha haft någon kontakt med varandras verk. Ett basordförråd är normalt gemensamt, och dessutom fanns det säkert viss konsensus beträffande vilka klassiska texter som skulle utgöra källor.

Variarum Rerum Vocabula

Variarum Rerum Vocabula trycktes i Stockholm 1538 och gavs ut anonymt. Palmér har velat tillskriva Olaus Petri detta verk på språkliga grunder.¹ Lexikonet är indelat ämnesvis i grupper som: "De Deo, celo, et temporibus"; "De Homine"; "Habitudium corporis nomina" etc. Lexikonet ger latinska uppslagsord utan grammatiska upplysningar, men med översättning till svenska och påminner på detta sätt ganska mycket om C 20 och andra medeltida ordlistor. Varken den övergripande strukturen eller strukturen hos de ingående delarna ger dock anledning att misstänka, att *Variarum Rerum Vocabula* spelat någon roll för *Lincopensen*. Den nämns för övrigt inte heller i inventarieförteckningarna i Linköping.

Lexicon latino-scondicum och Janua Lingvarum Vestibulum

Schroderus *Lexicon Latino-Scondicum* trycktes 1637 och är betydligt mindre till omfånget än *Lincopensen*. Detta tidigare nämnda lexikon, som översätter latinska ord till svenska, tyska

¹ Palmér (1924) anger inte bara språkliga skäl till att Olaus Petri skulle vara lexikonets upphovsman utan också sakliga. Ett är att Olaus Petri sällan sätter ut sitt namn på skrifter som han själv inte är originalförfattare till. Palmér menar också att *Variarum Rerum Vocabula* skulle vara en översättning från en tysk förlaga. Som stöd för detta anges språkliga omständigheter. Likaledes på språkliga grunder har Lindquist (1928) snarare velat tillskriva Laurentius Petri arbetet. Fortfarande 1939 hävdar dock Palmér att Olaus Petri bör vara författaren (s. 190). Hos Jacoby (1990:51ff.) finns en beskrivning av ord-boken. Denna bygger dock helt på tidigare forskning.

och finska, är uteslutet som förlaga till *Lincopensen*, därför att redan 1637, då Gothus får svar på sin anhållan om trycknings-tillstånd, har han i sin anhållan angivit att lexikonet snart är färdigt. Av samma skäl torde Comenius *Janua Lingvarum* (tryckt 1636) kunna avfärdas. Att så sena utgåvor som de nämnda skulle kunnat påverka exempelvis hans lemmaurval är inte troligt. Påverkan på detaljer i ordboksartiklarnas inre struktur är möjligen tänkbar. Även om dessa ordboksarbeten inte nämns i inventarieförteckningen i Linköping, är det ju inte alldeles uteslutet att Gothus kände till dem.

3.3. Latinlexikonen i övriga Norden

Latinordlistan kom att utvecklas genom studiet av antika texter och var från början säkert rent praktiskt betingad. Vi möter den i form av glossarer och parallella ordlistor under medeltiden. Allteftersom den grammatiska kunskapen utvecklades, kunde också ordlistans grammatiska apparat förfinas. Det klassiska latinlexikonet växte fram. Detta kom sedan i de olika europeiska länderna att kompletteras med ekvivalenter på respektive nationalspråk. Syftet var fortfarande i allt väsentligt att underlätta latinstudierna. *Lincopensen* bör ses som en sådan produkt. I övriga Norden kan man se en liknande utveckling. Danmark, som genom sin geografiska placering ligger närmast Europas centrum, var också något tidigare ute när det gäller att utarbeta lexikon. Detta innebär dock inte att Danmark har en förmedlande roll gentemot Sverige. Danska och svenska studenter läste säkert på lika betingelser i Tyskland, möjligen kom de danska studenterna dit tidigare och var eventuellt fler.

I Danmark finns liksom i Sverige ett medeltida glossarium från slutet av 1300-talet, Codex. Arm. 202.8.vo. (Jacoby 1990:431). Under 1500-talet får Danmark till skillnad från Sverige ett flertal regelrätta latinlexikon. År 1510 kom Christiern Pedersens *Vocabularium ad usum dacorum*, ett alfabetiskt-etymologiskt ordnat latinlexikon för skolbehov. Skautrup (1947:148) bedömer att dess största värde ligger i att det ger ett rikt danskt ordmaterial.

År 1563 får Danmark ett ämnesvis ordnat latinlexikon genom *Libellvs Vocvm Latinarvm Cvm Interpretatione Danica* av Henrik Smith (Faber). För att öka användbarheten har författaren också försett ordboken med en alfabetiskt ordnad stickordsförteckning med sidhänvisningar. Ytterligare ett ämnesvis uppbyggt lexikon är J. Tursons *Vocabularivs Rervm* från 1561. År 1576 fick Danmark sin motsvarighet till *Variarum Rerum Vocabula*. Ytterligare ett ämnesvis ordnat latinlexikon är *De Nomenclatvris Romanis* av Matthias Pors 1594. Som sammanfattning skulle man kunna säga att det ämnesvis ordnade latinlexikonet var det vanligaste i Danmark under 1500-talet.

På 1600-talet resulterar inflytandet från Calepinus i P.J. Coldings *Etymologicum Latinum* 1622. Lexikografiskt sett har detta verk vissa likheter med *Lincopensen*. I en morfologisk och grammatisk kommentar preciseras det latinska ordet, som sedan översätts till danska men inte, som i *Lincopensen*, också till tyska. Lexikonet bygger till skillnad från *Lincopensen* på en tydlig grammatisk analys, genom att exempelvis prefigurerade varianter av huvudorden återfinns under respektive huvudord under rubriken "Composita". Inga vare sig yttre eller inre kriterier tyder på att det danska lexikonet utövat inflytande på *Lincopensen*.

När det gäller Norge och Island saknas latinlexikon av betydelse vid denna tid. Genomgången av latinlexikonerna i Norden, i praktiken i Danmark, leder alltså till slutsatsen att det knappast finns anledning att leta efter en förebild till *Lincopensen* i Norden.

3.4. Att söka en förlaga – problembeskrivning

*Lincopensen*s latinlexikon är ett väl utvecklat lexikografiskt arbete. Det är knappast troligt att en man, eller eventuellt två med tanke på Grubb, skulle kunna utveckla en sådan produkt fritt utan förlaga. Som lexikografiskt arbete måste *Lincopensen* ha vilat på en tradition. Gothus hade också tillgång till redan existerande ordböcker. Vi har kunnat konstatera att Stiftsbiblioteket i

Linköping hade tre klart identifierbara latinlexikon vid denna tid, nämligen dem av Calepinus och Nizolius samt *Trilingve*. Fabers lexikon var samtidigt flitigt använt och anges i *SAOB*:s samlingar som möjlig förlaga till *Lincopensen*. Ytterligare en tänkbar (men, som vi sett, mindre sannolik) förlaga vore Codex C 20, som är det första latinlexikonet i Sverige med översättning till svenska, dock endast i handskrift.

Att påvisa beroendeförhållanden är naturligtvis svårt när det gäller latinlexikon, som alla har syftet att vara hjälpmedel vid läsning av klassiska latintexter. Källspråkets material bör bli ganska begränsat med tanke på att det ofta var vissa speciella klassiska texter som användes i undervisningen. Det blir också så att vissa citat får en särställning bland de studerande genom att vara speciellt svårtydda eller speciellt pregnanta eller representera mycket specialiserade betydelser av ett ord. Detta leder ofta till att just dessa fraser eller citat tas med i en ordbok och därmed också i flera ordböcker. De handskrivna glosförteckningar som cirkulerade bör därför också ha haft vissa inbördes likheter.

Den övergripande frågan blir om det går att säkerställa en förlaga till *Lincopensens* latinska ordbok, vilka kriterier man då bör utgå ifrån, och vilken denna eller dessa förlagor kan vara.

3.5. Metod

Olika forskare har använt olika metoder för att påvisa beroendeförhållanden mellan ordböcker. I huvudsak har man arbetat på ett komparativt sätt och antingen lagt tyngdpunkten i undersökningen på det lexikografiska makroplanet eller på mikroplanet, ibland på bådadera.

Jämförelsen kan sålunda inriktas på ett makroplan, d.v.s. man analyserar ordböckerna i deras allmänna uppläggning och jämför den totala lemmauppsättningen, d.v.s. alla uppslagsorden, eller valda delar av den. Ju större likheter som kan konstateras, desto troligare är det att man funnit en möjlig förlaga. Med ordböckers makrostruktur brukar man företrädesvis avse lemmaordning. Även en jämförelse härvidlag kan vara givande. Bland

de latinska ordböckerna finner vi en tydlig skillnad mellan de strikt etymologiskt ordnade och de rent alfabetiskt ordnade. Dessutom finns lexikon med ämnesvis grupperade uppslagsord (Brenner & Tengström 1977:46). Detta kan tillsammans med andra kriterier vara betydelsefullt när förlaga skall fastställas. Självaste lemmaurvalet, d.v.s. urvalet av uppslagsord, kan också ha betydelse. Det är rimligtvis troligare att det föreligger ett organiskt samband mellan ordböcker som har många gemensamma basord, än mellan ordböcker som skiljer sig markant åt i fråga om basorden. Sådan grundläggande överensstämmelse när det gäller ord som utgör en bas från vilken avledningar kan genereras får anses viktigare än avvikelser som gäller exempelvis prefigeringar och andra avledningar.

Inriktas istället jämförelsen på ett mikroplan innebär detta att man koncentrerar uppmärksamheten på delmängder i ordboken, såsom de enskilda ordartiklarnas inre struktur. Framför allt jämförs artikelns uppbyggnad, betydelsebeskrivning, betydelseindelning, textexempel och andra eventuella referenser i dessa (Ralph 1992). Detta var också centrala problemställningar i göteborgsprojektet "Lexikografisk tradition i Sverige" (se t.ex. Hannesdóttir & Ralph 1988b, Odén opubl. ms. och Ralph 1992). Tidigare har Heerdegen (1900:500) hävdade Johann Reuchlins *Vocabularius Breviloguus* beroende av *Catholicon* utifrån sju ord: *acies, bellum, caput, domus, orare, rogare, tueri*. En invändning mot denna metod är att han bara ser ordböckernas likhet på ett mikroplan. Likhet och beroende kan oftast betraktas som ett gradförhållande. Beroendet kan alltså vara mer eller mindre tydligt. För att fastställa dess omfattning behöver man därför en metod som griper in på så många nivåer som möjligt i en ordboks komposition.

Lars Holm (1986a:63) har framför allt arbetat med jämförelser på lemmanivå, i och med att han väljer "att inventera ordböckerna på uppslagsordsnivå. En ordboks ryggrad är dess följd av lemman, och dessas antal och fördelning på olika kategorier, som ordklasser och avledningar/sammansättningar etc., kan ge en god bild av hela arbetet". Holm menar också att om ett beroendeförhållande råder mellan två ordböcker, bör detta avspegl

sig på uppslagsordsnivå. Holm har valt mellan att jämföra alla ord med en viss begynnelsebokstav och att dra ett sampel på flera mindre och utspridda partier men har stannat inför kompromissen att välja två lika stora delar om vardera 500 lemman fördelade på bokstäverna *D* och *P*.¹ Han har sedan normaliserat sina lemman efter *SAOB*:s uppslagsformer och lagt in en löpande numrering, angivit ordklass, homonym/polysem-nummer och belägg i *SAOB*. Dessutom har han markerat i vad mån ett ord är att betrakta som huvudord eller någon form av nybildning till etablerade huvudord, såsom avledningar och sammansättningar. Han registrerar vidare belägg i Bibeln och i vilka ordböcker ordet förekommer.

Lars Holm anger att han i metodiskt hänseende ansluter sig speciellt till tre olika verk. Ett av dem är Ising (1956). Ising jämför Mattias Kramers och Kaspar Stielers ordböcker från perioden 1691–1702 sinsemellan, men också med några föregångare. Jämförelsen sker dels med utgångspunkt i uppslagsord med initialt *sp*, men också genom att ett par hela ordboksartiklar jämförs. En annan förlaga för Holm är Starnes & Noyes [1946] 1991, som i *The English Dictionary from Cawdrey to Johnson 1604–1755* tillämpar en metod av mer generell karaktär. De beskriver 21 olika ordböcker och gör allmänna jämförelser. I Anderson (1978) tillämpas en delvis annorlunda metod. Materialet utgörs av sju ordböcker utgivna 1571–1776, och dessa presenteras och jämförs i två huvudavsnitt: "PART 1. A Biobibliographical Study..." och "PART 2. A Comparative Study of Selected Entries". I det första avsnittet tas något av ett helhetsgrepp på ordboken, och varje ordbok granskas efter en checklista (Anderson 1978:3). I det andra avsnittet jämförs hur 20 slumpvis valda substantiv och verb behandlas i de sju ordböckerna.

¹ Tjäder (1986) anför som synpunkt på Holms avhandling att 4 x 200 ord eller 10 x 100 ord hade givit en bättre spridning och eventuellt eliminerat diskrepanser i resultatet mellan de två valda utsnitten. Det kan vara riktigt, men under alla omständigheter rör man sig fortfarande med ett ganska begränsat material, där enstaka egenheter i materialet kan ge ett onormalt stort utslag.

Efter Lars Holms avhandling har åtminstone två forskare ytterligare arbetat med en komparativ metod inom svensk lexikografihistoria. Sven-Göran Malmgren (1988) har jämfört Almqvists ordboksfragment med Dalins ordbok. För att få ett mått på täckningsgraden hos Dalin – och i viss mån hos Almqvist – har Malmgren valt ut 10 sidor i Dalins ordbok med beläggen *b-baneman*, *i-indemniser* och *l-lasarett* och jämfört dem med det "totala" svenska ordförrådet vid mitten av 1800-talet såsom detta gestaltar sig i *SAOB*. Malmgren har också arbetat på mikroplanet och gjort jämförelser av 330 artiklar på *b-baneman* och grupperat artiklarna med avseende på grad av likhet. I en annan uppsats arbetar Malmgren på ett liknande sätt, då han jämför ordböcker av Lind och Frisch, men Malmgren visar också genom att jämföra två med varandra samtida ordböcker som Dähnerts och Möllers, att syftet med en ordbok styr lemma-urvalet (Malmgren 1992).

Också i Sture Hast's arbete om Samuel Schultze (1990) tillämpas en komparativ metod. Hast gör jämförelser mellan Schultzes arbete och flera svenska 1700-talsordböcker samt med tyska verk av Faber, Stieler och Schottelius. De jämförelser som Hast genomför för att söka eventuella förlagor till Samuel Schultzes lexikon ligger huvudsakligen på mikroplanet, i och med att enskilda ordartiklar jämförs, framför allt med avseende på vilka sammansättningar och avledningar som tas upp under dem.

Ytterligare en forskare som tillämpar en jämförande metod med små variationer i förhållande till tidigare här nämnda är Joseph W. Reed (1962) i uppsatsen "Noah Webster's debt to Samuel Johnson". I sin uppsats väljer han ut bokstaven *L* och jämför hur många lemman som stämmer överens i de båda ordböckerna. Han undersöker också själva artiklarna och urskiljer olika grader av likhet i de jämförda artiklarnas definitioner: identiska definitioner, nästan identiska definitioner och klar påverkan, en praktisk indelning som jag utnyttjar i min undersökning.

Vidare har André Kahlman (1982) gjort en jämförelse mellan Levin Möllers fransk-svenska och svensk-franska ordbok och Johann Leonhard Frischs *Dictionnaire des Passagers*, ett fransk-tyskt och tysk-franskt lexikon. Kahlmann redovisar inte sin me-

tod i detalj, men det framgår att han arbetat både på ett makro- och ett mikroplan. Också Günter Drosdowski (1984) tillämpar en metod i vilken han på ett mikroplan jämför artiklar i olika ordböcker under ett och samma uppslagsord. Hans syfte är dock att i ett makroperspektiv påvisa hur ordbokens syfte styr dess utformning.

Fredrik Dolezal (1985) tillämpar också en komparativ metod på såväl ett makro- som ett mikroplan i sitt arbete om de engelska lexikonförfattarna Wilkins och Lloyd. Dolezal väljer att jämföra lemmauppsättningen i olika ordböcker inom fyra olika avsnitt av bokstaven *F*: *F-Fantom*, *Fine-Firma*, *Foot-Forebode* och *Fuage-Fulminate*. Författaren använder Bailey (1721) som standard och börjar sin jämförelse med Robert Cawdrey's *A Table Alphabetical* (1604); han jämför med ytterligare åtta ordböcker som publicerats fortlöpande mellan 1604 och 1721. Genomgången börjar med den äldsta ordboken, och ordförrådet i denna jämförs med alla de andra ordböckernas ordförråd. Slutligen gör Dolezal också en jämförelse på mikroplanet, i och med att han granskar uppbyggnaden av arbetet under varje lemma.

3.6. Undersökningen

Metodval

I min undersökning, som syftar till att fastställa en förlaga till eller förebild för det latinska lexikonet i *Lincopensen*, har jag valt att arbeta komparativt såväl på ett makro- som på ett mikroplan. På makroplanet jämförs makrostrukturen eller lemmaordningen och lemmauppsättningen hos ett antal lexikon som på grundval av yttre kriterier är mer eller mindre möjliga eller troliga förlagor. När det gäller materialet har jag arbetat med tre avsnitt, nämligen de första 500 uppslagsorden på bokstäverna *D*, *G* och *S*. Därmed har jag två partier från första delen av ordboken, där det ena innehåller ett prefix (*de-*), det andra inte och ett avsnitt från senare delen av ordboken. I min undersökning uppehåller jag mig vid uppslagsordens ordningsföljd i ordböckerna. Andra lexikala

kategorier i gränslandet mellan ett makro- och mikroplan jämförs också. Slutligen har jag på mikroplanet gjort komparativa studier mellan ett mindre antal lexikon. De lexikon som på makronivå visat sig mest givande att arbeta vidare med har tagits upp i denna undersökning. De 50 första uppslagsorden på vardera *D*, *G* och *S*, som har både svensk och tysk översättning, har plockats ut och jämförts med avseende på likheter i översättning och betydelseindelning. De komparativa studierna skulle även ha kunnat inriktas på exempelvis likheter i urvalet av klassiska citat. Jag har dock avstått från denna typ av undersökning, då en mindre förstudie visat att den troligen inte skulle påverka och förändra mina resultat.

Val av jämförelseobjekt

I min första undersökning, som gäller lemmauppsättning, har jag valt ut fem olika lexikon och jämfört dem med *Linc.lat*. Vid den senare undersökningen av eventuell påverkan när det gäller översättning av latinet till svenska och tyska i *Lincopensen* har det däremot endast varit aktuellt att arbeta med sådana lexikon som har tyska som målspråk. Vid valet av jämförelseobjekt har alltså i detta fall inre kriterier använts.

Ett mycket enkelt yttre kriterium för att acceptera ett lexikon som jämförelseobjekt är att lexikonet fanns i Linköpings stiftsbibliotek vid *Lincopensens* tillblivelse. Det är med andra ord helt klart att Gothus haft potentiell tillgång till ett sådant lexikon. Till denna kategori hör *Trilingve* (1587), Nizolius (1595) och Calepinus (1568). När det gäller *Trilingve* och Nizolius har jag kunnat utnyttja exakt samma exemplar av ordboken som Gothus, eftersom dessa fortfarande finns bevarade (se bild 1–3 i kap. 1). Beträffande Calepinus-lexikonet är det uppenbart att utgåvan från 1568 med sex målspråk var den som fanns i Linköping (Hjelmqvist 1937:76f. och Haensch 1990:2926). Denna finns emellertid inte kvar där längre, och den utgåva jag har haft tillgång till är från 1616 och har elva målspråk (se avsnitt 3.1 ovan). I båda upplagorna är emellertid tyska ett av målspråken.

Ytterligare en Calepinus-utgåva har jag haft tillgång till, nämligen ett fotografiskt upptryck av utgåvan 1595. Denna saknar tysk översättning (men har japansk!). Arbetet med Calepinus försvåras av att lemmaurvalet skiljer sig åt i de båda utgåvorna. Då utgåvan från 1616 är den mest omfattande och därmed också har den största täckningsgraden och faller väl in i den europeiska lexikontraditionen, har jag valt att arbeta med den. Som tidigare nämnts (i avsnitt 3.1) har det inte lyckats mig att i Sverige få tag på ett Calepinus-lexikon med sex målspråk. I första hand hade man velat få tillgång till upplagan från 1568. Med tanke på osäkerheten i denna fråga måste sålunda resultatet behandlas med försiktighet.

Ett annat lexikon som är inkluderat i min undersökning är Fabers *Thesavrvs ervditionis* (1686). Fabers lexikon är känt som det klassiska skollexikonet. Jag har dock inget bevis för att lexikonet fanns i Linköping eller att Gothus haft tillgång till det. Dock anger SAOB i "Redigeringsregler: källa 4" Faber som tänkbar förlaga för *Lincopensen*.¹ Det Faber-lexikon som jag arbetat med är från 1686. Denna version kan alltså Gothus inte ha haft tillgång till. Eftersom osäkerhet råder när det gäller vilken utgåva som Gothus skulle ha kunnat arbeta med och jag har haft tillgång till den mer omfattande utgåvan från 1686, har jag använt den efter samma princip som vid valet av Calepinus-lexikon.

Slutligen ingår Codex C 20 i min jämförelse. Det är inte särskilt troligt att Gothus utnyttjat denna medeltida handskrift. Den är dock det första kända alfabetiskt ordnade latinlexikonet med svenska som målspråk. I en källspråksjämförelse bidrar det till att peka mot det centrala latinordförrådet i ett lexikon. I en målspråksjämförelse kan man studera skillnaden i svenskt ordförråd, både beträffande form och betydelse, från medeltid fram till 1600-talet.

¹ SAOB utgår från Fabers lexikon från 1605 (jfr avsnittet om Fabers lexikon ovan). Förrre ordbokschefen Sven Ekbo uppger också i ett privat brev att det bör finnas ett samband mellan Faber-lexikonet och *Lincopensen*. Exemplet *Draco, onis*, m. i Linc.lat. som översätts med 'En drake; En gammal wijnranka' men också med 'Muur ormar' skulle vara ett exempel på detta beroende. Linc.lat.:s tyska översättning är 'Ein drach'. Hos Faber finner vi *Draco* översatt med bl.a. 'Maurschlangen' medan *Trilingve* har 'Eyn trach'.

Av lexikonerna är Codex C 20 och Nizolius av mindre omfång. De saknar också tyska som målspråk. Nizolius är ett enspråkigt latinlexikon. Calepinus, Faber och *Trilingve* är de lexikon som till omfånget bäst motsvarar *Lincopensen* med sina ca 30 000–40 000 uppslagsord. Genom att Calepinus och *Trilingve* liksom *Lincopensen* är alfabetiskt uppställda finns dock svårigheter att jämföra antalet uppslagsord mellan dessa ordböcker å ena sidan och, å andra sidan, Faber som är inrättad efter etymologiska principer, så att framför allt avledningar som i de förra lexikonerna är självständiga uppslagsord hos Faber däremot inordnas under ett uppslagsord, nämligen det ord som ses som huvudord.

Lexicon Trilingve

Trilingve är ett lexikon med latin som källspråk och grekiska och tyska som målspråk. Uppslagsorden är till skillnad från *Lincopensens* av två typer (se tabell 1). Den ena innebär att uppslagsorden skrivs med större grad och inleds av versal följt av gemena, den andra att de skrivs i mindre grad och genomgående med versaler. Den senare kategorin utgör ca 7–10 procent av uppslagsorden med ganska ojämn fördelning. Dessa uppslagsord saknar ofta översättning till tyska och ibland även till grekiska. Genomgående har artiklar inledda av sådana ord karaktär av encyklopedisk information. Många av dessa ord återfinns inte i exempelvis *Lincopensen*. I uppslagsorden förekommer två allografer för *S* i icke-initial ställning, nämligen en variant medialt och en finalt (se 2.1). Det ena är ett *S* som har drag av den latinska stilen, det andra mer av den gotiska. Artikeln skrivs i latinsk stil men grekiskan med grekiska bokstäver och tyskan med gotiska. *Trilingves* uppslagsord saknar den markering av vokallängd som *Lincopensen* har men istället återfinns en oregelbundet genomförd betoningssmarkering i ändelseapparaten, speciellt vid vissa av substantivens genitivändelser. Ordklassmarkering anges genom böjningsändelser men också i vissa fall med explicita grammatiska termer. Syntaxen illustreras med citat från den klassiska litteraturen. Dessa åskådliggör också olika betydel-

ser eller översättningar. Betydelseuppdelningen eller snarare olika översättningar sker inne i ordartikeln och markeras med det sedan medeltiden använda "a-linea"-tecknet (¶). Någon marginalnumrering finns inte.

Trilingve har en strikt genomförd alfabetisk ordning och tar inga etymologiska hänsyn. Också härvidlag finns det anledning att jämföra med *Lincopensen*, som tillämpar ett likartat system.

Calepinus

Även Calepinus har två typer av uppslagsord, inte ifråga om stil-sort utan ifråga om grad (se tabell 1). Fördelningsprincipen dem emellan tycks vara annorlunda än i *Trilingve*. I Calepinus (1616) inleder uppslagsorden med större grad en grupp av lemman som etymologiskt anses höra ihop. Ett exempel på detta är *Daps*, som skrivs med större grad och följs av *Dapifer*, *Dapino*, *Dapalis*, *Dapaticus*, *Dapaticæ*, *Dapsile*, *Dapsilis*, *Dapsiliter* i mindre. Denna princip tycks dock inte genomförd i Calepinus 1595. Hur det förhållit sig i lexikonet 1568 vet jag inte.

Calepinus 1616 har genomfört ett accentsystem som också återfinns i *Lincopensen*, men detta finns inte i Calepinus 1595 och inte heller i jämförbar utsträckning i *Trilingve*. Andra uttalsanvisningar ges ej. Ordklassangivelse sker genom normal morfologisk notation. Betydelseuppdelning eller översättningsvarianter markeras genom "a-linea"-tecknet liksom i *Trilingve*. Syntaktiska antydningar ges genom klassiska citat. För de flesta klassiska citat uppges källa liksom i *Trilingve* och *Lincopensen*. Som ovan antytts gör Calepinus i utgåvan 1616 en viss etymologisk indelning av uppslagsorden genom sitt stilval och även ordningsföljden i ordboken. Det lexikon som tydligast åskådliggör en etymologisk princip är dock Faber.

Faber

Hos Faber är den etymologiska indelningen av lemman så markant att man kan diskutera vilka ord som i en annan typ av lexikon skulle inleda egen artikel. Under uppslagsordet *Damnum*, skrivet med en särskild stil som markerar uppslagsord, dock utan accent eller uttalsbeteckningar, återfinns *Damnosus*, *Damnosé*, *Damnificus*, *Indemnis*, *Indemnitas*, skrivna med normal artikelstil.¹ Dessa ord återfinns i lexikonen ovan som uppslagsord med stor grad och egen artikel (se tabell 1). Vid jämförelsen har de därför givits lemmastatus. Faber är alltså en helt annan typ av lexikon, i utpräglad grad baserat på etymologisk grund.

Ordklassmarkeringen är inte konsekvent genomförd, och ibland måste man gå till betydelsebeskrivningen för att läsa ut den. Fabers lexikon är alltså den ordbok som genom sin etymologiska princip till makrostrukturen mest avviker från de övriga lexikonen, inklusive *Lincopensen*.

Jämförelse mellan ordböckerna

Ordböckernas lemmaantal varierar. *Lincopensens* latinlexikon består av ca 30 000 uppslagsord. Jämförbara i omfång är *Trilingve* med 35 000–37 000 uppslagsord och Calepinus och Faber i ungefär samma storleksordning, beroende på hur man räknar och vilken upplaga man använder. Nizolius omfattar dock bara 10 000–17 000 och är således liksom Codex C 20 av ett betydligt mindre omfång än de andra.

Likheterna de olika lexikonen emellan är uppenbara. Men även stora skillnader finns. Troligen måste man räkna med att en lexikonförfattare alltid utsätts för inflytande från olika håll i olika utsträckning, och man får även räkna med indirekt påverkan. Det är exempelvis anmärkningsvärt att endast *Lincopensen* och *Trilingve* är rent alfabetiskt ordnade. Detta kan tala för *Trilingve* som förlaga. Att *Lincopensen* strukit grekiskan till förmån för

¹ Faber har annars oftast betoningssmarkering på uppslagsorden.

svenskan hör till det som är Gothus nyskapelse. Till skillnad från övriga lexikon har *Lincopensen* också bara en typ av uppslagsord. Utan förebild som jag har kunnat identifiera väljer *Lincopenses* författare att numrera de olika betydelserna hos ett uppslagsord. Med eventuellt Calepinus och Faber som modell markerar *Lincopensen* betoning med accenttecken. En genomgång som denna pekar inte entydigt mot en enda förebild, även om makrostrukturen som sådan är ett ganska starkt indicium.

TABELL 1. *Översikt över lexikografiska drag hos Lincopensen och de till omfånget jämförbara lexikonerna.*

Ordbok	Lincopensen 1640	Calepinus 1616	Faber 1686	Trilingve 1587
Uppslagsordens typografi:				
- en stilsort	x	—	—	—
- två stilsorter	—	x	x	x
Uppslagsordens typografi styrd av:				
- innehåll	—	—	—	x
- etymologi	—	x	x	—
Variant till uppslagsord ges	x	x	x	x
Betoning markeras med accenter	x	x	x	—
Ordklass markeras med böjningsformer	x	x	(x)	x
Ordklass anges med grammatiska termer endast:	—	—	—	—
delvis:	x	x	x	x
Målspråk	svenska tyska	hebreiska grekiska galliska italienska belgiska tyska polniska ungerska engelska hispaniska latin	grekiska tyska	grekiska tyska
Betydelseindelningar görs:	x	x	x	x
- med numrerade förklaringar:	x	—	—	—
- med exempel där källa anges:	x	x	x	x
Lemmanordningen är alfabetisk:	x	x	—	x
etymologisk:	—	—	x	—

Nära lemmaordning ligger grad av lemmatäckning som ett kriterium för påverkan. När det gäller lemmatäckning eller överlappning mellan olika ordböckers lemmauppsättning spelar av naturliga skäl ordböckernas omfång en stor roll för jämförbarheten. Det finns också andra viktiga faktorer, som spelar in, men inte är lika anslående, men som man bör ta hänsyn till vid lemmajämförelse. Sammantaget har det vid flera stickprov visat sig vara intressant vilket lemmaurval man arbetar med. Att åstadkomma ett optimalt urval är knappast görligt. Med det kravet borde man arbeta med materialen i sin helhet. När detta visar sig för vidlyftigt återstår att behandla resultaten efter förutsättningarna, d.v.s. se dem som fingervisningar mer än exakta resultat.

TABELL 2. *Jämförelse av lemmaöverensstämmelsen mellan Lincopensen och andra jämförbara lexikon angiven i % av Lincopensens ordförråd d-deliberio (D), g-grumulus (G) och s-sciscitor (S).*

Ordbok	D	G	S	Genomsnitt
Linc.lat.	100	100	100	100
Glossariet	18	27	23	22,5
Calepinus 1616	69	72	76	72,3
Faber 1686	48	67	66	60,3
Nizolius	35	29	29	31
Trilingve	88	92	95	91,5

Utgångspunkten för undersökningen av lemmaöverensstämmelsen eller överlappningen mellan olika ordböckers lemmaförråd är de 500 första uppslagsorden på bokstäverna *D*, *G* och *S* i *Lincopensen*. Procenttalen i tabell 2 visar täckningsgraden i de övriga lexikonerna.

Procentsatserna i tabell 2 visar viss variation de olika bokstäverna emellan. Särskilt bokstaven *D* med prefixet *de-* ger bitvis upphov till ett annorlunda mönster än de andra. Det är något olika hur många ord inom en ordgrupp lexikonförfattaren väljer

att prefigera, och i Fabers fall om han bland alla möjliga prefigeringar i alla möjliga fall väljer att ta med dem på *de*-. Ett större material – helst hela ordböckerna – skulle ge ett mer exakt resultat, men inte för den skull nödvändigtvis ett nämnvärt annorlunda. Procentsatserna bör alltså, naturligt nog, uppfattas som approximationer. Med tanke på de osäkerheter som finns i materialet, när det gäller mitt val av ordboksutgåva, lexikonens inbördes olika omfång och olika lemmaordningsprinciper är detta nödvändigt, men jag menar ändå att sifferuppgifterna ger en viss och ganska tydlig antydan. Materialet visar en klar överensstämmelse vad gäller uppslagsorden mellan *Lincopensen* och *Trilingve*. Denna iakttagelse förstärks av att ordningsföljden är närmast identisk i de båda ordböckerna.

TABELL 3. Översikt över totala antalet uppslagsord i de undersökta partierna d-delibero (D), g-grumulus (G) och s-sciscitor (S) i de jämförda lexikonerna.

Ordbok	D	G	S	Genomsnitt
Linc.lat.	500	500	500	500
Codex C20	90	327	257	225
Calepinus 1616	418	449	518	462
Faber 1686	60	177	201	146 ¹
Nizolius	255	192	238	195
Trilingve	530	725	715	657

En mindre jämförelse mellan 300 lemman från *A* till *Acclino* visar på en 95-procentig överensstämmelse mellan de båda lexikonerna. Denna korrelation förstärker den slutsats man kan dra av materialet ovan, nämligen att variationerna i överensstämmelse är ganska stora mellan de olika partier som utgör undersökningsobjekt. Dock är skillnaderna mellan de partier som undersökts i

¹ Under många av uppslagsorden hos Faber återfinns t.ex. avledningar. Inkluderas dessa finns följande antal i motsvarande grupper: *D*: 219, *G*: 693, *S*: 667, vilket ger ett genomsnitt på 526 ord.

en enskild ordbok inte så stora som skillnaderna mellan olika ordböcker.

Eftersom *Trilingve* fanns i Linköpings stiftsbibliotek vid tiden för *Lincopensens* tillblivelse, har Gothus med största säkerhet använt den, ett antagande som underbyggs ytterligare nedan. Detta utesluter dock inte att han även använt andra ordböcker och annat material, och att han medvetet gjort uteslutningar ur *Trilingve* och tillägg i förhållande till *Trilingve*. Så har många av de uppslagsord i *Trilingve* skrivna med små versaler uteslutits. Tillägg i *Lincopensen* har gjorts med bl.a. geografiska namn, speciellt sådana som har svensk anknytning, men också med ett utvecklat accentsystem som *Trilingve* inte har.

Den relativt goda lemmaöverensstämmelsen mellan Calepinus, Faber, *Trilingve* och *Lincopensen* har säkert många orsaker. Alla ordböckerna hämtar sina latinska lemman från samma klassiska litterära tradition. Diskrepanser i uppsättningen av lemman kan ha att göra med hur man behandlar ordbildning och etymologi samt lexikonens lemmaomfång. Att Nizolius, som så att säga var Gothus eget bidrag till biblioteket i Linköping, spelat så liten roll, hänger säkert ihop med att lexikonet dels var av ganska blygsamt omfång, dels var ett latinskt enspråkigt lexikon baserat endast på ordförrådet i Ciceros verk.

Ord belagda i *Lincopensen* som saknas i *Trilingve*

En stor del av uppslagsorden i Linc.lat. återfinns i *Trilingve*, troligen drygt 90%. Återstoden av uppslagsorden i *Lincopensens* latinska del (129 ord av 1500 i mitt undersökta material), saknas emellertid i *Trilingve*. Varifrån har då Gothus hämtat detta material? Finns det andra eventuella förlagor, och vad är det för slags uppslagsord det rör sig om?

De 129 ord från *Lincopensen* i mitt undersökta material som ej påträffas i *Trilingve* har jag granskat ytterligare. Det visar sig då att orden fördelar sig ganska ojämnt över bokstäverna *D*, *G* och *S*: 61 på *D*, 43 på *G* och 25 på *S*. Detta understryker det som tidigare sagts att själva urvalet av uppslagsord för en under-

sökning av den aktuella typen i sig innefattar det osäkerhetsmoment som systematiska skevheter i olika partier av ordförrådet innebär. Under bokstaven *D* faller exempelvis hela gruppen ord med prefixet *de-*, såsom *Trilingve* och *Lincopensen* är uppbyggda, och de båda lexikonförfattarna gör olika urval av prefixerade ord.

Frågan är då om man kan spåra någon annan eller ytterligare någon förlaga i detta begränsade material. De två ordböcker som närmast skulle kunna komma ifråga är Calepinus och Faber. Frågan går dock inte att besvara så enkelt som att där *Trilingve* inte har spelat en roll som förlaga, där träder Calepinus och Faber in. Av de 129 uppslagsord i *Lincopensen* som saknas i *Trilingve* återfinns 48 med översättning i endera Calepinus eller Faber, men i några av dessa fall saknar *Lincopensen* översättning, och endast få översättningar har den karaktären att de skulle kunna vara övertagna. Jag menar därför att man inte med någon säkerhet kan styrka ytterligare förlagor. Kvar står då hypotesen att Gothus hanterat sitt material självständigt, både när han utelämnat uppslagsord i *Trilingve* och när han utökat med eget material eller med material hämtat från annat håll.

Kan man då se några gemensamma drag hos det ordmaterial som saknar förlaga i *Trilingve*? En kategori ord, för vilka Gothus rimligen inte har haft kontinentala förlagor, och som han själv inte heller ger i någon förtyskad form, är svenska ortnamn. I detta material förekommer: *Gevalis* 'Gefle', *Gotheburgum* 'Göteborg', *Gothia* 'Göteland', *Gothlandia* 'Gottland', *Savolaxia* 'Savolax', *Scara*, *Schedvi* 'Sköfwede', *Scheningia* 'Skäninge', *Dalecarlia* 'Dalarna' och *Dalia* 'Daal'. På ett intressant sätt är ordet *Scandia* i Linc.lat. förklarad: "En Oö vthi Norr belägen/som innehåller Swerje och Norje/och en deel aff Danmark". Detta ord finns belagt hos Faber men med förklaringen: "Schonen/Schönland/so unter sich begreift Jutland/finland und Grönland". Om det är Fabers ordbok som Gothus utnyttjat här, så har han sannerligen redigerat informationen rejält.

En annan kategori ord utan direkta förebilder utgörs av vissa avledning. Basordet för ett flertal avledning kan finnas i en viss ordbok, medan en annan tar med en eller flera avledning

till basordet men kanske utelämnar detta. En avledning i *Trilingve* kan följaktligen utgöra incitament till en annan avledning i *Lincopensen*, utan att det kan rekonstrueras i efterhand. *Lincopensen* kan också ta upp basordet bland uppslagsorden utifrån en avledning i *Trilingve*. Med tillräckliga ordbildningskunskaper i latin kan man efter givna mönster urskilja en lång rad ord, som så att säga hör till samma morfologiskt sammanhållna ordgrupp. Av dessa väljer olika lexikon att ta med olika ord. Ändå föreligger påverkan, om också svår att bevisa. Detta förhållande gäller kanske i första hand suffixavledningar men kan i viss mån även gälla prefigeringar. Utifrån ett basord med översättning kan man i regel sluta sig till betydelsen hos olika suffixavledningar. I en ofta läst latintext kan dock en avledning bära en mer specialiserad betydelse, som man inte direkt sluter sig till ifrån basordets betydelse. I sådana fall är det berättigat att ett latinlexikon, som är avsett att vara ett hjälpmedel vid studium av latintexter, tar upp ett sådant ord. Exempel på en typ av morfologiskt sammanhållen grupp i *Lincopensen* är: *Dealbo, as, are* Act 1 'göra hwijt/hwijtmeera', belagt även i *Trilingve*, hos Nizolius och Calepinus, följt av *dealbatus, a, um* particip 'hwijtgjord/hwijtmeerat', belagt även hos Calepinus och Nizolius, och slutligen *Lincopenses dealbator, oris, m. 3* 'en hwijtmeerare/hwiltgörare', som finns just bara i *Lincopensen*. Men det finns också andra mer omfattande grupper av denna typ.

Vid närmare undersökning av de ord i *Lincopensen* som saknar förlaga i *Trilingve* visar det sig, att om man bortser från de ord som finns belagda i Calepinus och Faber samt de ord som har någon form av avledning representerad i Linc.lat. (och till vilket det alltså finns någon variant i *Trilingve*) återstår ett fåtal ord. Bortser man dessutom från namn och annat encyklopediskt ordmaterial, som oftast saknar översättning, återstår två ord i mitt urval: *gestum, i, n.* 'itt slagz krigzpijlar', ty. 'ein gattung Kriegsgewers oder pfeils' samt *sarabella, æ, f.* 'sijd Klädnat och wijd', ty. 'ein weiter Kleidung'. Det är alltså en försumbar skillnad mellan *Lincopensen* och *Trilingve*. De två återstående orden kan Gothus ha hämtat ur egen fatatur eller ur ett efterlämnat arv från Grubb. Ett ord som *gestum* finns som latinsk ekvivalent i Sv.

index till uppslagsordet 'pijl'. Detta ord finns inte som uppslagsord i Linc.lat. och inte heller i de eventuella latinska förlagor som jag jämfört med. Det skulle kunna tyda på att detta är ett latinskt ord som Gothus själv bidragit med.

Slutligen måste man kanske fråga sig varför Gothus tar upp vissa ord över huvud taget, exempelvis i de fall då han inte ger någon översättning. Ett klassiskt citat som i artikeln under *galericula* kan naturligtvis vara en signal till den latinstuderande att han funnit rätt ord, men en översättning hade säkert varit till ännu mer hjälp. Kanske kan man också leka med tanken att Gothus haft eget samlat handskrivet material och kanske dessutom anteckningar från Grubbs hand, som på detta sätt placeras in i ordboken. Vad Grubb och Gothus under sina utlandsstudier stött på och eventuellt skrivit av och tagit med sig hem har vi ingen aning om.

Av det undersökta materialet går det inte att dra några säkra slutsatser om ytterligare förlaga vid sidan av *Trilingve*. Det går endast att konstatera att Gothus behandlat eventuella sådana förlagor med viss självständighet.

Översättning och betydelsebeskrivning i Lincopensen

Lincopenses latinska lexikon har som tidigare påpekats, två översättningar, dels till svenska, dels till tyska. Svenskan utgör huvudöversättningen, som tidigare visats i korthet. Detta innebär att till de olika betydelser som Gothus urskiljer hos ett latinskt ord i de olika kontexter av klassiskt latin där ordet ingår och som citeras försöker han hitta adekvata motsvarigheter på svenska och tyska. Ibland ges **ett** ord som översättning, t.ex. till lat. *Gusto* 'Smaka' och lat. *Gutta* 'Drope'. Inte ovanligt är dock att **två** näst intill synonyma uttryck kopplas till varandra, som för det nyss nämnda lat. *Dealbo* 'Göra hwijt/hwijtmeera', vidare lat. *Grassator* 'Röffuare/stråtröffuare', lat. *Grassor* 'Röfwa, sköfla' och lat. *Graté* 'Taknämliga/medh tacksamheet' (se 2.2).

Det är vissa svårigheter förenade med att tyda denna översättning, som i sig tycks kombinera det vanliga 1600-talsstildraget

att sammanställa två i stort sett synonyma begrepp med den äldre lexikografiska teknik som består i att man preciserar ett uppslagsords betydelse genom att anföra flera ekvivalenter med snarlik betydelse. Som ännu ett exempel kan översättningen till lat. *Saccarius* tjäna: 'En säckebärare/säckedragare'. Det kan också vara svårt att avgöra vad som kan betraktas som synonymi och vad som snarare skall uppfattas som betydelseutvidgning. I fallen ovan kan man tänka sig 'Göra hwijt/hwijtmeera' för lat. *Dealbo* som exempel på hög grad av synonymi, liksom 'Taknämliga/medh tacksamheet' för lat. *Graté*. Men kommer man däremot till 'Röfwa/sköfla' för lat. *Grassor*, kan man åtminstone ur nusvenskt perspektiv se en viss betydelseskilnad mellan *sköfla* och *röfwa*, dock inte till den grad att sammanfall sker med *Lincopensens* betydelse 2. 'Öffuerfalla/bruka wåld'.

Den svenska ekvivalenten till ett latinskt uppslagsord kan alltså utformas på olika sätt. Vi har den näst intill synonyma upprepningen, en upprepning som lätt leder över i betydelseutvidgning samt den som har ett förklarande inslag. Det finns emellertid också ett tillägg som skulle kunna innebära att ett specifikt svenskt ord förs in; när två ord anges för en och samma företeelse, skulle det kunna vara så att ett av dem uppfattas som mer genuint svenskt än det andra. Genom att välja det ord som uppfattades som mest svenskt skulle Gothus på ett diskret sätt kunna företräda någon form av purism. *Hwijtmera* kan vara ett sådant ord. Till latinets *dealbo* ger tyskan 'weiss machen', och den svenska översättningen har 'göra hwijt' kompletterat med 'hwijtmera', som troligen är det naturliga svenska verbet vid denna tid. I det svenska indexet används *hwijtmera* översatt till lat. 'dealbare', men också *hwijt göra*, som översatts med 'albare, candefacere, candidare, dealbare'. Av detta kan bara en överensstämmelse ordlistorna emellan avläsas, men det går inte att avgöra vad som är den mest idiomatiska 1600-talssvenskan. Observera att ordet *färgha* tycks användas bara som substantiv i Sv. index i *Lincopensen*. Däremot har *SAOB* andra belegg på *färgha*

från Linc.lat.¹ Svenska indexet har också *hwijtlima* och *hwijtilimadt*. Varianten *hwijtmera* har dock flest avledningar (*hwijtmeradt*, *hwijtmerning* och *hwijtmerare*), vilket skulle kunna tyda på att det var det mest centrala ordet.

I den svenska översättningen finns säkert en strävan att uttrycka latinets betydelse så exakt och begripligt som möjligt. Beroendet av en tysk förlaga kan teoretiskt föranleda svenska ekvivalenter som är morfologiskt påverkade av tyskan, men som semantiskt inte utgör den optimala svenska motsvarigheten till latinets. Svårigheten att exakt bestämma betydelser i äldre texter gör det emellertid svårt att bekräfta dessa misstankar. De svenska översättningarna i Linc.lat. innehåller ofta både en ekvivalent och en förklarande beskrivning till det latinska uppslagsordet. Ofta motsvarar den svenska översättningen *Trilingves* tyska översättning. Om de tyska översättningarna i Linc.lat. kan generellt sägas, att de har en mer koncentrerad form, d.v.s. ofta endast en ekvivalent, även om upprepningar genom parord förekommer. Ett regelrätt försök att indela i olika betydelser görs exempelvis inte på tyska. Latinets *gargarismus* översätts till ty. 'Gürgelwasser' och sv. 'Halswatn at hela medh hwadh i strupen såårt är'. Möjligen kan på tyska också någon gång ett mer hyperonymt uttryck anföras, jämfört med motsvarande svenska.

Ibland kan det antal olika ord som ges som översättning till latinets föranleda oklarhet om det latinska ordets verkliga referent. Ett sådant fall är lat. *Dama*, där *Lincopensen* har sv. 'En Råå eller Gäms/Steenget' ty. 'Gemse'. *Trilingve* har 'Eyn Dämlein oder Dannhirtz/eyn Gembsen'. Calepinus har 'Ein wilder Rehbock/Dammhirtz/oder ein gattung der Gembsen' och Faber slutligen 'Gemsen haben die Hörner vor sich gebogen. Dam/Dämlein/Danhertz, Damhierz'. I detta fall kan man knappast tillskriva någon av ordböckerna rollen som förlaga. Oklarheten om

¹ Under *Infectus, a, um* finns 'färgadt/fleckiot' med ty. 'geferbet/eingetuntchet' och substantivet *Infectus, us* m. 'Ferbung'. Under lat. *Varius, a, um* 'Brokot/ fördeelat aff Färghor', ty. 'Veränderet'; 'Fläckiot/däppat' finns som andra betydelse med exemplet *Uvæ variæ fiunt* 'Drufworna begynna färghas och blifwa mogna'. Här kan det dock visa sig att en direktöversättning från tyskan ligger bakom.

referent till *Dama* kvarstår. I ett nutida latinlexikon för skolbruk som Ahlberg (1964) ges översättningen till *Dama* 'rådjur, hjort, antilop, gasell', d.v.s. en allmän hänvisning till (vissa) djur av hjortsläktet. Någon form av morfemet *gems* återfinns i alla de ordböcker som ingår i min jämförelse. *Lincopensens* 'Råå' motsvarar väl närmast Calepinus 'Rehbock' och *Lincopensens* sv. 'stenget' saknar alltså motsvarighet, såvida Gothus inte betraktar ordet som en översättning av någon form av *Dama*.

I många fall har säkert en eller annan ordbok spelat rollen som uppslagsbok eller eventuellt förlaga utan att exakt avskrift föreligger. Även i detta exempel tillämpas den princip som Gothus tycks ha haft, att koncentrera den tyska översättningen, men att sträva mot större exakthet och tydligare beskrivning av betydelsen i svenskan.

Inflytande på översättningarna

De flesta uppslagsorden i Linc.lat. är försedda med en översättning i första hand till svenska men oftast också till tyska. I min framställning kallar jag de svenska respektive tyska målspråks-ekvivalenterna för översättningar av den anledningen, att betydelseerna i dessa troligen väljs med utgångspunkt i det enskilda klassiska textcitat som exemplifierar användningen av det latinska uppslagsordet i högre grad än på grundval av en något mer kontextoberoende semantisk analys av ordet. När flera betydelser ges till ett latinskt uppslagsord, sker detta med utgångspunkt i klassiska latincitat. Ibland ges en ekvivalent, ibland översätts latincitatet, men i många fall får betydelsen åskådliggöras av endast citatet på latin. De olika betydelseerna ordnas knappast inbördes (t.ex. hierarkiskt). De latincitat som ligger till grund för de olika urskilda betydelseerna är säkert representativa för den latinska litteratur som används generellt.

För att undersöka likheter mellan tänkbara förlagor till *Lincopensen* har jag i min undersökning valt ut de 50 första uppslagsord på *D*, *G* och *S* i Linc.lat. som har både svensk och tysk översättning. Jag har sedan tagit fram motsvarande ord i Calepi-

nus och Fabers lexikon samt i *Trilingve* för att klarlägga på vilket sätt de tyska översättningarna liknar dem i *Lincopensen* och eventuellt skulle ha kunnat påverka *Lincopensen*'s författare. Den logiskt naturligaste översättningsvägen är kanske att författaren övertar tyskan mer eller mindre oförändrad från en förlaga och använder den sålunda etablerade tyska ekvivalenten som utgångspunkt för en svensk. I praktiken tycks emellertid Gothus normalt inte ha gått till väga på det sättet, vilket i och för sig kanske är naturligt med tanke på att han trots allt var mest förtrogen med sitt svenska modersmål. Generellt sett är i alla händelser svenskan i Linc.lat. inte bara en regelrätt översättning utan har också ofta karaktären av en förklaring. Det förekommer också att författaren tycks översätta direkt från tysk förlaga till svenskan för att sedan sekundärt formulera den tyska översättningen i *Lincopensen* (se vidare nedan). Den svenska översättningen motsvarar då den tyska i en eventuell förlaga, medan den tyska översättningen i Linc. lat. har förkortats i förhållande till den svenska (eller tyska i en eventuell förlaga). Tyskan kan t.o.m. vara utelämnad i sista ändan. För att få materialet något mer gripbart har jag försökt att uttrycka översättningsgången schematiskt, såsom figur 2 visar.

Linc.lat. 1640	svenska	a	tyska
		<----- b ----->	
Calepinus 1616	↑	3 tyska 3	↑
Faber 1686	B ↑	2 tyska 2	↑ A
Trilingve 1587	↑	1 tyska 1	↑

FIGUR 2. Schema för översättningspåverkan i *Lincopensen*.

Schemat bygger på att jämförelse sker mellan vart och ett av de tre lexikonen *Trilingve* (1), Faber (2) och Calepinus (3) å ena sidan och *Lincopensen* å den andra. Översättningen kan följa A-

sidan i figuren. Detta innebär att tyskan i de ingående lexikonerna först jämförs med tyskan i *Lincopensen*:

Linc.lat.	Dactylis	En wijn reeff tiock som en finger	Ein weinreb eines fingers gross
Calepinus	Dactylis	–	Eines fingers dick oder gross
Faber	–	–	–
Trilingve	Dactylis	–	Weinreben eynes fingers gross vmb sich

I detta exempel visar tyskan i Linc.lat. likhet med *Trilingve* (A1), och svenskan i Linc.lat. motsvarar i sin tur tyskan i Linc.lat., vilket illustreras av pilen a i figuren. För analysen har det varit praktiskt att sammanfatta översättningsgången för olika fall i olika formler. Formaliseringen av förhållandet i det nyss nämnda fallet blir A1a. Ett tillägg av \approx markerar att det rör sig om ungefärlig likhet. Ungefärligheten är naturligtvis ofta ett utslag av språkens sinsemellan strukturella olikheter. I detta fall är det betingat av *Trilingves vmb sich*, som skulle kunnat ingå i den tyska översättningen i Linc.lat. men knappast kunnat ha någon motsvarighet i svenskan utan viss betydelsemässig förskjutning. Att *vmb sich* saknas i tyskan i Linc.lat. kan naturligtvis också tolkas som att *Trilingves* tyska kan ha översatts direkt till svenska i Linc.lat., som sedan i sin tur översatts till tyska. I figur 2 skulle det innebära att översättningsgången har följt B-pilarna upp till den svenska översättningen och därifrån b-pilen till den tyska översättningen, vilket resulterar i formeln B1b. I ett fall som detta har jag bedömt den översättningsgången som mindre sannolik. Calepinus översättning, som saknar det väsentliga inslaget *weinreb*, har inte bedömts vara lika nära överensstämmande. Den visar dock att *Trilingve* knyter an till den lexikontradition som Calepinus också representerar (se fig. 1).

I ett annat exempel har *Trilingves* tyska reducerats i Linc.lat. på följande sätt:

Linc.lat.	Damnatio	Fördömmelse	Verdammung
Calepinus	–	–	–
Faber	Damnatio	–	Verurtheilung
Trilingve	Damnatio	–	Verurtheilung/ verdammung

Formaliserat uttrycks förhållandet som A1-. Tyskan och svenskan i Linc.lat. består av så lika ekvivalenter i det här fallet att förhållandet betecknas med =. Den kompletta formeln för betydelsejämförelsen blir då A1-a=.

Den tyska förlagan kan också byggas ut i den svenska översättningen i Linc.lat., enligt formeln A1, 3=a+. Denna formel sammanfattar nedanstående betydelsejämförelse:

Linc.lat	Gargarizo	Hargla i Halsen at skölia eller läkia strupen	Gürgeln in der Kälen
Calepinus	Gargarizo	–	Gurgelen in der Kälen
Faber	Gargarizo	–	Gurgeln
Trilingve	Gargarizo	–	Gurgeln in der Kälen

Exemplet visar tydlig likhet mellan tyskan i Linc.lat. å ena sidan och *Trilingve* (1) och Calepinus (3) å den andra. Möjligen i förtydligande syfte har svenskan i Linc.lat. byggts ut i förhållande till de tyska översättningarna, vilket alltså markeras med +.

Markeringen +/- innebär att förlagan i olika avseenden både reduceras och byggts ut. Exempelen på detta i mitt material är ganska få. För nedanstående exempel blir formeln A1+/-, 2+, 3+/-, a-.

Linc.lat.	Ganea el. Ganeum	Hoorehuus	Hurehauss/ Vnzüchtig winckel
Calepinus	Ganea...	–	Ein Hurenhauss/ Frawen hauss
Faber	Ganea...	–	Ein Hurenhauss
Trilingve	Ganea...	–	Hurenhauss/ Hurenwistschafft

I de flesta fall kan man naturligtvis också tänka sig att förlagans tyska översätts till svenska i Linc.lat. för att sedan åter översättas till tyska, vilket motsvarar B i formeln. Min utgångspunkt är att detta inte är den naturligaste vägen. Under alla omständigheter är det svårt att påvisa en sådan gång, även när den är logiskt möjlig. I vissa fall tycks det dock som om den använts:

Linc.lat.	Dæmoniacus	Then som är besatt medh en ondh anda	Teuffel züchtig
Calepinus	–	–	–
Faber	Dæmoniacus	–	Besessener
Trilingve	Dæmoniacus	–	Eyn besessener

För detta exempel blir formeln B1+, 2+. Vissa exempel kan vara mycket tydliga; följande fall får formeln B1=:

Linc.lat.	Datus	Giffuen	Das gibt
Calepinus	–	–	–
Faber	–	–	–
Trilingve	Datus	–	gegeben

Andra exempel kan vara mer komplicerade:

Linc.lat.	Gale	Wessla	Wieselein
Calepinus	Gale	–	Ein wisel
Faber	–	–	–
Trilingve	Gale	–	Eyn Wiselin

I detta exempel (som formellt kan återges som A1= eller B3 eller A1a-) saknar svenskan liksom den tyska översättningen hos Calepinus diminutivmarkör. Det är troligt att det beror på en förenkling av tyskan i samband med översättningen till svenska. Det finns många exempel på att tyskan i Linc.lat. har ett diminutivsuffix, medan svenskan som måste göra en omskrivning för att få fram denna nyans har underlåtit att uttrycka diminutiven explicit, vilket ger formeln A1a-. Man kan också se det som en påverkan från Calepinus på svenskan i Linc.lat. (B3). Ytterligare en faktor som kan vägas in är diminutivsuffixets betydelse i den

regionala språkvariant, som eventuellt slår igenom i *Trilingve*. Det är hur som helst osäkert hur Gothus förhållit sig i denna fråga, varför den inte beaktas vidare här.

Beteckningarna C (fel), D (dialekt) och E (likartad betydelse men avvikande uttryckt) används för speciella fall, som är mycket få i mitt material, och återges inte i resultatredovisningen men har utnyttjats i analysen. Exempel på dessa respektive fenomen är de som här följer:

Linc.lat.	Deambulatio	spasserning eller spasseregång	spatziergang
Calepinus	Deambulatio	–	spatzierung/ das hin und her gang
Faber	–	–	–
Trilingve	Deambulatio	–	spatzieren/ sich ergehen

Jämförelsen med *Trilingve* visar att Gothus, om han haft denna ordbok som källa, korrigerat den med hänsyn till ordklass i översättningen, d.v.s. verbet *spatzieren* har ändrats till *spatziergang*, som även reflekteras i den svenska motsvarigheten.

I följandeform använder sig *Trilingve* möjligen av ett dialektord, som Gothus anpassar till en standardform. Möjligen kan vi också ha att göra med tryckfel:

Linc.lat.	Dacrymas	tårar	die Trenen
Calepinus	–	–	–
Faber	–	–	–
Trilingve	Dacrymas	–	die zehern wann man weynet

Slutligen exemplifieras här ett förhållande där vi kan konstatera semantisk likhet mellan *Trilingve* och Linc.lat.:

Linc.lat.	Sacciperium	en stoor taska	Tasche
Calepinus	–	–	–
Faber	–	–	–
Trilingve	Sacciperium	–	sechel oder täschen

I stora drag rör det sig om samma betydelse, men exemplen avviker för mycket för att styrka direkt påverkan.

De förkortningar som använts vid schematiseringen av betydelse-erna är följande:

A = likhet mellan tyskan i en eventuell förlaga och *Lincopensens* tyska.

B = likhet mellan tyskan i en eventuell förlaga och *Lincopensens* svenska utan synbar påverkan på *Lincopensens* tyska (eller utan att översättningen tydligt gått över tyskan).

C = tillrättläggande av felaktighet i källan vid översättningen, ofta på så sätt att olika ordklasser markeras i källspråk och målspråk i källan, vilket Gothus harmoniserar till samma ordklass i Linc.lat.

D = dialekt i en förlaga "rättas" till standardtyska i *Lincopensen*.

E = huvudsakligen likartad betydelse uttrycks på annorlunda sätt.

a = likhet mellan *Lincopensens* tyska och svenska med synbar påverkan från tysk förlaga.

b = likhet mellan *Lincopensens* svenska och tyska med synbar påverkan från tysk förlaga på svenskan och sedan vidare på tyskan i Linc.lat.; oftast är svenskan reducerad i förhållande till tyskan i Linc.lat.

1 = lexikon 1 = *Trilingve*;

2 = lexikon 2 = Faber;

3 = lexikon 3 = Calepinus;

+ efter en siffra markerar att formuleringen i en ev. förlaga får tillägg i *Lincopensen*.

- efter en siffra markerar att formuleringen i en ev. förlaga reduceras i *Lincopensen*.

+/- efter en siffra markerar att formuleringen i en ev. förlaga får både ett tillägg och en reduktion i *Lincopensen*.

= markerar identisk överensstämmelse i uttryck och innehåll.

≈ markerar en ungefärlig likhet i uttryck och innehåll.

Mitt schema utgår alltså från den svenska och tyska översättningen i Linc.lat. Som redan framgått jämförs *Lincopensen* med *Trilingve* samt Fabers och Calepinus lexikon. Jag utgår ifrån att påverkan kan gå två vägar: från en tysk översättning i en förlaga till svenskan i *Lincopensen* via den tyska översättningen där eller direkt från en tysk översättning i en eventuell förlaga till den svenska översättningen i *Lincopensen*, utan att passera den tyska översättningen.

Graden av likhet mellan en eller flera ordböcker kan sedan ligga till grund för olika indelningar. I uppsatsen om Noah Websters beroende av Samuel Johnson tar Reed (1962) upp tre olika grader av likhet, och jag försöker i viss mån följa dem. Det han kallar "transfer" skulle jag vilja markera med absolut identitet (så långt sådan är möjlig i en översättning från tyska till

svenska). Detta markerar jag i formeln med likhetstecken. Reeds övriga två nivåer är "revision" och "influence". Dessa två nivåer kan vara svårare att åtskilja konsekvent och tydligt. "Revision" i mitt arbete innebär mindre förändringar i form av tillägg eller reduktioner och markeras i formeln med plus- respektive minus-tecken. Gemensamt för dessa belägg är att de har en identisk gemensam grundstomme. Den tredje nivån hos Reed är "influence". I min formel betecknar jag detta med tecknet \approx . Det innebär största möjliga likhet, utan att för den skull total identitet föreligger. Fallen är förhållandevis få.

Ett tydligt exempel på absolut **identitet** är lat. *Gabalus*, li m. med sv. övers. 'En galge' och ty. övers. 'Ein galg'. *Trilingve* har 'ein galg' liksom Calepinus (A1, 3a= \approx ; se formelförklaringen ovan). Ett annat exempel är lat. *Galactopota* med sv. övers. 'Miölkedrickare' och ty. övers. 'Milchtrinker'. Calepinus och Faber har också 'milchtrincker' (A1, 2, 3 a= \approx). En variant av likhet där svenskan i Linc.lat. går tillbaka på *Trilingve* i högre grad än på tyskan i Linc. lat. är lat. *Dasytus, podis* med sv. övers. 'Then som haffuer loddota och tosszota fötter/ en Hare eller Kaniniken' och ty. övers. 'ein Hase oder Caniniken'. *Trilingve* ger 'Was zottächtig füß hat/eyn Haass oder Künigte' och Calepinus 'ein Hass oder ein Künplin' (A1-3=a+/B1= \approx).

Den andra nivån av likhet utgöres av tillägg och reduktion i förhållande till jämförelseobjektet. Fallen av **tillägg** i *Lincopensens* tyska i jämförelse med eventuella förlagor är få. *Lincopensens* tyska översättning är genomgående koncentrerad. Ett exempel där tillägg kan konstateras i förhållande till *Trilingve* är lat. *Galla*, æ f. med sv. övers. 'Galläple/Eekäple' och ty. övers. 'Ein Eichapffel/Gallapffel'. *Trilingve* har 'Galläpffel' medan Calepinus har 'Eychapffel oder gallapffel' och Faber 'ein Eychapffel/Gallapffel' (A1+2, 3 a= \approx). Betydligt vanligare är fallen av **reduktion** i *Lincopensens* tyska översättning i förhållande till eventuell förlaga. Till lat. *Damnum*, ni n. med sv. övers. 'skada' och ty. övers. 'Schaden' har *Trilingve* 'verlust/schaden, adgang, nachtheil' och Calepinus 'Ein schad/nachtheil'. Faber har 'Schaden/Verlust' (A1-, 2-, 3-a= \approx). En annan variant är att *Lincopensens* tyska översättning reduceras i förhållande till en förlaga, medan svenskan

byggs ut i linje med förlaga/förlagor. Detta sker i lat. *Galbæ, arum*, f. med sv. övers. 'Små matkar som wäxa i Eeketrää' och ty. övers. 'Ein würmlein'. *Trilingve* har 'Besondere Würmle/wachsen in den Eychbäumen' och Calepinus 'Besondere würmlein/wachsen in den Eychbäumen/ vnd werden Esculi genannt'. Faber saknar belägg såsom framgår av formeln (A1-, 3- a+ el. B1, 3-).

Den tredje nivån med största möjliga **likhet utan absolut identitet** har få belägg, vilket möjligen kan indikera att definitionen är för vag. Ett exempel kan vara det ovan anförda lat. *Dactylis, idis*, f., som får den svenska översättningen 'En wijnreeff tiock som en finger' och den tyska 'Ein weinreb eines fingers gross'. *Trilingve* har 'weinreben eynes fingers gross vmb sich' (A1a≈) och Calepinus 'Eines fingers dick oder gross'. Faber saknar belägg. Ett annat exempel är lat. *Galbalus, li*, n. med sv. 'cypress nööt' och ty. 'cypressennuss'. *Trilingve* har 'Nüss von eynen Cypressbaum', Calepinus 'Cypressennuss' och Faber 'Cypressennüss' (A1≈2, 3a=).

Redan att jämföra olika betydelsebeskrivningar i enspråkiga ordböcker för att fastställa grad av likhet och därmed eventuell förlaga erbjuder vissa svårigheter. Sådana problem finns i viss utsträckning behandlade i undersökningar som Reed (1962), Kahlman (1982), Hannesdottir & Ralph (1988a) och Malmgren (1988, 1992). Något annorlunda problem, men knappast enklare, ställs man inför, om man vill fastställa påverkan över större tidsavstånd och mellan ordböcker som involverar olika språk, i detta fall tyskan och svenskan inom den klassiska lexikografien. Det innebär att avståndet mellan en tänkt förlaga och *Linco-pensen* tidsmässigt inte behöver vara så stort. *Trilingve* är tryckt 1587. Men med tanke på att *Trilingve* i sin tur troligen kan inrangeras i en lexikografisk tradition, varvid *Trilingve* har haft sina förlagor, som också haft förlagor etc., kan en ekvivalent eller översättning ha traderats en längre tid. Calepinus första lexikon publicerades 1502. Dessutom kan de många regionala varianterna i tyska lexikon ha varit svåra att ta ställning till för Gothus. Att utifrån dessa problem avgöra exakt betydelse i den tyska

förlagan kan ha varit förenat med svårigheter för Gothus, precis som det utgör problem för en nutida läsare.

För att fastställa grader av likhet och eventuellt beroendet mellan olika ordböcker krävs att man tar ställning till de strukturella skillnader som föreligger mellan de inblandade språken. En syntaktisk sådan skillnad mellan svenskan och tyskan gäller ordföljd. Det är med andra ord naturligt att ordboksförfattaren i den svenska översättningen placerar bisatsens predikat efter subjektet och inte sist i satsen som i tyskan. Denna skillnad kan alltså inte tillmätas värde vid en jämförelse. Exempel är:

Linc.lat.:	<i>Dasytus, podis</i>
Linc.lat.sv.:	'Then som haffuer loddota och tossota fötter/en Hare eller Kaniniken'
Trilingve:	'Was zottächtigt füß hat/eyn Haass oder künigte'
Linc.lat.:	<i>Datarius, a, um</i>
Linc.lat.sv.:	'Thet som giffues och skänkes'
Trilingve:	'Das zu geben ist/oder das geben wird'
Linc.lat.:	<i>Dator, oris</i>
Linc.lat.sv.:	'Then som giffuer något/Een giffuare'
Trilingve:	'Eyn geber/der gibt oder schenckt'
Linc.lat.:	<i>Sabbatharius, rij</i>
Linc.lat. sv.:	'Som håller Hwijlodagen'
Trilingve:	'Der den ruhtag halt'
Linc.lat.:	<i>Sacrifer, a, um</i>
Linc.lat.sv.:	'Som förer helige ting'
Trilingve:	'Die heylige ding tragen oder führen'

En annan fråga att ta ställning till gäller ords specifika betydelser på respektive språk. I svenskan respektive tyskan rör vi oss med ordförråd som på ytplanet ligger nära varandra, speciellt om man mobiliserar alla de dialektala varianter som finns, medan det kan vara svårt att exakt utan kontext veta vad ett visst ordet betyder eller har för referent i respektive språk.¹ Ett sådant fall, där man ser hur en betydelse har kunnat leda över till en annan, är lat. *Dapifer* som i svensk översättning i *Lincopensen* har 1. 'Then

¹ Moberg (1989) behandlar på flera ställen just språklig närhet mellan svenskan och tyskan, speciellt lågtyskan.

som bär maat'; 2. 'Drotz/itt högt ämbete i Regimentet'. I *Trilingve* står 'Eyn Trugsers' och hos Faber 'Truchses'. Hellquist ([1948] 1970) ger till *drots* 'skaffare, överhovmästare, sedan: landets högste ämbetsman'; han jämför fsv. *drotseti*, *drotze(t)*. Från tyskt område anförs vidare formerna: mlt. *drusâte*, lty., ty. *drots* - en tjänstetitel, fhty. *truh(h)sâzzo*, ty. *truchsess* av germ. **druhti*. Lincopensens tyska översättning i Linc.lat. har 'Der das Essen afftregt'.

Ett liknande fall är lat. *Garyophyllum* som i *Lincopensen* översätts med sv. 'Neglika' och ty. 'Nägelin'. De båda lexikonerna *Trilingve* och Calepinus har båda 'Nägelin'. Blommans svenska namn härstammar enligt Hellquist från just den tyska diminutiven *nägelein*, till *nagel* 'spik', med syftning på de torkade frönas likhet med en liten spik. Fornsvenska former är bl.a. *näylikä*, *nähleka*, *nälikaa* (Söderwall 1891–1900). Till lat. *Saburro* ger Linc. lat. den svenska översättningen 'Med groof sand eller barlast beswära'. Svenskan har tydligen på 1600-talet den konkreta betydelsen av ordet *beswära*, som tyskan har kvar ännu, och som finns i *Lincopensens* tyska översättning 'Mit sande beschweret', samt i de jämförda lexikonerna *Trilingve* ('Mit grobem sand beschweren') och Calepinus ('Mit grobem sand beschwären'). Faber går som ofta sin egen väg med 'sich im Sande weltzen'.

Resultat av formelanalys

Fördelen med att generalisera sina iakttagelser genom enklare formalisering är att vissa drag kan komma att framstå tydligare än när man betraktar varje exempel separat. En fara med att fånga in ett språkligt material av den typ det här är fråga om i ett formelsystem är att man drar för långtgående slutsatser av ett för litet material, men också att man värderar materialet som mer homogent än det i själva verket är. Att dessutom göra statistik av iakttagelserna i det formaliserade materialet kan bli ytterligare vilseledande. Ändå menar jag att en och annan tendens är intressant

att ta fasta på, inte minst som komplement till tidigare undersökningar i denna framställning.

Eftersom *Trilingve* är den ordbok som i fråga om lemmaurval tycks ligga närmast *Lincopensen*, finns det anledning att speciellt se hur översättningarna i dessa två ordböcker förhåller sig till varandra. I formeln i tabell 5 är det bokstavskombinationen med 1 som ger resultatet av denna jämförelse. Kombinationen A 1 a visar att likheten går från *Trilingves* tyska till *Lincopensens* svenska via tyskan i *Lincopensen*, medan B 1 indikerar att inflytandet går direkt från *Trilingve* till *Lincopensens* svenska, och att alltså tyskan i *Lincopensen* avviker från den antagna förlagan. Formeln A 1 a skall således uppfattas som en indikation om att *Trilingve* varit förlaga till *Lincopensen*. Formeln modifieras med plusstecken eller minustecken eller en kombination av bådadera. Lika mycket som att säga något om beroende kan detta säga något om lexikonförfattarens strategi.

En modifiering av formeln till A1-a+ anger att författaren kan ha reducerat *Trilingves* översättning i *Lincopensens* tyska men byggt ut den i linje med *Trilingve* i den svenska översättningen. Lat. *Galericum* i *Trilingve*, översatt med 'Eyn hauben oder falsch haar', motsvaras av *Lincopensens* tyska översättning 'Falsch haar' och av den svenska 'Hufwa/falskt håår'. I ett sådant fall är det inget som talar mot direkt avskrift av förlagan.

Ett annat fall som också tyder på *Trilingve* som förlaga är lat. *Gaudeo* översatt i *Trilingve* med 'sich frewen/Frölich vnd mutig sein' och i *Lincopensen* med 'sich frewen/frölich vnd mutig seyn', sv. övers. 'Glädias/wara glad' (A1a=). I detta fall finns översättningen också i både Calepinus och Faber. Calepinus översätter 'Sich frewen/frölich seyn' och Faber 'sich sittig vnd in der stille freuen'. Lat. *Gaudium* (A1=a-) är ett annat mer svårbedömt fall. *Trilingve* översätter 'Ein herzliche freud', och *Lincopensens* tyska version har 'Ein herzliche frewd'. *Lincopensens* svenska översättning lyder: 'Glädie', som väl motsvarar Calepinus 'Freud'; det behöver i sin tur inte betyda att Calepinus utgör förlaga för *Lincopensens* svenska. Ord med "enkla grundbetydelser" eller beteckningar av fundamental karaktär tenderar att vara ganska okomplicerade att översätta. De flesta av dessa företeelser

har oftast en ganska självklar beteckning i de flesta språk, även om endast få fall är helt okomplicerade. Viss generalisering måste alltså tillåtas för att återkommande mönster skall avteckna sig tydligare i materialet.

När *Trilingve* tycks påverka eller vara förebild för den svenska översättningen i *Lincopensen* (B 1) använder Gothus sin förlaga på ett något annorlunda sätt. Följande exempel illustrerar detta: Lat. *Dæmoniacus* översätts i *Lincopensen* till sv. 'Then som är besatt med en ondh anda'; *Trilingve* har 'Eyn besessener' och Faber 'Besessener'. Förebilden för *Lincopensens* tyska 'Teuffel züchtig' får sökas på annat ställe. På liknande sätt har *Lincopensen* för lat. *Sabbatarius* den svenska översättningen 'Som håller Hwijlodagen'; *Trilingve* ger 'Der den ruhtag halt'. *Lincopensens* tyska översättning lyder: 'Der den siebende Tag feyret'. När det gäller ordet *Sabbat* med avledningar finns tre använda översättningsmöjligheter: 'sabbat; vilodag; den sjunde dagen'. Gothus, som en kyrkans man, väljer konsekvent 'vilodagen' i sin svenska översättning. Han har i detta stöd hos såväl Calepinus som Faber och *Trilingve*. Som tysk översättning till lat. *Sabbathum* väljer han dock 'Sabbath'. I detta fall närmar sig i stället både Calepinus och *Trilingve* en encyklopedisk framställning; *Trilingve*: 'Ruhe/Ruhtag/Der sibend tag an dem Gott geruhet hat von allen seinen werchen die er gemacht hat: Ist vns jertz der Sontag' och Faber: 'Der Ruhtag/oder Sabbathtag/ist bey der Hebreeren der Sibend einer jellichen wochen'. Det encyklopediska inslaget undviker Gothus så långt möjligt eller förkortar det i sitt lexikon. Det är också uppenbart att han i stort sett undviker den typ av lemman som kräver en förklaring av detta slag.

I andra fall formulerar Gothus en svensk översättning, så att han får vad som kanske är det gängse 1600-talsordet. Till lat. *Saccularius* väljer han sv. 'Pungetiuf' (i 1900-talssvenska hade det kanske blivit 'ficktjuv' eller 'väskryckare') och ty. 'Beutelschneider'. Ordet *Beutelschneider* finns i Fabers översättning, medan *Trilingve* har 'sechelabsneider, secheldieb/kistenfeger/sackmann'.

Det i *Lincopensen* inte ovanliga uttryckssättet att välja substantiv + *tilhörig* i stället för en avledning på exempelvis *-ig* visar

tydligt på tysk förebild: t.ex. *snö tilhörig* i stället för *snöig*. Lat. *Sacerdotalis* översätter *Lincopensen* med 'Präst tilhörig', ty. 'Zum Priester'. I *Trilingve* används 'Pfäffisch/Den pfaffen oder priestem zugehörig', i Faber 'Priesterisch/das den Priesteren oder Pfaffen zugehört'. (Se vidare kap. 7.)

Slutligen kan ett fall anföras, där *Lincopensen* i sin översättning till synes självständigt tar fram en betydelse. Lat. *Sacrum* översätts med: 1. 'Gudztienst' 2. 'En kyrkia'. Tyskan i Linc.lat. har bara 'Heiligthumb'. För denna senare översättning finns knappast stöd i ordböcker som *Trilingve*, som översätter 'Eyn gemeyner gots dienst/da man den Göttern opfferet oder sonst ihnen zu ehren eyn spiel hielt', Calepinus: 'Ein Gottsdienst/opffer/heilig werch'.

En genomgång av ett material på 150 uppslagsord visar att likheten med *Trilingve* är störst, men att också likheten med Calepinus är beaktansvärd (se tabell 4–5).

TABELL 4. *Totala antalet belägg (exkl. +/-/=) på överensstämmelse mellan betydelser i Lincopensen och ev. förlaga per 150 undersökta lemman.*

Trilingve: ty. övers.	> Lincopensen: ty. övers.	A 1	99
Faber: ty. övers.	> Lincopensen: ty. övers.	A 2	43
Calepinus: ty. övers.	> Lincopensen: ty. övers.	A 3	61
Trilingve: ty. övers.	> Lincopensen: sv. övers.	B 1	27
Faber: ty. övers.	> Lincopensen: sv. övers.	B 2	18
Calepinus: ty. övers.	> Lincopensen: sv. övers.	B 3	20

TABELL 5. *Tydliga belägg (exkl. +/-/=) på överensstämmelse mellan betydelser i Lincopensen och ev. förlaga per 150 undersökta lemman samt i förlagekombinationer.*

A 1	38	B 1	8
A 1, 2	7	B 1, 2	6
A 1, 2, 3	27	B 1, 2, 3	4
A 1, 3	27	B 1, 3	9
A 2	8	B 2	7
A 2, 3	1	B 2, 3	1
A 3	6	B 3	6

En alltför finmaskig uppdelning av detta spröda material tenderar att ge en kaotisk bild. En generaliserande indelning visar dock att påverkan framför allt har gått från tyskan i förlagan till tyskan i *Lincopensen* (A 1, 2 och 3). Det är också en klar antydning att *Trilingve* spelat en påtaglig roll för utformandet av *Lincopensens* översättningar (A 1). Det är inte oväntat, då denna ordbok fanns på ort och ställe. Calepinus visar i och för sig stora likheter med *Lincopensen* (A3) men ackompanjerar till stor del *Trilingve* (A1, 2, 3 och A 1, 3). Calepinus kan ha påverkat *Lincopensen* direkt, men i enskilda fall kan direkt påverkan knappast skiljas från sådan likhet som har sin grund i den gemensamma klassiska latintraditionen.

Faber-lexikonets roll är intressant i sammanhanget. I knappt en tredjedel av fallen finns noterbar likhet med Fabers lexikon. Endast i åtta av dessa fall föreligger den exklusivt mellan Faber och *Lincopensen*:

- (1) Lat. *Dædalus, a, um*, sv. 'konstrijk', ty. 'kunstrich'; Faber 'kunstreich';
- (2) Lat. *Dæmonicus, a, um*, sv. 'Thet som hörer til Diefwulen', ty. 'Das Teufflisch ist'; Faber 'Teuffels-Betrug';
- (3) Lat. *Galeatus, a, um*, sv. 'Som haffuer Stormhatt eller hielm vppå', ty. 'Gewäpnet mit ein Helm'; Faber 'Der ein helm auff hat';
- (4) Lat. *Galena, næ, f.*, sv. 'Blystreek/silffuerstreek', ty. 'Glantz oder Bleyertz'; Faber 'Glantz oder Bleyertz';
- (5) Lat. *Gallicæ, arum, f.*, sv. 'Högga skoor/Bindeskoor som man brukar i rengn; Französiske stöfflar', ty. 'Französische stiefflen'; Faber 'Franchreichische stiffel';
- (6) Lat. *Gammanes, i, m.*, sv. 'Hummer/Siökräfweta', ty. 'See oder Meerkrebs'; Faber 'ein Seekrebs oder Meerkrebs, ein geheimer krebs';
- (7) Lat. *Gargarismus, i, m.*, sv. 'Halsswatn at hela medh hwadh i strupen såärt är', ty. 'Gürgelwasser'; Faber 'Gurgelwasser';
- (8) Lat. *Sacculaarius, rij, m.*, sv. 'Pungetiuf', ty. 'Beutelschneider'; Faber 'Beutelschneider/spizsbuben'.

När det gäller påverkan direkt på svenskan från tysk förlaga, kan vi konstatera sju fall med påverkan från bara Faber (B 2):

- (1) Lat. *Dactylion, lij, n.*, sv. 'En Ring eller Fingerborg', ty. 'En [sic!] Fingerring'; Faber 'Ein Fingerhutt';
- (2) Lat. *Dactylotecka, æ, f.*, sv. 1. 'En Ringelåda' 2. 'Hanske', ty. 'Ein Ringlädlin'; Faber 'ein Handschueh';

(3) Lat. *Dardanarius*, rij, m., sv. 'En Ochrare/Korn Jude som inköper säden lätt och sällier dyrt vth igen', ty. 'Wucherer'; Faber 'ein korn Jude/Verkauffer';

(4) Lat. *Galbanum*, i, n. o. *Galbanus*, i, f., sv. 1. 'Itt slagz Gummi vthi lekedomar brukeligh' 2. 'En skiön whit klädnat som kräselige brukade', ty. 'Ein gattung Gummi also genant'; Faber 'ein reinlich/weisses kleid';

(5) Lat. *Sacarium*, rij, n., sv. 1. 'Sacristija/en ort vthi kyrkian/ther man the heliga kyrkiones tygh/såsom Messekläder/kalk och annat förwarar' 2. 'Itt Capell', ty. 'Sacristey'; Faber 'sacristey/oder kirchen Geräth-kammer eine Capell';

(6) Lat. *Sagacitas*, tatis, f., sv. 1. 'skarpheet/snällheet til at luchta eller wädra' 2. 'klookheet/förslagenheet, skarpt förstånd', ty. 'Geschwindigkeit'; Faber 'behende Listigkeit, verschlagenheit/eine dünne Nasen/so bald etwas riechen kan';

(7) Lat. *Sagaciter*, sv. 'Listeliga/behendeliga', ty. 'Weisslich'; Faber 'listiglich ausforschen'.

I detta sammanhang bör också det ovan anförda *Murormer* sättas in.

Sett i jämförelse med *Trilingves* åtta fall och Calepinus sex fall, där påverkan sker direkt på svenskan från tysk förlaga, är fallen med överensstämmelse med Faber fler i relation till den totala mängden. Likheterna med Faber är alltså få men dock så påtagliga att det är förstäeligt att man på SAOB:s redaktion sett Faber som en möjlig förlaga. Faber finns visserligen inte redovisad i inventeringarna av Linköpings stiftsbibliotek, men naturligtvis skulle Gothus ändå kunnat ha haft tillgång till den. Lika troligt är emellertid att Gothus genom sina egna studier träffat på Faber eller använt Faber för att upprätta egna gloslistor, som sedan kommit till användning i ordboksarbetet. Naturligtvis kan även Grubb ha haft sådan kvarlåtenskap.

Fallen av påverkan från tyskan i den tyska förlagan direkt på svenskan i *Lincopensen*, trots avvikande tysk översättning i *Lincopensen*, är få. Detta är naturligt, och hur skillnaderna uppkommit låter sig inte förklaras inom ramen för denna framställning. Som en naturligare metod framstår översättning från den tyska förlagan till tyskan i *Lincopensen* och därefter vidare till svenskan, och den framträder i 101 fall av 150 (t.ex. A1a el. A1, 3 a o.s.v., d.v.s. alla fall med a i formeln).

I min jämförelse av de olika lexikonen har jag inte lagt någon vikt vid ortografi och stavningsvarianter. Den stora variationsrikedom som under 1600-talet rådde när det gäller stavning också på tyskt område föranleder mig att tro, att den spelade en underordnad roll även då annan form av påverkan kan ha förelagat.

3.7. Resultat och slutsatser

Flera lexikon har i detta avsnitt jämförts med *Lincopensen* i några olika avseenden. Likheter har därvid kunnat konstateras i högre eller lägre grad. Att likheter föreligger mellan lexikon som baserar sig på samma källmaterial är naturligt. Den avgörande frågan är på vilka kvalitativa och kvantitativa grunder i fråga om likhet som beroende kan fastställas. Något absolut svar kan naturligtvis inte ges. Det rör sig snarast om sannolikheter.

De ordböcker jag arbetat med kan delas upp på olika sätt. Vi har de till omfånget mindre, Codex C 20 och Nizolius, och de till omfånget större, *Trilingve*, Calepinus och Faber. Vi har också de om vilka vi kan konstatera att de varit tillgängliga för Gothus, nämligen *Trilingve*, Nizolius och Calepinus (i annan upplaga än den här jämförda) och de om vilka vi inte vet om Gothus haft dem i sin hand, Codex C 20 och Faber. Ytterligare grupperingar är tänkbara. Endast Codex C 20 förelåg i handskrift, övriga ordböcker var tryckta.

Med hjälp av yttre kriterier är det rimligt att förmoda, att ordböckerna av Nizolius och Calepinus samt *Trilingve*, vilka samtliga fanns i Linköping, bör ha påverkat *Lincopensen* och i någon mening utgjort förlaga. En undersökning av olika inre kriterier tecknar dock en mer differentierad bild. Det visar sig nämligen att likheter mellan de jämförda ordböckerna kan urskiljas på i stort sett alla plan, men att graden av likhet varierar.

Vid en jämförelse av de olika ordböckernas lemmauppsättningar visar *Lincopensen* den högsta graden av överensstämmelse med *Trilingve*. Som påvisats ovan följer *Lincopensen Trilingves* lemmaurval och lemmaordning med små avvikelser. *Lin-*

copen visar också likheter med Calepinus och Fabers ordböcker. Denna likhet är dock inte tillnärmelsevis så uppenbar som den mellan *Lincopen* och *Trilingve*. Den ligger snarare på en nivå som kan förklaras genom att de jämförda ordböckerna alla ingår i en gemensam lexikontradition. Lemmaordningen i Calepinus och Fabers lexikon är i motsats till den i *Trilingve* och *Lincopen* i viss utsträckning etymologiskt baserad, mest utpräglat i Fabers lexikon.

En undersökning av de ord i materialet som saknas i *Trilingve* men finns med i *Lincopen* visar att dessa ord inte konsekvent återfinns i någon annan av de undersökta ordböckerna, i synnerhet inte i en speciell ordbok. Detta tyder likaså på att ingen av dem spelat en mer avgörande roll som förlaga för *Lincopen*.

Slutligen har jag undersökt likheter och överensstämmelser i fråga om översättningarna. Det mönster jag fått fram visar tydliga paralleller till lemmaundersökningen. *Lincopens* översättningar till svenska och tyska företer stora likheter med *Trilingves* tyska översättningar. De tyska motsvarigheterna i Calepinus och Fabers lexikon kan också påminna om översättningarna till svenska och tyska i *Lincopen*. Dessa överensstämmelser är emellertid inte så tydliga, och om de beror på förlageförhållanden eller på den tradition samtliga ordböcker baserar sig på är svårt att säga säkert. Intressant är dock att man på detta område kan konstatera större likheter mellan *Trilingve* och Calepinus än mellan *Trilingve* och Faber. Detta gäller för övrigt också beträffande lemmauppsättningen.

Att Faber trots sin extremt etymologiska lemmaordning och trots att han inte fanns representerad i linköpingsbiblioteket inkluderats i undersökningen, beror som nämnts ovan på att en tradition på SAOB-redaktionen velat se Faber som möjlig förlaga till *Lincopen*. Undersökningen av översättningarna ger en del resultat som får den ståndpunkten att verka naturlig. Exempelen är dock få och kan basera sig på en mer indirekt påverkan snarare än på att ordboken varit en direkt förlaga.

I min undersökning har jag inte granskat klassiska citat i artiklarna. Dels bedömer jag att det skulle föra alltför långt in i specifikt latinsk lexikografi, dels tror jag att det inte skulle ge nya

resultat med avgörande betydelse för min slutsatsdragning, även om det skulle visa på samband mellan Fabers lexikon och *Lincopensen*. Citatöverensstämmelse mellan olika lexikon visar ju egentligen bara att man i olika skolor studerade ungefär samma texter, och att dessa till stor del kom att ligga till grund för den samlade klassiska lexikografin.

Min slutsats blir att *Trilingve* spelat en framträdande roll vid *Lincopenses* tillblivelse. Därmed avfärdar jag inte möjligheten att andra lexikon, som Calepinus, Faber och Nizoliüs, kan ha haft en viss inverkan, direkt men kanske framför allt indirekt.

4. Svenska språket i Lincopensen: ortografi

När *Lincopensen* gavs ut 1640 hade diskussionen om standardiseringen av svensk ortografi ännu inte börjat. De tryckta arbetena var förhållandevis få, och bland dem intog Bibeln en dominerande ställning. Redan vid ett ytligt studium av tryckta texter äldre än *Lincopensen* kan man iaktta en viss variation vad gäller ortografin. Vilka regler – om några – som styrde ortografin i de äldsta trycken är dock knappast undersökt.¹ Det är emellertid troligt att delvis andra ortografiska aspekter aktualiserats i de tryckta texterna än i de äldre handskrifterna, som tryckts först i senare tid. Medvetenheten om ortografiska principer baserade på etymologi och fonologi kommer inte till uttryck förrän under sista hälften av 1600-talet, och framför allt under 1700-talet. Redan då hade säkert olika stavningskonventioner etablerats inom olika genrer. När det gäller ortografin i tryckta texter måste man också räkna med den påverkan som utövas under själva tryckprocessen. Denna påverkan kan egentligen vara allt från tekniska missöden till den enskilde tryckarens idiosynkrasier. Det är också värt att minnas att många tryckare var invandrade tyskar. När den obestämda artikeln i *Linc.lat.* i den svenska översättningen någon gång får den tyska formen kan just en sådan omständighet vara orsaken.

Ett annat skäl till ortografiska skillnader mellan texter i äldre tid anses bero på att ett regionalt färgat talspråk mer eller mindre

¹ Såväl Hernlund (1883) som Santesson (1986) tar sin egentliga utgångspunkt i förhållandena inemot slutet av 1600-talet. Medeltida liksom 1500-tals- och tidig 1600-talsortografi har det hittills inte funnits några ingående utredningar om. Ortografin under 1500-talet har nu behandlats i en avhandling (Zheltukhin 1996), publicerad sedan mitt arbete i princip slutförts. Innehållsmässigt har den inte påverkat min framställning.

omedvetet påverkat stavningen. Frågan om i vilken grad olika författares regionalt förankrade talspråk slår igenom också i skrift och i hur hög grad en riksgiltig skriftspråksnorm finns etablerad exempelvis på Gothus tid har varit föremål för olika undersökningar (Hesselman 1904, G. Holm 1984 och Widmark 1991). Jag kommer dock inte att ta ställning i denna fråga.

Mitt främsta syfte med undersökningen av ortografin i *Lincopensen* – utöver att språkhistoriskt studera den ortografi som tilllämpas av en person med omfattande bildning men med framför allt teologisk förankring, född i slutet av 1580-talet – är att ta reda på i vad mån man genom ortografiska skiljaktigheter kan se spår i ordboken även av Nicolaus Grubb, som i förordet nämns som initiativtagare till den. I senare framställningar som på något sätt nämner *Lincopensen* anges han ibland närmast som en medförfattare, vilket inte förordet ger fog för. Av åldersmässiga och geografiska skäl borde knappast Grubbs språk skilja sig från Gothus. Inte heller texttypsförankringen bör ha skilt dem åt. De skulle dock kunna ha haft olikartad språklig ideologi. Om olika författare skall kunna urskiljas på ortografiska grunder bör underlaget utgöra ett mer stabilt inslag fördelat över större partier i ordboken. Mer punktvisa skillnader emanerar troligen från tryckeriet. Mer permanent personalbyte på tryckeriet skulle dock kunna ge skillnader av mer genomgripande karaktär. Grubbs insatser bör snarast visa sig inom de relativt små partier där inflytandet från *Trilingve* inte gör sig gällande. Grubb dog ju 1622, och Andreas Prytz donerade *Lexicon Trilingve* till biblioteket i Linköping 1628. Troligen är det först efter denna tidpunkt som Gothus påbörjat arbetet med *Lincopensen*.

Mitt andra syfte med att studera ortografin är att vidare undersöka i vilket förhållande svenskan i *Linc.lat.* står till svenskan i *Sv. index*. För att få ett någorlunda samtida språkligt dokument att relatera *Lincopensen* till har jag dragit in Schroderus *Quadrilingue* i jämförelsen. Detta ordboksmaterial består emellertid av såväl tryckt som icke tryckt text.¹ I Schrode-

¹ Ericus Johannis Schroderus Upsaliensis är i stort sett samtida med Gothus, dock ett 20-tal år yngre. Hans omfattande *Dictionarium quadrilingue sue-*

rus arbeten (se tabell 7) visar sig att en och samme författare kan ha en ganska homogen ortografi. Slutligen är det också av intresse att se, om Gothus i något avseende har legat väl framme ortografiskt sett i ett utvecklingsperspektiv, eller om han på någon punkt rentav varit banbrytande – vi har ju facit till utvecklingen.

De stavningsfenomen som behandlas är valda just med hänsyn till de konventioner som vi i efterhand kan konstatera ha etablerats. Vid tiden för *Lincopensens* tillblivelse har den utveckling som så småningom ledde till fastare ortografiska regler i viss utsträckning redan kommit igång. De ortografiska egenheter som tas upp nedan är markering av affricerat *sk*, *k* och *g* framför främre vokal, den gamla inskottskonsonanten mellan resonanter och klusiler, bruket av *h*, dentalers återgivande i initial, medial och final position, *u*- och *v*-ljudets stavning, *ch*-stavningen för *k*, utbyggnad av en andra stavelse i ursprungligen enstaviga ord samt *ia* i slutstavelse, dentalernas återgivning i skrift och *å*-ljudets stavning.

dicum germanicum græcum finns utgivet av Bengt Hesselman (1929). Ordboken har drag av finalalfabetisk ordlista, eftersom orden grupperas efter sina avledningssuffix. Den lämpar sig alltså väl att jämföra med en baklängesversion av Sv. index i *Lincopensen*, som jag har sammanställt. Särskilt lämpligt är det att använda detta material vid studiet av avledningssuffix. När *Dictionarium quadrilingue* används förkortas det i denna framställning *DQ*. I Hesselmans utgåva finns också en kumulerad ordlista för Schroderus samtliga verk. Denna används framför allt vid studiet av ortografi, sammansättningar och prefixavledningar och kallas i denna framställning *Quadrilingue*, förkortat *Q*. I Hesselmans kumulerade ordlista finns de verk som trycktes av Schroderus men också *Dictionarium quadrilingue*, som samtidigt som den är en ordbok är något av en grammatik med systematisk analys av svensk ordbildning på 1600-talet. Schroderus tryckte aldrig själv denna ordbok, utan handskriften förvaras under signum Cod. Thott. 2166, 4:0 i Kungliga biblioteket i Köpenhamn. Arbetet hänför sig till tiden före 1639, då Schroderus avled. Enligt Columbus gick dödsfallet till på följande sätt: "Han blef förd, stackar, af en häftig wäderilning utaf Norrbroo i Strömen, i täd han seent om en afton kom ifrån en god wänn, ok kanske war något lustig, men damp som iag säger, i strömen. Hans föllie wille gärne uprätta honom, men för'n de sågo sey om hade han kommit på ett qwarnhiul, där af han blef i hast sönderkrossad." Se vidare Hesselman (1929:XV).

4.1. Markering av palataliserat *g*, *k* och *sk* framför främre vokal

Palataliseringen av *g*, *k* och *sk* framför främre vokal är en process som bedöms äga rum under en lång tid och i olika grad i olika delar av landet (Noreen 1918:307ff., Wessén I 1965:65, 159, Pamp 1971:111f., Ralph 1976). Om *Lincopensens* författare haft en princip baserad på uttal när det gällde stavningen av *g*, *k* och *sk* ordinitialt framför främre vokal går inte att avgöra. Klart är dock att han med relativt stor konsekvens tillämpar ett enhetligt bruk: <g>, <k> och <sk>. För detta har han stöd i Bibelns stavning, men också Schroderus tillämpar denna ortografi. Den ortografiska diskussion som tar fart under slutet av 1600-talet och första hälften av 1700-talet gäller bl.a. i vad mån de olika uttalen av *g*, *k* och *sk* skall markeras i ortografin. Vid Salvius tryckeri (Santesson 1986:27ff.) och i Serenius ordböcker (Rogström 1994) finns fortfarande under 1700-talet en vacklan i stavningen mellan <g> och <gi>, <k> och <ki> samt <sk> och <ski> framför främre vokal. Att stavningen med <i> trots allt inte var helt främmande för Gothus tyder de enstaka inslagen av <gi>, <ki> och <ski> på (se tabell 6).

Markering av palataliserat *g*, *k* och *sk* framför främre vokal förekommer i få, och ojämnt företrädda, exempel. De flesta exemplen finns i *Linc.lat*. Detta kan tyda på en principiell strävan från *Lincopensens* författares sida att skriva *g*, *k* och *sk* utan inskott av <i>, men i så fall lyckas han inte alltid i sitt uppsåt.

4.2. Inskottskonsonant

Slopandet av de i fornsvenskan högfrekventa inskottskonsonanterna *p* och *b* skedde gradvis. Olika texttyper och enskilda ord tycks ha bevarat olika inskottskonsonanter olika länge. Även om den egentliga avvecklingsperioden förläggs till 1500-talet (Wessén I 1965:47f. och 166), är de fortfarande i bruk under en stor del av 1600-talet. En mindre undersökning visar att GVB 1541 bevarar inskottet i *nampn* men samtidigt skriver *församla-*

des. I Gustav I:s registratur finns stavningar som *försambling*, *fulkompligen* och *sampt*. Stavningen *sampt* förekommer i Asterophorus verk. Stiernhielm bevarar inskottet i bl.a. *gambla*.

TABELL 6. *Stavningsvariation i Lincopensen vid g, k och sk framför främre vokal.*

Sv. index	Linc. lat.
giördel	gördel alt. gördelen ¹
giördelmakare	gördelmakare
Giöthe	—
Giötheland	Göteland
—	giödande
gödning	giödning (med ållan) alt. gödning
göda/(göra feet)	göda (med dyngio)
gödd	gödd
gödestall	gödestall
göra	giöra (vrsinnig) alt. göra (vrsinnig)
kättia	kiätia alt. kättia
kärfwe	kiärfwe alt. kärffue
kiöld	kiöld alt. köldh
kiöla	köla/(göra kall)
kiöladt	—
—	kiöpenskap alt. köpenskap
köpslaga	kiöpslaga alt. köpslaga
köpgirigh	kiöpgirig
skämmas	skiämmas alt. skämmas
skära/(mäja)	skiära (halsen eller strwpen aff/) alt. skära
skör	skiör
skörte	skiörte (som brukas i marcken/) alt. skörte
skön	skiön alt. sköön
skördetijdh	skiördetijdh

I *Lincopensen* finns en ganska god samstämmighet mellan bruket av inskottskonsonant i Sv. index och Linc.lat. Det är inte otroligt att Bibeln med sina många inskottskonsonanter varit förebild. Viss variation mellan ordsamlingarna finns dock. I ordet

¹ Sv. index visar en relativt stor enhetlighet när det gäller ortografin i ett och samma ord. Avledningar kommer ju i rak följd i regel i denna ordlista. Problem kan dock uppstå när ett ord stavas med både *e* och *ä* och därför uppträder på olika platser i ordlistan. I Linc.lat. är ju däremot svenskan fördelad efter de latinska uppslagsorden. Detta medför att vissa ord upprepas mycket frekvent och med olika stavning på olika platser. Detta har jag redovisat genom att ge alternativ (alt.) stavning i min tabell.

gamble är inskottet så gott som genomgående bevarat i hela *Lincopensen*. När det gäller *sambla* och *försambla* uppvisar Sv. index inskott, liksom Linc.lat. Men i Linc.lat. finns också exempel utan inskott: *samla*, *församla*. Ordet *alfwarsamligha* förekommer i båda ordsamlingarna utan inskott, men Linc.lat. har också *alfwarsambliga*. I orden *hampn*, *fampn*, *nampn* och *hempta* har båda ordsamlingarna inskottskonsonant, och i *hemnas* saknar båda inskottet.

Det är tydligt att ett ganska begränsat antal ord som förekommer ofta i texterna har kvar inskottskonsonanten ganska långt fram i tiden. Inte sällan återfinns dessa ord i Bibeln, vars språk i hög grad kom att utgöra ett mönster för samtida texter. Mot slutet av 1600-talet markerar dock grammatiker som Aurivillius (1693:62) och Tiällmann (1696:123) att inskottskonsonanten inte är nödvändig, och under 1700-talet försvinner bruket (Santesson 1986:69f. och Rogström 1994).

Sammanfattningsvis kan man säga att *Lincopensen* tycks avspegla tidens språkbruk ganska väl. Så visar Schroderus verk upp ett liknande bruk av inskottskonsonanter. Överensstämmelsen mellan de båda ordsamlingarna i *Lincopensen* är också ganska god, och några utmärkande författardrag som skulle kunna skilja Grubb från Gothus kan inte spåras med hjälp av denna variabel.

4.3. Bruket av *ch* för senare *k*

Stavningen av *k*-ljudet med <ch> blev framför allt vanlig under medeltiden genom lågtyskt inflytande. Bruket blev ytterligare befäst genom att det tillämpades i Bibeln. Särskilt frekvent var *ch*-stavningen i förbindelse med *t*. Hos Bureus finns: *alsmächtig*, *ansichte*, *fruchta* och *macht*. *Lincopensen* visar naturligt nog också prov på denna stavning i båda ordsamlingarna: *achta*, *drächtigh*, *förachta*, *lucht*, *sachtmodigh*, *slächt*, *vpdichtare*, *vpwachtare*. En del av dessa ord stavas också i framför allt latinlexikonet med <ck>: *luckta*, *mackt*, *sacktmodig*, *släckte*, *vpdickta*. Under 1700-talet övergavs i princip *ch*-stavningen

(Santesson 1986:114f. och Rogström 1994), och *Lincopensens* vacklan bör säkert ses som ett led i denna utveckling. Någon systematik i bruket går inte att urskilja. *Ch*-stavningen finns också utan kombination med *t*: *barnaschola* i Sv. index (men *barnaskola* i Linc.lat.), *fnoch aff Vll och Lijn* i Sv. index (men *fnok* i Linc.lat.), *schole*, *sochn* och *waxduch* men *skrifwa* i Sv. index (varemot Linc.lat. *skolegäld*, *skrifwa* men också *skrifwa* och *duuk*). Framför allt är det påfallande att *k* har starkare ställning i Linc.lat., där influensen från tyskan borde vara större, än i Sv. index, som rimligen står mera självständigt gentemot tyskt inflytande.

Stavningen med <ch> istället för <k> följer alltså tidens bruk och uppvisar inga så tydliga drag vad gäller fördelning i *Lincopensen* att man kan dra några slutsatser av dem. När *k*-ljudet kombineras med *t* finner vi också hos Schroderus stavningen med <ch>, som i *achta*, *drächt*, *lucht* och *slächte*.

4.4. Inskott av *e* i av gammalt enstaviga substantiv som slutar på resonant

De substantiv med akut accent som idag är tvåstaviga och slutar på *l*, *n*, och *r* skrevs under fornsvensk och äldre nysvensk tid ofta som enstaviga, d.v.s. utan *e* framför *l*, *n* och *r* efter annan konsonant. Ända in på 1700-talet behålls vissa som enstaviga. Lincopensmaterialet visar upp en tidstypisk och ganska enhetlig bild och tecknar i princip endast orden med finalt *n* som enstaviga. Delar man in kategorin substantiv efter finalkonsonanten visar det sig också att den grupp som längst behåller enstavigheten är den med finalt *n*. (Ralph 1975:42ff. och Santesson 1986:75ff.; se vidare tabell 7). Stavningen vacklar emellertid när det gäller orden med finalt *l*. I princip stavas de med *e*, men vid sammansättning finns det en tendens till variation i förledens slutstavelse, såsom Sv. index visar i *fogel* gentemot *foglebuur* och *fogla-fängiare*. *Hasel* bevarar däremot *e* även som första led i sammansättning: *haselnött* och *haselträä*. Orden med finalt *r* skrivs vid denna tid i princip som tvåstaviga (Ralph 1975:47). Sv. index

TABELL 7. *Jämförelse mellan äldre enstaviga ord med finalt -n och -l i olika ordböcker grupperade efter finalkonsonant.*

Sv. index	Linc. lat.	Quadrilingue	Janua Lingvarum
botn	botn	botn	–
botnlös	botnlöös	botnlös	botnlös
sochn	sochn	sokn	sooken
sochneman	sochneman	sokneman	–
tekn	tekn	teckn	teckn
tökn	tökn	tökn	–
wapn	wapn	wapn	wapn
wapndragare	wapndragare	wapndragare	–
wapenlöös	–	–	–
watn	watn	watn	watn
watnflodh	watnflodh	watufloodh	wattuflood ¹
watnbij	watnbij	watubij	wattubij
ökn	öken	ökn	–
axel	axsel	axl	axl ²
betzel	betzl	bietzl	bietzl
fogel	fogel/foghel	fogell	fogel
fogelbuur	fogelbuur/ foglabuur	foghlebwr	fogelbuur
foglafångiare	–	foglefångiare	fogelfångiare
haghel	hagel	hagel	hagel
haselnött	haselnött	hasslenött	hasslenött
haselträä	haselträä	–	–
haseldunge	–	–	–
aff hasel	–	hasl	hassl
hörsel	hörsel	hörsl	hörssl
naghel	nagel	nagel	nagel
oxel	oxel	oxl	oxl
seghel	segel	segel	segel
skofwel	skofwel	skoffwel	skofwel
tagel	–	taghel	–
aff tegel	–	teghel	teghel
tegelsteen	tegelsteen	tegelsteen	tegelsteen
tegelhada	tegelhadha	tegelhadhu	–
tegelslagare	tegelslagare	tegelslagare	–
tegelvgn	tegelugn	tegelvgn	–

har *sqwaller* men som första led i sammansättning eller avledning: *sqwalrachtigh*, *sqwalrachtigheet* och *sqwaldrebroder*.

¹ Se vidare tabellerna 23–24.

² Gothus skriver såväl 'axel/skuldra' som 'vagnsaxel' i formen *axel* i Sv. index och *axsel* i Linc.lat., medan Schroderus skiljer på 'axel/skuldra' (*axl*) och 'vagnsaxel' (*axol*).

Linc.lat. har också stavningar med både en och två stavelser: *squaller*, *sqwaldrachtigheet*, *sqwaldrachtigh*, *squallerachteliga* och *sqwallerachtigheet*. En jämförelse med *Quadrilingue* och *Janua Lingvarum*¹ visar på en relativt stor likhet med *Lincopensen*. *Öken* skrivs dock med *e* i Linc.lat. liksom *wapenlöös* i Sv. index. Då accentförhållandena i 1600-talssvenskan i princip är oåtkomliga för oss, har jag valt att i tabell 7 endast presentera gamla arvord. Från tyskan inlånade ord som *mangel* och *regel* är inte medtagna.

Arvidi (1651) behandlar ord med finalt *n* som enstaviga, medan de med finalt *l* blir tvåstaviga. Ordet *hasl* utgör ett undantag. Hos Sahlstedt (1773) har emellertid alla orden blivit tvåstaviga. 1600-talet tycks, när det gäller denna språkliga företeelse, vara en övergångsperiod till det svenska riksspråk som man kan säga har tagit form hos Sahlstedt och som på flera punkter skiljer svenskan från övriga nordiska språk idag.

4.5. Verb och substantiv med *-ia* i slutstavelsen

Den äldre svenskan innehöll verb och substantiv med finalt *ia*. Bildningsmässigt hade dessa ord varierande ursprung, och detta medförde att vokaliskt eller konsonantiskt *i* kom att slå igenom olika mycket i flexionen. När *i* i vissa positioner senare försvinner, förklarar Wessén (I 1965:168, 235) det i enlighet med äldre tradition uteslutande som en fonologisk förändring, antingen ljudlagsenlig eller analogisk. När konsonantiskt *i* faller efter lång rotstavelse på *g* och *k* framför trycksvag vokal beskrivs det som ljudlagsenligt, medan det snarare betecknas som analogiskt då exempelvis presensböjningen saknar *i*. Istället för att behandla detta fenomen som en fonologisk (eller ortografisk) förändring kan man naturligtvis också betrakta det som en morfologisk

¹ *Janua Lingvarum reserata aurea* av Comenius gavs ut 1647 med svensk ordförteckning och dessutom kompletterad med det svenska indexet ur *Lincopensen*. Schroderus anses vara upphovsman till denna ordlista, vilket gör det naturligt att det föreligger stora likheter mellan *Quadrilingue* och denna ordlista i kontrast mot *Lincopensen*.

modifikation. Mina iakttagelser inskränker sig till att gälla lincopensematerialet.

Orden med finalt *ia* i Sv. index innehåller en stor delmängd vars rotstavelse slutar på *g* eller *k*: *dränkia*, *enkia*, *kränkia*, *rynkia* och *tänckia*. Dessa stavas i Sv. index konsekvent med <ia>. En jämförelse med svenskan i Linc.lat. visar god ortografisk överensstämmelse. Endast i fyra fall av 44 återfinns stavning utan *i* i Linc.lat.: *affskräcka*, *förmörka*, *kröka* och *späka*. Bland tretton substantiv i Sv. index är tio gemensamma för båda ord-samlingarna, och stavningen är identisk. Denna stavning bjuder alltså inte på någon variation i *Lincopensen*. De avvikelser som sker kan kanske ändå peka framåt, om de inte helt skall skrivas på felskrivningskontot. Det bör tilläggas att även *Quadrilingue* konsekvent behåller <ia>-stavningen. Bibeln har också stavning med <ia>.

Det är alltså tydligt att <ia>-stavning hör 1600-talet till. Santesson (1986:260ff.) kan redovisa hur under 1700-talet en övergång sker stegvis till rena <a>-stavningar. Någon början till denna förändring kan man dock knappast spåra i *Lincopensen*.

4.6. Fördelningen av *v*, *u* och *w* för *u*-ljudet i *Lincopensen*

I äldre nysvenska texter är bruket av grafemen <w>, <v> och <u> för *u*-ljudet fördelat efter position, så att *u*-ljudet i princip tecknas med <v> initialt: *vll*, *vfff*, *vnge*, *vsinnig* osv., och med <u> och <w> i medial position: *fiederbuske*, *fullbordan*, *funt*, *Junköping*, *knut*, *mur*. I *Lincopensen* möter dock stavningen <w> medialt i ett fåtal ord, och inte särskilt konsekvent (tabell 8). Orden *hws*, *jwl*, *frw* och *swr* med sammansättningar tar <w> konsekvent i Sv. index men mer sporadiskt och blandat med olika varianter i latinlexikonet. Stavning med <w> dokumenteras i *SAOB* genom 1500- och 1600-talsexempel från flera håll, och också *Quadrilingue* har *hws*, *frwkost*, *frwtimber*, *jungfrw*, *jw*, *jwl*, *hiwl* och *swr*, *hwdflängning*. Stavningen varierar dock i *Quadrilingue*; jämför *jungfrudom*, *suur*, *suurheet* och *hudflängdh*. Exempel av denna typ tyder knappast på generellt

genomförda och genomtänkta stavningsprinciper. I stället verkar vissa stavningsmöjligheter vara knutna till vissa ord utan att absolut konsekvens kan urskiljas. Tilläggas bör att orden *hws* och *jungfrw* stavas med <w> i Bibeln.

TABELL 8. *Exempel på u-ljudets stavning ordmedialt i Lincopensen.*

Sv. index	Linc.lat.
hws	huss alt. huus alt. hws
hustru/hwsfrw/hwsmoder	huusmoder alt. hwsmoder alt. hwsfrw
jwl	jul alt. hiul
jwlewål/(sulekåp)	julewåål
jwlspor	julspor
jwls naaf	julznaaf
jungfrw	jungfrw
swr	suur

4.7. Stavningen av v-ljudet

V-ljudets stavning är knuten till position i ordet. Initialt används <w>, finalt <ff> eller <f>, medialt <ffu> eller <fw>. *Lincopensen* är anpassad till detta stavningsskick men har en intressant fördelning mellan <ffu> och <fw>. Denna innebär att första hälften av Linc.lat. (uppslagsorden A-L) har en påtaglig övervikt för stavningen <ffu> för v i medial ställning, medan andra hälften av *Lincopensen* och Sv. index har en övervikt för <fw>. Bibelspråket har i detta fall <ffu>, medan *Quadrilingue* har <ffw>. I samvariation med andra drag¹ skulle en sådan omständighet kunna peka på två olika författare till lexikonet. Exempelvis skulle Grubb ha kunnat utarbeta den förra delen, medan Gothus färdigställt senare delen och Sv. index. En del avvikelser från den antydda tendensen finns, och de koncentrerar sig kring mittpartiet. Det är inte problemfritt att dra en gräns. Placeringen mellan *l* och *m* är endast tentativ, men någon annan skarpare gräns gör

¹ Observera att bruket av *tilhörig* visar en likartad fördelning; se kap. 7 nedan.

sig inte gällande heller. Man kan naturligtvis också tänka sig att Grubb utarbetat en början till ett mindre lexikon och ett utkast till den senare delen, och att detta sedan utvidgats av Gothus när han fått *Trilingve* i sin hand. Skarpa gränser finns alltså inte, och tryckeriets roll – som naturligtvis kan ha spelat in även i detta fall – utreder jag inte i denna framställning. Ortografin är troligen det område där tryckeriet har störst möjligheter att utöva påverkan medvetet eller slumpartat, och alla ortografiska variationer skall säkert inte tillskrivas vare sig Grubb eller Gothus.

4.8. Bruket av *å* och *o* för *å*-ljudet

Å-ljudet under nysvensk tid går etymologiskt tillbaka på antingen långt /a/ eller kort /o/ i fornsvenskan. I princip kom gammalt långt /a/ att tecknas <å>, medan gammalt kort /o/ skrevs <o>. Bibelspråket, som etablerar stavningen med <å>, har i stor utsträckning följt denna princip. Detta verkar också *Lincopensen* göra: *kåål* och *kohl*. En genomgång av Lukasevangeliet i GVB 1541 med avseende på å-ljudets stavning visar på tre exempel där *Lincopenses* stavning avviker från Bibeln (tabell 9). När det gäller stavning av å-ljudet råder samstämmighet mellan Linc.lat. och Sv. index, med undantag av tre fall av ordet *long* i Linc.lat. *Lincopenses* författare tycks ha haft en ganska säker uppfattning om å-ljudets stavning. Hur påverkad hans ortografi är av regionalt talspråk kan man bara spekulera i.¹ Ett fall där Gothus bryter den etymologiska stavningsprincipen i Sv. index är i ordet *går* i *gårkock*, *gårköke*, *går tiuff* och *går tiuffnadt*. I Linc.lat. finns dock också stavningen *gor* i *gorkock* och *gorstrupe*. Vad som skall tillskrivas Gothus och vad tryckeriet har bidragit med

¹ Framför *nd* skrivs i regel *a*, medan NT 1526 har exempel som *andar*, *andelig*, *bånd*, *stånd* och *allehända*. Likaså finns i *Lincopensen* i Sv. index *ånd*, *ånd tilhörig* och *åndewachtare* och i Linc.lat. 'åndh' för *anas*, *atis* och 'ända wachtare' för *anatarus*, *ij*, (jfr Wessén I (1965:74 not 9): "I den i Linköping tryckta och därför av östgötskt talspråk färgade latinsk-svenska ordboken 1640 (Lexicon Lincopense) möter vi exempelvis fågelnamnet ånd.").

är genomgående svårt att veta. Gothus förhållande till grafen <å> och dess alfabetiska placering verkar ha varit tämligen odeciderat (jfr kap. 2).

TABELL 9. *Exempel på stavningen av å-ljudet där Bibeln och Lincopenses Sv. index skiljer sig åt.*

Bibeln 1541	Sv. index
longt ifrå	långdt ifrå
monge	mång(taligh, -faldigh)
wold	wåld

Quadrilingue skriver liksom Bibeln *long* men har också det enda exemplet *långsam*. När det gäller *mång-* i *mångtaligh* och *mångfaldigh* och *wåld*, skriver dock Schroderus konsekvent med <å>, liksom *Lincopensen*.

4.9. Bruket av *h*

Under slutet av medeltiden kom bruket av *h* i olika funktioner att bli mycket omfattande. Först under slutet av 1600-talet märks en reaktion, då grammatikern Nils Tiällmann (1696) riktar stark kritik mot detta bruk.¹ Förekomsten av *h* i *Lincopensen* är förhållandevis ymnig i vissa positioner och mer återhållsam i andra. Jag har framför allt inriktat mig på att undersöka *h* i konsonantförbindelserna *gh*, *dh* och *th* medialt och finalt jämte initialt *th*

¹ I sin *Grammatica suecana* (1696:112) skriver Tiällmann: "Skäl emot h ock dess missbruk. 1. H: är här icke någon prydnad/utan häller ett monstrum ock bryller/som bortskämmer många 100 våre ord mäd dess rätte pronuntiation ock bokstaferande/som besynnerligen bryller barnen [...] 2. H utviser icke ordens ton för någon stark inbillning skull [...] 3. Æquivoca behöfa icke h mera änn de Latinske [...] 4. Dett är fåfengt rätta ett språk äfter andras olika natur/ätt och egenskap [...] 5. Tyskarna mäd sitt maner/vane/språks och tungas art/samt deras brukelige h mitt ock sist uti många ord/äre oss mycket olike: därföre bör ock kann icke sådant binda oss till deras äfterfölgelse/fast om vi länge mäd dem utan skäl skrifer ock slutet desse 3 ord: och/doch/ach mäd h som synas nu rättare så skrifas: ock/dock/ack [...] 6. De gamlas skrif-sätt vane ock auktoritet är ofta icke grundad på någre faste skäl för regellöshetens skull."

samt *h* som markör för lång vokal i konsonantkombinationerna *-hl*, *-hr*, *-hn* och *-hm*.

4.9.1. Bruket av *h* i förbindelsen *gh* i medial och final position

Bruket av *h* i förbindelsen *gh* ger ingen bild av ett enhetligt system. I vissa fall utelämnas *h* relativt konsekvent, som i förbindelserna *gg* och *ng*¹, initialt i sammansättingars andra led, efter prefix och framför suffixet *-heet*. Likaså delas inte förbindelsen *-gt* av *h*. Ett kort och vanligt ord som *sig* stavas nästan alltid med *gh*: *sigh*. Fördelningen mellan *g* och *gh* vid avledningen *-ig* och vid omskrivningen med *tilhörig* framgår av tabell 10.

TABELL 10. Fördelningen av *g* och *gh* i medial och final position i Lincopensen.

	Sv. index		Linc.lat	
	<i>g</i>	<i>gh</i>	<i>g</i>	<i>gh</i>
i uppslagsord på D	32%	68%	69%	31%
i uppslagsord på N	26%	74%	77%	23%

TABELL 11. Fördelningen av *g* och *gh* i avledningsändelsen *-ig* och i ordet *tilhörig*.

Sv. index		Linc.lat.	
<i>-ig</i>	<i>-igh</i>	<i>-ig</i>	<i>-igh</i>
12%	88%	29%	71%
<i>tilhörig</i>	<i>tilhörigh</i>	<i>tilhörig</i>	<i>tilhörigh</i>
25%	75%	52%	48%

¹ Detta gäller i högre grad för Sv. index än för Linc.lat., som har följande exempel på motsatsen: *vphögningh*, *ransakningh*, *skapningh*, *såningh*, *samtaal om någon tingh*, *läderpungh*, *långgh*, *segersångh*, *en bardskärare tånggh*, *ånggh*.

Fördelningen av *g* och *gh* visar på en övervikt för *gh* i Sv. index, medan Linc.lat. har övervägande *g* i medial och final ställning. Ett specialstudium av avledningssuffixet *-ig* visar dock ett annat mönster. Linc.lat. har liksom Sv. index en övervikt för stavningen *-igh*. När det gäller stavningen av *tilhörig* framkommer egentligen ett tredje mönster. Sv. index har fortfarande konsekvent övervikt för *-gh*, medan Linc.lat. visar en relativt jämn fördelning (tabell 11). Detta kan tyda på att Gothus strävat – möjligen relativt omedvetet – mot att låta *g* följas av *h* i medial och final ställning. Att detta inte genomförts lika konsekvent i Linc.lat. kan möjligen höra samman med påverkan från andra språk i en förlaga.

4.9.2. Bruket av *th/t/d* i initial position

I det äldsta svenska textmaterialet möter oss speciella tecken för det som i äldre fornsvenska var tonande och tonlösa frikativor. Redan i tidiga fornsvenska texter möter stavningar som <th> och <dh>, vilket möjligen kan tyda på en ljudförändring. Under senare tid verkar en reglering ha skett rent fördelningssmässigt, så att man initialt skriver <th> men medialt och finalt <dh>. Under nysvensk tid träffar vi också på <t> initialt, speciellt i flera av de pronomen som senare kommer att stavas med <d>. I *Lincopensen* finns alla tre skrivningarna företrädda: <th>, <t> och <d> (se tabell 12). Stavningen med <th> är dock den klart dominerande när det gäller materialet i sin helhet (Noreen 1918:291ff.), liksom fallet är i *Lincopensen*. Stavning med <t> och <d> utgör endast ett mindre inslag.

Gemensamt för alla exemplen i tabell 12 är att det rör sig om en liten kategori ord, som kan bli ganska frekventa i enskilda texter. Ändå får vi denna variation i stavningen. Det tycks dock som om den är typisk för sin tid. Går man igenom Stiernhielms "Företal til Gambla Swea- och Giötha- måles fatebur", finner man samma variation mellan *th*, *t* och *d* i början på ord. I registret över de svenska orden i *Janua Lingvarum* återfinns dock i princip bara *th* initialt. Detta gäller även för registret över

Schroderus ordförråd i Hesselmans utgåva. Exempelen här är emellertid ganska få i jämförelse med *Lincopensen*. Bibelspråket har initialt en växling mellan *th* och *t*, varvid respektive stavning i regel är knuten till speciella ord såsom i tabell 12.

TABELL 12. *Exempel på th, t och d ordinitialt i Lincopensen.*

Sv. index	Linc.lat.
the många åhr hafwer	aff then Staden Alesa
then som är vthi thetta åhr	affbeta then sädh som förmyckit afflig är
bäär ther med man färghar Skarlakan	affbidia thet man förr begärat hafwer
efter thet	effter the gamblas wijs
för then skull	effter thet gemeene bruk
för thenna tiden	samt the...,then..., them...,ther...
thimian	therföre..., thet...
thiriak/(träackelse)	
thet tiänar	
tw åhr gammel	tu...i ett flertal
try åhrs tijdh	aff titt eghit Hufwud
ytersta ende på een ting	
ting	
tu	
den	den hundrade i ordningen
den samme	den konst Grammatica
der	den medleste eller medelmåtteligaste
der sammastädes	den som stiald Guld
dessemillan/dessförinnan	den
dessförvtan	der på stället
	det som gerna flyter och rinner
	du Hundh

Den enda slutsats man kan dra beträffande stavningen på denna punkt är alltså att *Lincopensen* troligtvis motsvarar det samtida skriftspråkliga bruket ganska väl. Några slutsatser om systematiska fördelningar inom *Lincopensen* går inte att dra. En normalisering av stavningen <th>/<t>/<d> låter vänta på sig till mitten av 1700-talet.¹

¹ Både Santesson (1986:111ff.) och Rogström (1994) har få belägg med <th>. Serenius har uteslutande <d> initialt redan 1734. Detta kan jämföras med Dalin, som i sin Argus visar ett heterogent bruk.

4.9.3. Bruket av *dh/d/t* i medial och final position

Den gamla frikativan kom medialt och finalt att skrivas <dh>. Hur länge man i talet upprätthöll en distinktion mellan frikativa och klusil är knappast utrett, och möjligen var det olika i olika delar av landet.¹

Stavningen <dh> i medial position är relativt sällsynt i *Lincopensens* båda svenska ordsamlingar. Där den förekommer varierar den med <d>, t.ex. *fadher - faderligh; modher - moderligh*. Övriga avledningar och sammansättningar med *fader* och *moder* stavas med <d>. När det gäller final position förekommer båda skrivningarna i ungefär lika många fall i *Lincopensen*, vilket möjligen kan tyda på att författaren inte uttalsmässigt höll uppe distinktionen men väl visste att det fanns två stavningsalternativ att välja mellan, nämligen <d> och <dh>. Ett ord som *månad* möter t.o.m. med tre stavningar: *månadh* (Sv. index)/*månad* (Linc.lat.)/*månat* (i *Aprilmånat* i båda ordsamlingarna). Möjligen ligger det nära till hands att se den sista varianten som beroende på tyskt inflytande. (Jfr 4.10 not 2.)

4.9.4. Bruket av *th/t* i medial och final position

Medialt och finalt är <t> det vanligaste stavnings sättet. Endast enstaka exempel med <th> i medial ställning återfinns: *vthan* (överväger i Linc.lat.) i variation med *vtan* (i Sv. index). Samma sak gäller finalt: *sabbath* (allena rå dande), *vth* i variation med *vt* som förstaled vid sammansättning med verb.

4.9.5. Bruket av *h* som markering av lång vokal

Bokstaven *h* har också använts som markering av lång vokal, speciellt i konsonantförbindelserna *-hl(-)*, *-hr(-)*, *-hn(-)* och *-hm(-)*.

¹ Wessén (I 1965:162 not 21) hänvisar till uttalanden av Bureus och Aurivillius, som håller uppe skillnaden, medan Columbus anser att *h* inte fyller någon funktion. Angående *dh* och *d* i GVB se Wessén (1927:251–263).

Detta stavningssätt är dock inte typiskt för *Lincopensen*, som i likhet med Bibeln snarare dubbeltecknar vokalen för att markera längd: *baaktaal*, *baar*, *döö*, *eek*, *feet*, *feetna*, *gåå* och *hää*l men *fetma*(/feete) etc. I samtida litteratur högfrekventa stavningar som *åhr*, *ähra* och *fahra will* påträffas även i *Lincopensen*, men samtidigt skrivs här *låår* och *fara fort*.

4.9.6. Bruket av *h* som markering av kvalitet

Stavningen *kohl* uppehålls i *kohlemijla* och *kohlare*, till skillnad från *kåål*. Här är det troligt att <h> markerar särskild vokalkvalitet, nämligen det öppna ö-ljudet [œ:], landsmålsalfabetets *ø* (Santesson 1986:49), men det kan naturligtvis också vara fråga om en inlärd stavningsnorm. I övrigt möter vi stavningar som *aal*, *daal*, *deel*, *feel*, men *feehla om Fohren*,¹ *mijl*, *nåål*, *skaal*, *sool*, *taal*, *öök*.

Stavningarna med <hm> och <hn> är också sparsamma i *Lincopensen*. Vi möter istället *duun*, *låån*, och *waan*, även om stavningar som *lähn*, *löhn* och *rännebahn* samtidigt förekommer.

4.10. *D*, *t* och *dt* i final position

Final dental förekommer särskilt frekvent i participformer, adjektiv och bestämd artikel. I mitt ordboksmaterial utgör participen i neutrum en intressant, sammanhållen och lätt urskiljbar grupp som illustrerar stavningsvariationen väl.²

¹ Det är inte troligt att stavningen <hl> just i *feehla* skulle markera det speciella uttal "tjockt l" som Columbus senare rekommenderar stavningen <hl> för (Wessén I 1965:153). Columbus val av en speciell ortografisk norm för att återge uttalet "tjockt l" behandlas av Sylvia Danielsson (1976). Columbus språkprogram, som inspirerats av franskan, formulerades på 1660-talet men förblev otryckt.

² Det är naturligtvis inte givet att finalt *d* markerar neutrum. I latinlexikonet noteras alltid perfekt particip i maskulinum singularis nominativ. För svenskans del finns dock ingen form som är lika självklar att använda som grund-

Lemmauppsättningen i Sv. index kan förvåna dagens läsare, inte minst genom att man återfinner så många participformer. Det vanliga i moderna ordböcker är att läsaren genom morfologiska uppgifter anses kunna sluta sig till participformen. I latinet spelar dock participen en annan roll än i de germanska språken (Wessén III 1965:150f.), vilket torde vara skälet till att man i latinlexikon ofta låter dem utgöra egna uppslagsord. Säkerligen är det detta bruk Gothus är påverkad av, då han i Sv. index låter verben representeras också av participformer.¹

Participen har i svenskan använts i olika konstruktioner, och de äldsta texterna uppvisar en relativt konsekvent flexion. Participens böjningsändelser kom emellertid att reduceras, men kvar blev olika konstruktioner efter olika hjälpverb. Före mitten av 1600-talet finns det egentligen inga omnämmanden om hur man betraktat exempelvis neutralt particip efter *hava* och *vara*. Stavningsreglerna för det som senare kom att särskiljas som supinum och neutralt particip är trassliga och eventuellt också knutna till uppsvenskt talspråk. Hesselman gör en gedigen genomgång av problemet – med just sådana antydningar – i uppsatsen "Ortografiska reformer i språkhistorisk belysning" (1919:132), där han konstaterar att den formella skillnaden mellan supinum och neutralt particip är en konstprodukt. Inte desto mindre upprätthåller vi fortfarande skillnaden kanske tydligast hos de starka verben. Enligt Sahlstedts stavningsråd skulle man skriva: *Jag har målat huset* men *huset är måladt* och *jag har skrivit brevet* men *brevet är skrivet*. I supinum eller neutral participform efter *hava* skulle man alltså skriva *-dt* eller *-t*, medan man i den vanliga participformen skulle behålla kontakten med övriga genus på *-d* genom att skriva *-adt* eller *-dt*. Stavningen med *-dt* förekommer under 1500-talet och tidigt 1600-tal men i ganska fritt valt bruk jämfört med den s.k. Sahlstedtska regeln. Några exempel får illustrera detta; Olaus Petri: *lydt haffua, lärdt haffuer, är efterfolgt, hafua lärdt, (skriffthen) warit brukat, hafft haffue, sedt haffuer, wordet*

form. Vacklan mellan utrum- och neutrumformer är väl vad ordboken visar. Möjligen är det dock en ortografisk variation snarare än en morfologisk.

¹ Nämnas kan att en modern grammatik som Andersson (1993:46) låter participen utgöra en egen ordklass.

foregiffuit, är förbudit, är vppkommet, scriffuit haffua, tilkommet är; GVB 1541: haffua taghit sigh före, oss sagdt haffua, vthfråghat haffuer, han hadhe seedt, haffuer funnet, haffuer ock afflat, haffuer seedt, haffuer giordt, haffuer bedriffuit, ther tu om vnderwijster är, woro the framlidhin i sin ålder, war icke förfärrat, tijn böön är hörd, som förloffuat war, welsignat tu, sagd äro, loffuat ware Herren; Gustav I: hade welat, wäll handlett haffue, war forssoffat, dragit och löst haffue, haffue tenckt och forbijdet, haffue äfferdiget; Gustav II Adolf: sig tildragit hafwer, är händt, hafwer komma låtit; Lars Wivallius: hafva förbrutit, förswarat hafwer, fundit är; Georg Stiernhielm: hafwe bekymbrat, hafwa welat, beweeckt hafwer, hafwer kunnat, hafwer begifwit, är nederlagt och kommet, hade seedt eller hört. Stavningsvariationen med *-d*, *-t* och *-dt* i ordslut kan alltså konstateras långt före *Lincopensen* men olika tillämpad av olika författare och i olika texttyper. Mot slutet av 1600-talet blir emellertid frågan uppmärksammas av grammatiker som Aurivillius och Tiällmann. Aurivillius tillämpar fördelningen *-dt* i particip och *-t* i supinum i sin *Grammatica svecanæ specimen* (1684, tryckt först 1884). Tiällmann skriver i *Grammatica Suecana* (1696:205): "Jag hafer lärt/hört/fört/sport/giort/sagt &c. d bör här icke vara/ utan allenast uti dem som slutas mäd d uti imperativo, såsom vänd/vändt: äller hafa 2 dd uti præter. perfecto, såsom föd/födde/födt/smid/smidde smidt även spridt/skridt/hädt/klädt/spädt/smädt/skrädt/trädt/ledt af led leda" och (s. 221 f.): "Adjectiva nominalia ock participalia passiva præterita äre mäst like till sin natur [...] Neutra sätta här till sitt t/uti äradt barn/älskadt/utfördt ting &c." Santesson redovisar ytterligare hur man under 1700-talet reglerat bruket av *d* framför *t* i dessa fall (1986:57ff. och 82ff.). Under 1700- och 1800-talen är regleringen av denna stavning ett av de stora debattämnen, även om Sahlstedt tillskrivs reglerna för fördelningen av supinum och neutralt particip. Detta utreds närmare hos Hesselman (1919:132ff.) och Östergren (1912:131 och 1917:92f.). Jämför också Platzack (1986), som dock är inriktad på vokalen som föregår slutdentalen. Vokalen i Sv. index är företrädesvis *e* hos de starka verben framför *n* som i *gnagen* och *bedragen*, men ett fåtal exempel med *i* förekommer, t.ex. i *gifwin*

och *fördrifwin*. Exempel med *t* verkar dock saknas. Participformer som uppslagsord i Sv. index är inte heller någon stor grupp, och underlag saknas för att ta ställning till supinum.

Några uttryckliga regler för stavningen av neutralt particip efter *hava* respektive *vara* känner vi inte till från Gothus tid.¹ Inte desto mindre är det påfallande att *Lincopensen* innehåller stavningar med <d>, <t> och <dt> finalt med viss variation. Fördelningen i Sv. index och Linc.lat. är också olika, som framgår av tabell 13.

TABELL 13. *Participbelägg i Sv. index med motsvarigheter i Linc.lat. fördelade på tre olika finalstavningar.*

Finaländelse	Sv. index	Linc.lat.
-t	(214) 41%	(754) 68%
-d	(106) 20%	(292) 26%
-dt	(198) 38%	(61) 6%
S:a	(518)	(1107)

Antalet participbelägg med final dental är i stort sett dubbelt så stort i Linc.lat. som i Sv. index (1107 och 518). Stavningsvarianter har medtagits endast i de fall stavningsvariationen gällt finalkonsonanten. Ett particip som *giord/giort/giordt* har tre varianter i Linc.lat. (men inte i Sv. index). Detta innebär tre participbelägg i Linc.lat. medan Sv. index alltså bara har ett. Participet kan dock uppvisa andra stavningsvarianter, exempelvis med eller utan *i*. Det har inte föranlett någon registrering av fler belägg. Detta har lett till högt beläggantal i Linc.lat. För att få jämförbara enheter har procentandelar angivits i tabell 13. Med ledning av tabellen kan konstateras, att Sv. index använder *dt*-stavningen betydligt mer än Linc.lat., som i sin tur har ett högre antal *t*-stavningar än Sv. index. Det höga antalet belägg med finalt <t> i Linc.lat. kan naturligtvis förklaras som influens från den tyska förlagan. Finalt

¹ Det fåtal fraser som i Linc.lat. exemplifierar participbruket efter *hava* och *vara* ger knappast någon ledning: "vpretta gaddar på en igelkotte som hafwer sigh sammandragit", "thet man haffuer betänckt och berådshlaget"; "then som något är ifrån tagit", "thet som är afhugget eller afskuret".

<t> är dock relativt frekvent även i Sv. index. Det svenska indexet saknar också den vacklan hos det enskilda ordet som Linc.lat. har. I latinlexikonet finns exempelvis ca 50 belägg stavade med både *-at* och *-ad*: *besmittad* (s.v. *sceleratus*), *besmittat* (s.v. *contaminatus*); *lofwat* (s.v. *promissus*), *lofwad* (s.v. *pollicitus*).

Ett lexikon av *Lincopensens* typ ger ganska lite syntaktisk information. Den som finns hänför sig i princip till enstaka nominalfraser, och eftersom dessa återfinns som översättningar till klassiska latinitet, kan de ha utsatts för påverkan från latin och i detta fall också tyska, men de kan också ha en i skolsammanhang etablerad svensk översättning som förlaga.

Underlaget är dock för litet för att medge någon slutsats om huruvida lexikonförfattaren strävat efter en systematisk stavning av participen efter *hava* och *vara*. Det är överhuvud taget svårt att se ett ortografiskt system för participen i *Lincopensen* (jfr avsnittet om *-ad/-d/-d* i kap. 7).

Grammatisk analys av t-, d- och dt-orden i Sv. index

Det är således svårt att se någon princip för fördelningen av slutljudsstavningarna <t>, <d> eller <dt> i Sv. index. Finalt <dt> har ganska genomgående fogats till sådana verb som av tradition brukar betecknas som o-verb, d.v.s. verb som nu hör till första konjugationen, men dessutom till: *affsagdt*, *förmandt*, *förmängdt*, *förnödt*, *giordt*, *inbrändt*, *obetaldt*, *omfördt*, *tilsagdt*, *wendt*, *wärdt* och *åtskildt*. Finalt <t> finns i ändelsen *-at* också på gamla o-verb eller de som senare kommit att höra till första konjugationen.

Gemensamt för former med finalt <d> är att de normalt inte hör till första konjugationens verb. Några undantag finns dock: *borkastad*, *hindrad*, *klappad*, *krusad*, *lofwad*, *oachtad*, *omättad* och *ryggkoterad*. Flera har stam på <d>: *affrådd*, *affswedd*, *affwänd*, *beladd*, *beprydd*, *beredd*, *bortsend*, *eenfödd*, *född*, *förrådd*, *försend*, *förstfödd*, *förwend*, *gödd*, *infödd*, *klädd*, *ledd*, *obeprydd*, *oberedd*, *omwänd*, *oskadd*, *prydd*, *redd*, *send*, *skadd*,

snedd, vpfödd. Ett par hör till tredje konjugationen: *förebrådd* och *förtrodd*; ännu ett är starkt: *sedd*.

I Sv. index finns alltså particip som uppslagsord. Dessa har som nyss visats en stavning som varierar mellan <d>, <t> och <dt>, med viss övertikt för <t> och <dt>. Med tanke på risken för anakronistiska resonemang bör man kanske vara försiktig med att till varje pris försöka urskilja en medveten modell för fördelningen. Den kan trots allt vara rent ad hoc-artad. En genomgång av *dt*-stavningar som finns i latinlexikonet visar att flera faller under de uppslagsord som i latinlexikonet markeras med particip:

Despectus, a, um. Part.
Förachtadt/Försmådd
ty. Veracht

Dispersus, a, um. Part.
Förströdd/förskingradt
ty. Zerstreuet
Sammanhemta thet förströdda

Effectus, a, um. Particip.
Giordt/fulländat
ty. Aussgemacht
Vpbygd; jagh wil vthrättat (sista ex. utgörs av enklis och är ej particip)

Expetitus, a, um. Particip.
Önskad/Begärat
ty. Begehret vnd gewünschet

Fictus, a, um. Nomen ex Particip.
Dicktadt/falsk
ty. Falsch/erdichtet/erdacht
Falskt hår

Impastus, a, um. Adjekt
Oforat/ospisadt/obetadt
ty. vngeweidet/vngespeiset

Operatus, a, um. Particip.
Werkat/giordt
ty. Gewerkt
Som haffuer offrat

Prolatus, a, um. Particip.
1) Vpskutin

- ty. Auffgezogen/auffgeschoben
 2) Framburin/framtagen
 3) Vthspridd
 4) Framsagd/framhafd
 5) Bewekt/drifwin
 6) Förhaaladt
 7) Vthwidgad
 8) Framdragen

När det gäller participen i Linc.lat. bör man räkna med att de även ortografiskt kan vara påverkade av participen i den tyska översättningen. I denna återfinns inga stavningar med finalt <dt>. De tyska participen har istället genomgående finalt <t>. Det skulle alltså kunna vara så att ortografin i den tyska översättningen från latinet, som i sin tur står under inflytande av tyskan i *Trilingve*, påverkat *Lincopensens* författare mer eller mindre systematiskt så att participen fått ett finalt <t>, men <d> förekommer också. Stavningen med <d> kan möjligen härröra från att tyskan i många fall använder en graf som vanligen står för en tonande klusil trots att klusilen uttalas tonlöst i slutljud. Detta gäller emellertid inte för participen i tyskan. Den påverkan en eventuellt tysk tryckare kan ha utövat försöker jag, som redan påpekats, inte bestämma. En direkt påverkan från tyskan har inte funnits i Sv. index på samma sätt som i Linc. lat. Där kan därför författarens eventuellt spontana eller avsiktligt genomförda bruk av *dt* ha fått större utrymme. I Ty. index följer ordboksförfattaren en annan lexikal strategi, och participen är där också förhållandevis få.

4.11. Uttal och stavning

Äldre språkhistoriker har diskuterat hur man genom att studera variation i ortografin skall kunna nå kunskap om talspråk och dialekter i äldre tid. S.k. omvända och hyperkorrekta skrivningar anses i handböckerna som relativt säkra kunskapskällor till talspråket under en tid då stavningen ännu inte var fast normerad. En förutsättning för detta synsätt är att man ser stavningen som en direkt spegling av talet. I linje härmed poängterar Wessén (I

1965:74 not 9) det östgötska inslaget i *Lincopensen*. Han menar (Wessén I 1965:78 not 17) att *ånd* 'and' speglar Gothus östgötiska dialekt, liksom skrivningar som *fiskarössia* (s.v. *nassa*) *medsommarsmånad*, *smedia*, *telia*, och *wediekupa* (s.v. *nassa*), men i Sv. index finns också *widia* och *widia tilhörigh*; upplänningen Schroderus skriver nämligen *ryssia*, *smidia*, *widia*, *tilia* och *missommar*. Wessén noterar också *lok*, *ögnalok* och *weeka* (I 1965:91 not 44 och 45) som exempel på östgötska inslag. När det gäller svaga substantiv påpekar Wessén (I 1965:139 not 5) skillnaden mellan götiska och mellansvenska författare å ena sidan, som gärna använder *e*-former även i sakord (*skugge*, *hierne*, *skare*), medan å andra sidan uppsvenska författare har *a*-former (*skugga*, *hierna*, *skara*). Detta gäller också ett ord som *schole/schola* hos Gothus respektive Schroderus. I bestämd form är däremot Gothus inte lika konsekvent: översättningarna 'som är i skuggen' men 'then lilla hiernan som sitter baak i hufwudet' förekommer i Linc.lat. Den ortografiska variationen i *Lincopensen* gör det omöjligt att tala om konsekvent genomfört regionalt språk. Detta hindrar inte att författarens regionala hemvist punktvis avslöjas i språket.

Hesselman (1919:132ff.) tar upp denna fråga just när det gäller stavningen av final dental klusil (eller frikativa). Han hävdar att distinktionen mellan *t* i supinum och *dt* i particip har sin motsvarighet i talet, och att detta gör det relevant att också upprätthålla skillnaden i skrift. Hela mellersta Sverige skulle ha *t*-bortfall i supinum men bevarat *-t* i participet, medan norr om detta område *t*-bortfall gäller i båda fallen och söder om området i inget av fallen. Östergötland skulle enligt detta resonemang höra till det område som differentierar *t*-bortfallet. Denna antagna syntaktiskt betingade fördelning av former med finalt <t>, <d> eller <dt> visar *Lincopensen* däremot inga konsekventa prov på.

Substantiv och adjektiv med finalt *d* stavas ofta med <dh> i *Lincopenses* Sv. index: *blindh*, *blodh*, *breedh*, *eedh*, *floodh*, *gladh*, *godh*, *grobladh*, *medh*, *modh*, *månadh*, *oblidh*, *qwedh*, *radh*, *sedh*, *sijdh*, *skedh*, *stadh*, *strijdh*, *tijdh*, *wedh*. I något fall kan även particip stavas med <dh>: *ohemnadh*, *ohördh*, *vp-tändh*, *wältradh* och *åkalladh*.

Wessén behandlar också den förändring av konsonant i final position som enligt honom inträffade i sveamålsområdet, och som han anger som förklaring till skrivningar som *huvut*, *hundrat* och *elskat* istället för *huvudh*, *hundradh* och *elskadh* (Wessén I 1965:83ff.). I Sv. index möter vi också dessa varianter i *månadh* gentemot *Aprilmånat*, *Torsmånat*, *Christmånat* och *åtskildnat*, medan Linc.lat. har *Aprilmånat*, *Christmånat*, *Jwlamånat* men också *månad* och *åtskilnad*, *åtskilnat*, *åtskilnadt*. En möjlighet när det gäller finalt *t* kan vara påverkan från tyskan (Ralph 1980).

Det regionala talspråket slår säkert igenom i skrift i ett 1600-talsspråk som saknar de nutida fasta stavningsnormerna. Konsekvens saknas dock. Troligen finns också andra faktorer som styr språkbruket än det regionala talspråket. Variabler som språkbrukarens ålder och utbildning, och andra sociala faktorer, texttyps-påverkan m.m. diskuteras inte så ofta när det gäller äldre språkbruk men bör ha spelat lika stor roll då som nu.

Vad beträffar ortografiskt mönster på 1600-talet bör man troligen räkna med såväl påverkan från regionalt talspråk som från ortografi i olika texttyper. Men i en ordbok som *Lincopensen* med flera språk involverade kan även påverkan från enskilda främmande (tyska) ord göra sig gällande.

4.12. Slutsatser om ortografi i Lincopensen

Ett studium av ortografin i *Lincopensen* leder gärna till ambitionen att fastställa Gothus inställning till hur olika svenska ljud skall stavas i olika kontexter. I inledningen till detta kapitel har konstaterats att ortografiska diskussioner kom igång först under slutet av 1600-talet. Risken att hänge sig åt anakronistiska resonemang är alltså stor. Det finns med andra ord inget som talar för att Gothus, och lika lite Grubb, skulle ha haft en genomtänkt ortografisk uppfattning. Vid tiden för *Lincopensen*s tillblivelse fanns en bok som var den mest tryckta, spridda och lästa, nämligen Bibeln. Enligt den tidens synsätt var också språket och säkert därmed också ortografin i denna bjudande eller t.o.m. av

Gud given. Det är därför naturligt att *Lincopensen* får en språklig dräkt som nära ansluter till Bibelns. Härmed faller också möjligheterna att i ortografin kunna fastställa spår efter två olika författare. Den tendens till två varianter med tydlig fördelning som finns när det gäller <ffu> och <fw> är en för svag indikation om två olika skrivarehänder och kan ha mer triviala orsaker än att det skulle röra sig om två olika författare.

Variationen inom ortografin bereder problem att ta ställning till, men under boktryckarkonstens första två århundraden var de ortografiska normerna mindre etablerade i form av explicita regler än i form av intuitiv tradition. Detta gav också utrymme för variation. Handskrifter som kommit till före slutet av 1600-talet visar också hög grad av variation i ortografin. Denna variation kunde reduceras vid ett tryckeri. Bland samtida tryckta verk är Bibeln ett exempel på mycket hög grad av homogenitet i ortografin. Som teologie lektor och biskop var Gothus säkert väl förtrogen med Bibelns ortografi och följde den utan att för den skull nödvändigtvis ha den som en medveten förebild. Han tvingades också ta ställning till ortografi i ord som saknades eller var ovanliga i Bibeln, och det kan ha skett utan medvetna lingvistiska reflexioner. Ordförrådet visar exempelvis när det gäller adverb att Gothus var väl förtrogen med olika texttyper (se kap. 7). Variationen är också utbredd över hela ordboken, även om vissa varianter kan ha övervikt i *Linc.lat.* och andra i *Sv. index*, vilket kan vara avhängigt av att svenskan säkert fokuserades under arbetet med *Sv. index*, medan översättningsprocessen var i fokus när det gällde *Linc.lat.*

Det riksspråk man möjligen kan tala om under 1500- och 1600-talen hänför sig framför allt till skriftspråket (Beckman 1895:1 och Hesselman 1904:377). I vad mån man kan urskilja dialektala inslag i ortografin, som Hesselman menar (1904:378ff.), kan vara osäkert. Ögats norm var säkert lika stark som örats. Ändå visar Gothus osäkerhet, såsom framgår av tabellerna 14 och 15.¹

¹ Wessén påtalar också regionala drag som skrivningen skulle kunna avslöja (II 1965:78).

TABELL 14. *Stavningen av hjul i Lincopensen.*

Sv. index	Linc.lat.
jwl	hiul alt. jwl
jwlewål(/sulekåp)	julewåål
jwllöte	jul i löte/juls löte alt. hiulslööt
jwleeke	hiuleeke
jwls naaf	julznaff
jwlspor	julspor
jwl på en sponewagn	—
jwlbeent	hiulbeent alt. hiwlbeent
—	hiwlskena

Stavningen av ordet *hjul* i tabell 14 kan tolkas som att Gothus avser att genomföra en uttalsenlig stavning – förutsatt att han inte differentierade uttalet av *j* och *hj*. I Sv. index har han konsekvent genomfört stavningen med *j*, medan däremot ortografin vacklar mellan *hj* och *j* i Linc.lat. När Gothus genomför stavningen med *j* genomgående, då *j*-uttal föreligger, blir alltså homofonerna *jul* och *hjul* också homografer. Sv. index saknar dock exempel som visar detta. Den mer lingvistiskt medvetne Schroderus upprätthåller distinktionen mellan *jwl*, *jwlhelg*, *jwlmånan* och *hiwl*, *hiwlbenat*, *hiwlharpa*, *hiwlrock*, *hiwlseek*, *hiwlslööt*, *hiwlsnaff*, *hiwlsparre*, *hiwlsporr*.

Andra exempel på stavning med trolig talspråkspåverkan är *gål* i *gåålstöör* i Linc.lat., som tyder på kakuminalt uttal. Även stavningarna med <ss> i *wessmanlennung*, som finns i både Sv. index och Linc.lat., bör ha talspråklig bakgrund. Hesselman (1904) påpekar språkliga likheter mellan Bibeln och *Lincopensen*, exempelvis stavningen *drope*, som *Lincopensen* har gemensam med *Variarum Rerum Vocabula*, medan Helsingius avviker (*droppe*). Är Olaus Petri författare till *Variarum Rerum Vocabula*, och har hans stavningsnorm också påverkat Bibeln, behöver likheterna i ortografi i *Variarum Rerum Vocabula* och *Lincopensen* bara ha Bibeln som gemensam nämnare (jfr Palmér 1924).

När det gäller enstaka ord med olika regional spridning kan det i enskilda fall vara så, att ännu inget gemensamt skriftspråksord etablerats, och att därför varje författare väljer sin variant.

Ordet *troll* (se tabell 15) skrivs exempelvis *trul* i alla sammansättningar och avledningar i Sv. index, medan Linc. lat. visar en vacklan mellan *trull* och *troll*.

Ortografen i *Lincopensen* tillhör således tiden före de språkligt underbyggda ortografiska diskussionerna och normerna. Ändå fanns i praktiken en norm etablerad främst i Bibeln. *Lincopensen* ortografiska variation gör sig mest gällande i det svenska språkmaterial som ingår i den latinska ordboksdelen. De enstaka svenska orden används ju här utan inbördes lexikaliskt sammanhang, vilket kan ge olika stavning vid olika tillfällen. Det kan också ha varit så att Gothus haft någon form av skrivhjälp från skolan i Linköping. Det finns alltså ingen som helst anledning att tro att alla stavningsvarianter ger information om uttal. Inom ramen för Sv. index är ortografen av naturliga skäl mer homogen. Det finns också anledning att tro att Gothus haft Linc.lat., som utgångspunkt för Sv. index. Han har då tagit fasta på det svenska ord han funnit i Linc.lat., som också korresponderat med ett centralt latinskt ord. Han har sedan efter mönster i latinlexikonet låtit stammen manifesteras i ord av olika ordklass och i olika sammansättningar i Sv. index: *bewara*, *bewarelse*, *bewaradt*, *bewarare*, *bewarerska*; *åhr*, *åhrstijdh*, *åhrligh*, *åhrligha* etc. Trots ortografiska skiljaktigheter mellan Linc.lat. och Sv. index finns det anledning att misstänka att de svenska översättningarna i Linc.lat. utgjort underlag för det svenska ordförrådet i Sv. index. Detta är den mest troliga arbetsgången, om man betänker de praktiska förutsättningarna. Av tabellerna 6–15, som i första hand redovisar ortografisk variation respektive konstans, framgår också att ett betydande antal av uppslagsorden i Sv. index återfinns i Linc.lat. Det ordmaterial som är valt för att illustrera ortografiska likheter och variation lämpar sig dock inte som underlag för en kvantifiering av överensstämmelsen mellan de båda svenska ordsamlingarnas ortografiska status, vilket inte heller är huvudsyftet med detta avsnitt.

TABELL 15. *Stavning av troll i Lincopensen.*

Sv. index	Linc.lat.
–	trulldom alt. trulldom alt. troldom
trullkonst/trulldom	trullkonst alt. trullkonst
trullkärning	trullkärningar alt. trullkärning
trulla	trulla alt. trolla
trullkarl	trullkarl
–	trullkona alt. trollkona
–	trullning
–	trullpackor
trulldom tilhörigh	–
–	trollört

Sammanfattningsvis kan man alltså konstatera, att Gothus ortografiskt ligger ganska väl i fas med sin samtid. Hans relativt sett konsekventa hållning att utelämna *i* efter *g*, *k*, och *sk* framför "främre vokal" pekar mot ett bruk som senare blir allmänt. Regional påverkan på ortografi via talspråket är det också möjligen motiverat att tala om. Dessa drag slår igenom med lite olika tydlighet i de båda undersökta ordsamlingarna. Samstämmigheten dem emellan är så tydlig att den kan anses peka på samme författare (se tabellerna 6–15), men de avvikelser som ändå finns kan tyda på att de båda ordsamlingarna utarbetats under något olika betingelser. Ordets form bör således ha varit mest fokuserad i Sv. index. Det kan slutligen konstateras, att den ortografiska informationen inte utgör tillräckligt underlag för att identifiera eventuellt två olika författares insatser i *Lincopensen*.

5. Svenska språket i Lincopensen: sammansättning

Sammansättning är en ordbildningsprincip som karaktäriserar svenskan liksom övriga germanska språk, och som både har varit och fortfarande är produktiv. I princip är möjligheterna att bilda sammansättningar obegränsade. Detta har betydelse för ordböckernas behandling av denna ordkategori. De enkelt sammansatta orden består av en förled och en efterled. Är sammansättningens betydelse utläsbar av förled och efterled skulle egentligen inte ett ord som *hustak* behöva vara med i en ordbok om orden *hus* och *tak* är representerade. Detta gäller i särskilt hög grad för exempelvis en enspråkig svensk definitionsordbok för svenskar. *Hustak* kan då ses som en genomskinlig sammansättning. Även de genomskinliga sammansättningarna kan dock behöva delas in i etablerade (lexikaliserade) sammansättningar och tillfälliga eller nybildade sammansättningar, särskilt när det gäller en ordbok som *Lincopensen*. Jag väljer därför i denna framställning att i motsats till Thorell (1981:6f) kalla såväl etablerade genomskinliga sammansättningar som icke genomskinliga (men konventionaliserade) för **lexikaliserade sammansättningar**. Denna typ av lexikografiska överväganden, som är naturliga för en modern lexikograf, har knappast *Lincopensen*'s författare gjort när han utformat Sv. index. Mitt grundläggande antagande är att Gothus valt en viss etablerad sammansättning att ingå i Sv. index, därför att den leder direkt till ett visst motsvarande latinskt ord. Apriori kan man därför anta, att sammansättningarna i Sv. index är lexikaliserade, medan sammansättningarna i Linc. lat. i större utsträckning kan vara nyskapelser.

Sammansättningarna i äldre svenska från medeltiden och framåt har knappast varit föremål för ett samlat intresse. En bidragande orsak kan säkert den vacklan mellan sär- och sammanskrivning av ord vara som bidrar till svårigheten att definiera vad som verkligen är en sammansättning. I en ordbok som *Lincopensen* får man dessutom räkna med språklig påverkan från källspråksmaterialet, som leder till att nya sammansättningar skapas i skrivande stund. I *Lincopensen*s fall kanske påverkan inte sker i så hög grad från latinet som från tyskan, som utgjort en förmedlande länk genom den tyska förlagan *Trilingve*. Det latinska ordet *Antemonium*, *nij* översätts i *Trilingve* och *Lincopensen* med ty. 'Ein Spiessglass'. *Lincopensen* ger den svenska översättningen 'Spesse glaas'. I Sv. index motsvaras detta av *spisseglas* med den latinska ekvivalenten 'Stibium'. Det latinska uppslagsordet *Stibium* motsvaras av sv. övers. 'Spissglaas' och ty. övers. 'Spiessglas'. Exemplet visar således att en sammansättning i *Lincopensen* kan ha sin direkta förebild i tyskan. Exemplet kan lätt bli många.

Om enskilda sammansättningar i *Lincopensen* skall betraktas som lexikaliserade kan alltså bli en intrikat fråga. Ett första problem är sär- och sammanskrivningen. En tänkbar praktisk utgångspunkt är att då Sv. index tillämpar sammanskrivning är ordet etablerat och därmed en lexikaliserad sammansättning enligt min definition, exempelvis som i fallet *spisseglas* ovan. *Lincopensen*s författare har genom att ta upp ordet som uppslagsord i Sv.index bedömt det som tillhörigt det svenska ordförrådet (eller också har han velat etablera det i det svenska ordförrådet). Det må sedan vara en genomskinlig sammansättning eller ej ur 1600-talsperspektiv. Hade ordet endast förelegat i formen *spesse glaass*, som i översättningen i Linc. lat., hade inte ordet eller ordgruppen med samma självklarhet bedömts som en sammansättning. Ordet *spissglaas* återfinns också som översättning i Linc.lat. Detta ord är en sammansättning, men jag anser den endast mer säkert etablerad och lexikaliserad om den också utgör uppslagsord i Sv. index. En orsak till detta är, som tidigare framgått, att svenskan i Linc.lat. står under djupare inflytande av tyskan, företrädesvis i *Trilingves* form, än svenskan i Sv. index

gör. Detta gynnar förekomsten av nyskapelser och tillfälliga bildningar, vilket också SAOB:s många förstabelägg från Linc.lat. återspeglar.

För att i någon mån jämföra svenskan i *Lincopensen* med en av denna oberoende samtida källa har jag liksom i ortografikapitlet valt att arbeta med *Quadrilingue*. De sammansättningar som återfinns såväl i *Lincopensens* båda ordsamlingar som i *Quadrilingue* bör kunna betraktas som lexikaliserade former vid mitten av 1600-talet. Sammansättningar som däremot endast finns i Linc.lat. bör också om de är sammanskrivna bedömas med försiktighet, då de kan vara tillfälliga bildningar vid översättningsprocessen. Man får inte bortse från tryckeriets roll när det gäller sär- och sammanskrivningar av sammansättningar. *Lincopensen* ger på flera ställen exempel på vad som mer eller mindre säkert kan rubriceras som tryckfel. Även särskrivning av en sammansättning kan falla under denna rubrik (se Sv. index: *fiende Land*; Linc.lat.: *fiendeland* (tabell 23); SAOB belägger ordet som sammansättning år 1534). Även en avsedd särskrivning kan naturligtvis sammanskrivas.

Ungefär en sjättedel av uppslagsorden i Sv. index utgörs av sammansättningar. Av praktiska skäl kommer jag inte att registrera alla belägg.¹ Representativa exempel från olika ordklasser kommer emellertid att återges nedan och bli föremål för analys. De sammansättningar där efterleden fungerar som huvudord brukar kallas determinativa. Dessa intar en dominerande ställning i *Lincopensen* – kanske utgör de praktiskt taget den enda typen i detta material. Under alla omständigheter utgör de determinativa sammansättningarna mitt huvudmaterial (jfr Thorell 1981:69ff.). De possessiva sammansättningarna eller de s.k. bahuvrihiorden, som egentligen utgör en speciell typ av determinativa sammansättningar, är knappast företrädda i *Lincopen-*

¹ Underlaget till tabellerna har sammanställts manuellt på grundval av maskinläsbara material. Även om fullständighet har varit ett mål, kan enstaka relevanta exempel ha fallit bort.

sen. Därav kan man naturligtvis inte sluta sig till, att de skulle saknas i 1600-talssvenskan.¹

Också de kopulativa och imperativiska sammansättningarna saknas i lincopensmaterialet. Blomnamnet *förgätmigej* finns inte i *Lincopensen* men är enligt SAOB belagt som särskrivet hos Schroderus i hans utgåva av Comenius 1639 (s. 134): *förgät mig(h) icke*, och i Rudbeck Hort. Bot. 110 år 1685 som *förgät mig inte(t)*. Ordet får väl betraktas som ett översättningslån från tyskan, och kanske kan dröjsmålet med sammanskrivningen (först på 1800-talet enligt SAOB) tyda på brist på förebilder i svenskan. Särskrivning av senare sammanskrivna sammansättningar är som sagt inget ovanligt fenomen i äldre svenska och kan vid analysen bidra till osäkerhet om lexikaliseringsgraden.

Lincopensen uppvisar alltså i princip endast determinativa sammansättningar. Dessa domineras av dem med såväl substantivisk förled som substantivisk efterled (Söderbergh 1967 och Malmgren 1994). Redovisningen nedan gäller formell grammatisk struktur och fogeform hos de determinativa sammansättningarna.²

Syftet med att undersöka sammansättningarna i *Lincopensen* är naturligtvis inordnat under avhandlingens övergripande mål men avser också att ge en mer allmän språkhistorisk inblick i 1600-talssvenskan. Det praktiska syftet med Sv. index kan ha bidragit till att ordtypen är proportionellt sett mer dominerande i Sv. index än i Linc.lat. Det semantiskt preciserade ordet kommer i uppslagsordsposition i en sammansättning – och därmed i motsvarande ställning som grundmorfemet i latinska ekvivalenta avledningar – på ett annat sätt än när en omskrivning av be-

¹ SAOB har *gråben* med första belägg hos Dahlstierna 1697: "Bredvid ormen tassade en varg, ett stort magert gråben", och *blåklocka* hos Franckenius 1659. Båda orden tycks dock ha haft en regional förankring. Växtnamnet *blodrot* finns belagt hos Lindh (1675) och Bromelius (1694). *Lincopensen* upptar inte dessa ord, vare sig i Sv. index eller Linc.lat., men har t.ex. *blodört* 'pentaphyllon' i Sv. index och som sv. övers. i Linc.lat.: 'blodzört/femfingersgräs', ty. övers. 'Fünffingers kraut'.

² Sammansättningarna kan klassificeras på olika sätt, som framgår av t.ex. Tamm (1900), Wessén (II 1965), Söderbergh (1967), Telemann (1972), Thorell (1981), Liljestrand (1993) och Malmgren (1994).

tydelsen tillämpas, vilket ofta sker för svenskans del i Linc.lat. Det är egentligen i fogens form som de tydligaste språkliga skillnaderna mellan de båda svenska ordsamlingarna i *Lincopensen* realiseras. Detta är också orsaken till att förhållandevis stor plats ägnas åt den.

5.1. Den grammatiska strukturen

Det är brukligt att dela in sammansättningarna efter efterledens ordklass. I denna framställning behandlas endast huvudordklasserna substantiv, adjektiv och verb. Sv. index är huvudkälla men kompletteras med ord ur Linc.lat. och *Quadrilingue* för jämförelse. Syftet med jämförelserna mellan orden i de båda ordsamlingarna Linc.lat. och *Quadrilingue* är emellertid olika. I jämförelsen med Linc.lat. är lemmaöverensstämmelse av intresse för att fastställa sannolikt beroende mellan ordsamlingarna. Jämförelsen med *Quadrilingue* syftar i stället till att konstatera vilka ord som finns i en samtida oberoende källa. Ord som saknas i Sv. index men ingår i övriga ordsamlingar dokumenteras, om än inte absolut systematiskt. Ortografisk variation fokuseras inte i detta kapitel. När det gäller ordbelägg i Linc.lat. dokumenteras därför inte ortografisk variation.

5.1.1. Substantiv

Substantiv som efterled komponeras i huvudsak med substantiv som förled, såsom i *bäfwergäll* (L)¹, men även inledande verb och adjektiv finns belagda: *siungekonst* respektive *dödkött*. *Quadrilingue* har också dessa tre sammansättningstyper: *brwd-gumme*, *byggemästare* och *dödkött*. Sammansatta substantiv med adjektiv som förled är inte speciellt frekventa i mitt material:

¹ Belägg i Linc. lat. markeras med L och belägg i *Quadrilingue* med Q. Om ortografin i L och Q avviker från den som tillämpas i Sv. index markeras inte detta särskilt i min framställning i detta avsnitt.

bråådöd, dödkött, siukestufwa (L) är några exempel, och i *Quadrilingue* finns likaså *bråådödh, dödkött* och *siwkstughu*. Även verb som förled är sällsynta, men följande kan registreras: *byggemästare* (L), *byggekonst* (L), och *siungekonst*. I *Quadrilingve* är exemplen få utöver det anförda *byggemästare* (se tabell 28) och därför är det svårt att dra några slutsatser när det gäller Schroderus bruk. Sv. index och Linc.lat. visar ett likartat mönster med dominerande antal belägg för substantiv som förled.

Bland de substantiv som utgör efterled finns vissa speciellt produktiva. Några av dem är avledningar som *-dragare, -dömme, -makare, -mästare, -samling, -siuka* och *-slagare*. De flesta är dock grundord: *-dagh, -gång, -gård, -huus, -konst, -lagh, -land, -man, -månad, -slagh, -steen, -trää* och *-ört*.

5.1.2. Adjektiv

De sammansatta adjektiven är betydligt färre än substantiven. Till denna kategori räknar jag även de sammansatta participen. Vissa adverb ingår också. En motivering till att föra participen till adjektiven finns i avsnitt 7.2.1.6 där jag hänvisar bl.a. till Thorell (1981:122) och Malmgren (1984). Inom gruppen adjektiv kan förutom participtypen också andra tydliga underkategorier urskiljas, såsom färgbenämningar och adjektiv med t.ex. *-full, -lijk, -löös, -rijk, -siuk* och *-wijs* som efterled (jfr Hellberg 1988). Dessa efterleder är mycket produktiva men har kvar så mycket av sin grundbetydelse att de knappast kan räknas som avledningssändelser (se tabell 16). Sammansättningarna med *-wijs* återfinns oftast i prepositionsfraser med adverbetydelse men kan också fungera som självständiga adjektiv.

Sv. index har en jämförelsevis stor grupp ord sammansatta med *-full, -lijk, -löös, -rijk, -sjuk* och *-wijs* (se tabell 16). Vid en jämförelse av motsvarande ords representation i Linc.lat. och *Quadrilingue* visar sig sammansättningarna med *-löös, -rijk* och *-sjuk* bäst representerade i Linc.lat. och *Quadrilingue*. Sammansättningarna med *-lijk* saknar belägg i de jämförda ordmaterialen, men det är också en ganska liten grupp. De sneda fördelningarna

kan ha att göra med att sammansättningarna på *-lööös*, *-riijk* och *-sjuk* är lexikaliserade i högre utsträckning än de med *-full*, *-liijk* och *-wijs*. När de latinska ekvivalenterna till dessa sammansättningar utgör uppslagsord i Linc.lat. översätts de ofta till en svensk fras (se tabell 17). Denna omskrivning kan i sin tur gå tillbaka på den tyska föriagan *Trilingve*. Det finns för övrigt stora likheter mellan de svenska och tyska översättningarna i Linc.lat. Rent funktionellt kan man jämföra detta sätt att bilda adjektiv med avledningar, och för *Lincopensens* del med omskrivning med *tilhörig* (se kap. 7). I både en sammansättning av typen *sniöfull* och en omskrivningen med *tilhörig* som *sniö tilhörig* kommer det semantiskt tunga ledet i första position, vilket lämpar sig väl i ett lexikon som Sv. index, som troligen är avsett för aktivt bruk.

TABELL 16. *De sammansatta adjektiven och adverbena i Sv. index med -full, -liijk, -lööös, -riijk, -siuk och -wijs som efterled. L markerar förekomst också i Linc.lat. och Q markerar förekomst också i Quadrilingue. (Ortografisk variation mellan ordsamlingarna markeras ej.).*

<i>-liijk</i>	<i>-riijk</i>	<i>-siuk</i>
armliijk	blodriijk (L)	kloreeffsiuk
berggröttliijk(t)	dygderiijk (L,Q)	lungosiuk (L)
bladliijk(t)	fiskeriijk (L)	maghesiuk (L,Q)
bogaliijk	gunstriijk (L)	mieltesiuk (L)
bölioliijk	hiordriijk	månadesiuk(L)
hinna liijk	konstriijk (L)	podagelsiuk
knijfliijk	ordriijk (L)	qwinnosiuk (L)
marmor liijk	peningariijk (L,Q)	skiefwesiuk
myrten liijk	sinnriijk (L)	somnsiuk (L,Q)
	vllriijk	watnsiuk (L,Q)
<i>-full</i>	<i>-wijs</i>	<i>-lööös</i>
afwundzfull (Q)	(på) bondewijs (L)	arfwelööös (L,Q)
beekfull	brädewijs	blodlööös (L,Q)
belätefull	(i) böliowij	endelööös
bergsklippefull	(i) capitelzwijs (L)	faderlööös (L)
bladefull	cirkelwijs (L)	fiederlööös (L)
blemmefull (Q)	(på) comedewijs	krafftlööös (Q)
blyfull	delewijs	lemmelööös (L)
boldefull	(i) dropewij	machtlööös (Q)
böliefull (L)	(på) fiellewijs	sinnlööös (L)

boskapsfull	(på) galrewijs	tandelöös (L,Q)
daggfull	gångarewiji	wapenlöös (L)
dyngiofull	(i) hornewijs	wärielöös (L)
dyntefull	hörnewijs	ährelöös (L)
ergefull	korswiji (Q)	örelöös (L)
etterblemmeffull	(på) kämpewijs	
fröfull	(i) ledewijs	
gallefull	näsewiji (L,Q)	
kljifull	orättwiji (L,Q)	
kopperfull	(i) rootewij	
kornfull	rättwiji (L,Q)	
kritefull	(i) springewij	
kådafull	(i) styckewijs (L)	
körtzlefull	swermewijs	
köttfull (L,Q)	(i) teelningewijs	
lastefull (L)	trådewiji	
ledefull	(i) vddewijs	
maalfull	(i) wiggewijs	
matkefull (L)		
misstankefull (L,Q)		
molnfull		
myrofull		
nådefull (L,Q)		
nåfwerfull		
oliofull (L)		
ondskefull (Q)		
palmfull		
regnfull		
rökfull		
rööfull		
skamfull (L)		
slaghfull		
sniöfull		
watnådrofull		
watnfull (L)		
wijnbladhfull		
wärtefull		
wäderfull (L,Q)		
ådrofull (L)		
ådrokällefull		
äplefull		

När det gäller efterleden *-full* motsvaras denna i Linc.lat. av omskrivning med *full medh*. *Blemmeffull* blir då 'full med etterblemmer', ty. övers. 'blatterig/vol blatteren'; *blyfull* motsvaras av 'full medh bly', ty. övers. 'vol bley' etc. Ur nusvensk synvinkel är sammansättningarna med *-full* inte omöjliga, men de har knappast heller karaktären av ledig idiomatisk svenska. I vardagligt språk ter sig kanske en omskrivning med *full med* naturligare. Hur Gothus samtida på 1600-talet bedömde *Lincopen-*

sens sammansättningar med *-full* undandrar sig naturligtvis vår bedömning.

TABELL 17. *Avledning*ar på *-lijk* med *latinska* och *tyska* *ekvivalenter* i Lincopensen.

Sv. index: sv.	Sv. index: lat.	Linc.lat.: lat.	Linc.lat.: sv	Linc.lat.: ty.
armlijk	brachiatus	brachiatus	thet som är lijkt en arm	das weit vmb sich greiff
bergrottlijk	sandarachinus	sandarachinus	som hafwer sådan färg ¹	dass die farb wie Mennig hat
bladlijk	foliaceus	foliaceus	lijkt blad/löffachtig/aff löff gjord	bletterächtig/dem bletteren gleich
bölioliijk	undulatus	undulatus	som hafwer såsom böljor på sigh/såsom kamlat	wie schambloten kleid
bogaliijk	arcuatus	arcuatus	krokot/bögd	gewolbet/gekrümmet/gebogen gekümmet wie ein Boge
		arquatus	bögd/krokt	
hinnaliijk	membranaceus	membranaceus	lijkt wid pärma	Bermen gleich
knijfliijk	cultellatus	cultellatus	thet som är lijkt en knijff eller skarpt som en knijff	das scharff ist wie ein messer
	cultratus	cultratus	giord som en knijff	—
marmor lijk	marmorosus	marmorosus	lijkt wid Marmorsteen/hårt som Marmor/fult med Marmor	das ein Marmelstein gestalt hat oder vol Marmelstein Von Marmel gemacht
	marmoreus	marmoreus	aff Marmor giord/som länder til Marmorsteen	
myrten lijk	myrtuosus	myrtuosus	liika som Myrten trää	Myrten gleich

¹ Står under *Sandarachatus*, *a*, *um* med sv. övers. 'Rosgåll/eller Bergråd/ eller Mönja förmengd'.

Efterlederna *-löö*s och *-siuk* finns belagda med jämförbar frekvens och i motsvarande exempel i Sv. index och Linc.lat. Latinordboken har genomfört en översättning med *-lös*: *arfflöös*, *fjäderlöös*, *tannelöö*s, *wapnlöö*s och *örelös*. Endast den tyska översättningen 'wehrlos' finns här som eventuellt mönster för svenskan. När det gäller efterledet *-siuk* uppger Linc.lat. adjektivet till det som kan ses som någon form av erkänd sjukdom. Ofta förekommer sammansättningen med *-siuka* parallellt: *watnsiuk* (Sv. index) – *watnsiuka* (L); *månadesiuk* (Sv. index) – *månesiuka* (Q).

Färgbeteckningar är ett område som omfattar ett flertal olika sammansatta adjektiv. Att ett latinskt färgadjektiv genererar en svensk och tysk översättning där grundfärgens nyans behöver beskrivas mer exakt är kanske naturligt. Men flera av beteckningarna återfinns också i Sv. index och *Quadrilingue* (se tabell 18). Detta kan tyda på att sammansättningarna rent av var lexikaliserade. Bibelspråket med sina många färgbeteckningar kan eventuellt också vara ett föredöme. Anmärkningsvärt är dock att en så stor del av SAOB:s belägg på färgbeteckningar härrör från ordböcker.

Exempel på andra sammansatta adjektiv är: *axlebredh* (L), *blodhgirig* (L), *bredbladig*, *eldmechtigh*, *flijns kallot*, *nackestyff*, *tummebreed*, *watnsichtigh* (L), *wapnstark* och *åhrsgammel* (L). Exempel på particip eller participliknande efterled är: *askafärgat* (L), *baarfotat*, *blindfödder*, *bredfotat* (L), *eldfotadt*, *fampntaghen*, *pantsatt*, *skefwelbenat*, *skepbruten* (L), *steenlagd* (L), *swrögd* (L), *watnblandat* (L), *ödelagd*, *ögnafägnad* och *ögneflytande*.

Även bland de sammansatta adjektiven dominerar substantiven som förled. Undantag utgör *blach* och *bleek* samt färgbeteckningar i färgsammansättningar (*brun* i *brungol*) samt de adjektiviska förlederna *baar-*, *blind-*, *bred-*, och *öde-*.

Verb som förled till ett adjektiv saknas principiellt i *Lincopen*, men möjligen kan *köpgirigh* hänföras till denna kategori. Sammansättningen är dock troligen bildad till substantivet *köp* och betyder således 'girig på köp' snarare än 'girig att köpa'.

TABELL 18. *Jämförelse mellan färgbeteckningarna i Lincopensen och Quadrilingue samt beläggtid i SAOB (före = före Lincopensen, 1640 = i Lincopensen, senare = efter Lincopensen; (1639) = hos Schrod-erus).*

Sv. index	Linc.lat.	Quadrilingue	SAOB
askafärgat	askoferghot	askfärgatt	före
berggrött	berghrödh	–	före
berggrön	berggrön	berggrönt	före
–	berggol	berggohlt	1640
–	bergzinner	–	–
blackrödh	–	–	1640
–	bleekröd	–	1640
bleekgol	bleekgol	–	senare
blyhwitt	blywit/blyhwijt	–	–
–	–	blyfärgat	före
brungol	–	–	före
fiolbrun	fiolbrun	fiolbrun	–
miölkhwijt	miölkhwijt	miölkchwijt	(1639)
purpurfärgigh	purpurfärgat	–	före
–	–	purpurröd	före
saffrangol	saffrangål	saffrangool	före

5.1.3. Verb

Kategorin sammansatta verb är här liten, bl.a. beroende på att gruppen partikelverb behandlas separat efter prefixavledningarna. Hur stor kategorin sammansatta verb var under 1600-talet ger inte *Lincopensen* svar på. Den har dock påtagligt utvidgats under utvecklingen fram till dagens svenska. Ture Johannisson (1954) ger en allsidig belysning av såväl sammansatta verb som partikelverb. Bl.a. konstaterar han att verbtypen är en inhemsk företeelse och knappast har förebilder i tyskan. Bildningsätt och stilistiska valörer tas upp men behandlas inte i min framställning (se också Åkermalm 1955). Johannisson tar upp flera modeller för produktiviteten. Klart är dock att redan fornsvenskan hade sammansatta verb med substantivisk förled som *halshugga* och *korsfästa*. Flera av *Lincopensens* ord hör hit: *bielkeläggia*, *fampntagha*, *halshugga*, *korsfästa*, *naghelfara*, *pantsättia* och

wijnbärga. Men även adjektivförled finns: *hwijtmera*, *hwijtlima*, *hwitfärga* och *ödeläggia*. Till dessa kommer *hoopaläggia*. I Johannissons uppsats (1954:166 eller 1964:27) påpekas att perfektparticipen kan tjäna som utgångspunkt för det sammansatta verbet men också för ett verbalsubstantiv. Som exempel ges *vapenvunnen* som underlag för *vapenvinna*. Man skulle alltså kunna tänka sig att gruppen sammansatta verb ännu under 1600-talets första hälft var relativt begränsad, men att det bl.a. i de anförda perfektparticipen ligger ett embryo till utvecklingen. En annan inkörsport är särskrivna översättningar till latinska ord. I Linc.lat. förekommer t.ex. såväl *göra wååt* som *wåtgöra*. Den senare så vanliga retrograda ordbildningen har jag dock inte hittat många exempel på i *Lincopensen*.

TABELL 19. Översikt över sammansatta verb i Sv. index och deras representation i Linc.lat och Quadrilingue.

Sv. index	Linc.lat.	Quadrilingue
baakdanta	bakdanta	baakdanta
—	baaktala	baaktaala
bielkeläggia	—	—
botnläggia	—	—
brädeslå	—	—
bönhöra	bönhöra	bönhöra
fampntagha	fampntagha	fampntaga
halshugga	halshugga	halshugga
hoopaläggia	—	—
hwijtmera	hwijtmeera	—
hwijtfärga	—	—
korsfästa	korssfästa	korsfästa
naghelfara	—	nagelfara
pantsättia	pantsättia	pantsättia
—	wåldföra	—
—	—	wåldtaga
—	wååtgöra/göra wååå	—
wijnbärga	—	—
—	åderlåta	—
—	åderslå	—
ödeläggia	ödeläggia	ödeläggia

5.1.4. Sammanfattande synpunkter

De sammansatta orden är trots sin begränsade mängd ett betydelsefullt inslag i *Lincopensen*. Runt en sjättedel av uppslagsorden i Sv. index kan räknas till denna grupp. Att kvantifiera gruppen i Linc.lat. bjuder dock på svårigheter, inte minst därför att ordgrupper och omskrivningar används i Linc.lat. i hög utsträckning som översättning till latinska uppslagsord. Endast där en särskrivning i Linc.lat. motsvaras av en sammanskrivning i Sv. index betraktar jag den (eller snarare båda) som en lexikaliserad sammansättning.

En annan svårighet är gränsdragningen mot avledningar. Att avgöra när en efterled tappat så mycket av sin självständiga betydelse att den bör betraktas som ett avledningssuffix är ofta svårt. Icke förty är gruppen determinativa sammansättningar i Sv. index värd att uppmärksamma. Många av sammansättningarna i Sv. index, ca 60%, återfinns i Linc.lat. Samstämmigheten är emellertid olika hög mellan olika typer av sammansättningar, som framgår av tabellerna. Detta kan indikera att vissa typer av sammansättningar är mer lexikaliserade i svenskan vid denna tid än andra. Men det är samtidigt troligt att sammansättningen som ordbildningsmöjlighet är så väl etablerad att den är ett gott hjälpmedel för att skapa svenska ekvivalenter till semantiskt komplexa latinska uppslagsord, som exempelvis färgbeteckningarna. Detta medför också att sammansättningen kan utgöra bas när olika ordklasser bildas med avledningssuffix efter latinskt mönster.

En jämförelse av förekomsten av sammansatta ord i de båda ordsamlingarna med svenskt inslag i *Lincopensen* visar som sagt på ganska god överensstämmelse. Det är troligt att de svenska sammansatta ord som utgör uppslagsord i Sv. index och alltså följs av latinska ekvivalenter i varierande hög grad är vanliga i svenskan. Den kategori av sammansättningar som saknar motsvarighet i Linc.lat., eftersom den svenska översättningen där mer har karaktären av betydelsebeskrivning, kan i enstaka fall vara en nyskapelse av Gothus men kan lika gärna vara en mindre vanlig sammansättning, exempelvis de få fall som *SAOB* anger som

förstabelägg. Min utgångspunkt är i båda fallen att Gothus anser sammansättningen vara etablerad. En jämförelse av sammansättningarnas genomsnittliga fördelning över de tre ordsamlingarna (baserad på tabellerna 18–20, 23–25 och 27–29) visar också att samstämmigheten mellan Sv. index och *Quadrilingue* är något större än mellan Linc.lat. och *Quadrilingue*. Detta skulle kunna tyda på att sammansättningarna i Sv. index i högre grad än sammansättningarna i Linc.lat. är etablerade och lexikaliserade.

5.2. Fogens form

Fogens realisation har under tidernas lopp varierat i olika sammansättningar. Inte minst har olika egenskaper hos det ord som utgjort förled spelat roll för fogens utformning. Fogarnas form kan i princip delas in i två typer, dels de s.k. stamfogarna, som saknar foglelement, dels de fogar som har ett fogmorfem av något slag. Enligt Thorell (1981:35) är s.k. stamkomposita äldst, medan s.k. kasskomposita uppstått ur ordgrupper som smält samman.

I sammansättningar med substantiv som förled kan fogens form liksom idag variera. Stamkomposita som *bäfwergäll* (L), *bardskärare*, *blodhund* (L) och *brudgumme* (L) förekommer. *Quadrilingue* har också denna typ: *barngråt* och *brunngräffuare*. Men även morfologiskt mer komplexa former återfinns i *Lincopensen* med förleden intakt, t.ex. *källareswen* (L) och *bakarehws*, där man även kan tänka sig reduktion av förledens derivationsändelse, såsom två av exemplen i *Quadrilingue* visar: *källarswen*, *bagarstughu*. *Quadrilingue* har dock också den längre formen *bagarehws*.

Ytterligare en frekvent typ av fog är den som formellt sammanfaller med genitivändelsen (antingen i singularis eller pluralis) hos i princip enstaviga maskulina och neutrala ord: *bååtzhaka* (L), *bååtzman* (L), *barnsnödh*; *barnaaföderska* (L), *barnagrååt* (L) och *barnaschola*(L); i *Quadrilingue* finns: *båtzhaka*, *båtzman* och *foghlfänge*. En given förled kan variera när det gäller fogens form: *brunsgräffware* men *brunnrör* (L); *dagzrand* men

dagejemning, dödesång (L), dödebår (L), dödegraff men dözdagh (L); dryckekäiril (L) men dryckesbroder (L); foglafångiare, foglahuus (L), foglaboo, foglakrafwe, foglasnara men foglefengie, foglelim (L), foglebuur (L); hundetunga (L) men hundaflugha (L) och hundastierna. I *Quadrilingue* finns också denna variation men i mindre utsträckning. En jämförelse mellan formerna i Sv. index, Linc.lat. och *Quadrilingue* visar en variation i fråga om fogens form, som knappast bara återspeglar uttal och eventuella regionala uttalsvarianter utan snarare är ett utslag av ett bruk, säkerligen både i tal och skrift, som ännu inte konsoliderats i ett enhetligt standardspråk.

I dagens svenska är det huvudsakligen stamfogar och fogar med *s* som är produktiva. Övriga foglelement kan, i den mån de inte är lexikaliserade, antingen vara dialektalt betingade eller ge ordet en speciell stil. I vissa fall kan också foglelementet vara betydelsebärande.

Hur olika fogar uppfattades i 1600-talssvenskan har vi veterligen inga samtida uttalanden om. Mitt syfte med detta avsnitt är därför att undersöka fogens realisation i *Lincopensens* två olika svenska ordsamlingar och jämföra dem med sammansättningsfogarna i *Quadrilingue*.

I det förra avsnittet låg det nära till hands att dela in ordmaterialet efter sammansättningarnas efterled, som bl.a. är avgörande för den ordklass sammansättningen hör till. I detta avsnitt, som tar upp de ingående ordens relation till varandra, blir det naturligt att fokusera förleden. I varje enskilt fall är det då inte lika självklart vilken ordklass förleden skall föras till. Reduktioner och uteslutningar av framför allt ändelsevokaler leder ibland till osäkerhet. Förledens längd kommer i detta avsnitt att utgöra indelningsgrund.¹ Som nämnts ovan visar sig antalet stavelser i simplexförleden ha betydelse för fogens utformning. En indelning sker därför i enkla enstaviga, enkla två- och flerstaviga samt

¹ Thorell (1981:35) uppger också andra faktorer som styr valet av fogform, såsom böjningstyp, avledningssuffix, ljudförhållanden, tydlighetskrav, stilmnivå och dialektalt inflytande. De flesta av dessa är svåra att ta ställning till i ett historiskt ordboksmaterial. Jag inriktar mig därför på förledens längd som i viss mån också inkluderar avledningssuffix och böjningstyp.

sammansatta förled. Därefter fokuseras de enskilda fogarna och vad som karaktäriserar de olika ordklasserna i denna position.

5.2.1. Enstaviga förled

De enstaviga förlederna utgörs till sin huvuddel av substantiv, men även adjektiv förekommer. I princip kan också enstaviga verb på vokal räknas hit, men *Lincopensen* har inga exempel på denna typ, som i nusvenskan företräds av *gåstol*, *Boverket* etc. Exempelen på enstaviga adjektiv i tabell 20 ger vid handen att dessa får stamfog¹ i *Lincopensen*; undantag är *golesott*, och *siukestufwa*.

TABELL 20. *Enstaviga adjektiv som förled i Sv. index under jämförelse med Linc.lat och Quadrilingue.*

Sv. index	Linc.lat.	Quadrilingue
baarfotat	barfotat	—
blackrödh	—	—
bleekgol	bleekgol	—
bredfotat	bredfotat	bredfotat
bredbladig	—	(breedbladugh)
brunflok	—	—
brungol	—	—
bråådöd	—	brådödh
dödkött	döökiöt	dödkött
frijherre	—	frijherre
frijmodigh	frijmodigh	frijmodig
frijmodigheet	frijmodigheet	frijmodigheet
frijmodigt	frijmodigt	(frijmodeligen)
frijwillie	—	—
frijwilligh	frijwilligh	(frijwilliog)
frijwilliga	—	(frijwilligt)
godwilligh	godwilligh	godwillig
godwilligheet	godwilligheet	goodwilligheet
godwilligha	—	(godwilligheet)
golesott	—	goalsoot
gråboo	gråbo	gråbo
gråhårig	—	—
gråhårigheet	—	—

¹ Då fogmorfem saknas väljer jag beteckningen stamfog analogt med beteckningen stamkomposita hos Thorell (1981:35). Andra möjliga beteckningar är ren fog eller Ø-fog.

gråskymlot	—	—
halffdeel	(halff deelen aff itt ting)	—
halffdödh	halffdöd	halffdödh
halffsijden	—	halffsijden
hårdnackat	hårdnackat	(hårdnackott)
hårdnackeligha	hårdnackeliga	—
helbregda	helbregda	helbregda
hwijtmera	hwijtmeera	—
hwijtmeradt	hwijtmeerat	—
hwijtmerning	hwijtmering	—
hwijtmerare	—	—
hwijtlim	—	—
hwijtlima	hwijtlimma	hwijtlijma
hwijtlimadt	hwijtlimmat	hwijtlijmat
hwijtfärgha	hwijtferggha	—
hwijtlöök	hwijtlöök	hwijtlöök
höghliudande	högliudande	—
högmodigh	—	höghmodigh
högmod	högmodh	höghmodh
högmodeligha	högmodeligha	—
kleenmodigh	klenmodigh	klenmodig
kleenmodigheet	klenmodigheet	klenmodigheet
kleentrogen	klentrogen	kleentrogen
klentroo	—	—
kortwilligh	kortwillig	kortwillig
kortwilligheet	—	kortwilligheet
kortbyssa	—	kortbyssa
lättfärdigh	lättfärdigh	lättfärdig
lättfärdigheet	lättfärdigheet	lättfärdigheet
lättfärdeligen	lättfärdeligen	—
långfotadt	långfotadt	—
långlijfwat	långlijfwat	långlijffwat
långwarachtigh	långwarachtigh	longwarachtig
långwarachtigheet	—	—
långmodigh	långmodigh	longmodig
långmodigheet	långmodigheet	longmodigheet
nyfijken	—	nyfijken
nymånad	nymånad	(nymåna)
räddhoghe	räddhoga	—
rättwijs	rättwijss	rättwijs
rättwijsheet	rättwijsheet	rettwijsheet
rättferdigh	rättferdigh	rättfärdig
rättferdigheet	rättferdigheet	rettfärdigheet
rödhfärgha	rödhfärgha	rödfärğa
siukestufwa	siukestufwa	siwkstughu
smådräng	smådräng	smådräng
swrdeeg	swrdeeg	swrdegh
swrögd	—	surögdh
tiockgörelse	—	—
tunngiord	tunngiord	—
tunngörelse	—	—
tunkaka	—	—

De enstaviga adjektiven saknar i princip fogmorfem. Den kategori ord som uppvisar störst variation när det gäller fogar är emellertid substantiven. Morfologiskt utgörs huvudgruppen av ursprungligen starka substantiv, som sinsemellan visar olika flexion. Men också ursprungligen svaga substantiv visar tydlig variation i fogen. Kasuskomposita som uppkommit ur en frekvent ordgrupp bör i de flesta fall ha innehållit ett relationsmarkerande morfem, åtminstone så länge som svenskan var ett någorlunda utpräglat flekterande språk. I takt med att kasusböjningens ställning försvagades, förändrades också fogen i sammansättningarna.

Ett studium av sammansättningsfogar tenderar att även i en synkron beskrivning få ett diakront perspektiv. Detta gäller inte minst för en beskrivning av svenskans utformning i *Lincopensen*, eftersom språket vid mitten av 1600-talet ännu i viss utsträckning har kvar betydligt mer av äldre morfologi än i dag.¹ Vi finner därför varierande former sida vid sida utan att få information om grunderna för fördelningen. I orsakerna till formvariationen ligger troligtvis generationsskillnader, geografiska skillnader, sociala skillnader och eventuellt också andra skillnader. Inte minst betydelsefulla är säkert de stilskillnader som föreligger och som utvecklats i olika kontexter. Stor roll kan exempelvis bibelspråket ha spelat. Kanske bör man också räkna med författarens idiosynkrasier och inflytande från källspråken.² Med andra ord går inte enhetliga regler för fogens realisering i sammansatta ord i *Lincopensen* att formulera.

En undersökning av enstaviga förleder som etablerar fler än tre sammansättningar visar på variation i fogen såväl inom varje enskild förled som mellan olika förleder, som framgår av tabell 21.

¹ En rent synkron beskrivning av fogen i sammansättningar framställs emellertid i *NFO* 4:XVII och 90, där fogmorfemen listas efter textuell och lexikal frekvens.

² Med källspråk avser jag naturligtvis latinets, som direkt översatts. Men mest aktuell här är egentligen tyskan, som genom att vara huvudspråk i *Trilingue* också utövat rollen av källspråk för *Lincopensens* författare.

TABELL 21. *Jämförelse av sammansättningsfogen i sammansättningar med enstaviga substantiv som första led i Sv. index, Linc.lat. och Quadrilingue.*

Förled	Sv. index: Antal belägg	Linc.lat.: Antal belägg (varav även i Sv. index inom parentes)	Quadrilingue: Antal belägg (varav även i Sv. index inom parentes)
(Fogens form: stamfog markerad med Ø, s/z-fog, e-fog, a- och u-fog)			
ARM-	6 6Ø	10 (5) 7Ø, 3e	9 (3) 9Ø
BARN-	14 1Ø, 1s, 12a	14 (8) 1Ø, 3e, 10a	13 (6) 5Ø, 8e
BEN-	5 5Ø	8 (2) 8Ø	7 (2) 7Ø
BERG-	7 3Ø, 4s	6(4) 3Ø, 3z	7 (2) 4Ø, 1s, 2z
BLOD-	16 14Ø, 2z	11 (9) 9Ø, 2z	14 (7) 13Ø, 1z
BLY-	7 7Ø	8 (6) 8Ø	3 (1) 3Ø
BOOK-	11 9Ø, 2e	7 (3) 4Ø, 3e	16 (7) 15Ø, 1e
DAG-	7 3Ø, 3z, 1e	6 (2) 1Ø, 1z, 4a	8 (3) 2Ø, 2z, 3e, 1a
DÖD-	6 2z, 4e	11 (5) 4Ø, 3z, 4e	10 (4) 9Ø, 1e
DÖR-	9 9e	5 (5) 4e, 1a	8 (5) 7e, 1a
ELD	10 10Ø	7 (3) 6Ø, 1z	9 (3) 6Ø, 3z
FISK-	5 5e	20 (4) 17e, 3a	6 (2) 4Ø, 1e, 1(i)a
FÄ-	6 6Ø	4 (3) 4Ø	5 (3) 5Ø
GOR-	4 4Ø	5 (3) 5Ø	4 (3) 4Ø
GET-	4 4e	7 (2) 7a	4 (2) 4e
GLAASS-	4 4Ø	5 (3) 5Ø	3 (2) 3Ø
HÄST-	5 5e	10 (1) 1Ø, 3a, 6e	9 (1) 6Ø, 3e
HALS-	8 8Ø	20 (7) 20Ø	10 (4) 10Ø
HÄND-	11 10Ø, 1a	7 (7) 6Ø, 1a	7 (7) 7Ø
HÅÅR-	6 6Ø	12 (2) 12Ø	12 (1) 12Ø
HUND-	4 2e, 2a	13 (4) 1Ø, 1z, 1e, 10a	3 (3) 3e

HWS-	9	7 (5)	16 (5)
	9Ø	7Ø	16Ø
JERN-	7	14 (5)	12 (2)
	7Ø	14Ø	12Ø
JWL-	6	7 (6)	8 (5)
	4Ø, 1e, 1s	4Ø, 1e, 1s, 1z	5Ø, 3s
KORN-	11	9 (4)	11 (2)
	11Ø	9Ø	11Ø
KORS-	9	7 (5)	6 (4)
	9Ø	7Ø	6Ø
KRIJG-	9	4 (4)	19 (4)
	9s	1s, 3z	19z
LAG-	7	6 (5)	14 (4)
	7Ø	6Ø	14Ø
LAND-	9	8 (5)	21 (6)
	5Ø, 4z	3Ø, 1s, 4z	8Ø, 13z
LIJK-	7	6 (3)	10 (3)
	7Ø	6Ø	10Ø
LIUS-	4	4 (3)	3 (1)
	1Ø, 3e	4e	2Ø, 1e
MAN-	6	7 (2)	16 (5)
	6Ø	5Ø, 2s	11Ø, 4s, 1a
MJÖLK-	5	4 (4)	5 (2)
	2Ø, 3e	1Ø, 3e	4Ø, 1e
MUR-	8	5 (4)	2 (2)
	7Ø, 1e	2Ø, 3e	10Ø, 1e
NATT-	5	6 (1)	11 (2)
	5Ø	3Ø, 3e	10Ø, 1e
NÖT-	5	4 (1)	5 (2)
	5e	1e, 3a	4Ø, 1e
ORD-	6	3 (3)	5 (1)
	5Ø, 1e	3Ø	4Ø, 1e
ORM-	4	7 (0)	7 (1)
	4e	2Ø, 2e, 3a	6Ø, 1e
PLOGH-	4	6 (4)	3 (2)
	4Ø	6Ø	3Ø
RÅD-	10	12 (9)	12 (6)
	10Ø	11Ø, 1z	11Ø, 1z
REGN-	5	6 (3)	6 (3)
	5Ø	6Ø	6Ø
SKEP-	6	4 (4)	11 (4)
	2Ø, 4s	2Ø, 2s	2Ø, 9s
SKO-	5	6 (3)	2 (1)
	5Ø	6Ø	2Ø
STEEN-	5	31(5)	29 (3)
	5Ø	31Ø	29Ø
WATN-	20	41 (14)	27 (5)
	20Ø	41Ø	2Ø, 25u
WIJN-	15	23 (11)	22 (6)
	15Ø	23Ø	22Ø
ÅHR-	5	4 (3)	7 (4)
	1e 4s	4s	7s

TABELL 22. *Jämförelse av fogarna i samtliga ord i tabell 21 med procentuell fördelning av fogens form i respektive ordsamling.*

	Sv. index	Linc.lat.	Quadrilingue
Antal olika ord i resp. ordsamling	347	437	457
Antal ord gemensamma med Sv. index	347 (100%)	204 (59%)	138 (40%)
Antal fogar:			
stamfog (Ø)	(247) 71%	(303) 69%	(326) 71%
e-fog	(51) 15%	(58) 13%	(37) 8%
[s-fog	(23) 7%	(11) 3%	(24) 5%]
[z-fog	(11) 3%	(20) 5%	(41) 9%]
s/z-fog	(34) 10%	(31) 7%	(65) 14%
a-fog	(15) 4%	(45) 10%	(4) 0,9%
u-fog	— —	(25) 5% ¹	

Av tabell 22 framgår att stamfogarna dominerar i samtliga ord-samlingar (69–71%). I *Lincopensen* utgör *e*-fogarna 13–15% medan *Quadrilingue* endast har 8%. Wessén (II 1965:78) förklarar detta med Gothus östgötska ursprung. Antalet *s/z*-fogar är relativt stort även i *Lincopensen* (Sv. index 10% och Linc.lat. 7%), medan *Quadrilingue* har något fler (14%). *A*-fogarna har drygt dubbelt så stor täckning i Linc.lat. (10%) jämfört med Sv. index (4%), vilket kan tyda på en medveten strävan från Gothus att undvika dem. De är endast knutna till förlederna *barn-*, *hand-* och *hund-* i Sv. index, medan Linc.lat. också har dem i *dag-*, *dör-*, *fisk-*, *get-*, *häst-*, *hand-* och *orm-*. I *Quadrilingue* finns endast orden: *dagakarl*, *döraträ*, *fiskiafänge* och *mannaminne*, som på grund av bibelspråket ännu inte riktigt mist sin gångbarhet. I *Quadrilingue* finns dessutom *u*-fogar, men endast i förleden *watu-*. Denna fog saknas helt i *Lincopensen* i motsvarande ord. Det är möjligt att stamfogen utgör ett neutralt uttrycksätt

¹ Denna form, som finns i t.ex. *vattuskräck* och *vattumannen*, har enligt Hellquist ([1948] 1970) bildats på annat sätt än *watn*.

liksom *s/z*-fogen, medan *e-*, *a-* och möjligen *u-*fogarna medför regional eller stilistisk markering, i den mån de inte är lexikaliserade i speciella ord.

En jämförelse mellan Sv. index och Linc.lat. å ena sidan gentemot *Quadrilingue* å den andra visar också på större lexikalisk överensstämmelse inom *Lincopensen* (62%) än mellan Sv. index och *Quadrilingue* (38%) och mellan Linc.lat. och *Quadrilingue* (37%). Det är naturligt att latinlexikonets ordförråd på något sätt varit utgångspunkt för Sv. index. Den relativt goda överensstämmelsen mellan *Lincopensen* och *Quadrilingue* kan ha sin förklaring i att någon form av basordförråd av mer generell typ oftast finns etablerat i de flesta ordsamlingar. En jämförelse av procentalen i tabell 22 visar också, att sammansättningsfogarna i Sv. index stämmer något bättre överens med fogarna i *Quadrilingve* än med dem i Linc.lat. Det gäller framför allt stamfogar, *s/z*-fogar och *a*-fogar. Möjligen visar detta att sammansättningarna i Sv. index är bättre etablerade i den samtida 1600-talssvenskan än de i Linc.lat.

Det högre antalet sammansättningar i Linc.lat. och *Quadrilingve* jämfört med Sv. index bör, för Linc.lat.:s del, i första hand vara betingat av att latinordboken omfattar fler uppslagsord. När det gäller *Quadrilingue* har vi mycket liten kännedom om hur ordförrådet är etablerat, och eftersom det inte är inrättat som en ordinär ordbok kan antalet ord vara något svårbestämbart. Andelen sammansättningar som återfinns i samtliga tre ordsamlingar är dock betydligt lägre (103) än antalet sammansättningar i *Lincopensen* (569). Detta kan tyda på att flera är nybildade och alla inte är lexikaliserade.

5.2.2. Två- och flerstaviga förled

De två- och flerstaviga förlederna kan delas in i tvåstaviga maskuliner, företrädesvis som *båge*, tvåstaviga femininer, som *gata*, och tvåstaviga neutrer, som *hjärta*, *öga*, *öra* och *äpple*. Dessutom finns substantiv avledda med *-are*, förleder med verb

och två- eller flerstaviga adjektiv.¹ Av dessa granskas i detta avsnitt fogen i de gamla *n*-stammarna, *are*-avledda förleder² samt verb.

Tvåstaviga maskuliner

De tvåstaviga maskulinerna utgörs i regel av gamla s.k. *an*-stammar eller *nd*-stammar. Deras utmärkande drag var att de slutade på *e* i nominativ och *a* i oblika kasus singularis samt genitiv pluralis. Denna kategori av substantiv tappar idag ofta vokalen i sammansättningsfogen: *pojkgäng*, *bågskytte* och *spadtag*, men har i vissa fall ett bevarat *e*: *grevetitel* och *tankearbete*. Ofta används idag en fogform med *e* eller *a* i högtidligare och ålderdomligare stil: *gosselynne* (men *gosskör*), *herreklass* (men *herrcykel*), *herdaminne* (men *herdefolk*; Thorell 1981:36). Detta ligger väl i linje med den vokal som ofta är bevarad i motsvarande ord under 1600-talet.

Det är tydligt att fogevokalerna ännu på *Lincopensens* tid dominerar i denna typ av ord. Bara i några enstaka fall saknas vokal i fogen, det som senare har blivit normalfallet, som i *oxöra* och *mulkorgh*. *Quadrilingue* har något fler exempel på detta. I en övervägande del av fallen är fogvokalen dock *e*. Egentligen är det bara *fångahuus* som helt igenom alla ordsamlingarna har fogvokalen *a*. Eventuellt är detta ett äldre ord som stelnat i den oblika formen, på väg att ersättas av *fängelse*, som också finns med som alternativ i alla ordsamlingarna. *E*-vokalen skulle i så fall likaväl som att betraktas som en nominativform eller som en götamålsform i *Lincopensen* kunna ses som en försvagad kasusändelse på väg mot ett \emptyset -morfem och därmed en stamfog.

¹ I vissa fall har ord i dessa kategorier vandrat mellan kategorierna, ofta regionalt betingat som i *schole/schola*. *Lincopensen* har också *åsne/åsna* men skiljer där mellan maskulint och feminint djur. I de fall det enkla ordet ges i Sv. index är det utgångspunkt för min kategorisering. Senare inlånade ord som i *Lincopensen* slutar på *-e* förs också till denna kategori, som också kan beskrivas som substantiv som slutar på *e*.

² För att begränsa materialet väljer jag ut *are*-avledda förled som visar variation mellan bevarat och icke bevarat *e* i fogen.

TABELL 23. *Exempel på sammansatta substantiv med tvåstavig förled (företrädesvis gamla maskuliner) i Lincopensen under jämförelse med Quadrilingue.*

Sv. index	Linc.lat.	Quadrilingue
andedrächt	andadregt/andedräkt	andedrächt
—	—	andehohl
—	anderöök	—
backört	backört	—
—	—	backbränna
baggesöta	baggesöta	baggesöta
—	baggekött	—
bielkelagh	bielkalag/bielkelagh	—
—	—	boghemakare
bogesäck	—	—
bogesträng	bogesträng	—
bogeskytter	bogaskyttor	bogheskytte
—	—	boghelijna
bondewärck	bondewärk	—
bondebygd	—	bondebygd
bondeby	bondaby/bondeby	bondeby
—	—	bondefolck
—	—	bondeheman
—	—	bondhustru
—	bondahyddä	—
—	bondawijs	—
drakört	drakört	—
dropfall	—	—
droprum	droprum	—
dropijs	dropijs	droppijs
—	—	droppstelle
dåreroop	dåreroop	—
fiende Land ¹	fiendeland	—
—	fursteständ	—
fångahuus	fångahws	fångahws
floteförare	—	—
hagheck	hageeke	—
herdestaff	heerdestaaf	herdestaff
—	—	herdekoyia
—	herdahyddä	—
—	herdakläder	—
herredagh	herredagh	herredagh
herrewälde	herrawälde	—
—	—	herredöme
—	—	härregårdh
—	—	herremöte
hiernhwarff	—	hiernehwarffs
hiernesköäl	—	hiernskäl

¹ Trots sårskrivningen i Sv. index betraktar jag alltså ordet som lexikaliserad sammansättning.

–	hiernehinna	hiernhinna
mieltesiuca	mieltesiuca	–
mieltekrydder	mieltekrydde	–
–	–	mieltegräs
mulekorghe	mulkorge	mulkorgh
–	–	mwlebeta
–	–	mwlhörningh
–	–	mulkläma
niuretalgh	–	–
niuresiuca	niuresiuca	–
oxalegg	oxalegg	oxalägg
–	oxastall	–
oxedrijffware	oxedrijffuare	oxedrijffware
oxetunga	oxetunga	oxetunga
–	oxeögha	–
oxöra	–	–
pennehuus	pennehws/pennahws	pennehws
penneknijff	–	penneknijff
rootelagh	rootelagh	–
rootebroder	rootebroder/rotesälle	–
–	–	rootmästare
scholebroder	scholebroder	–
scholegäll	–	scholegäld
scholemästare	scholemästare	scholemästare
–	–	scholepoicke
–	–	scholeregent
–	–	scholestughu
sparrelagh	–	sparrelaag
timmesteen	timmesteen	tijmsteen
törneskogh	törneskogh	–
–	törnebuske	törnebuska
–	törnedunge	–
–	törnegadd	–
yxebärare	yxebärare	–
yxelägge	–	–
ännespan	ännespann	ännespann
–	–	ännedook
åsnewachtare	åsnewacktare	–
åsnaliudh	–	–
–	–	åsnedrjffware
–	–	åsneqwarn

Tvästaviga femininer

De tvåstaviga femininerna visar upp en brokig utveckling med resultat i nusvenskan som *flicknamn*, *oljefärg*, *furumöbler* och *hälsokost* (Thorell 1981:36). I *Lincopensens* 1600-talssvenska dominerar tvåstaviga förleder, d.v.s. vokalen i sammansättningsfogen är bevarad. Gränsdragningen mellan gamla svaga masku-

liner och femininer är inte självklar i 1600-talssvenskan. Regionala skillnader har gjort sig gällande och ett etablerat standardspråk finns ännu inte. Jag väljer att följa Gothus kategorisering i sådana fall där han avviker mot det gamla bruket. I fallet *åsna* har Gothus såväl *åsne* som *åsna* med uppdelning efter naturligt genus. Jag väljer dock att behandla ordet på ett ställe, och det är i tabell 23.

TABELL 24. *Översikt över sammansättningar med tvåstaviga förleder, företrädesvis gamla femininer, i Lincopensen under jämförelse med Quadrilingue.*

Sv. index	Linc.lat.	Quadrilingue
ankehws	ankehws	ankehws
–	ankestall	–
askeblåsare	–	–
–	askegörelse	–
bönekaka	–	–
bönematk	bönematk	–
bönemiöl	bönemiöl	–
böneskaal	–	–
böliebrytare	–	–
citreslagare	–	–
drufwogräs	drufwogräs	–
–	drufwestielke	–
–	–	druffwematk
–	–	druffwemost
–	–	druffwemoos
dufwovnge	–	–
dufwobo	dufweboo	duffweboo
dufwowachtare	–	–
–	dufwehws	duffwehws
–	duffuefoot	–
–	dufwebwr	–
–	dufwekragha	–
–	duwagräas	–
dynggehögh	dynggehögh	dynggehögh
dyngepulss	dyngepuls/dyngiopuls	dyngepuss
dyngiebrunn	–	–
dyngiolass	–	–
dyngepööl	dyngepööl	–
–	dyngiokilta	–
–	–	dyngegreep
enkestand	enkiestand	–
flaskemakare	–	–
–	flaskedragare	–
–	–	flaskfodher
flughasmäll	–	–

–	–	flughusmella/flughsmella
flughoqwast	–	flughuqwast
–	flugeflekt	–
–	flugukrut	–
foroman	–	–
furoträå	furträ	furoträ
färjekarl	färgekarl	färiekarl
–	färgelön	–
–	färjestadh	färiestadh
–	–	färiepeningar
gatarennare	–	–
–	–	gattumunn
–	–	gatuboodh
hoorejaghare	horejägare	horejägare
hooreförare	horeförare	–
hoorewård	horewård	–
hoorewårdinna	horewårdinna	–
hoorehws	horehuus	hoorehws
hoorekrogh	–	horekroogh
hoorekrogherij	horekrogerij	–
–	horedasare	–
–	horekrogare	horekrögare
–	horekrogerska	–
hwijlodagh	hwijlodagh	–
–	–	hwijlosängh
kannagrepe	kannagrepe	–
kannebrädd	–	–
–	kannobladh	–
kistemakare	–	kistemakare
–	kistewaktare	–
klockestapel	–	–
klockekläpp	klockekläpp	–
–	klockoblomme/klocke- blommor	–
–	–	klockegiutare
–	–	klockegräs
–	–	–
kootespeel	–	–
kryddekrämm	kryddekräm	–
–	–	kryddkrämmerij
kryddesäng	kryddesäng	kryddesäng
kryddebyssa	kryddebyssa	kryddebyssa
–	kryddegård	kryddegård
–	kryddekrämmare	kryddekrämmare
–	kryddeqwast	kryddeqwast
–	kryddesäliare	–
–	–	–
kyrkieordning	–	–
kyrkiegård	kyrkegård	kyrckegårdh
kyrkieherde	kyrkioherde	–
–	–	–
kyrkietiuf	kyrkietiuf	kyrkeherre
kyrkietiufnadt	kyrkietiufnad	kyrkietiuff
–	–	kyrkietiuffnat
–	–	kyrckebrwk
–	–	kyrkedöör
–	–	kyrkegåffwa
–	–	kyrckekamb

—	kyrckiomessa	kyrckemessa
—	—	kyrckerään
—	—	kyrcketienare
—	kyrckiowigning	kyrckewigningh
—	—	kyrkewärd
—	—	kyrkherberge
—	—	kyrkstool
källekrok	källekrook	—
lampebärare	—	—
—	lampewecke	—
lungört	lungoört/lungört	—
lungemoos	lungomoos/lungamoos	—
lungesott	lungasoot/lungsott	lungsoott
—	lungaböld	—
luteslagherska	—	—
lyckönskning	lyckönskning	lyckönskning
messehake	—	—
messesärk	—	—
—	messekläde	—
myrestack	myrestak	myrstack
näseborä	näseborä	näsebohra
näseduuk	näsedwk	näsedwk
—	näseblod	—
—	näsehäär	näshår
pärlekrämmare	—	—
pärlelaad	pärlelaad (eller strönicke- bindel som Pijgor pryda sitt Hufwud med)	perleladh
pärlestickare	perlestickare	perlestickare
—	perleört	—
—	pärlesnöre	—
—	—	perlebandh
pannekaka	—	pannekaku
pijpelekar	pijpelekar	—
pottemakare	pottemakare	pottemakare
pukeslagare	—	pwkslagare
qwinnolusta	—	qwinnelusta
qwinnoskämmare	qwinnoskämmare	—
—	qwinnoskändare	—
—	qwinnoprydat	qwinneprydat
—	qwinnohufwa	—
—	—	qwinnekappa
—	—	qwinnemiölek
—	—	qwinnkiortel
rentemästare	rentemestare	räntemästare
rofweland	rofweland	—
rofwekåäl	rofwekåäl	—
—	—	roofgåäl
—	—	rooffskaal
—	—	roffblad
—	—	roffdegen
—	—	roffoghel
—	—	roffkyja
salwabysa	—	—
—	salwekremmare	—

sijdesting	sijdostiung	sijdostyng
—	—	sijdoreff
skorpebrödh	skorpebröd	—
stufwesälle	—	stughuselle
—	—	stughugafwel
sulekäpp	—	—
taskegräs	—	taskegräs
trummeslagare	trummeslagare	trumslagare
tunnesprund	—	—
tunnebindare	tunnebindare	tunnebindare
tungespene	tungespene	tungspena
—	tungomåål	tungemål
—	—	tungelöös
—	—	tunghäffta
ådrslag	ådroslag	åderslag
ådrojern	ådrojern	—
ådreklälla	ådreklälla	—
—	—	ådreswulst
åhretull	—	—
åhreblad	—	åreblad
—	åredrag	—
—	—	åretag
åskiebleck	åskeblek	—
—	åskeblekan	—
—	åskeslag	åskieslag
åskioslag	—	—
åskiodundrande	—	—
åhrewördigheet	—	—
åhregraff	—	—
åhreskänck	—	åhreskänck
åhretitel	åhretitel	—
åhreskrifft	åhreskrifft	—
åhregirigheet	åhregirugheet	åhregijrigheet
åhrelösheet	åhrelösheet	åhrelösheet
—	åhrebewijsare	—
—	åhregåfwa	—
—	åhrenampn	—
—	åhrewördning	åhrewördning
—	—	åhrefögätare
—	—	åhresamheet
—	—	åhreskändare

En genomgång av sammansättningar med förled bestående av ursprungligen tvåstavigt feminint substantiv uppvisar olika fogar. Möjligen kan de också sägas representera olika steg i en förändringsprocess. Utgångspunkten för sammansättningen är den relation orden står i till varandra, och den markeras med en kasusform. Man skulle alltså kunna tänka sig fogvokalerna *u*, *o* och *a* under stadiet efter särskrivningsfasen. I vissa fall har Gothus denna vokal kvar. I nästa fas skulle vokalen ha genomgått en försvagning till *e*. Detta skulle vara en parallell till den

försvagning som sker med infinitiver i förledsposition (se tabell 28). Den försvagade infinitiven som förled kan i vissa fall också ha utgjort en modell eller påverkande faktor. Det är inte heller alldeles osannolikt att *e*-formen varit frekvent i talspråket. Den dominerar i mitt skriftspråksmaterial från 1600-talet. I latinlexikonets svenska översättning illustreras mångfalden tydligt av exempelvis *askafärgat*, *askoferghot* och *askefärgat*, och *Quadrilingve* bidrar med *askfärgatt*, den form som finns i nusvenskan.

Ett studium av dessa former ger rimligen en inblick i 1600-talssvenskan, ett språk där en mångfald av former lever sida vid sida, åtminstone i skrift. Endast med hjälp av senare tiders facit anar man utvecklingsriktningen. Ordboken ger inte heller i detta fall vare sig stilnyckel eller uppgifter om regional fördelning, om nu sådan reflekteras i ordmaterialet.

Den form av sammansättningsfog som idag är produktiv är stamfog. I den mån nybildningar sker med fogvokal kanske det sker efter gammalt mönster. Sammansättningsfog som saknar markering är dock sporadiskt företrädd i mitt material, möjligen med viss övervikt i *Quadrilingue*, vars författare kan vara ett tjugotal år yngre än *Lincopensens* författare, som tidigare nämnts.

Tvåstaviga neutrer

Förleder som består av tvåstaviga neutrer kan delas in i två kategorier: de som ursprungligen har stark böjning och de som har svag. Den ursprungligen starka kategorin kännetecknas av att *s* (eller *z*) läggs till i genitiv singularis, och detta slår också i vissa fall igenom i sammansättningsfogen: *arbetzfolck*, *arbetzqwinna* och *embetzbroder*. Latinordboken har i de fall som har *arbete* som förled sammansättningar och särskrivning: *arbetes diwr*, *arbetes gula* (*resig häst/arbetes gula/wärkhäst*), *arbetes karl*, *arbetes qwinna*; *arbetesfolk*, *arbeteslöhn*; jfr *embetsman*. Också *Quadrilingue* har former som *arbetzkarl* och *arbetszman*. Förutom *s/z* i sammansättningsfogen finns också *e*. I Sv. index möter vi *brädespeel*, *brädeslå*, *gilleordning* och *hwetemiöl*; i Linc.lat. *brädebotn*, *brädeslåå*, *brädespeel* och *hwetemiöl*. I *Quadri-*

lingve ser det något annorlunda ut: *brädspell* men *hwetemiöl*. Den i *Quadrilingue* företrädda vokallösa fogen är knappast representerad i *Lincopensen*.

När det gäller neutrala *an*-stammar är beläggen med *öra* och *hjärta* ganska få jämfört med beläggen med *öga*. En jämförelse mellan de aktuella orden i Sv. index, Linc.lat. och *Quadrilingue* i tabell 25 visar viss variation när det gäller sammansättningsfogen.

TABELL 25. *Sammansättningar med neutrala tvåstaviga substantiv (gamla n-stammar) i förledsposition i Lincopensen under jämförelse med Quadrilingue.*

Sv. index	Linc.lat.	Quadrilingue
hiertekorn	hiertakorn/ hiertekorn	hiertekorn
hiertehinna	—	—
—	hiertasprång	hiertsprång
hiertewee	hiertawee	hiertanswee
—	—	hiertansfrögd
—	—	hiertanssorg
—	—	hiertelagh
—	—	hiertestyrcio
—	—	hiertewerck
ögnalok	ögnelock	—
ögnableek	ögnableek	öghnebleek
ögnewråå	ögnawråå/ögnewrå	ögnewrå
ögnesteen	öghnesteen	öghnesteen
ögnafägnad	—	—
ögneglaas	ögneglass	—
ögnebrun	ögnebrun	ögnebryn
ögneläkiare	—	—
ögneläkiedom	ögne läkedom	—
ögneflytande	ögneflytande	—
ögneroode	—	—
ögnasiuka	ögnesiuka/ ögnasiuka eller swulnat som sätter sigh på thet hwijta i öghat	ögnesiwka
ögnetröst	ögnetröst	ögnetröst
ögnewatn	—	ögnewatn
ögnewee	—	—
ögnehinna	—	—
ögnewijta	—	—
ögnehåår	ögnehåår	ögnehåår
—	ögneglantz	—
—	ögne salffua	—
—	—	öгна teckelse

-	-	ögnedråpp
-	-	ögnelåat
-	-	ögnewärma
örnegodt	örnegott	örnegåt
örnering	örnering	-
örneskeed	örneskeed/ örnaskedh	-
-	-	öhresleef
örnesprång	örnesprång	-
-	örnetaslare	örnetasslare
-	örnatimp/ örnetimp	-
-	örnatipp	öhrnetipp
-	örneprydelse	-
-	-	öhreperla
-	-	öhresusande
-	-	öhrfijl
-	-	öhrhänge

När det gäller kategorin gamla neutrer, verkar vokalfogen med *e* eller *a* stå starkare i *Lincopensen* än i *Quadrilingue*, som dessutom har exempel på stamfog: *hiertsprång*, *ögonskenligh* och *ögonskenliga*, *öhrhenge* och *öhrfijl*, som ligger i linje med utvecklingen.

Fogens form hos de svaga substantiven

De tvåstaviga substantiven med *n*-avledning kom att regionalt utvecklas olika och kom också att behålla den gamla kasusböjningen längre än de starka substantiven, vilket kan ha påverkat fogens form.

En jämförelse av fogens form i de tvåstaviga substantiven visar på en hög procentandel med *e*-fog, som fördelar sig ganska jämt över de tre ordsamlingarna och de tre förledstyperna (se tabell 26). *E*-fogen är dessutom mer frekvent hos de feminina substantiven, där den inte ingår i den gamla flexionen. De rena fogarna är också något färre i denna kategori jämfört med de maskulina orden. Detta skulle kunna tyda på att man fortfarande på 1600-talet har en känsla för att de ingående substantiven är tvåstaviga. Den kategori som först tappar sin andra vokal vid sammansättning är möjligen de maskulina orden. De feminina med mer

pregnanta böjningsändelser får senare ren fog, och många ord i denna grupp lexikaliseras med tvåstavig förled. Det är också i denna kategori som *u*-fogen finns bevarad.

TABELL 26. Översikt över fogen hos sammansatta substantiv med tvåstaviga substantiv (företrädesvis gamla *n*-stammar) som förled.

Ordkategori	Sv. index: antal belägg av fogens form i absolut och relativ frekvens	Linc.lat.: (belägg som åter- finns inom parentes också i Sv. index)	Quadrilingue: (belägg som åter- finns inom parentes också i Sv. index)
maskuliner	48 8Ø, 37e, 3a 17%Ø, 77%e, 6%a	53 (35=66%) ¹ 6Ø, 34e, 13a 11%Ø, 64%e, 25%a	47 (18=38%) 11Ø, 34e, 2a 23%Ø, 72%e, 4%
feminina	96 2Ø, 76e, 14o, 4a 2%Ø, 80%e, 13%o, 4%a	106 (56=53%) 4Ø, 76e, 21o, 1u, 4a 4%Ø, 72%e, 20%o, 1%u, 4%a	95 (40=42%) 21Ø, 64e, 4o, 6u 22%Ø, 67%e 4%o, 6%u
neutrala	25 21e, 4a 85%e, 15%a	29 (16=55%) 20e, 9a 69%e, 31%a	28 (11=39%) 3Ø, 21e, 1a 11%Ø, 75%e, 4%a

Avledningar med *-are* som förled

De *are*-avledda förlederna utgörs dels av personbetecknande, dels av föremålsbetecknande avledningar. Idag faller vokalen normalt i sammansättningar, men vokalen finns kvar i vissa fall. Så har exempelvis södra Sverige ofta bevarat *e*-vokalen, som i *Dragarelaget* (i Malmö). På 1600-talet var vokalbortfallet inte helt genomfört utan var snarare i vardande, som framgår av tabell 27.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att *Lincopensen* har fler *are*-avledningar med bevarat *e* i sammansättningsfogen än *Quadrilingue* har. Detta ligger i linje med vad som tidigare framkommit om fogarna i materialet. *Quadrilingue* tycks ligga något

¹ Siffran inom parentes anger för Linc.lat. och *Quadrilingue* överensstämmelsen med Sv. index.

längre framme i utvecklingen än *Lincopensen*. Orsakerna kan vara många, ålderskillnaden hos ordboksförfattarna har tidigare nämnts bland möjligheterna. Förvisso kan regionala faktorer också ha spelat in. Götamålsområdet är ju känt för att i högre grad än många andra dialektområden bevara fogvokal (Wessén II 1965:78).

TABELL 27. *Jämförelse av sammansättningar med are-avledning som förled i Lincopensen och Quadri-lingue.*

Sv. index	Linc.lat.	Quadri-lingue
altarekläde	—	altarklädhe
ankertogh	anckertogh	anckartogh
ankarmästare	—	—
ankartrotz	ankarträtz	ankarträss
—	apotekarbyssa/ apotekarebyssa	—
bakarehws	—	bagarehws
—	bakarekonst	—
—	bakarewerk	—
—	—	bagarbodh
—	—	bagarstughu
dragharekall	—	—
—	dragarekanna	dragarkanna
fächtarekonst	—	fächtarekonst
—	—	fächtareplatz
—	—	fechtarschola
—	—	fechtarschöld
—	—	fechtemästare
fiskiareböcker	—	—
—	fiskiarebååt	—
—	—	fiskiaregarn
—	—	fiskiaremaia
gångarewjs	—	—
jagharespiut	—	—
jagharegarn	—	—
kamaredräng	—	—
—	kammarpotta	—
—	—	kammardwk
—	—	kammarjunckare
klippare bodh ¹	klipparebodh	—
källareswen	källareswen/källarswen	källarswen
källarehals	kellerhals	—

¹ Betraktas trots särskrivningen i Sv. index som en sammansättning. SAOB ger också detta ord som förstabelägg från Linc.lat.

—	—	källarmaal
kämparekonst	—	—
löpareplatz	löpareplatz	—
—	löparebahn	—
målarekonst	målarekonst	—
målarefärgha	målare färğa	målarfärğa
mästerskap	—	—
—	mästerkock	—
—	—	mestarstykke
mortarestötel	—	—
ridderspore	—	riddarsporra
ridderskap	—	—
—	ridderstånd	riddarståndet
röfwareplatz	—	—
—	röffuareskep	röffwareskepp
—	—	röffwarkula
walkarekonst	walkarekonst	—

Verbala förleder eller infinitivförleder

En förhållandevis enhetlig grupp med tvåstaviga förleder är de verbala förlederna med försvagad infinitivform, som oftast ger *e-fog*. I vissa fall kan möjligen diskuteras om förlederna skall betraktas som verb eller substantiv.

Påfallande inom denna grupp är att Sv. index genomgående har *e-fog*, där *e* får ses som en försvagad infinitivändelse. Överensstämmelsen mellan de svenska ordens representation i Sv. index och Linc.lat. motsvarar det vi sett tidigare, d.v.s. ca 60% av indexets ord återfinns i Linc.lat. Vad gäller *e-fogen* råder en påfallande samstämmighet ordsamlingarna emellan. Ett avsteg från *e-fog* i *Quadrilingue* är *träsiuka*, andra är *gödboskap* och *slachtmånan*. I det sista fallet kan naturligtvis förledens ordklassstillhörighet diskuteras. Nusvenskan har dock fler fall av stamfog än vad 1600-talssvenskan verkar ha haft, och materialet visar möjligen på en begynnande förändring mot stamfog.

TABELL 28. *Verbala förled i Lincopensen under jämförelse med Quadrilingue.*

Sv. index	Linc. lat.	Qudrilingue
ammeföl ¹	ammeföl	—
baketrogh	baketrogh	baketrogh
brännesiuka	brännesiuka	—
brännemärke	brännemärke	brännemärke
byggemästare	byggemästare	byggemästare
byggekost	byggekost	—
dijeföl	(dijekalff)	—
döpesteen	—	—
fächteplatz	(fächtebaan)	—
färghekonst	—	—
färghehuus	—	—
gödestall	gödestall	—
gödeboskap	—	gödeboskap
hostekrydde	—	—
kämpespeel	kämpespeel	—
klagegråt	klagegråt	klagegråt
läkekonst	läkekonst	—
läremästare	läremästare	läremästare
läsemästare	—	läsemästare
metekrook	metekrook	metekrook
packelakan	—	—
plågeandar	plågeandar	—
prustekrydder	prustekrydde	prustkrydde
räknekonst	—	—
rännebahn	rännebahn	rennebana
rännesteen	—	rennesteen
resekrijgh	—	—
resebook	resebook	—
siungekonst	—	—
skenkekanna	—	—
slachtemånad	—	slachtmånan
smådeord	smådeordh	—
snultegäst	snultegäst	—
stekepanna	stekepanna	stekepanna
stekespeet	stekespeet	stekespeet
sträckebank	sträckebank	streckebänck
swarfwejärn	—	—
tällieyxe	—	—
tränsiuka	träsiuka	träsiwka
walkeqwarn	walkeqwarn	—
ympeqwist	ympeqwist	—

¹ Ordet återfinns som förstabelägg i *SAOB* under substantivet *amma*.

5.2.3. Sammansättningar med sammansatta förled

Sammansättningar med sammansatt förled är påfallande begränsade till sitt antal både i *Lincopensen* och *Quadrilingue*. Ord med denna konstruktion anses sparsamt använda i talspråket (Wennerberg 1962) och kanske i allmänspråket överhuvudtaget. Troligtvis är behovet av nyskapelse av denna typ störst inom fackspråken.¹ Allt eftersom svenskt fackspråk vuxit fram har säkert denna ordtyp utvecklats. *Lincopensens* exempel på sammansättningar med sammansatt förled är av den karaktären att sammansättningen är så väl lexikaliserad att ordet kan ge ett första intryck av enkel sammansättning.

TABELL 29. *Sammansatta förled i Lincopensen och Quadrilingue.*

Sv. index	Linc.lat.	Quadrilingue
armborstemakare	—	—
—	badstuffuekläde/ badstuffwukläde	—
badstufwoskörte	—	—
badstufwologhe	badstufwulage	—
badstufwopengar	—	—
gästabodzbiudare	—	—
jungfrwbälte	—	—
jungfrwdom	jungfrwdom	jungfrwdom
pijlträduge	—	—
trägårdzmästare	trägårdzmästare	trägårdzmästare
tunkakabakare	—	—
watnådrofull	—	—
wijnträskogh	—	—
wjngårdzman	wjngårdzman	wjngårdzman

De flesta orden i tabell 29 är belagda i Sv. index, och de båda andra ordsamlingarna bjuder inte på många fler ord med andra förleder än dem Sv. index har. Ord som *trägårdzmästare* och

¹ Under 1600-talet dominerade latinet i facktexterna, och först under 1700-talet började olika former av svenskt fackspråk utvecklas (Gunnarsson 1988, 1991a och 1991b). Det är ju inte omöjligt att inflytelserika ordböcker, som exempelvis *Lincopensen*, haft betydelse för sammansättningarnas utveckling i svenskan.

wijngårdzman är gemensamma för de tre ordsamlingarna och har troligen hämtats från bibelöversättningen. Därmed bör de också ha ingått i ett aktivt svenskt 1600-talsordförråd. Möjligen är det dock så att exempelvis sammansättningarna med *badstufwa* kan ha karaktären av lexikonprodukter (se kap. 8). Flera exempel visar också att Sv. index föredrar en sammansättning i fall där Linc.lat. gör en omskrivning, ibland påverkad av den tyska översättningen av latinet i förlagan.

En viss variation i sättet att markera fogar kan noteras. De tvåstaviga orden utom *kaka* får oblik böjningsform, medan *s/z*-fog och stamfog är vanlig bland de övriga. Dock saknas den numera ganska vanliga *e*-fogen i det undersökta urvalet (jfr Malmgren 1993). Materialets begränsningar tillåter inte mer vittgående slutsatser. Intressant vore att undersöka konstruktionssättet i denna sammansättningskategori sådant det framstår i 1600-talstexter generellt och därefter jämföra resultatet med 1700- och 1800-talstexter, och då inte minst med de framväxande fackspråkstexterna. Gunnarsson (1988, 1991a, 1991b) och Wennerberg (1962) har arbetat med fackspråk respektive sammansatta förleder, men ingen av dem tycks särskilt ha observerat sammansättningar med sammansatt förled i samband med ett begynnande fackspråksbruk.

5.2.4. Slutsatser om fogens form

Sammansättningsfogen visar under 1600-talet – liksom också senare – en skiftande och till synes regellös representation. Flera faktorer tycks emellertid ha betydelse för fogens utseende. Ordets etymologi spelar in men också ordets stil eller stilen i den eller de texttyper ordet oftast brukas i. Ord som framför allt har sin hemvist i bibelspråket kan vara lexikaliserade i en äldre böjningsform som gärna medför en högre stil. Dessutom kan språkbrukarens härkomst spela stor roll. Wessén (II 1965:78) konstaterar exempelvis att fogvokaler är frekventa i *Lincopensen* och ser orsaken i Gothus östgötska ursprung. Vidare kan fogens realisationsform vara betydelsebärande, som i nusvenskans *åratat*

och årtal. Samma förled kan emellertid till synes utan orsak uppträda med olika fogform: *askafärgat* (Sv. index och Linc.lat.) – *askofergot* (Linc.lat.) – *askeblåsare* (Sv. index); *lungasoot*, *lungasiwker*, *lungamoos* (Linc.lat.) – *lungosiuk* (Sv. index och Linc.lat.), *lungomoos* (Linc.lat.) – *lungemoos* (Sv. index) – *lungsiuke* (Linc.lat.), *lungsott* (Sv. index och Linc.lat.).

Generellt sett dominerar stamfogar och *e*-fogar i materialet. Av tabell 21 framgår att de enstaviga substantivförleden i alla tre ordsamlingarna prioriterar stamfog (69–71%). Därefter följer vid samma typ av förled en förkärlek för *e*-fogar (13–15%) i *Lincopensen* (jfr *Quadrilingue* 8%), medan *s*-fogen dominerar i *Quadrilingue* (14%). Linc.lat. har 7% och Sv. index 10% *s*-fogar. *A*-fogar i denna typ av material har tydlig övervikt i Linc.lat. En annan kategori bland förlederna som renodlar stamfog är enstaviga adjektiv.

E-fogarna dominerar däremot bland två- och flerstaviga förleder i såväl *Lincopensen* som *Quadrilingue*. Bland de substantiviska förlederna finns dock en större andel stamfogar bland gamla maskulina ord än bland feminina och neutrala substantiv i *Lincopensen*, något som kan hänga samman med Gothus regionala förankring. Det är också anmärkningsvärt att Linc.lat. visar en egen profil när det gäller fogen genom att i större utsträckning än de båda övriga ordsamlingarna använda *a* och *o* som fogvokal. Detta kan hänga samman med en lägre normaliseringsambition i denna del av ordboken. I övrigt bör man vara försiktig med generella tolkningar av procentsiffrorna. Flera belägg med en förled som uppvisar individuell avvikelse kan ge vilseledande utslag i form av hög procentandel. En jämförelse med ett urval uppslagsord i *SAOB* visar dock att den variation i fogen som mitt material vittnar om överensstämmer väl med de samtida beläggen från andra källor i *SAOB*.

Förleder med *are*-avledningar uppvisar en vacklande representation av *e*. *Lincopensen* har en tendens att i högre grad bevara *e*-fogen än *Quadrilingue*. När det gäller de verbala förlederna visar också *Lincopensen* fler bevarade *e*-fogar än *Quadrilingue*. Materialet är dock väl begränsat för att dra generella slutsatser av. En jämförelse med *SAOB* visar att förleder som exempelvis

bagare- och *riddare-* har en varierad fog, med övervikt för stamfog. Även som titlar tenderar dessa ord att tappa sitt finala *e*.

Lincopensens fogar avspeglar ett språk som långtifrån reglerats i detalj, vilket ger möjligheter till individuella preferanser av exempelvis regional karaktär. Den större överensstämmelsen mellan Sv. index och *Quadrilingue* jämfört med Linc. lat. kan tyda på att Gothus strävar mot en mer genomtänkt språkform i Sv. index och kanske mot en viss överregional enhetlighet, som kan ha börjat göra sig gällande som ett resultat av tryckeriernas verksamhet.

5.3. Slutsatser om sammansättningarna i Lincopensen

Sammansättningen som ordbildningsmetod är väl etablerad på 1600-talet, som framgår av *SAOB*:s exempel. Antalet sammansättningar ökar troligen påtagligt århundradena framöver, inte minst i de nya texttyper som växer fram. I *Lincopensen* utgör sammansättningarna en relativt begränsad del av ordmängden. Ändå tycks de flesta olika typer av sammansättningar vara representerade i *Lincopensen*, även om determinativa sammansättningar med nominal för- och efterled är i klar majoritet. Att jämföra sammansättningarnas omfattning i Sv. index och Linc.lat. erbjuder vissa svårigheter. Många av sammansättningarna i Sv. index motsvaras exempelvis av omskrivningar i Linc.lat. (se tabell 17). I andra fall finns sammansättningar i Linc.lat. som inte är upptagna i Sv. index. En stor del av *SAOB*:s förstabelägg ur *Lincopensen* utgörs just av sammansättningar. Dessa kan dels gå tillbaka på en tysk ekvivalent i *Trilingve*, dels ha etableras utifrån en betydelsebeskrivning av ett latinskt ord i Linc. lat.

En svårighet vid bedömningen av sammansättningarna är den ortografiska traditionen, som medger såväl sär- som sammanskrivning. De jämförelser som gjorts av ordförråden i *Lincopensen* och *Quadrilingue* i tabellerna 18–20, 23–25 och 27–29 visar att i genomsnitt 60% av sammansättningarna i Sv. index också finns upptagna i Linc.lat. Detta kan jämföras med överensstämmelsen mellan *Quadrilingue* och Sv. index, som är 45%.

Detta tyder inte oväntat på att Linc.lat. legat till grund för Sv. index. Att ur 1600-talsperspektiv avgöra vilka vanliga ord som saknas i *Lincopensens* båda ordsamlingar men finns med i *Quadrilingve*, eller vilka speciella ord som tas upp i såväl Sv. index som Linc.lat. men saknas i *Quadrilingue*, är endast möjligt genom mer omfattande jämförelser med SAOB:s material eller ännu hellre med en textkorpus baserad på 1600-talstext. Det är frågan om sådana undersökningar skulle ge en avsevärt tydligare bild av beroendeförhållandena mellan ordsamlingarna i *Lincopensen*. Också studiet av fogens form indikerar större likhet mellan svenskan i *Lincopensens* båda ordsamlingar än mellan svenskan i *Lincopensen* och *Quadrilingue*.

6. Svenska språket i Lincopensen: prefix-avledning

I svenska språket finns två viktiga grundläggande strategier för att bilda nya ord: sammansättning, som behandlats i kapitel 5, och avledning. I allmänna termer skulle man kunna se även avledning som ett slags sammansättning, med den stora skillnaden att såväl prefix som suffix fått sina individuella betydelser något utslätade och efter hand blivit grammatikaliserade till rena avledningsmorfem. Ett särfall representerar också partikelverbet, som dels kan uppvisa fast sammansättning, dels lös förbindelse, och dessutom kan ha partiklar som i olika grad grammatikaliserats.

I detta kapitel kommer prefixavledningar och partikelverb att behandlas, och i kapitel 7 avhandlas suffixavledningar. Sins emellan uppvisar dessa kategorier skiljaktigheter men också likheter. I ett historiskt perspektiv avtecknar sig bland avledningarna en profil av utländskt inflytande, som, även om den motsvarar det generella inflytandet från andra språk på vårt ordförråd, är tydligare än för exempelvis sammansättningarnas del. Många av avledningsaffixen i svenskan är samgermanska. Detta har säkert underlättat den starka påverkan från tyskt område som fortgick sedan medeltiden och ännu på 1600-talet. Egentligen kan det vara svårt att dra en skarp gräns mellan inhemska och tyska ordbildningsaffix. När det gäller vissa samgermanska affix kan de ha varit mindre frekventa i svenskan men mer frekventa i tyskan och eventuellt danskan. Den tyska påverkan har sedan medfört att affixet blivit allt produktivare också i svenskan.

Under 1600-talet gör det romanska inflytandet sig gradvis alltmer gällande i svenskan (Stähle 1982:17). Känd är Stiern-

hielms (f. 1598) negativa attityd till detta inflytande (Ståhle 1982: 15 och Wessén 1979:118). Hos den välkända familjen Ekeblad i Västergötland kan man avläsa en tendens till generationsskillnad i språket när det gäller det romanska inflytandet. Christoffer Ekeblad (1592–1664), militär med litterära och religiösa intressen dokumenterade i visor och psalmer, var framför allt tyskorienterad. Hans bror Jöran (d. 1631) var road av den franska herdevisan och kunde blanda både tyska och franska i samma dikt (Ståhle 1975:75ff. och Allén 1965:XVIf.). Christoffers son Johan Ekeblad (1629–1697) var hovjunker hos drottning Kristina och därefter "hennes majestäts 'håffmästare så mijket som *maistre d'hostel* på fransöska tij heela hoffuet war då på fransöskt maneer'" (Allén 1965:XIX) och var naturligtvis väl förtrogen med franska. Han var gift med en fransyska och tillbringade också en tid som sändebud i Frankrike. Sin förtrogenhet med franskan visar han i brevväxlingen med brodern Claes, där han bl.a. på ett tidstypiskt sätt leker med namnet Ekeblad och ger det såväl tysk (Eikenbladh, Eikenblatt, Eikenblat, Eickenblat, Eichenblatt) som fransk karaktär (Equeblat, Eckeblat, Ecblat; Allén 1965:XV). Franskt språkods finns med andra ord mer hos sonen än hos fadern.

På ett liknande sätt bör man säkert närma sig språket i *Lincopensen*. Varken Gothus (f. 1587) eller Grubb (f. 1590) behöver ha en uttalad puristisk språksyn som Stiernhielm. Alla tre hörde till en generation som växte upp innan franskan gjorde sig direkt gällande. Det är därför naturligt att inte finna någon fransk påverkan inom ordbildning och ordförråd i *Lincopensen*. I den mån Stiernhielms kritik förs fram redan vid tiden för *Lincopensens* utarbetande beror det på att han intog en mer central roll i det svenska kulturlivet och därför säkert uppmärksammade tidens signaler tydligare än *Lincopensens* upphovsmän. För *Quadringves* författare Schroderus, som liksom Johan Ekeblad hör till en yngre generation, blir bruket av franska mer naturligt. *Lincopensen* kan alltså sedd i detta perspektiv vara ett dokument över den svenska som sedan medeltiden stått under tyskt inflytande och som först under drottning Kristinas tid i någon bety-

dande grad utsätts för påverkan från det romanska och särskilt det franska språkområdet.

Genom att studera avledningar i *Lincopensen* får man en uppfattning om hur de båda svenska ordmaterialen relaterar sig till varandra, men också i vad mån någon del har påfallande många unika avledningsaffix eller helt saknar vissa affix. I samverkan skulle dessa egenskaper kunna ge en antydan om huruvida olika författare skrivit olika delar av ordboken.

Prefix är liksom suffix morfem som inte självständigt bär en fullt distinkt betydelse. Däremot påverkar de funktionen hos det ord de kopplas till genom att de ofta medför syntaktiska modifierationer av grundordet. I olika hög grad påverkar de också sitt grundords betydelse: *ropa* – *anropa*; *rolig* – *orolig*; *smak* – *bismak*. Prefixen kan delas in på olika sätt, och i min framställning kommer jag av praktiska skäl att i stor utsträckning följa Thorell (1981:60ff.). En indelning kan göras i avledningar med tryckstarkt prefix och avledningar med trycksvagt prefix. En annan gruppering kan ta sikte på inhemska och främmande prefixbildningar, och slutligen kan betydelsen läggas till grund för prefixens gruppering.

Prefixens antal i lincopensmaterialet är mer begränsat än i modern svenska. För att söka orsaken till det och få en struktur i materialet kan vi göra en grov indelning i (1) företrädesvis inhemska suffix (2) tyska suffix och (3) övriga inlånade suffix, framför allt från romanskt område. Föredrar man en uppdelning av prefixen i olika betydelsekategorier (jfr Thorell 1981:61), kan förhållandevis få kategorier urskiljas i lincopensmaterialet. Thorell, som beskriver dagens svenska med stort inorporerat lånegods, får betydligt fler kategorier. Prefix med negerande eller pejorativ innebörd är relevant med hänsyn till lincopensmaterialet. Thorells övriga uppdelning i prefix för grad, antal och storlek, rums- och tidsrelationer och slutligen positiva och negativa relationer och attityder hänför sig nästan uteslutande till prefix med icke-germanskt ursprung, orepresenterade i *Lincopensen*. Min huvudindelning av prefixen bygger alltså på deras ursprung, medan en del underkategorier utgår ifrån en betydelseanalys.

Inom lincopensmaterialet jämförs Sv. index med svenskan i Linc.lat. för att klarlägga likheter och skillnader dem emellan, och en jämförelse med *Quadrilingue* görs för att antyda *Lincopensens* representativitet för 1600-talssvenskan. De skillnader som kommer att påvisas mellan Gothus och Schroderus ordmaterial kan förklaras på olika sätt, men jämförelsen ger en mer fullständig bild av språket än ett ensamt material skulle ge. Speciellt intressant är det om *Lincopensen* saknar någon prefixgrupp som är väl representerad i *Quadrilingue* och som vi med facit i hand vet fortfarande har betydelse i dagens svenska.

Lexikografiskt kan det också vara av betydelse att behandla kategorin prefixavledningars särskilt. De påverkar nämligen undersökningar av makrostrukturell art genom att orden är olika placerade i olika typer av lexikon. I alfabetiskt ordnade lexikon återfinns de samlade på sin plats i alfabetet, medan de återfinns spridda under sina respektive huvudord i etymologiskt ordnade lexikon, som Fabers och senare Cavallins (se kap. 3).

Ett mellanting mellan sammansättningar och avledningar utgör partikelverben. Genom att partiklarna i de fasta förbindelserna placeras som ett prefix förs kategorin partikelverb till kapitlet om prefixavledningar, men behandlas där som en särskild grupp. Partiklarna påverkar grundordets betydelse. Det är också möjligt att partiklarnas placering i förhållande till huvudordet, d.v.s. om det är en s.k. fast sammansättning eller lös förbindelse som i *vtäta* respektive *ätä vp* (men *vpäten*) och *ätä omkring*, påverkar betydelsen. I Sv. index återges verb av denna typ framför allt som fast sammansatta och återfinns under sina respektive partiklar. Ett mindre antal återfinns också som löst sammansatta, som *ägna til*, *ätä vp* och *ätä omkring*. Dessa är emellertid för få och ger genom sina latinska ekvivalenter ingen information om eventuella betydelseskilnader mellan lös och fast sammansättning i samma ord. Ordtypen bereds också förhållandevis litet utrymme i min framställning.

6.1. Prefix med företrädesvis inhemskt ursprung

De prefix med företrädesvis inhemskt ursprung som återfinns i *Lincopensen* är: *an-*, *bij-*, *il(l)-*, *miss-*, *o-*, *sam-*, *vnd-*, *wan-*. Dessa kan i sin tur grupperas efter den betydelse de ger uttryck för.

6.1.1. Prefix med negerande och pejorativ funktion

De prefix i *Lincopensen* som har negativ eller möjligen antitetisk eller pejorativ funktion är *il(l)-*, *miss-*, *o-* och *wan-*.¹

Prefixet o-

Det negerande eller antitetiska prefixet *o-* har gammal germansk och nordisk förankring. Rosell (1942) tar upp *un-* i gotiskan och tyskan jämte *o-* och *u-* i fornnordiskan. Detta prefix kombineras företrädesvis med particip, adjektiv och substantiv och har betydelsemässigt något olika funktioner. Detta prefix är också det mest frekventa av de negerande prefixen i *Lincopensen* och förekommer där framför allt vid adjektiv, particip, adverb och substantiv. Även *Quadrilingue* har många fall av prefixet *o-* i de nämnda ordklasserna. *O*-prefixets utbredning inte minst i dagens norrländska dialekter (Thelander 1996) tyder på att det har en genuin förankring i svenskan. Prefixets bruks- och betydelseutveckling från fornnordiskan till idag är inte närmare kartlagd.

En stor grupp adjektiv som avleds med *o-* är avledningar på *-lig* och *-ig*: *oärlig*, *oåtskilieligh*, *obeskedeligh*; *oartigh*, *obilligh*, *obarmhertigh*, *oidigh*, *oskyldigh*, *ostadigh* och *otijdigh*. Avledningssuffixet *-ot* samverkar också med negerande eller antitetiskt *o-*: *oskäggiot*, liksom avledningssuffixet *-sam*: *oachtsam*, *ofridsam*, *ofruchtig*, *ohielpig*, *ohelsosam* och *olycksam*. Med *o-*

¹ Det grekiska *a-* är inte representerat vare sig i *Lincopensen* eller i *Quadrilingue*.

avledda adjektiv som uppvisar suffixen *-bar* och *-isk* saknas i lincopensematerialet med undantag för *opartijsk* (s.v. *neutralis*) i Linc.lat. I *Quadrilingue* finns också *opartijsk* (s.v. *nonfactiosus*) hämtat från det svenska registret till *Janua Lingvarum* (1640). Thorell nämner för nusvenskans del *osårbar* och *osjälvisk*. I exemplen ovan uttrycker *o-* en innebörd av motsats, som också skulle kunna uttryckas med *icke*: *oartigh* – *icke artigh* etc. Samma motsats uttrycker *o-* i de icke avledda adjektiven: *ofrom*, *okysk*, *omild*, *orättwijs*, *oslät*, *osund*, *ospend*, *owijs* och *owiss*, och skapar därmed antonymer till dessa.

En annan stor grupp utgör de fall där particip negerats med *o-*: *oachtad*, *oåskild*, *obefrijat*, *obefryndat*, *obehindrat*, *obemengd*, *obetänkt*, *oförmodande*, *oförseande*, *owetande*. De avledda participens relation till sina respektive grundverb är intressant. Participen tycks nämligen ha en övervägande icke verbal betydelse.¹

Regelrätta verb avledda med *o-* är mycket få. Thorell (1981: 62) menar att de *o-*prefigerade verben oftast är suffixavledningar till substantiv och adjektiv och därför inte motsatsord till motsvarande verb utan prefix: *ofreda* (: *ofred*) – *freda*, *orena* (: *oren*) – *rena*, *oroa* (: *oro*) – *roa*. Exemplet *ogilla* – *gilla* uttrycker dock en motsats, och detta exempel finns med i Sv. index i *Lincopensen*. Det andra verbet *Lincopensen* ger är *obeqwemma*. Det översätts med lat. 'incommodare' som i sin tur i Linc.lat. översätts med ty. 'schaden/nackteil bringen' och sv. 'skada/göra skada'. *SAOB* har *obekväma* och jämför med fsv. *obeqvåmas* 'vara oense l. passa illa'. *SAOB* anger detta verb som delvis avledning av *obekväm* med betydelsen 'göra l. vålla svårigheter l. besvär för (ngn), besvära (ngn)'.

Prefixet *o-* kan också ha en till synes förstärkande funktion (jfr substantivet *otal* 'otalig mängd') och gå tillbaka på fsv. *of(f)-*. Thelander (1996) tar upp *omycken*, och möjligen hör *obork* i Sv. index till denna grupp. Ordet saknar översättning till latin men har en hänvisning till uppslagsordet *stoor*. Ordet saknas såväl i

¹ Jämför den kategori ord avledd med *-ad* som behandlas i *NFO* 4:XIX där *ad-*avledningen utan motsvarande sammansatta grundord förs till adjektiv, t.ex. *draktungad* och *lytesdrabbad*. *Lincopensen*s svenska index saknar dock i princip denna kategori helt, inte bara de fall som har prefigerat *o-*.

Linc.lat. som i *Quadrilingue*. Däremot har Dahlgren i sitt Glosarium uppslagsorden *obork*, *oborkot* 'ofantligt stor, obork,

TABELL 30. *Med o- prefixerade substantiv i Lincopensen under jämförelse med Quadrilingue.*

Sv. index	Linc.lat	Quadrilingue
—	—	oadel
—	—	oart
—	—	obistånd
obör	—	—
odygd	—	—
—	oförstånd	oförståndh
—	—	ofridh
—	—	ogagn
—	ogilning	—
ogrääs	ogräas	ogrääs
—	ogunst	ogunst
—	ogärning	ogärning
—	ohelgelse	—
—	—	ohuld
ohyra	—	ohyra
—	—	ohägn
—	—	ohälsa
—	—	okynne
—	—	olagh
—	—	olusta
olycka	olycka	olycka
—	—	ominne
—	oordning	—
oreeda	oreeda	—
—	oreedare	—
—	—	oråd
—	—	oredzla
—	orät	—
oråd	—	—
osämnia	—	—
osmaak	—	—
otroo	otroo	otroo
otuckt	otucht	otucht
—	—	otyckia
owane	—	owana
owäder	owäder	owädher
owen	owän	owänn
—	owilie	owillia

stoor' med hänvisning till Comenius *Upläste Gyllene Tungomåls Dör: Eller alle språks och vettskapers Örtogårdh*. Index: *oborkot*, *ofantelig* (se kap. 8). Dahlgren hänvisar också till Rietz

oborga, obörklik. Förstärkningen med prefixet *off-*, som i *off-gammalt* i Stiernhielms företal till "Gambla Swea- och Göthamåles fatebur", brukar räknas som ett utslag av en medveten strävan att föra fram ett gammalt nordiskt språkods. Den principiella avsaknaden av det förstärkande *o-* i *Lincopensen* skulle därför kunna tyda på att Gothus inte hade dessa göticistiska ambitioner.

Substantiv är den andra kategorin med *o-*prefix. Gruppen kan delas in i två kategorier, dels de med avledningssuffixet *-heet* och *-skap* (se tabell 31), dels en kategori substantiv utan substantivbildande avledningssuffix med antingen negerande eller pejorativ betydelse. Negerande i lincopensmaterialet är: *obör, odygd, olycka, osmaak, otroo, otuckt, owen*, och pejorativa är: *ogräas, ohyra, owane* och *owäder* (se tabell 30). Adjektiv avledda med *-lig* och *-ig* utgör ofta utgångspunkt för substantiv på *-heet*: *oartigheet, obarmhertigheet, obeskedeligheet*, liksom adverb avledda med *-a* eller *-t*: *oartigt, obeskedeliga, obarmherteliga*.

TABELL 31. *Med o- prefixerade avledda substantiv i Lincopensen under jämförelse med Quadrilingue.*

Sv. index	Linc.lat	Quadrilingue
–	oachtsamheet	oachtsamheet
oartigheet	oartigheet	–
obarmhertigheet	obarmhertigheet	obarmhertigheet
–	obenägenheet	–
obeqwemligheet	–	obeqwemligheet
obeskedeligheet	obeskedeligheet	–
–	obestendigheet	–
–	obeständigheet	–
–	obetäncktheet	–
–	–	obetäncksamheet
obilligheet	obilligheet	–
oblidkeligheet	oblidkeligheet	–
oblidheet	–	–
–	–	obootfärdigheet
obyteligheet	–	–
–	oböjeligheet	–
odödeligheet	odödeligheet	odödeligheet
oendeligheet	oendeligheet	oendeligheet
oenigheet	oenigheet	oenigheet
–	–	oflijtigheet
–	oförfarenheet	oförfarenheet
oförmögenheet	oförmögenheet	oförmögenheet

oförfarenheet	oförfarenheet	—
—	ofriheet	—
ofromheet	ofromheet	—
oförtrotenheet	oförtrotenheet	—
oförsichtigheet	oförsichtigheet	oförsichtigheet
—	oförskändheet	—
—	—	oförsönligheet
—	oförståndigheet	—
—	—	oförwanskeligheet
—	oförwägenheet	oförwägenheet
ofrucksamheet	ofruchtsamheet	ofruchtsamheet
ofullkomligheet	—	—
ogudachtigheet	ogudhachtigheet	ogudhachtigheet
—	—	oheeligheet
ohöfligheet	ohöfligheet	ohöfligheet
—	ohöffuiskeheet	—
—	ohörsamheet	ohörsamheet
—	ojämnhheet	—
okyskheet	okyskheet	okyskheet
—	olagligheet	—
olijkheet	olijkheet	olijkheet
oliufligheet	oliufligheet	—
—	olägenheet	—
—	olärdheet	—
—	omäteligheet	omäteligheet
omäteligheet	omäteligheet	omäteligheet
omechtigheet	—	—
omenniskligheet	omenskeligheet	omenniskligheet
omildheet	—	omildheet
—	omogenheet	omoghenheet
omyndigheet	—	—
—	omöyeligheet	omöyeligheet
—	—	onyttigheet
orättfärdigheet	orättfärdigheet	—
—	oredeligheet	—
—	oreenheet	—
oreenligheet	oreenligheet	oreenligheet
—	—	oroligheet
oräkneligheet	oräkneligheet	—
—	orättfärdigheet	orättferdigheet
orimmeligheet	—	—
—	oskamligheet	—
oskickeligheet	oskickeligheet	oskickeligheet
oskyldigheet	oskyldigheet	oskylligheet
ostadigheet	ostadigheet	ostadigheet
osundheet	osundheet	—
otacksamheet	otacksamheet	otacksamheet
otienligheet	otienligheet	—
otijdigheet	otidigheet	—
—	otillbörligheet	otillbörligheet
otoligheet	otoligheet	otoligheet
—	otroheet	—
otroligheet	otroligheet	—
—	otrögheet	—

—	otucktigheet	otuchtigheet
owanheet	—	—
—	owaracktigheet	—
—	—	owettigheet
owärdigheet	owerdigheet	—
owenskap	owenskap	owenskap
owetenheet	owetenheet	—
owijsheet	owijsheet	—
—	—	owättigheet
—	oädelheet	—

Quadrilingue har flest belägg, och mycket få ord är gemensamma för alla tre ordsamlingarna. Det skulle kunna tyda på att Gothus är styrd av Linc.lat., när han inrättar det svenska indexet, så att han inte fritt fyller på ordlistan med för den tiden vanliga ord.

Bland de avledda substantiven dominerar inte beläggantalet i *Quadrilingue* över *Lincopensen*. Överensstämmelsen mellan ordsamlingarna i *Lincopensen* är också större än mellan *Quadrilingue* och Sv. index. Detta kan tyda på att Gothus medvetet utnyttjar avledningssuffixet *-heet* då han utarbetar Sv. index för att därmed få en så komplett ordlista som möjligt med de flesta ordklasser avledda till varje grundord.

O-avledningarna är en gammal väletablerad avledningstyp i svenskan och intar en dominerande ställning i lincopensmaterialet jämfört med övriga negerande prefix. Gruppen substantiv är som framgår av tabell 30 och 31 ganska omfattande, och adjektiven utgör en ännu större kategori. *O*-prefigeringarna tycks också i ett diakront perspektiv ha hållit sig relativt konstant vad beträffar funktion och betydelse.

Prefixet miss-

I *Lincopensens* material är bruket av prefix generellt relativt begränsat. De flesta exempel på prefixavledningar i *Lincopensen* omfattar prefixet *o-*. Övriga är påfallande sparsamt företrädda, särskilt om man ser till det enskilda grundordet. Som tabellerna 32, 34, 36, 38, 40 och 42 visar utnyttjas varje grundord till olika avledningar, som fördelar sig över ordklasserna, i första hand

verb och substantiv, men också adjektiv och adverb. Fördelningen över flera ordklasser är något mer markant i *Lincopensen* än i *Quadrilingue*. Materialet är dock så begränsat att det inte går att dra säkra slutsatser av det. Prefixet *miss-* har germanskt ursprung och kan, eftersom det tidigt fanns också på svenskt språkområde, räknas som inhemskt. Detta hindrar inte att medelågtyskt inflytande förstärkte bruket. Jag gör dock inte någon etymologisk granskning av orden i *Lincopensen* med utgångspunkt i den tid då deras bruk initierades.

TABELL 32. *Avledningarna med prefixet miss- i Lincopensen; (L) markerar belägg också i Linc.lat.*

Verb	Substantiv	Adjektiv	Adverb
missbruka(L)	missbruk(L)	–	missbrukeligha
missföda(L)	missfödzel	–	–
misshagha(L)	misshagh(L)	–	–
misshandla	misshandel(L)	–	–
misströsta(L)	–	–	–
–	missgärning(L)	–	–
misstänkia(L)	misstänka(L)	misstankefull(L)	–
missunna(L)	missunnare(L)	–	–
	missunnelse(L)		

I Linc.lat. förekommer dessutom: *missdrächtigh*, *missfödhelse*, *misstro*, *misströstning* och skrivningen *missunda*.

Företrädesvis bildar prefixet verb som uttrycker något 'med negativa följder': *missbruka*, *missföda*, *misshagha* och *misshandla*. Innebörden 'icke' finns i *missunna* och *misströsta*, medan *miss-* i *misstänkia* har en mer speciell betydelse. (Substantiv, adjektiv och adverb framstår i lincopensematerialet som sekundära till verbet. *Lincopenses* författare följer i Sv. index latinlexikonets mönster att till ett basmorfem genom avlednings-suffix bilda de vanligaste ordklasserna.)

Prefigeringarna med *miss-* är förhållandevis få i *Lincopensen*, men samstämmigheten är god mellan de båda ordsamlingarna. *Quadrilingue* visar en egen profil i sitt ordförråd, där för övrigt substantiven dominerar.

TABELL 33. *Avledning ar med miss- i Quadrilingue.*

Verb	Substantiv	Adjektiv/particip	Adverb
missbruka	missbruk	–	–
–	missbördh	–	–
–	missfoster	–	–
–	missfödsla	–	–
–	missförstånd	–	–
–	missförtröstning	–	–
–	missgynnare	–	–
–	missgynnerska	–	–
–	missgärning	–	–
misshagha	misshagh	misshagelig	–
missshandla	misshandel	–	–
–	misshandling	–	–
–	misshopp	–	–
–	misshugg	–	–
missskunda sikh	missskundh	missskundsam	–
–	misskundare	–	–
–	missskundsamheet	–	–
missstyckas	–	–	–
–	–	misslynt	–
missstänckia	missstanka	missstanckfull	–
–	missstro	–	–
missströsta	–	–	–
misssunna	–	–	–
–	misswext	–	–

Prefixet wan-

Prefixet *wan-* har också germanskt ursprung och räknas här som inhemskt. När det gäller prefixet *wan-* förekommer också en gruppering av flera ordklasser runt samma ordrot i Sv. index, vilket tabell 34 visar.

TABELL 34. *Avledning ar med wan- i Lincopensen; (L) markerar belägg också i Linc.lat.*

Verb	Substantiv	Adjektiv/particip	Adverb
wanhoppas	wanhopp	–	–
wanmechtas	wanmechtigheet(L)	wanmechtig(L)	–
wanskapa	wanskapligheet(L)	wanskapligh(L)	–
"	wanskapelse(L)	wanskapat(L)	–
waanslechtas	–	waanslechtig	–
–	wantro(L)	wantrogen(L)	–
wantrösta(L)	–	–	wantrösteliga
wanähra(L)	wanähra(L)	wanähtrat(L)	–

Dessutom har Linc.lat. *wanwet as*, *wanwetigh* och *wansinnigh*.

Också här kan en indelning ske i en mer negerande och en mer pejorativ innebörd, där *wanhoppas*, *wanmechtas*, *wantrösta* och *wanwetas* (Linc.lat.) står för den negativa innebörden, medan *waanslechtas*, *wanskapa* och *wanähra* är mer pejorativa till sin karaktär. *Quadrilingue* har också något fler exempel med prefixet *wan-* än *Lincopensen*. Också dessa ord kan delas in i negativa och pejorativa grupper. Fördelningen över ordklasser framgår av tabell 35.

TABELL 35. *Avledningar med wan -i Quadrilingue.*

Verb	Substantiv	Adjektiv/particip	Adverb
–	wanart	wanartig	–
wanföra	–	wanfördh	–
–	wangömsla	–	–
–	wanhopp	–	–
–	wanmägtigheet	wanmägtig	–
–	wanskapnat	wanskapelig	–
–	wanskötzl	–	–
–	wanskötzla	–	–
wanslächtas	–	–	–
–	wantro	wantroghen	–
–	wanwättigheet	wanwettigh	–
wanwyrda	wanwyrdning	wanwyrdat	–
wanähra	–	wanähtrat	–
–	wanrycht	–	–
wanskapa sigh	wanskapeligheet	wanskapär	–

Överensstämmelsen mellan de båda författarnas ordsamlingar är inte fullständig. *Quadrilingue* har också när det gäller prefixet *wan-* fler substantiv än verb och dessutom fler substantiv än *Lincopensen*.

Normalt är varje grundord knutet till ett specifikt prefix, när det gäller sådana prefix som har likartade betydelser, men i *Lincopensen* finns både *misströsta* och *wantrösta*. Hur orden förhåller sig betydelsemässigt och fördelningsmässigt till varandra framgår däremot inte. Sahlstedt (1773) uppger också båda orden men hänvisar till *misströsta* under *wantrösta*. Enligt Dalins ordbok (1850–55) skulle ingen betydelseskilnad föreligga.

Prefixet il(l)-

Prefixet *il(l)-* återfinns i lincopensmaterialet i inhemska ord. Det rör sig alltså inte här om prefixvarianten till lat. *in-* som i *illojal*. Av tabell 36 framgår *Lincopensens* ord med prefixet *il(l)-*. Det kan naturligtvis diskuteras om *il-* såsom adverbialbildning till adjektivet i fsv. *ilder* kan behandlas/betraktas som prefix. Mig tycks dock denna förled ha de avgörande egenskaperna gemensamma med ett prefix; *il-* kan inte fungera självständigt och har i detta fall en pejorativ betydelse.

TABELL 36. *Avledninga med il(l)- i Lincopensen; (L) markerar belägg också i Linc.lat.*

Verb	Substantiv	Adjektiv/particip	Adverb
–	illstigheet(L)	illstigh(L)	illsteligha(L)
–	–	illsnedigh(L)	illsnedigt(L)
–	illwille	illwillig	–

Dessutom har Linc.lat. *illfundig*, *illsnedigheet*, *illwiliogheet* och *illwiliogh*.

Quadrilingue har, vilket man kunde förmoda, två olika prefix *il(l)-*. Det är det inhemska, detsamma som återfinns i *Lincopensen*, som är mest företrätt men, ett par exempel finns också på lat. *in>il*: *illuminera*, *illuminerat*, *illustrera* och *illustrerat* (se 6.3). Det inhemska prefixet *il(l)-* återfinns i orden i tabell 37.

TABELL 37. *Avledninga med il(l)- i Quadrilingue.*

Verb	Substantiv	Adjektiv/particip	Adverb
–	–	illeken	–
illfenas	–	–	–
–	illfund	illfundigh	–
–	illfundigheet	–	–
–	illgärningzman	–	–
–	illhälsningh	–	–
–	illstigheet	illstigh	illsteliga
–	illklookheet	illklook	–
–	–	illslugh	–
–	illsnijdigheet	illsnijdigh	–
–	illwillia	–	–
–	–	illwulen	–

Också *Quadrilingue* saknar i stort sett verb med prefixet *il(l)-*, men ett undantag är *illfenas*. När det gäller övriga ordklasser finns det fler ord i *Quadrilingue* än i *Lincopensen* som har prefixet *il(l)-*.

6.1.2. Övriga inhemska prefix i *Lincopensen*

Övriga prefix i lincopensmaterialet är: *an-*, *bij-*, *sam-*, och *vnd-*. Bortsett från sitt likartade ursprung bildar de snarast en restgrupp. Även om de funnits på nordiskt språkområde sedan tidigt, har säkert bruket förstärkts genom tyskt inflytande. Prefixen *an-* 'på, vid intill; emot' och *bij-* 'vid' har en rumslig innebörd eller anger ursprung. När det gäller prefixet *an-* visar uppställningen i tabell 38 hur olika ordklasser byggs ut från ett huvudord i lincopensmaterialet. Detta är också tydligt i *Linc.lat.* De till synes många beläggen blir egentligen ganska begränsade eftersom de går tillbaka på ett och samma grundmorfem, som *dragh*, *grip*, *klag* etc. Å andra sidan illustrerar de den morfologiska produktiviteten i 1600-talssvenskan. En jämförelse mellan *Lincopensen* och *Quadrilingue* (tabell 39) visar på en relativt likartad spridning över ordklasser i de båda ordböckerna, men med delvis olika ord som utgångspunkt.

När det gäller prefixet *bij-*, också det med ursprunglig rumsbetydelse och lågtyskt ursprung, är beläggen få i de aktuella ordmaterialen. Sv. index har *bij-sitta* med *bij-sittare* och *bij-sittning* samt *bij-falla*. *Linc.lat.* har *bij-falla* och *bij-sittare* också, men dessutom *bij-stå* och *bij-stånd*. *Quadrilingue* har endast verbet *bij-springa* men substantiven *bij-lära* (*kätterij*), *bij-nampn*, *bij-sittare*, *bij-slåperska*, *bij-stånd* och *bij-ståndare*. Bruket av *bij-* är förhållandevis begränsat och omfattar inte i något av materialen adjektiv/particip eller adverb.

Det gamla inhemska prefixet *sam-* är inte heller speciellt frekvent i materialet. *Lincopensen*s exempel framgår av tabell 40, medan *Quadrilingues* något mer omfattande material återfinns i tabell 41. Under prefixet *sam-* (tabell 41) dominerar substantiven, och även icke avledda substantiv förekommer.

Prefixet *vnd-*, också med inhemsk proveniens, har relativt få belägg i *Lincopensen* (tabell 42). Som framgår av tabell 43 är *Quadrilingues* ordgrupp av större omfång. I quadrilinguematerialet är frånvaron av substantiv påfallande, medan participen är väl företrädda.

TABELL 38. *Avledninga med an- i Lincopensen; (L) markerar belägg också i Linc.lat.*

Verb	Substantiv	Adjektiv/particip	Adverb
annamma(L)	annammelse(L)	annammat(L)	—
"	annammare	—	—
anklaga(L)	anklaghare(L)	—	—
"	anklagherska	—	—
"	anklaghan(L)	—	—
andragha	—	andraghen	—
anläggia(L)	—	—	—
angrijpa(L)	angrijpare	—	—
"	angrijpning(L)	—	—
angifwa(L)	angifning(L)	angifwen(L)	—
antekna(L)	antekning(L)	anteknat(L)	—
"	anteknare	—	—
ansee(L)	anseening	anseande(L)	—
"	—	anseenligh	—
anrätta(L)	anrättning(L)	—	—
anfalla(L)	anfall(L)	anfallen	—
anläggia(L) ¹	—	—	—
anstöta(L)	—	anstött	—
—	anslagh(L)	anslaghen(L)	—
anhålla(L)	—	—	—
—	anspråkerska	—	—
antagha(L)	—	—	—
anställa(L)	—	—	—
använda(L)	—	—	—

Dessutom har Linc.lat.: *anammerska, anblåsning, anbringa, anfechtning, anfechta, anförare, angnaga, angrep, angripande, angår, anhechtat, anhefta, antecknelse, anskrifwa, anstickta, anstiftare, anstygg, anstöt, anhålning, antagning, antasta, anmoda, anmodan, anmodare, anröra, anrörd, anrörning, ansagd, anskaafning.*

¹ Ordet finns upptaget på två ställen i Sv. index med samma latinekvivalent, även om andra belägget också har en latinsk synonym. Det finns fler exempel i Sv. index på att samma ord med samma betydelse finns upptaget flera gånger. Oftast föreligger dock stavningsskillnader i dessa fall.

TABELL 39. *Avledningar med prefixet an- i Quadrilingue.*

Verb	Substantiv	Adjektiv/particip	Adverb
anklaga	–	anklagat	–
angrijpa	–	–	–
–	–	angifwande	–
ansee	–	anseende	–
–	–	anseenligh	–
anrätta	–	–	–
–	anslaagh	–	–
anhålla	–	–	–
antagha	–	–	–
anwända	–	anwändh	–
anröra	–	–	–
ansa	–	–	–
–	anlopp	–	–
anfälla	anfall	–	–
anfechta	–	anfächtat	–
–	anskrij	–	–
anstiffa	–	–	–
–	anstööt	–	–
–	–	anfödd	–
–	anförare	–	–
antasta	–	antastat	–
angåå	–	–	–
–	–	–	ansyles
–	anhang	–	–
anmodha	anmodhan	anmodat	–
anlanga	–	–	–

TABELL 40. *Avledningar med prefixet sam- i Lincopensen; (L) markerar belägg också i Linc.lat.*

Verb	Substantiv	Adjektiv/particip	Adverb
–	–	samfälligh	–
–	samqwe[m](L) ¹	–	–
–	samtaal(L)	–	–
samtyckia(L)	samtycke(L)	samtyckt	–

Dessutom har Linc.lat. *samdrechteliga*, *samdrechtigheet*, *samdrechtigh*, *samfälligt* och *samtyckning*.

¹ I mycket få tillfällen använder lexikonförfattaren nasalstreck, i detta fall finns det över e.

TABELL 41. *Avledningar med prefixet sam- i Quadrilingue.*

Verb	Substantiv	Adjektiv/particip	Adverb
–	sambrodher	–	–
–	samdrächt	samdrächtig	samdrächteligen
–	samdrächtigheet	–	–
–	samfundh	–	–
–	–	samfält	–
–	–	samhälligh	–
–	samqwemdh	–	–
–	samsyskan	–	–
–	samsyster	–	–
samsätia	–	–	–
–	samtaal	–	–
–	–	samtiockt	–
samtyckia	samtyckie	samtyckct	–
–	samwätt	–	–

TABELL 42. *Avledningar med vnd- i Lincopensen; (L) markerar belägg också i Linc.lat.*

Verb	Substantiv	Adjektiv/particip	Adverb
vndfå(L)	vndfängning	vndfängen(L)	–
vndkomma(L)	vndkommelse	–	–
vndfly(L)	vndflycht(L)	–	–

I Linc.lat. finns dessutom *vndlöpa*, *vndslippa*, *vndsluppen*, *vndsticka*, *vndsäija*, *vnd-säyelse*, *vndsättning*, *vndwijka*, *vndwikning*, *vndfängelse*.

TABELL 43. *Avledningar med prefixet und- i Quadrilingue.*

Verb	Substantiv	Adjektiv/particip	Adverb
undfly	undflycht	undflydd	–
undfåå	–	undfängen	–
undgella	–	–	–
undkomma	–	undkommen	–
undlöpa	–	–	–
–	–	undsagdh	–
undslippa	–	undsluppen	–
undsticka	–	–	–
undsättia	undsättning	–	–
undsäya	undsäyelse	–	–
undwijka	–	undwijkeligh	–
–	–	undwikin	–

6.2. Prefix med tyskt ursprung

Prefixen *be-* och *för-* utgör tillsammans en stor grupp i *Lincopensen*. Båda prefixen var enligt Wessén trycksvaga och har blivit frekventa främst genom medeltida lågtyskt inflytande (Wessén II 1965:118). Ord med dessa prefix har speciellt haft stämpeln på sig att vara ett resultat av tysk påverkan. Om kategorin utökats i *Lincopensen* genom det tyskinflytande som utövas där direkt från den tyska översättningen i främst *Trilingve*, är svårt att säga. Principiellt sett skulle *Lincopensen* kunna innehålla nybildade ord med prefixet *be-* och *för-* som ser ut som normala 1600-talsord, men som då (ännu) inte haft någon fast förankring i det svenska ordförrådet. Dessa ord skulle i så fall tillkommit under översättningsprocessen och aldrig varit i praktiskt bruk. Sådant är emellertid svårt att fastställa.

Denna grupp av prefixeringar växte sig stark under nysvensk tid, och just mot denna kategori vände sig Viktor Rydberg i sin puristiska strävan mot tyskt inflytande. Detta resulterade i att vissa ord, som *bedämpa*, *befjädra*, *befrakta*, *befråga*, *befukta*, *beglänsa*, *behacka*, *beklappa*, *besmutsa*, *besnärja*, *bespörja*, *beära*, i princip är ur bruk numera (Holm 1918:50ff. och 130ff.). Prefixen har ofta kombinerats med inhemska ordstammar, som förekommer i språket som självständiga ord (Elert 1981:82), och de påverkar oftast grundordet syntaktiskt, semantiskt eller stilistiskt. I en ordbok som *Lincopensen* finns det av naturliga skäl begränsningar i informationen om de prefixerade orden. Endast i undantagsfall får man viss syntaktisk information i form av kortare fraser, och direkt stilistisk information ges knappast alls. I de fall parallellord förekommer kan man dock misstänka att någon form av stilskillnad finns mellan orden.

Den semantiska informationen, som det ju är en av ordbokens huvuduppgifter att förmedla, tar i *Lincopensen* inte primärt sikte på att beskriva svenskan. *Linc.lat.* har som huvudsyfte att ge svenska ekvivalenter och översättningar till framför allt det ordförråd som används i klassisk latinsk litteratur. Det svenska indexet ger visserligen latinska ekvivalenter till de svenska orden, men de latinska ekvivalenterna relaterar sig snarare till varandra

som ord i en synonymordbok än avgränsar en exakt betydelse hos uppslagsordet. I praktiken innebär detta att ordboksörfattaren till ett svenskt uppslagsord ger ett flertal latinska ekvivalenter, ofta med olika prefix, till ett och samma huvudord. För verben *grafwa* - *begrafwa* sammanförs betydelserna i tabell 44.

TABELL 44. *Verben grafwa och begrafwa med sina översättningar i Linc.lat. och Sv. index.*

Sv. i Sv. index	Lat. i Sv. index	Lat. i Linc.lat.	Sv. i Linc.lat.
begrafwa	humare	humo	begraffua
	inhumare	inhumo	begrafwa/jorda/ leggia i Jorden
	sepelire	sepelio	begrafwa
	contumulare	contumulo	begrafwa
	ducere	—	—
	tumulare	tumulo	begrafwa
grafwa	affodere	affodio	tilgraffua
	circumfodere	circumfodio	omkring graffua
	confodere	confodio	graffua eller vpgraffua
	defodere	defodio	nedergräffua/begraffua
	effodere	effodio	vth eller vpgraffua
	fodicare	fodio	gräffua
	fodere	fodio	graffua
	demittere	demitto	1. nedersänka/-läta/-släppa 2. vara ödmjuk 3. bortmista 4. graffua

Av tabell 44 framgår att alla de latinska ekvivalenterna till *begrafwa* i Sv. index har betydelsen 'bisätta, jorda, begrava', medan de latinska ekvivalenterna till *grafwa* utöver betydelsen 'gräva' knappast i något fall har den mer specificerade betydelsen.

De med *be-* och *för-* prefixerade orden har i princip verbet som utgångspunkt (Thorell 1981:66). *Lincopensen* radar som i tidigare fall ofta upp serier av ordklasser till en och samma ordrot. Oftast är då substantiven och adjektiven suffixavledningar, men det kan enligt Thorell också vara fråga om exempelvis substantiv med nollsuffix. Verbet är under alla omständigheter utgångspunkten: *besöka* - *besök*, *försöka* - *försök*. *Lincopensens* serier i Sv. index kan se ut på följande vis: *begrafwa*,

begravning, begrafware (förstabelägg enligt SAOB), *begravwen; behaga, behagelig, behagh, behageligit; förklara, förklaradt, förklarare, förklarerska, förklarligh, förklarning; förswara, förswaradt, förswar, förswarare, förswarligh, förswarelse*. Samtliga ord är belagda också i Linc. lat., utom *förklarligh*, och dessutom tillkommer där *behagande* och *förswarerska*.

I några fall har dock *Lincopensen* endast andra ordklasser än verb representerade. I vad mån samtida verb funnits eller hur ordbildningen gått till faller utanför denna framställning. Exempel på de verblösa serierna av orden är: *befrigning/trolofning, behendig* (L), *benägen* (L), *beqwemligh* (L), *berijdare, beskeed, beskänkning, beswimmelse* (L), *besynnerligh* (L), *bewågen* (L); *förböjd, förbund* (L), *fördrijstigh, förmyndare* (L), *förnemligh* (L), *förnufft* (L), *försiktig* (L). Dessutom tillkommer i Linc.lat: *behendigheet, behendeliga, behendigt, benägenheet, beqwemligheet, beqwemliga, beqwemd, beskedning, beskedliga, beskedligh, beskeden, beswimming, besynnerliga, bewågenheet; förbindning, förnemliga, förnemligheet, förmynderskap, försichtigheet, försichteliga*.

Thorell (1981:66) indelar prefixverben på *be-* och *för-* med avseende på hur de bildats och skiljer mellan suffixavledningar till verb, substantiv och adjektiv. Denna indelning lämpar sig att använda på lincopensmaterialet för att se om de tre suffixavledningstyperna som bildar substantiv, adjektiv och verb är representerade, och hur överensstämmelsen är mellan ordsamlingarna.

De flesta suffixavledningarna med *be-* och *för-* innehåller ett fungerande grundverb. En genomgång av verben med suffixet *be-* i *Lincopensen* visar att i stort sett alla verben i Sv. index har ett motsvarande verb i Linc. lat. I något fall återfinns det motsvarande ordet i Linc.lat. i participform (*beblandat*). Linc.lat. har ytterligare 16 verb av denna typ (här markerade med L): *bebinda* (L), *beblanda, bedragha, bedrijfwa, bedröfwa, befala, befinna* (L), *befästa, befordra, begabba, begifwa, begiuta* (L), *begravwa, begrijpa* (L), *begrunda* (L), *begråta* (L), *begynna, begå, begrafwa, behålla* (L), *bejaka, beklaga* (L), *bekänna, bekomma, beladda, belägra, bemärkia, bepryda, bereda, beröffua* (L), *beskatta, besittia* (L), *beskijta* (L), *beskydda, beskoda, beskrijfwa,*

beskylla, besluta, besmitta, besnija (L), *besnäria, besofwa, besolla, bespotta, besprängia, bestå, bestenkia* (L), *besticka* (L), *beswijka, beswimma* (L), *beswäräria, besökia, besöla* (L), *betala, betrachta, betänkia, betyda, bewara, beweka, bewijsa*. Resultatet av genomgången förstärker tidigare erfarenheter som visar att största delen av ordförrådet i Sv. index går tillbaka på ordförrådet i Linc.lat. Vid en jämförelse av grundorden blir överensstämmelsen stor mellan ordsamlingarna. Prefix- och suffixavledningar visar dock större variation mellan Sv. index och Linc.lat. än grundorden gör.

I båda ordsamlingarna återfinns man ordpar bestående av ett grundord och ett prefigerat ord med näraliggande betydelser: *blanda – beblanda, jaka – bejaka; deela – fördeela, dölja – fördölja*. I både Sv. index och Linc.lat. finns också de prefigeringar som är lexikaliserade, så att det prefigerade ordets betydelse och grundordets betydelse inte har någon relation till varandra, som i *bedragha, begrija, besofwa, betala; författa, förföra, förråda*. En tredje urskiljbar grupp i båda ordsamlingarna är den där stammen inte kan identifieras med något självständigt morfem eller i andra avledningar: *begära* (fhly. *gerôn*), *bedröfwä* (fsv. *dröva* av mlty. *dröven*), *bekymbra* (mlty. *kummer, kumber*); *förbarma* (mlty. *sik vorbarmen*, fsv. *barma sik*), *förfära* (mlty. *vörvören*). När Elert (1981:85) gör denna indelning på nusvenskt material, kan han naturligtvis uttala sig med större säkerhet än då man arbetar med ett material från 1600-talet, där man inte vet hur levande en del ord som vi finner belagda i fornsvenska texter kunde vara t.ex. i talspråk i olika regioner.

De denominativa bildningarna med prefixen *be-* och *för-* är ganska begränsade till sitt antal i *Lincopensen*. Till de *be-*prefigerade hör: *begåfwä* (L), *besegla* (L) och *beskerma* (L) alla med betydelsen 'förse med' och med prefixet *för-*: *försegla* (L), *förborga* (L), *förgiffa* (L), *förlusta* (L), som alla signalerar övergång från ett tillstånd till ett annat.

Lincopensens enda belägg med adjektiv (men även substantiv är tänkbart) som grundord är möjligen *beflijta sig* (L), vilket stämmer väl med Elerts förslag till betydelse 'göra så att något får den egenskap som uttrycks av det adjektiviska stammorfemet'.

De *för*-prefigerade verben med adjektiv som grund har i stort sett samma betydelse som de *be*-prefigerade men är något fler till antalet: *förargha* (L), *förblinda* (L), *förbättra* (L), *förfalska* (L), *förkorta* (L), *förklena* (L), *förlängia* (L), *förmera* (L), *förmorkia*, *förringa* (L), *försäkra* (L) och *förswaga* (L).

I såväl *Lincopensen* som *Quadrilingue* saknas det tryckstarka prefixet *er-* som i *erkänna*. Prefixet har lågtyskt ursprung, saknas i GVB men började användas i mitten av 1500-talet för att bli mer frekvent under 1600-talets senare hälft (Wessén II:119). Man kan möjligtvis anta att dessa prefixavledningar hade starkast förankring i kansliernas språk, och detta kanske inte är speciellt väl representerat i ordboksmaterialet.

6.3. Prefix med romanskt ursprung

Prefixavledningarna i *Lincopensen* är ganska få. En orsak är att de många prefixen med romanskt ursprung saknas. Därigenom skiljer sig också *Lincopensen* från *Quadrilingue*, som tvärtom uppvisar prov på dessa prefix: *con-*, *de-*, *ex-*, *per-*, *pro-*, *re-*, *sub-*, och *super-*. Dessa prefix med romanskt ursprung är huvudsakligen införlivade med romanska låneord och bådadera saknas alltså i *Lincopensen*. Som ovan nämnts, har *Quadrilingue* till skillnad från *Lincopensen* också prefixet *in-* i *illuminera*, *illustrera*; *immunitét*, *impunitét*; *incitament*, *inclination*, *inlocéra*, *inquirera* och *inquisition*.

De negerande prefix som inlånats från klassiska språk saknas alltså i *Lincopensen*. Ett undantag utgör *antichrist*, en översättning av *Antichristus* i Linc.lat. med förklaringen 'Then som är emoot Christum/Antichrist'; den tyska översättningen är också 'Antichrist'. Här är det snarast fråga om ett oreflekterat övertagande av ett ord med namnkaraktär och inte en nybildning byggd på någon form av morfemanalys. Huvudsakligen är alltså bruket av prefix i *Lincopensen* baserat på inhemskt språkgods och de medeltida lån som på 1600-talet utgjorde ett väl etablerat inslag i svenskan.

6.4. Partikelverb

Ordbildningsmässigt finns det anledning att föra partikelverben till sammansättningarna i stället för till avledningarna. Partikeln utgörs oftast av en preposition eller ett adverb, som i sig är en betydelsemässigt självständig enhet, ett fritt morfem.¹ Prefixet är däremot ett bundet morfem som inte kan uppträda självständigt. När partikelverben här ändå behandlas i anslutning till de prefixerade verben beror det på de båda kategoriernas likartade funktion i *Lincopensen*.

Semantiskt fyller såväl partikelverb som prefixerade verb den funktionen i *Lincopensen* att åstadkomma en sådan modifiering av huvudverbets betydelse, att det motsvarar det prefixförsedda latinska verbet.² Under *vttömma* hänvisas i Sv. index till *töma*, som översätts till ett flertal latinska ord. Detta kan tolkas som att i huvudsak samma betydelse föreligger hos de båda svenska orden. Lexikonförfattaren menar säkert också att i huvudsak samma betydelse återfinns hos alla de latinska ekvivalenterna. Går man till motsvarande latinska uppslagsord i Linc.lat. uppges varierande svenska och tyska översättningar: *evacuo* sv. övers. 'tömma, göra tom' ty. övers. 'leer machen/oder aussleeren'; *egurgito* sv. övers. 'vthösa' ty. övers. 'ausschöpfpen'; *exgurgito* sv. övers. 'vthösa/vthkasta' ty. övers. 'herausskotzen'; *inanio* sv. övers. 'tömma/ledig göra' ty. övers. 'lären' osv.³ Som visats tidi-

¹ För en närmare definition av och diskussion om partikelverben hänvisas till Norén ([1990] 1996). Hennes definition utgör min utgångspunkt, men också Thorells (1981:52) framställning ligger till grund för min undersökning. Det historiska perspektivet präglar Wessén II (1965:114ff.). Jag kan dock inte använda fonetiska kriterier för att bestämma om en särskrivna ekvivalent är ett partikelverb, s.k. lös sammansättning. Men när Gothus tar med partikeln i Sv. index, som i *bära bort/bära vth, bära til, bära tillbaka, bära fram, bära framföre, bära emoot*, utgår jag från att han därmed vill etablera en lexikal enhet, som i det närmaste får karaktären av ett partikelverb, för att återge det latinska ordets betydelse.

² Kategorin partikelverb av germansk typ saknas dock i latinet (Norén [1990] 1996:2).

³ Ljunggren (1937) menar sig finna de fast sammansatta finita verbformerna i huvudsats framför allt i den religiösa översättningslitteraturen och i diplomlitteraturen. Bådadera har rönt stort inflytande från latinska förebilder. "I många dylika fall kan man konstatera, att en svensk fast sammansatt verb-

gare bestämmer ofta den tyska översättningen av latinet redan i förlagan *Trilingve* hur den tyska och svenska översättningen i *Lincopensen* formuleras. *Lincopensens* svenska översättning kan sedan i sin tur påverka uppslagsorden i Sv. index. Ur den ofta beskrivande översättningen av latinet i Linc.lat. framtingas ibland ett enda uppslagsord i Sv. index, helst med huvudordet i första position. Detta gynnar partikelverb med s.k. lös sammansättning: *dragha in*.

Partikelverben har dock också en funktion som mer motsvarar sammansättningarnas. Av de två ingående delarnas betydelse kan man ibland utläsa betydelsen hos det nya ordet: *kringskära*, *medhdeela*. I ytterligare andra fall har det partikelförsedda verbet lexikaliserats och etablerat ett nytt begrepp som inte är utläsbart av delarna. Detta kan ske även med prefigerade verb. För partikelverbens del är placeringen av partikeln i förhållande till verbet semantiskt distinktiv i nusvenskan, d.v.s. fast gentemot lös sammansättning resulterar i olika betydelse, som i *nedkomma med ett barn* men *komma ned för trappan*; *framställa önskemål* men *ställa fram en stol* och *avbryta en talare* men *bryta av en penna*.¹ Att säkert identifiera dessa betydelsevariationer i ett lexikon av *Lincopensens* typ låter sig knappast göra ens via latinet. För detta behöver orden åtminstone en kontext. Med hjälp av de fragmentariska svenska kontexter som trots allt före-

form har en direkt latinsk motsvarighet (t.ex. framgitt BirI 17:21 – processit; Jnykto Mack. 235:23 incluserunt; tha thilbiuder iach mik S Dns 2742 – obligo me ibm 2030)" (Ljunggren 1937:2). Ljunggren menar också att placering av partikeln omedelbart framför verbet också i texter utan synbart latinskt inflytande kan ha bidragit till partikelverbens uppkomst. I *Lincopensen* uppträder denna typ av verb bara som fast sammansatta. Ljunggren menar att den fasta sammansättningen är fullt utbyggd i yngre fornsvenska. Ju folkligare och enklare stilen är desto fler fall av lös förbindelse med efterställd partikel finner man.

¹ Betydelseskillnaden mellan fast och lös sammansättning anser Ljunggren (1937:3) höra till y. nysv. tid: "Den i yngre nysvenska i många fall starkt märkbara tendensen att inlägga egentlig betydelse i lös förbindelse, figurlig i fast (jag tog in medicin: fienden intog staden) kan i y. fsv. endast mycket svagt urskiljas, vilket beror dels på att verb med figurlig betydelse överhuvud äro sällsynta, dels att de texter, som i större utsträckning använda fast sammansättning, mycket ofta låta denna tillkomma också verb med egentlig betydelse." Att undersöka var betydelseutvecklingen befinner sig vid tiden för utgivning av *Lincopensen* faller dock utanför detta arbete.

kommer i latinlexikonet skulle man eventuellt kunna komma en liten bit på väg. Syftet med denna undersökning är dock inte att semantiskt analysera partikelverben i *Lincopensen* utan egentligen bara att registrera deras förekomst (se vidare Norén [1990] 1996).

Partikelverben är ett gammalt germanskt arv och bildningstypen har fortsatt varit produktiv.¹ Som en konsekvens härav möter i princip endast inhemskt språkgods inom denna kategori. Detta innebär också att *Lincopenses* material på den här punkten svarar ganska väl mot såväl äldre som yngre och rentav nutida svenska. Kontinuiteten är alltså god, även om betydelseförändringar kan konstateras. Läget kan illustreras som i tabell 45.

Att vissa partiklar saknas i 1500-talsmaterialet kan bero på just det språkliga underlaget för undersökningen och behöver inte betyda att partiklarna de facto skulle saknas i 1500-talssvenska. Det finns heller ingen anledning att tro att vissa partiklar skulle saknas under 1600-talet. Även här bör det vara underlaget för ordböckerna som slår igenom. I den lexikografiska traditionen saknades helt enkelt en modell för att hantera dessa lexikaliska enheter. Slutsatsen är alltså att överensstämmelsen mellan *Lincopensen* och *Quadrilingue* är god med avseende på återgivning av partikelverb.

Växlingen mellan den fasta och den lösa sammansättningen hos partikelverben, som således studerats av Ljunggren (1937) när det gäller 1500-talssvenskan, är för svår att urskilja för att den skall kunna systematiseras i ett lexikon som *Lincopensen*. Det är väl också något oklart i vad mån lös och fast sammansättning vid 1600-talets mitt ger uttryck för något mer än möjliga stilvariation. I *Lincopenses* svenska index finns flera fall

¹ Ture Johannissons avhandling (1939) "Verbal och postverbal partikelkomposition i de germanska språken" utgör en ingående undersökning om partikel-sammansättningen i de forngermanska språken, och Karl Gustav Ljunggren redogör i "Studier över förhållandet mellan verbalpartikel och verb i fornsvenskan" (1932) och i "Studier över verbalsammansättningen i 1500-talets svenska" (1937) för förhållanden i svenskan århundradet före *Lincopenses* tillkomst.

av särskrivning varierande med sammanskrivning: *bära bort/ bära vt; blåsa emoot, blåsa vnder, blåsa til, blåsa vth, blåsa samman, blåsa vthi/inblåsa, blåsas vp, vpblåst, blåsa bort; böla emoot; brinna vp/förbrinna; brista vth, brista vp, byggia vp; dragha ifrån, dragha in, dragha til sigh, dragha tillbaka, dragha aff, dragha fram, dragha samman, dragha vth; drifwa på, drifwa bort/vthdrifwa, drifwa tillbaka, drifwa til samman, drifwa hem, drifwa fram; dricka tilsamman, dricka aff, dricka in, dricka til, dricka vt; drypa in, drypa neder; dundra vt; falla an, anfallen, anfall¹, falla vt, falla in medh wåld, falla aff; fiella aff, aff fielladt; fly tillbaka, fly bort; flygha bort, flygha vth, flygha fram öfwer, flygha omkring, flygha in, flygha genom, flygha til, flygha tillbaka, flygha före; flyta til, flyta vt, flyta öfwer, flyta genom, flyta in, flyta förbij, flyta tillbaka, flyta öfwer, flyta omkring, flyta åtskildt, flyta tilsamman, flyta bort; föra vt, föra in, föra fort, föra til, föra omkring, föra öfwer; gåå vp, gåå vth, gåå genom, gåå fort, gåå vthöfwer, gåå före, gåå förbij, gåå fram, gåå om kring, gåå til, gåå bort, gåå vnder, gåå vndan, gåå neder; gifwa in, gifwa effter, gifwa til; hängia nedh, hängia vp, hängia på; hengia in til, hengia tilhopa, hengia vtöfwer, hengia widh, hengia vp, hengd vp, hengd til; höja/vphöja, högd/vphögd; hugga aff, hugga in, hugga sönder; jagha effter, jagha bort; kalla til, kalla tilhopa, kalla vppå, kalla vth, kalla tillbaka, kalla igen; kasta til, kasta samman, kasta in, kasta bort, kasta neder, kasta vth, kasta fram, kasta tillbaka, kasta vnder osv. Det finns också ordfamiljer med genomförd sammanskrivning av partikel och grundord: *kringdriifwa, kringskära, kringskuren, kringskärning, kringhwärfwa, kringwärfd*. Samma mönster kan iakttas också bland andra partiklar.*

¹ An behandlas i denna framställning som prefix, men uppenbarligen anser *Lincopensens* författare sig kunna skilja *an* från huvudordet, även om det inte i sig är ett självständigt morfem; jfr nusvenskans *lägga an*.

TABELL 45. Jämförelse mellan de partiklar i 1500-talssvenskan som behandlas hos Ljunggren (1937) och de partiklar som finns i Lincopensen och Quadrilingue.

1500-talssvenskan	Lincopensen ¹	Quadrilingue
av ²	aff	aff
bort	bort	bort
efter	effter	effter
fram	fram	fram
–	från	från
–	full	full
före	före	före
–	ifrån/ifrån	–
igen	igen	igen
ihåg	–	ihog
in	in	in
–	inne	inne
–	kring	kring
–	medh	medh
–	mot	mot
neder	neder	neder
om	om	om
på/uppå	på	på
samman	samman	samman
till	til	til
tillbaka	–	–
tillhopa	–	tillhopa
undan	vndan	undan
under	vnder	under
upp	vp	upp
–	vppe	–
ut	vt	uth
–	wid	vid
vider	–	–
åstad	åstad	åstad
–	å	å
åt	åt	åt
åter	åter	åter
över	öfwer	öfwer

Betydelsebeskrivningarna i *Lincopensen* är relativt grova, men genom att jämföra latinet för sär- och sammanskrivna partikel-

¹ Överensstämmelsen när det gäller prefix inom *Lincopensen* är så stor att det inte finns anledning att här dela upp partiklarna på de båda ordsamlingarna.

² Ljunggren återger partiklarna i nusvensk ortografi.

verb skulle man kanske kunna finna någon tendens i betydelseutvecklingen, en undersökning som dock faller utanför detta arbete. När det gäller partikelverben presenteras de liksom de prefigerade verben tillsammans med motsvarande verbalsubstantiv: *förekomma*, *förekommelse*; *förelöpa*, *förelöpare*; *föreskrifwa*, *föreskrifft*; *förestå*, *föreståndare*, *föreståndning* etc. Ordens representation i *Lincopensens* båda ordsamlingar stämmer ganska väl överens. Dock kan de skilja sig åt när det gäller sär- och sammanskrivning: *kring drifwa* (i Linc.lat.) och *kringdrifwa* (i Sv. index) osv. I *Quadrilingue* presenteras partikelverben endast som fasta sammansättningar under respektive partikel. Där finns inga hela ordfamiljer återgivna i samma utsträckning som i *Lincopensen*. Partikelrepresentationen stämmer dock ganska väl överens med materialet i *Lincopensen*.

6.5. Sammanfattande slutsatser om prefixavledningar och partikelverb i *Lincopensen*

Prefigeringarna utgör en relativt begränsad kategori i *Lincopensen*. Det är framför allt prefixen *o-*, *be-* och *för-* som är företrädda. Övriga gamla nordiska prefix har liten utbredning, och *er-* saknas helt också i *Quadrilingue*. Karaktäristiskt för *Lincopensen* är att de latinska, grekiska och senare romanska prefixen saknas helt. *Quadrilingue* skiljer sig från *Lincopensen* på denna punkt genom att uppvisa ett större icke-germanskt inflytande men också genom att ha de germanska prefixen representerade i fler ord.

Om avsaknaden av romanskt inflytande på prefixen i *Lincopensen* beror på Gothus språksyn eller är en generationsfråga får man ingen uttrycklig information om. Prefixbruket i *Lincopensen* ger dock anledning att se detta ordboksverk som ett av de sista dokumenten över ett svenskt språk så gott som utan romanskt inflytande. Samtidigt som detta verk utarbetas, används en svenska framför allt vid hovet som har ett allt mer växande inslag av romanska lån, ett svenskt språkbruk som i högre grad dokumenteras i *Quadrilingue*. Fördelningen av prefixen i ordboken

ger inte något underlag för att anta att det funnits olika upphovsmän till olika delar av ordboken.

Överensstämmelsen mellan Sv. index och Linc.lat. är något bättre när det gäller de prefixerade orden än när det gäller sammansättningarna. Jämförelsen är dock vanskelig att göra med tanke på att prefixmaterialet omfattar relativt få grundord. Eftersom Sv. index är alfabetiskt uppställt kan man iaktta hur Gothus under samma prefix låter flera olika grundord representeras av suffixavledningar som ger de olika ordklasserna (se tabell 30–43). Linc.lat. innehåller flera olika avledningsformer till varje prefixerat grundord, och Gothus behöver bara ett av dem för att i Sv. index ha en utgångspunkt till avledningarna som är möjliga att etablera till ett grundord. En jämförelse mellan Sv. index och Linc. lat. när det gäller prefixerat grundord ger därför större samstämmighet än om varje suffixavledning jämförs och är också tillräcklig för att konstatera att Linc.lat. utgör utgångspunkt för Sv. index.

Partikelverben är liksom prefixavledningarna i *Lincopensen* komponerade av rent inhemskt stoff. På det morfologiska planet borgar det för god kontinuitet från 1500-talet, och man kan konstatera god överensstämmelse även inom *Lincopensen*. Även överensstämmelsen med *Quadrilingue* är betydande. Det bör dock tilläggas att *Quadrilingue* presenterar denna typ av verb som fasta sammansättningar under respektive partikel.

På det betydelsemässiga planet verkar dock inte de mer abstrakta betydelseerna ha utvecklats i *Lincopensens* språk. Svårigheterna med att komma åt betydelser i äldre ordboksverk har redan berörts. Genom ett nära studium av de partikelverb som ges i både fast och lös sammansättning skulle man möjligtvis åtminstone i några fall kunna bestämma var i betydelseutvecklingen *Lincopensen* skall placeras in. Intressant vore då att se om dessa betydelser också har förebilder i tyskan och latinet. En sådan undersökning faller dock utanför denna studie. Ett mer heltäckande språkligt studium av 1600-talssvenskan i olika texttyper skulle kanske också ge en ny syn på den etablerade språkhistoriska periodindelningen. Syntaktiskt och morfologiskt kvarstår i svenskan under 1600-talet många medeltida drag (Ståhle

1975:9f.). I ordförrådet märks ett betydande romanskt inflytande vid mitten av 1600-talet som ännu inte är återgivet i *Linco-pensen*. När det gäller de enskilda ordens betydelsemässiga status och olika generella tendenser till betydelseutveckling är dock kunskapen begränsad.

7. Svenska språket i Lincopensen: suffixavledning

Vid studiet av suffixavledningarna i *Lincopensen* är mitt utgångsmaterial de svenska uppslagsorden i Sv. index. Dessa jämförs med suffixavledningarna i de svenska översättningarna i Linc.lat. Inte heller när det gäller suffixavledningar behöver jag en strikt enhetlig och heltäckande definition av kategorin i detta sammanhang. För mitt syfte att visa på likheter och skillnader mellan de båda ordsamlingarna i *Lincopensen* och jämföra dem med annat samtida språk som det som presenteras i *Dictionary quadrilingue* är jag betjänt av en pragmatisk arbetsmodell, som tar fram några kategorier av prefix och suffix som det råder en etablerad konsensus om i grammatisk litteratur.¹

Huvudmaterialet är alltså också i detta avsnitt Sv. index i *Lincopensen*. För att underlätta undersökningen har jag fått utarbetat en finalalfabetisk ordlista av såväl Sv. index som det samlade svenska ordförrådet i *Lincopensens* latinordbok. Detta ger möjlighet att jämföra de olika suffixens frekvens i de båda ordsamlingarna.² Den ordlista över de svenska översättningarna i Linc.lat. som jag utarbetat är inte i sig lemmatiserad, men då den används för jämförelser sker i praktiken en lemmatisering genom de val av likvärdiga jämförelseobjekt som sker.

¹ Jämför t.ex. den strikta segmentering av ord som redovisas i inledningen till *NFO 4* med det mer pragmatiska synsätt som dominerar t.ex. i läroböcker om ordbildning som Thorell (1981), Liljestrand (1993) och Malmgren (1994).

² Det svenska ordförrådet i Linc.lat. har jag samlat i en alfabetisk ordlista; denna är liksom Sv. index finalalfabetiskt ordnad. För det tekniska arbetet med att vända ordlistorna tackar jag Yvonne Cederholm på Institutionen för svenska språket i Göteborg.

En svårighet vid ordjämförelse består i att avgöra om variation mellan olika ordformer endast är ortografisk eller om också betydelskillnader föreligger. En försvårande faktori föreliggande sammanhang är den varierande ortografien. De svenska ekvivalenterna till latinska uppslagsord kan uppträda i många olika ortografiska varianter. I vissa fall är det tydligt att det rör sig om rent ortografiska varianter, som i *behendigheet-behändigheet; deyligheet-däjeligheet; fulkomligheet-fulkommeligheet; beweekeelse-bewekelse; förderffuelse-förderfwelse-fördärfwelse*. Vid jämförelse med belägg i övriga ordsamligar väljer jag i första hand den variant som överensstämmer med belägget i Sv. index. Då belägg saknas där sker ett mer mekaniskt val, vilket i princip innebär att jag tar den första varianten i min förteckning. Gothus ställningstagande finns ju inte omvitnat i dessa fall.

En annan typ av variation som kräver en bedömning är den som föreligger i ordstammen: *blötheet-blödigheet; dårhet-dåractigheet; lättheet-lättigheet; tolsamheet-toligheet*. Min bedömning av dessa ord bygger inte på en etymologisk analys utan på att orden för Gothus tycks ligga semantiskt nära varandra. Beträffande ordparet *blötheet-blödigheet* ges i båda fallen den tyska översättningen 'zartigkeit' i Linc.lat. I vissa fall tar Sv. index bara upp det ena ordet, men i andra fall saknas båda. Hur stor betydelskillnaden eller betydelselikheten är mellan dessa ord är det svårt att med säkerhet uttala sig om. Dock är det troligt att åtminstone viss stilskillnad föreligger. Orden kan också ha en naturlig hemortsätt på olika texttyper. I dessa fall betraktar jag orden som två olika lemman.

För att få ett oberoende samtida material att jämföra med har jag i detta avsnitt använt Schroderus *Dictionarium quadrilingue*, i fortsättningen förkortat *DQ* i kontrast till det register som Hesselman (1929) upprättat till Schroderus verk och som jag använt i tidigare undersökningar i detta arbete (jfr kap. 4, 5 och 6). Anledningen är att Schroderus egentligen har byggt upp sin *DQ* som ett slags finalalfabetisk ordlista, i och med att han grupperat orden efter sina avledningssuffix. Han har också gjort en indelning i inhemska och främmande ord. Inom varje ordklass går jag igenom vissa avledningssuffix som finns i *Linc-*

pensen och jämför med materialet i *DQ*. Genom dessa jämförelser finner man vissa skillnader när det gäller att återge språket i mitten av 1600-talet, men det finns också skillnader inom lincopensematerialet.

Syftet med undersökningen av suffixavledningarna är som med tidigare undersökningar i avhandlingen att beskriva språket i *Lincopensen* för att med utgångspunkt i denna beskrivning definiera förhållandet mellan Sv. index och Linc.lat., men också att se hur språket i *Lincopensen* relaterar sig till samtidens svenska. Dessa ställningstaganden är nödvändiga för att kunna bedöma vilket inflytande språket i *Lincopensen* haft på den efterföljande tidens språk. Liksom vid prefixavledningar sker en indelning av suffixen i inhemska eller nordiska respektive germanska och romanska efter inflytande från andra språk.

7.1. Substantiv

De substantivbildande suffixen kan indelas dels efter den kategori ord de bildar, dels efter sitt ursprung (se Wessén II 1965 och Thorell 1981). För att urskilja främmande inflytande gör jag alltså en indelning i inhemska, tyska och romanska suffix. I praktiken är det dock inte så enkelt att entydigt kategorisera ett suffix. Inhemska suffix har t.ex. blivit produktiva under inflytande av likartade tyska suffix (t.ex. adjektivsuffix som fsv. *-liker* och ty. *-lich*, mlty. *-lik*; fsv. *-samber*, ty. *-sam* etc.; jfr Wessén II:68 ff.), och ett ursprungligt franskt suffix har via tyskan blivit produktivt i svenskan före den egentliga perioden för romanskt eller franskt inflytande (t.ex. *-eri* i *bageri* och *tryckeri*, men också *-iker* i *musiker* och *lyriker* (jfr Wessén II: 130ff. och 160f.). Jag väljer i dessa fall att föra suffixen till den grupp där de ändå är mest representerade. Detta ger följande indelning:

Suffix som används för att beteckna levande varelser:

Inhemska: *-ande/-ende*, *-ing/-ling*, *-a*, *-e*,

Tyska: *-are*, *-(er)ska*, *-inna*, *-när*.

Romanska: *-ant/-ent, -an/-at, -ator/-atör, -är, -ös/-atris, -ör/-atör, -essa/-issa, -ist/-iker.*

Suffix som används för att beteckna abstrakter:

Inhemska: *-a, -e, -d, -nad, -an, -sel, -ska, -dom, -lek, -skap, -(n)ing.*

Tyska: *-het, -else, -eri, -ande/-ende.*

Romanska: *-(a)tion, -itet, -ism, -ad, -age, -ans/-ens, -ess, -mang/-ment, -ur/-yr, -at, -i, -ik, -en, -os.*

7.1.1. Inhemska suffix som används för att beteckna levande varelser

De inhemska personbetecknande suffix som Thorell tar upp är relativt svåridentifierade i *Lincopensen*. En grupp är de gamla substantiverade presensparticipen på *-ande/-ende*, som återfinns i fornsvenskans *kärande(n)* och *svarande(n)*.¹ Till en viss grad är man, för att kunna identifiera denna ordtyp, beroende av en kontext. Ordtypen återfinns dock inte i *Lincopensen*.

Suffixen *-ing* (tabell 46) och *-ling* (tabell 47), som tidigt blivit produktiva genom tyskt inflytande (Thorell 1981:92), finns representerade i *Lincopensen* med beteckningar för såväl djur som människor.

TABELL 46. *Beteckningar för levande varelser med avledningsuffixet -ing i Lincopensen.*

Sv. index	Linc.lat.	DQ
blinding	blinding	—
höffding	höffding	höffding
—	—	kärring
röding	—	—

¹ Möjligen skulle man rent etymologiskt kunna föra *bonde* och *fiende* till denna grupp. Dessa ord finns nämligen belagda i *Lincopensens* båda ord-samlingar.

TABELL 47. *Beteckningar för levande varelser med avledningssuffixet -ling i Lincopensen.*

Sv. index	Linc.lat.	DQ
—	—	arming
bökling	bökling	bökling
enkling	—	änkling
fremling	frembling	fremling
förstling	förstling	förstling
—	—	gässling
gräffling	gräffling	—
hwijtling	—	—
—	—	killling
—	—	krympling
—	kyckling	kyckling
—	—	siwkling
—	—	snålingh
twilling	twilling	twilling
yngling	yngling	yngling
weekling	wekling	—
wäpling	wäpling	—
—	—	ädling

Som framgår av tabellerna 46 och 47 är beläggen med suffixen *-ing* och *-ling* ganska få. Överensstämmelsen mellan de två ord-samlingarna i *Lincopensen* är stor, dock med en viss övervikt av belägg i Sv. index. *DQ* avviker däremot något i fråga om urval.

Vidare tar Thorell upp suffixen *-a* och *-e*, som bildar personbeteckningar, såsom nusvenskans *namne*, *kocka*, *toka* och *make-maka*. Även dessa är som personbetecknande sparsamt förekommande i *Lincopensen*. Avledningar med *-a* utgörs av *enkia*, *hoora*, (*echta*) *maka*, *pjiga* och *qwinna* i båda ordsamlingarna samt dessutom *amma* i Linc.lat. medan *DQ* har ytterligare *frendka*, *frilla*, *gumma* och *kona*. Avledningarna med *-e* är något fler, som framgår av tabell 48.

Gemensamt för de inhemska suffixen är att de återfinns i väl etablerade ord, med relativt god korrespondens mellan de båda ordsamlingarna i *Lincopensen* och *DQ*.

TABELL 48. *Avledning*ar med personbetecknande -e i Lincopensen.

Sv. index	Linc.lat.	DQ
bonde	bonde	bonde ¹
brudgumme	brudgumme	—
—	—	diekne
disksälle	disksälle	—
dumbe	dumbe	dumbe
fiende	fiende	fiendhe
finne	—	—
frende	frende	frändhe
fougde	fougde	fogdhe
furste	—	förste
—	—	fåne
—	—	fånge
—	fåraherde	—
—	getaherde	—
—	—	gosse
granne	granne	granne
—	—	greffwe
—	—	gubbe
gårdzfougde	gårdzfougde	—
herde	—	herdhe
herre	herre	herre
—	jude	—
—	—	kämpe
—	landfougde	—
—	—	poike
pålacke	—	—
—	rotésälle	—
skotte	—	—
—	swinaherde	—
—	—	witne

¹ Orden *bonde* och *fiende* tas upp här även om de etymologiskt hör hemma under substantiverade presens particip. Avsikten är att sträva mot ett synkront perspektiv på 1600-talssvenskan. Det enkilda ordets ursprungliga etymologi är som grund för kategorisering underordnad ordets funktion i 1600-talssvenskan. En konsekvens av detta betraktelsesätt blir att ett och samma ord kan föras till olika grupper, som när Gothus skriver *bråne* och Schroderus *bråna*, troligtvis i linje med deras olika regionala hemvist (jfr avsnitt 5.2.2).

7.1.2. Tyska suffix som används för att beteckna levande varelser

7.1.2.1. *-are*

Avledningarna på *-are* är synnerligen produktiva från fornsvensk tid in i nusvenskan (Wessén II 1965:120). Med utgångspunkt i *Lincopensen* kan man konstatera att *are*-avledningarna inte minst är frekventa under 1600-talet. Sv. index tar upp 466 ord och i Linc.lat. finns 794. Av dessa är 318 belagda i båda ord-samlingarna. (Materialet finns tillgängligt i maskinläsbar form.) Denna kategori ord har också stått sig i den mån samhället inte förändrat betingelserna, d.v.s. att beteckningen för yrkesutövaren har dött ut eller den betecknade verksamheten blivit inaktuell, såsom *belätesnidare* och *barkare*. Det kan vara så, att den betecknade verksamheten utförs fortfarande men på annat sätt och kanske kopplad till andra verksamheter, varigenom mer adekvata beteckningar krävs. Nya ord kan därför ha bildats som ersättning för tidigare använda, kanske rentav med samma avledningsändelse. Så blev *barkaren* en *garvare* ett halvsekel senare (Hellquist [1948] 1970).

I *DQ* förekommer orden i stort sett till ett antal som motsvarar det i Sv. index. Schroderus gör dock en indelning av materialet i olika grupper och får avledningar på *-are*, som betecknar sysselsättningsutövare och är enkla deverbativer, en motsvarande kategori som är avledd till substantiv eller där grundordet saknas i svenskan och en grupp sammansatta *are*-avledningar. Dessutom uppmärksammar Schroderus den typ av sammansättningar där andraledet blir synnerligen produktivt. I *DQ* tar han upp *-mästare* och *-makare* och i *Lincopensen* kan ytterligare fler tas fram. Till dessa grupper kommer en som tar upp föremål (Hesselman 1929:44ff.). För att få en uppfattning om *Lincopenses* täckningsgrad utnyttjar jag Schroderus indelning av *are*-avledningar. Genom detta får jag också en viss begränsning av mate-

rialet, men samtidigt kan jag göra en jämförelse mellan såväl Linc.lat. och Sv. index som *Lincopensen* i sin helhet och *DQ*.¹

Jag väljer alltså ut fyra undergrupper som Schroderus presenterat i särskilda tabeller i *DQ*. Två av grupperna utgör sammansättningar med ett efterled bildat med suffixet *-are*, nämligen *-makare* i tabell 51 och *-mästare* i tabell 50. Av de två övriga utgörs den ena av ord till vilka grundverb saknas (tabell 51) och den andra, som egentligen inte hör in under detta avsnitt, av ord som betecknar föremål men också saknar grundverb (tabell 52). Övriga *are*-avledning är produktiva till nästan varje verb på 1600-talet för att bilda maskulin utövare av den verksamhet verbet beskriver. Vilka av det samlade materialets ord som är lexikaliserade och vilka som är spontant bildade för att översätta ett latinskt ord eller uttryck är svårt att avgöra.

TABELL 49. *Avledning med -makare i Lincopensen och Quadrilingue.*

Sv. index	Linc.lat.	DQ
armbostemakare	—	—
—	—	bleckmakare
—	—	boghemakare
—	brystdwmakare	—
flaskemakare	flaskemakare	—
—	fohromakare	—
—	fyrmakare	—
giördelmakare	—	—
glaasmakare	glaasmakare	—
—	glaasögonmakare	—
—	gördelmakare	—
—	—	hattmakare
—	hiälmakare	—
kistemakare	kistemakare	kistemakare
—	—	klädemakare
korfwemakare	korfwemakare	—
krukumakare	krukumakare/krukemakare	krukemakare
krantzmakare	krantzmakare	—
—	—	kärrmakare
lädermakare	lädermakare	lädermakare
—	—	lychtemakare

¹ Jag gör ingen bedömning av Schroderus kategorier eller i vad mån de ord som förs in där tycks stämma med de rubriker som Schroderus satt upp, utan använder bara gruppen som ett avgränsat jämförelsematerial.

mytemakare	—	myytmakare
—	—	malliemakare
nycklemakare	—	—
orgemakare	orgemakare	—
pappermakare	papermakare	pappermakare
—	—	partijmakare
pe[l]ssmakare ¹	pelsmakare	—
—	—	permansmakare
pottemakare	pottemakare	pottemakare
—	—	pungmakare
ringmakare	—	—
—	rullewagns makare	—
sadelmakare	sadelmakare	saalmakare
—	sammetzmakare	—
—	sichtmakare	—
sköldmakare	sköldmakare	—
skomakare	skoomakare	skomakare
—	spegelmakare	—
—	—	stöffwelmakare
—	—	stelningzmakare
—	—	staakmakare
sållmakare	sållemakare	—
toflemaakare	tofflemakare	tofflemakare
wagnmakare	wagnmakare	—
—	—	wantmakare
—	waxliusmakare	—
zinkemakare	—	—

TABELL 50. *Avledninga med -mästare i Lincopensen och Quadrilingue.*

Sv. index	Linc.lat.	DQ
ankarmästare	anker mestare	—
—	—	baner mestare
—	brunnmästare	brunnmästare
byggemästare	byggemästare	byggemästare
—	bygningz mästare	—
borgmästare	borg mestare	borgemästare
—	fecktemestare	fecktemästare
—	frijäcktemästare	—
glaassmästare	—	glaassmästare
hoffmästare	hoffmästare	hoffmästare
kämpemästare	kempemästare	—
—	—	kökemästare
—	kryddegårdzmästare	kryddegårdzmästare
—	läkemästare	—

¹ Ordet står tryckt utan *l* med ett spatium på den plats där *l* skulle funnits — troligtvis ett förbiseende. En jämförelse med Linc.lat. tyder på detta.

läremästare	läremästare	–
läsemästare	läsemästare	läsemästare
murmästare	muremästare	murmästare
–	myntemästare	–
postmästare	postmästare	–
–	proviantsmästare	proviantsmästare
–	prässemästare	–
–	pungemästare	–
–	pussmästare	–
–	quartermästare	quartermästare
räkнемästare	räkнемästare	räkнемästare
rentemästare	rentemästare	räntemästare
–	–	rustmästare
–	–	rootmästare
–	ryttmästare	ryttmästare
–	rökemästare	–
scholemästare	scholemästare	scholemästare
skattmästare	skattmästare	skattmästare
–	skoghmästare	–
–	spelemästare	–
spijsmästare	spijsmästare	spijsmästare
stallmästare	stallmästare	–
–	steen wärkmästare	–
–	stemnomästare	–
–	sångmästare	–
torgmästare	torgmästare	–
tuchtmästare	tucktemästare	–
trägårdsmästare	trädgårdsmästare	trädgårdsmästare
–	vnderläremästare	–
–	wachtemästare	wachtmästare
–	–	wagnmästare
watnmästare	watnmästare	–
–	watnkonstmästare	–
–	–	wåghmästare
–	wägamestare	–
wärkmästare	wärkmästare	–
zunfftmästare	zunfftmästare	–
–	öffningzmästare	–
–	–	örtagårdsmästare

TABELL 51. *Schroderus kategori: "A verbo nõn Derivata" ("till verb icke avledda [are-]avledningar").*

Sv. index	Linc.lat.	DQ
apothekare	apothekare	apothekare
–	–	biddare
–	cancelerare	cantzelerare
kamererare	–	camererare
–	–	dochtare
–	holländare	–

—	—	junkare
keysare	keysare	keysare
kättare	—	kettare
kläckare	kläckare	klockare
krogare	krögare	kröghare
liffändare	—	—
—	—	musketerare
mästare	mästare	mästare
—	nederländare	—
—	—	officerare
pijkenerare	—	picknerare
rackare	rackare	rackare
riddare	riddare	riddare
—	romare	—
ryttare	ryttare	ryttare
secreterare	secreterare	secreterare
—	—	torpare
skepare	skepare	skeppare

TABELL 52. *Beteckningar på enkla föremål enligt Schroderus indelning (ord som har formen av are-avledning men som inte kan sammanställas med ett grundord).*

Sv. index	Linc.lat.	DQ
altare	altare	altare
begare	begare/beghare	bäghare
—	—	gångare
kammare	—	—
—	—	kreyare
—	—	klyppare
källare	källare	källare
—	lindare	lindare
mortare	mortare	mortare/mortel
pelare	pelare	pellare
—	—	psaltare
—	pyndare	pyndare
—	—	rymare
—	—	spennare
—	—	stenpellare
—	—	stöffware
—	sutare	sutare
—	—	säyare
—	—	tarmare
—	wijnkällare	wijnkällare

En jämförelse mellan ordens fördelning på de olika ordsamlingarna i tabellerna 49–52 visar att Linc.lat. har de flesta beläggen i *Lincopensen*. Detta behöver inte motiveras bara av att denna samling ord är större. I Sv. index har Gothus gjort ett urval av ord, som ofta stämmer väl överens med ordmaterialet i Linc.lat. (17 ord av 23, 22 ord av 23, 10 ord av 14 och 5 ord av 6 finns med i Sv. index, när det gäller de respektive grupperna av ord i tabellerna 49–52). Det kan tolkas så, att Gothus framför allt valt ut etablerade och lexikaliserade avledningar (respektive avledda sammansättningar). Vissa ord kan dock ha gått honom förbi, och andra har han självständigt kompletterat med, som t.ex. *glaasmästare*, som också *DQ* har. Linc.lat. har däremot *glaasmakare*, vilket också är belagt i Sv. index. När det gäller sammansättningarna är beläggen med *-mestare/-mästare* betydligt fler i Linc.lat. än i både Sv. index och *DQ*, vilket kan ha med beroendet av den tyska förlagan att göra.

Utöver *-mästare* och *-makare* har *Lincopensen* flera på *-are* avledda efterleder som är produktiva i flera sammansättningar, såsom framgår av tabell 53.

TABELL 53. *Frekventa efterled på -are i Lincopensen (några exempel).*

Efterled	Sv. index	Linc.lat
blåsare	askeblåsare	–
	basunblåsare	–
	hornblåsare	hornblåsare
bärare	–	zinckeblåsare
	blossbärare	blossbärare
	bodbärare	bodbärare
	–	dödhärare
	–	faklebärare
	–	fridhbärare
	fröbärare	–
	–	galgebärare
	hillebårdz bärare ¹	–
	lampebärare	–
–	liebärare	

¹ Det är inte självklart att betrakta ordet som en sammansättning, då det inte är sammanskrivet, och då belägg saknas i Linc.lat.

	liusbärare	–
	maatbärare	–
	pustbärare	pustbärare
	–	säckebärare
	–	tiendebärare
	watnbärare	–
	yxebärare	yxebärare
	äplebärare	–
drifware	–	nötadriffuare
	oxedrijfware	–
dragare	–	åsnedrifware
	–	baneerdragare
	–	bijledragare
	breffdragare	breffdragare
	–	fakeldragare
	–	flaskedragare
	kopperdragare	–
	–	legodragare
	ormdragare	–
	–	pijldragare
	–	säckedragare
	–	swärddragare
	wapndragare	wapndragare
	–	weddragare
förare	bookförare	bokaförare
	eldförare	–
	floteförare	–
	hooreförare	horeförare
	krijgsförare	–
	laghförare	lagförare
	pjilförare	–
skrifware	–	almanachz skriffuare
	bookskrifware	bookeskrifware
	–	breffskrifware
	–	cammarskrifware
	–	calenders skriffuare
	–	föredragzskrifware
	–	handlingz skrifware
	handskrifware	handskrifware
	–	krönikeskriffuare
	–	köpskrifware
	–	landzskrifware
	motskrifware	–
	–	stadzskrifware
	–	testamente skrifware
	–	tullskrifware
slagare	–	bleckslagare
	–	citherslagare
	citreslagare	luteslagare
	–	lägerslagare
	–	–
	pukeslagare	–
	plåteslagare	plåteslagare
	tegelslagare	tegelslagare
	trummeslagare	–

	—	vllslagare
wachtare	dufwowachtare	—
	dörewachtare	dörewaktare
	—	fångewaktare
	hiordwachtare	—
	hönsewachtare	hönewaktare
	—	kammer waktare
	—	kistewaktare
	skogswachtare	skogzwaktare
	—	stodwaktare
	åndewachtare	—
	åsnewachtare	åsnewaktare

Ett tecken på beroende mellan de båda ordsamlingarna i *Lincopensen* skulle kunna vara, att sällsynta och mer speciella ord i Linc.lat. finns med i Sv. index. Detta kan dock vara svårt att avgöra, och några tydliga fall är svåra att finna i de material som specialgranskats. Egentligen är det också naturligt att så är fallet om Gothus syfte varit att etablera ett användbart begripligt svenskt ordförråd för att den studerande genom detta skulle nå de funktionella latinska orden för en retorisk framställning. Ett annat sätt att konstatera beroende är att båda ordsamlingarna saknar till synes vardagliga ord. Detta skulle i så fall kunna kontrolleras mot *DQ* som en oberoende källa. En komplicerande faktor i analysen är naturligtvis svårigheten att idag göra en bedömning av vad som på 1600-talet borde ha varit ett frekvent ord. Möjligen kan man sakna följande ord ur *DQ* i *Lincopensens* båda ordsamlingar: *boghemakare, hattmakare, stöffwel-makare; kökemästare, rustmästare, rootmästare, wagnmästare, wåghmästare, örtagårdzmästare; officerare, torpare; gångare, klyppare, stöffware, psaltare, rymare*. Kanske saknas de i Linc.lat. helt enkelt därför att de latinska uppslagsorden inte ger anledning att använda dessa ekvivalenter. I Sv. index kan de saknas om motsvarande latinska ord inte behövs för retorisk verksamhet i 1600-talets Sverige. Avsaknaden av dessa ord i *Lincopensen* skulle i sin tur kunna tyda på ett större samband mellan ordförrådet i Sv. index och Linc.lat., och att Gothus bör ha använt Linc.lat. som åtminstone en källa när han etablerat Sv. index.

Sammanfattande kommentarer till are-avledningarna

Avledningarna på *-are* utgör en stor och frekvent avledningsgrupp. Den tycks vara väl etablerad i 1600-talssvenskan och kom dessutom att utgöra en naturlig motsvarighet till tyskans ändelse *-er* i t.ex. *Fischer* och *Denker* (Wessén II 1965:120). Efter Schroderus modell kan avledningarna delas in i enkla och sammansatta, vilket jag inte utvecklat vidare när det gäller *Lincopensen*. De enkla kan i sin tur delas in i underavdelningar, och den största gruppen i materialet blir deverbativerna. Sammansättningarna utgör också en stor grupp och bland dem utkristalliserar sig en kategori efterleder som är påfallande mycket använda. Flest sammansättningar finns med *-mästare* (ty. *-meister*) och *-makare* (ty. *-macher*). Suffixet *-are* används också för att bilda inkolentnamn (Wessén II 1965:123). Denna grupp ord tycks dock Schroderus sakna. Sv. index har med *lifflemdare*, och Linc.lat. har *holländare*, *nederländare* och *romare*.

För att belysa relationerna mellan beläggen i Sv. index och Linc.lat. kan några av Schroderus undergrupper till avledningar på *-are* användas, som i tabell 54.

TABELL 54. Översikt över täckningsgraden i jämförda are-avledningar i Lincopensen.

Avledningstyp	Beläggantal i Sv. index	Beläggantal i Linc. lat.	Gemensamma ord i Sv. index och Linc.lat.	Beläggantal i DQ
personbetecknande avledningar med <i>-are</i>	466	794	318	354
föremål	6	9	5	19
till icke verb avledda	14	14	10	20
<i>-makare</i>	23	28	17	23
<i>-mästare</i>	23	45	22	26 ¹

¹ Vid bedömning av relationen mellan antalet belägg bör hänsyn tas till ord-samlingarnas totala omfång som dock inte finns preciserat. Sv. index och DQ ligger varandra ganska nära i omfång, medan Linc.lat. är större till omfånget. Uppskattningsvis står lemmaantalet i Sv. index och Linc.lat. i förhållandet 2:3.

TABELL 55. Jämförelse av täckningsgraden i jämförda are-avledningar mellan Sv. index och DQ.

Avledningstyp	Beläggantal i Sv. index	Beläggantal i DQ	Gemensamma ord i Sv. index och DQ
föremål	6	19	5
till icke verb avledda	14	20	13
-makare	23	23	8
-mästare	22	26	12

TABELL 56. Jämförelse av täckningsgraden i jämförda are-avledningar mellan Linc. lat. och DQ.

Avledningstyp	Beläggantal i Linc. lat.	Beläggantal i DQ	Gemensamma ord i Linc.lat. och DQ
föremål	9	19	9
till icke verb avledda	14	20	11
-makare	28	23	7
-mästare	45	26	17

Generellt kan man alltså konstatera att Linc.lat. har flest avledningar med suffixet *-are*. När det gäller personbetecknande avledningar över huvudtaget är de nästan dubbelt så många i Linc.lat. som i Sv. index. Detta kan tyda på att *-are* är naturligt att använda för att ge ekvivalenter till de latinska uppslagsorden. Att antalet är så mycket lägre i Sv. index kan tyda på dels att inte alla beläggen i Linc.lat. är lexikaliserade, dels att de inte ger ingångar till ett latin som Gothus bedömer vara relevant för Sv. index. Drygt 300 av *are*-avledningarna i Sv. index är gemensamma för de båda ordsamlingarna. De övriga måste alltså Gothus ha kompletterat med från andra håll än Linc.lat. eller skapat själv som ingångar till latinet. I vissa fall är det också så att den svenska översättningen i Linc.lat. är av omskrivande karaktär, medan den tyska översättningen ger incitament till uppslagsordet i Sv. index, som lat. *cornuarius* i Linc.lat. med sv. övers. 'Then som gör Blåsehorn eller Zincker' och ty. övers. 'Zinckenmacher', vilket ger uppslagsordet *Zinkemakare* i Sv. index. Schroderus beläggsantal, som ligger ganska nära *Linc.*

pensens mängd belägg i Sv. index men också antalet gemensamma belägg i *Lincopensen*, kan tyda på att detta antal *äre*-avledningar någorlunda väl motsvarar antalet lexikaliserade ord av denna typ.

En annan faktor som man inte kan förbigå är den påverkan som den tyska förlagan kan ha utövat. Att i detalj dokumentera den kan vara vanskligt. Det höga beläggsantalet för sammansättningar med *-mästare/-mestare* i Linc.lat. kan möjligen tillskrivas en sådan påverkan. *DQ* har även i detta fall ett beläggsantal som mer motsvarar det som finns i Sv. index.

7.1.2.2. *-när*

Suffixet *-när* utgör ett komplement till *-are* när det gäller att skapa ord för företrädesvis maskulin yrkesutövare. Wessén konstaterar att suffixet *-när* endast förekommer i ett fåtal ord bildade efter tyskt mönster (Wessén II 1965:124). Detta stämmer väl med mina iakttagelser från *Lincopensen* och *DQ*. Det är också god överensstämmelse mellan Wesséns exempel och dem från mitt material (jfr tabell 57).¹

TABELL 57. *Översikt över avledningar på -när i Lincopensen under jämförelse med DQ.*

Sv. index	Linc.lat.	DQ
gällnär	gällnär	gäldenär
konstnär	konstnär	konstenär
–	–	kämnär
portenär	portener/portenär	portenär
–	–	resenär
–	–	skyldenär
–	swartkonstnär	–
tullenär	tullenär	tullenär
–	watnkonstnär	–

¹ Vid jämförelse med Norstedts finalalfabetiska ordbok (Allén & Sjögren 1993) kan 1600-talsorden i mitt material kompletteras med de nusvenska exemplen: *borgenär*, *veterinär*, *legionär* och *miljonär*. Gruppen ord är dock fortfarande begränsad.

Tabell 57 visar i sitt miniformat på de tydliga relationerna dessa ordsamlingar emellan. *DQ* är något ordrikare, ett mönster som ofta återkommer under andra suffix. Dock framstår *Lincopensens* och *DQ:s* ordsamlingar som självständiga i förhållande till varandra. Överensstämmelsen mellan ordförråden i Sv. index och Linc.lat. är mycket god. Det finns också generellt i materialet en tendens att orden i Sv. index haft större livskraft och i högre grad fortfarande finns kvar än orden i Linc.lat. och *DQ*, vilket dock inte blir speciellt tydligt här.

Suffixet *-när* är alltså svagt representerat i mitt material. Detta stämmer dock med mina iakttagelser om svenskan i övrigt på 1600-talet och gäller även senare svenskt språk.

7.1.2.3. *-(er)ska* och *-inna*

Suffixen *-(er)ska* och *-inna* är under nysvensk tid två produktiva morfologiska element, som bildar feminina motsvarigheter till de maskulina avledningarna på *-are*. Enligt Wessén (II 1965:125ff.) har de sina motsvarigheter i medellågtyskans *-ersche* och *-inne*. Wessén påpekar också att suffixen *-sche* och *-ersche* uteslutande är lågtyska och varken finns i högtyskan eller holländskan. Från 1300-talet uppträder avledningarna på *-(er)ska* i fornsvenskan. Wessén visar på två sätt för suffixet att etablera sig. Dels har det lånats in tillsammans de ord som de förekommer i, dels har det senare blivit ett produktivt morfologiskt element som lagts till inhemska ordstammar. Detta är ett vanligt inlåningsmönster och även andra suffix följer det. I såväl *Lincopensen* som *Dictionarium quadrilingue* är det tydligt att suffixet är produktivt på i det sist antydda avseendet (jfr tabell 60). Flera av exemplen i *Lincopensen* är också upptagna i *SAOB* som förstabelägg (t.ex. *anklagerska*, *anspräkerska*, *beskyderska*, *bodbärerska* och *bärerska*): Detta kan tyda på att suffixet även under 1600-talet var så produktivt och därmed hade en så stark ställning att den tyska ekvivalenten i latinlexikonet som har det högtyska avledningssuffixet *-in* inte påverkar dessa ords bildning ens i den närkontakt som uppstår i översättningsprocessen från *Trilingve*. An-

talet avledningar på *-erska* tyder på att de var så väl etablerade att de inte påverkades av andra former. I fornsvenskan förekommer också – om än sparsamt enligt Wessén – kvinnliga personbeteckningar på *-inna*. Detta suffix motsvarar medellågtyskans *-inne* och högtyskans *-in*. Tyskan i *Lincopensen* har genomgående kvinnliga beteckningar på *-in* liksom *Trilingve*. Denna avledningsändelse möter dock i ganska få exempel i *Lincopensen* (jfr tabell 58). *DQ* har något fler exempel. Det är troligt att *-inna* åtminstone delvis på bekostnad av *-erska* ökar sin produktivitet under nysvensk tid, vilket Wessén påpekar. Han framhåller också det speciella i att detta suffix är betonat. Suffixet *-inna* befinner sig kanske i en relativt tidig fas av sin produktivitet vid *Lincopenses* tillkomst. *Beskermerinna* i Linc.lat (ty. övers. 'ein beschirmerinn') är ett första belägg från *Lincopensen* i *SAOB* (följt endast av belägg hos Stiernhielm och Peringskiöld) och kan illustrera högtyskans påverkan på 1600-talssvenskan.

TABELL 58. Översikt över avledningar på *-erska* i *Lincopensen* under jämförelse med *DQ*.

Sv. index	Linc.lat.	DQ
–	anammerska	–
–	angiffuerska	–
anklagherska	anklagerska	–
anspråkarska	anspråkarska	–
bakerska (eg. –or)	bakerska	bagerska
–	–	barnefångerska
barnaföderska	barnaföderska	barnefödnerska
–	–	barnemodherska
–	beboderska	–
–	beskodarska	–
beskyddarska	beskyddarska	–
berömmarska	–	–
bewararska	bewararska	–
–	bijitterska	–
bislåperska	bijslåperska	bijslåperska
bodbärarska	bodhbärarska	–
–	bogarska	borgarska
–	–	bolarska
–	dragarska	–
–	drinckarska	–
–	brudförarska	–
bärarska	bärarska	–
dantzarska	dantzarska	dantzarska

disputererska	—	—
dichterska	dickterska	—
—	—	drickerska
—	dömerska	—
dörewachterska	dörewachterska	dörewachterska
—	—	effterleffwerska
—	effterföljerska	—
fadderska	—	fadderska
—	—	fiendska
—	fiskerska	—
—	fulländerska	—
förklarerska	förklarerska	—
—	förmynderska	förmynderska
—	födriffuerska	—
—	förnyerska	—
—	förstörska	—
—	förswarenska	—
—	förlijerska	—
—	förmanerska	—
—	föreenerska	—
—	förhärgerska	—
—	föreständerska	—
—	förmörkerska	—
—	förska	—
—	förska	—
—	förska	—
—	gycklerska	gycklerska
gynnerska	gynnerska	—
harpeslagherska	harpeslagerska	—
—	hempnerska	—
—	hielperska	—
—	horekrogerska	—
—	hycklerska	—
—	jägerska	—
—	—	hämnerska
—	kasterska	—
kiuserska	kiuserska	—
—	klagerska	—
—	klipperska	—
kokerska	kokerska	kokerska
—	krantsäljerska	—
—	krögerska	—
landstrykerska	landstrykerska	—
—	lapperska	—
—	leflerska	—
—	loffuerska	—
lockerska	—	—
luteslagherska	luteslagerska	—
—	mootskrijerska	—
—	mootsträffwerska	—
—	—	månglerska
—	—	missgynnerska
—	—	medborgerska
—	mölnerska	mölnerska
—	pijperska	—

—	priserska	—
—	—	propheterska
—	pryderska	—
—	—	påfinnerska
—	pådrifwerska	—
—	raperska	—
—	—	regenterska
—	regererska	—
—	rofferska	rofferska
—	rådfråggerska	—
—	rådghiffuerska	—
—	röfwerska	—
—	salwekrämerska	—
—	segerwinnerska	segerwinnerska
—	signerska	—
—	siungerska	—
—	skiuterska	—
—	skoderska	—
—	sköflerska	—
—	slämmerska	—
—	smakerska	—
—	smickrerska	—
—	spejerska	—
—	squalrerska	—
—	strengspelerska	—
—	stämplerska	—
—	swetterska	—
—	swågerska	swågherska
—	sångerska	sångerska
—	säljerska	—
—	sömmerska	sömerska
—	tallrikeslickerska	—
—	—	tiggerska
—	tiufwagömerska	—
—	trummeslagerska	—
—	twingerska	—
twetterska	twetterska	twätterska
—	tämierska	—
—	vpföderska	—
—	vtläggerska	—
—	vpfinnerska	—
—	vthrätterska	—
—	vpsökerska	—
—	wackterska	—
—	—	waskerska
—	wederqweckerska	—
—	—	witnerska
—	wåfwerska	wåffwerska
—	åklagerska	—
—	åtskiljerska	—
—	öffuerska	—
—	öffuertalerska	—
—	öfwerwinnerska	—

TABELL 59. *Avledninga med -inna i Lincopensen under jämförelse med DQ.*

Sv. index	Linc.lat.	DQ
—	beskermerinna	—
—	beskoderinna	—
—	betrachtarinna	—
biörninna	biörninna	biörninna
—	—	camelinna
—	—	dochterinna
drakinna	drakinna	—
—	falkomnerinna	—
—	—	förstinna
—	förachterinna	—
—	förderffuerinna	—
—	föreståndarinna	—
—	försonerinna	—
—	dwerginna	—
grewinna	—	greffwinna
gudinna	gudinna	gudinna
—	gästgiffuerinna	—
—	—	hertighinna
—	—	hielperinna
—	—	hieltinna
—	—	hoffmesterinna
—	keyserinna	keysarinna
—	—	krigherinna
leijoninna	leyinna	leyinna
—	lärjunginna	—
—	—	manninna
—	—	medhielperinna
—	medhlärjunginna	—
—	medhtiänerinna	—
—	mesterinna	mesterinna
—	mootståndarinna	—
—	prästinna	—
—	—	regentinna
—	skafferinna	—
—	skaparinna	—
tiänarinna	tiänarinna	tiänarinna
—	tuchtemästerinna	—
—	—	warginna
werdinna	werdinna	werdinna
—	—	åsninna

Beläggen på *-erska* i Sv. index är genomgående beteckningar för kvinnliga utövare av en verksamhet. Ett fåtal av orden är fortfarande gångbara, såsom *barnaföderska*, *tvätterska* och *kokerska*. *DQ* har fler belägg än Sv. index, och till de ord som är

belagda där och fortfarande används hör *svägerska*, *sångerska* och *sömerska*. När det gäller överensstämmelsen mellan ordsamlingarna är den något större mellan Sv. index och Linc.lat. än mellan någon av dem och *DQ*. Suffixet *-erska* betecknar i relativt hög utsträckning en kvinnlig verksamhetsutövare. Exempelen i *Lincopensen* omfattar knappast ord med matroniell betydelse, som de senare vanliga *pastorska* och *professorska*. *DQ* har exemplet *regentska*, som eventuellt kan diskuteras.¹

Suffixet *-inna* skapar i materialet såväl ord för kvinnlig verksamhetsutövare som ord för djurhonor och matroniella femininer (tabell 61). Wessén menar också att äldre nysvenska i vissa fall har *-inna* där nutida svenska har *-ska*, och att *-inde* är vanligare i danskan än *-inna* i svenskan. Kategorin ord är mycket intressant i ett diakront perspektiv. För en vederhäftig undersökning krävs dock ett större material än det som *Lincopensen* och *DQ* erbjuder.

7.1.3. Romanska suffix som betecknar levande varelser

De romanska avledningssuffixen, som idag är många, har inte lämnat några markanta spår i *Lincopensen*. Wessén (II 1965: 158ff.) tar upp *-ant/-ent*, *-ör*, *-(t)ris*, *-ös*, *-ator*, *-tor*, *-and*, *-är*, *-ist*, *-(i)ker* och *-an*, som är personbetecknande. Dessa kan utökas med *-essa*, *-ess* och *-issa*. Av tabell 60 framgår beläggen med dessa suffix i *Lincopensen* och *DQ*.

¹ Schroderus har både *regentska* och *regentinna*, översatta med ty. *Regentin* och lat. *gubernatrix*. *SAOB* har *regentska* med enda belägg i Schroderus Dict. s. 21 ca 1635 och med betydelsen angiven som död. *Regentinna* är dock belagt från 1531 i G1R7:544 och framåt med betydelse som anger utövare av regeringsverksamhet.

TABELL 60. *Romanska avledningssuffix i beteckningar för levande varelser i Lincopensen under jämförelse med DQ.*

Avledningssuffix	Sv. index	Linc.lat.	DQ
-ant/-ent	—	—	agent
	—	—	collegant
	—	—	commendant
	drabant	drabant	drawant
	—	elephant	—
	—	—	gesant
	—	—	lurant
	—	—	lutwnant
	—	—	musicant
	—	—	patient
	predikant	predikant	predicant
	—	—	president
	regent	regent	regent
	—	skribent	schribent
	—	—	skärsant
-ör/-tör	wagant	student	student
	—	wagant	wagant
—	—	—	
-(t)ris	—	—	—
-ös	—	—	—
-ator/-tor	arendator	arendator	arendator
	—	exquæstor	—
	—	—	gubernator
	—	procurator	procurator
	—	vnderfactor	—
-and	—	—	—
-är	—	—	—
-ist	—	alchymist	—
	—	antichrist	—
	—	citherist	—
	—	copist	—
	—	harfffenist	—
	—	jurist	—
	lutenist	lutenist	lutenist
	—	oculist	—
	organist	organist	organist
	—	prachtiker	—
-(i)ker	—	—	—
-an	capellan	—	capellan
	—	—	grobian
	—	—	italian
	—	—	murian
	—	—	publican
-issa	—	abedissa	—
	princissa	—	—
	—	prophetissa	—
—	—	—	—
-essa	—	—	—
-ess	—	—	—

Generellt kan man konstatera att beläggen med romanska avledningssuffix är få i *Lincopensen* och fler i *DQ*.¹ Minst representerade är de dock i Sv. index, vilket skulle kunna tyda på en viss medveten strävan hos Gothus att undvika denna typ av ord. De ord av denna typ som finns belagda i Sv. index är enligt *SAOB* dokumenterade i svensk text redan i början av 1500-talet. Undantag utgör *arendator* och *wagant*², som är belagda först i början av 1600-talet. De övriga orden med romanska suffix i *Lincopensen* bör knappast ha uppfattats på samma sätt som det franska inslag som fanns i språket vid hovet något senare under drottning Kristinas tid.

7.1.4. Inhemska suffix som bildar abstrakter

Ord avledda med de gamla nordiska avledningssuffixen finns väl företrädda i såväl *Lincopensen* som *Quadrilingue*. Hit hör det icke personbetecknande *-a* som i *svärta*, det icke personbetecknande *-e* som i *bygge*, *värme* och *vrede*, *-d* som i *färd* och *längd*, *-(n)ad* som i *kostnad* och *saknad*, *-an* som i *vädjan*, *-sel* som i *hörsel* och det icke personbetecknande *-ska* som i *glömska* och *ondska* (se Thorell 1981:91, varifrån exemplen hämtats). Men också suffixen *-dom*, *-lek* och *-skap*, som ursprungligen utgjort sammansättningsled, finns representerade i *Lincopensen* och *Quadrilingue*.

¹ Att i det enskilda fallet avgöra exakt länväg kan vara komplicerat. Gränsen mellan latinpåverkan och regelrätt franskt inflytande kan i vissa fall vara svår att dra. Mitt arbete syftar inte till att ta fram enskilda ords etymologier utan till att se tendenser. Som sammanfattande namn använder jag därför romanskt inflytande (Loman 1955 och 1956).

² Förstabelägg för *wagant* från 1630-talet återfinns i *NEO* (1996).

TABELL 61. Översikt över suffixen -a, -e, -d, -(n)ad, -sel och -ska och deras representation i Lincopensen och DQ.

Suffix	Sv. index	Linc.lat	DQ
-a	blodsiuka	—	—
	—	—	bråna
	brännesiuka	brännesiuka	—
	bröstängia	brystängia	—
	—	—	engia
	—	—	dödsla
	fallande siuka	fallandesiuca	—
	—	—	fetma
	—	—	flättia
	—	—	froma
	—	—	frossa
	footesiuka	—	—
	fåfengia	—	—
	fåäsiuka	—	—
	födzlopijna	—	—
	(barnsnödh) ¹	—	—
	—	—	glömska
	—	—	godha
	gåfwa	gåfwa	—
	hufwudsiuka(hijra/)	hufwudsiuka	—
	—	—	hwijla
	—	—	illska
	—	—	klagha
	—	—	klådha
	—	klåda	—
	kättia(kåtheet/)	kättia	kättia
	kölna	—	—
	leeda(mätthet/)	leeda	—
	lycka	lycka	lycka
	lydna	lydna	—
	lättia(lattheet/)	lätia	lätia
	magesiuka(kloreef/)	—	—
	maatleda	—	—
	mieltesiuca	mieltesiuca	—
	misstanka	—	—
	månadesiuca	månade siuca	—
	möda	möda	—
	niuresiuca	niuresiuca	—
	—	—	nytta
	olycka	olycka	—
	oreeda	—	—
	peningasiuca	—	—
	pijna	pijna	—
	—	plåga	plågha

¹ Ordet *födzlopijna* återfinns i Sv. index som parallellord till uppslagsordet *barnsnödh*. Samma notationssätt används i övriga tabeller.

	reda	reda	—
	smittesiuka	—	—
	somnsiuka	sompnsiwka	—
	—	stadga	—
	steensiuka	—	—
	—	—	styrkia
	—	—	swarta
	—	—	sweda
	—	—	tanka
	—	torka	—
	trånesiuka	tråsiuka	—
	—	—	trängzla
	trätta/kjff	trätta	—
	—	—	wahna
	watnsiuka	watnsiuka	—
	—	—	werma
	—	—	willia
	—	—	wåndha
	—	wålmågha	—
	—	—	ähra
	ögnasiuka	ögnasiuka	—
	—	—	ömka
	öölsiuka	—	—
-e	abbotedömmе	abbottedöme	—
	biskopsdömmе	biskopsdöme	—
	churförstendömmе	—	—
	bolde	bolde	—
	bråne	bråne	(bråna) ¹
	feete (fetma/)	—	fetme
	frijwille	—	—
	fröde	fröde	—
	furstendömmе	furstendöme	—
	glädie	glädie	glädie
	herrewälde	herrawelde	—
	hertigedömmе	—	—
	illwille	—	—
	klåde	klåde	—
	—	—	leffwerne
	löije	löije	—
	—	—	minne
	—	—	möte
	owane	—	—
	—	owilie	—
	prästedömmе	prästedöme	—
	—	påvedöme	—
	—	—	rychte
	skade	—	—
	—	skrattalöije	—
	—	ståthållerdöme	—

¹ Ordet återfinns under *-a*. Etymologiskt är det samma ord, men ur synkront 1600-talsperspektiv placeras ordet i olika kategorier beroende på regional variation, som dessa båda ordsamlingar visar. Eftersom *Lincopensen* är min huvudkälla står den också för utgångsalternativet i min framställning.

	—	—	städzle
	swalke	—	—
	—	—	tjydende
	—	tilfälie	—
	wane	wane	—
	wilie	wilie	—
	wrede	wrede	—
	welde	wälde	—
	wärde	wärde	—
	warme	wärme	—
	—	ååtlöije	—
-d	afwund	—	affwundh
	—	—	arffsyndh
	—	—	armodh
	—	—	beskeedh
	—	—	beskydd
	—	bijstånd	bijståndh
	blygd	blygd	—
	bondebygd	—	—
	brand	—	—
	brädd	brädd	—
	bygd	bygd	—
	dygd	dygd	—
	emootstånd	—	—
	frögd	frögd	—
	förstånd	förstånd	förstånd
	gäld	gäld	—
	—	—	hungersnödh
	hwshåld	—	—
	—	hämd	—
	härhåld	—	—
	—	högd	—
	—	—	höghfärdh
	—	—	högmodh
	hönsegäld	—	—
	kannebrädd	—	—
	kiöld	kiöld	—
	—	landzbygd	—
	ledd	—	—
	legd	—	—
	längd	längd	—
	mootstånd (göra)	mootstånd	mootstånd
	—	—	obiståndh
	—	—	odygdh
	—	—	ofärd
	—	oförstånd	oförståndh
	—	—	oråd
	påfund	påfund	påfund
	—	—	påbud
	—	ridderstånd	—
	—	—	sielffwäld
	skuld	skuld	—
	—	skygd	—
	—	skyl	—
	soolstånd	—	—

	—	sold	—
	—	stillestånd	—
	—	stöld	—
	—	sådd	—
	tarmewred	—	—
	—	tillstånd	tillståndh
	—	—	tolemodh
	—	vnderstånd	—
	—	—	wercksyndh
	widd	widd	—
	wåld	wåld	—
	—	—	wålfärdh
	—	wålstånd	—
	återhåld	—	—
	ängd	ängd/engd	—
	—	—	öffwermodh
	—	—	öffwerwåldh
-(n)ad	—	bekostnad	(bekostnat)
	båtnad	båtnad	—
	hemnad	—	—
	—	klädnad	—
	kostnad	kostnad	—
	—	kyrkiotiuftnad	—
	—	omkostnad	—
	påkostnad	påkostnad	—
	—	skapnad/skäpnad	(skapnat)
	—	skilnad	—
	—	tiocknad	—
	—	tiuffnad	(tiuffnat)
	—	åtskilnad	(åthskillnat)
	ögnafägnad	—	—
-sel	hörsel	hörsel eller hörande	hörsel
	—	införsel	—
	—	tilförsel	—
-ska	glömska	glömska	glömska
	grönska	grönska/gröön färgha	grönska
	mölska	—	mölska
	—	ondska	ondska
	spetelska	spetelska	spetelska

De abstrakta orden bildade med inhemska suffix eller senare analogt anslutna till dessa typer är relativt lika företrädda i *Lincopensens* båda ordsamlingar. I vissa fall har dock Linc.lat. fler belägg, medan orden i Sv. index i hög utsträckning finns också i Linc.lat. Det bör alltså röra sig om ett lexikaliserat ordförråd. Jämförelsen med *DQ* visar att de båda författarna Gothus och Schroderus har ett delvis olikartat ordförråd. Deras olika geografiska hemvist kan ibland vara en orsak till att de använder olika

form på etymologiskt ett och samma ord. I ett fåtal fall kan det bidra till att skillnaderna ser större ut än de egentligen är.

7.1.4.1. *-an*

Verbalsubstantiven på *-an* har inhemsk proveniens, och suffixet var produktivt för att bilda verbalabstrakter till svaga verb (Wessén II 1965:49 och Loman 1961:46ff.). Det kom dock även att användas till verb inlånade från tyskan. Trots att detta alltså är en gammal grupp är den förhållandevis begränsad i Sv. index, som framgår av tabell 62.

TABELL 62. *Jämförelse mellan an-avledningar i Lincopensen och Quadrilingue.*

Sv. index	Linc.lat.	Quadrilingue
affgudedyrkan (tilhörigh)	affgudadyrkan	affgudedyrkan
–	–	affsyndran
anklagghan	anklagghan	–
–	anmodan	anmodan
–	–	barnleekan
befordran	befordran	befordran
begäran	begäran	–
–	beskyddan	–
–	–	bekräftan
–	–	beiakan
bäfwan	bäfwan	bäffwan
–	–	darran
–	–	dagtingan
–	–	dödklafan
–	–	dichtan
dyrkan	–	–
–	effterfrågan	–
–	enskyllan	enskyllan
fordran	fordran	fordran
–	framhärddan	–
frucktan	fruchtan	fruehtan
–	frågan	–
fullbordan	fullbordan	fullbordan
–	fulländan	–
–	förderfwan	–
–	förfordran	–
förkofran	–	–
–	–	förlustan
–	förminskan	–

förmodan	förmodan	—
—	förnekan	—
förskingran	förskingran	—
—	—	försäkran
förtwijfflan	—	förtwijfflan
—	förtöfwan	—
—	förvndran	förvndran
—	—	gamman
gislan	gislan	—
—	—	gnijslan
—	—	gäsplan
—	hickan	—
—	hugswalan	hugswalan
—	hwislan	—
klagan	klagan	—
—	—	knorran
—	köpslagan	—
—	—	loffwan
—	lucktan	luchtan
lengtan	längtan	länchtan
—	medymkan	—
—	—	morran
—	mysslan	—
predican	predikan	predican
—	—	prustan
—	—	ransakan
—	skärmyslan	skarmytzlan
—	skälfwan	—
—	—	smakan
suckan	suckan	—
—	—	tränchtan
tuchtan	tuchtan	tuchtan
—	twißflan	—
—	—	trachtan
—	—	wäldzwärkan
—	weeklagan	—
—	ylan	—
—	åkallan	—
åstundan	åstundan	åstundan
ängslan	ängslan	ängslan
—	önskan	önskan

Det finns ingen uppenbar förklaring till diskrepansen mellan ordförrådet i de tre undersökta ordsamlingarna. Sv. index har bara 21 belägg mot 45 i Linc.lat och 41 i *DQ*. Överensstämmelsen beträffande ordförrådet är också ringa ordsamlingarna emellan. Endast orden *affgudedyrkan*, *befordran*, *bäfwan*, *fordran*, *frucktan*, *fullbordan*, *lengtan*, *predican*, *tuchtan*, *åstundan* och *ängslan* finns i alla tre ordsamlingarna. De ord som finns i Sv.

index men saknas i Linc.lat. är få men bör ha varit centrala: *dyrkan*, *förkofran* och *förtwijflan*. När det gäller *dyrkan* och *förtwijflan* saknas de latinska ekvivalenterna som uppslagsord i Linc.lat., och Gothus bör alltså ha haft en annan källa till dem. När det gäller ordet *förkofran* motsvaras det i Linc.lat. av *förkoffring*. En motsvarande undersökning kan naturligtvis göras för att finna en orsak till att svenska ekvivalenter i Linc.lat. inte är representerade som uppslagsord i Sv. index. En vanlig orsak är då att grundordet återfinns med annat avledningssuffix, som *förminskan* i Linc.lat. men *förminskelse* i Sv. index, *önskan* i Linc.lat. men *önskning* i Sv. index. I det senare fallet har *DQ* såväl *önskan* som *önskning*, vilket aktualiserar semantiska frågor. En annan iakttagelse man kan göra i de fall en svensk ekvivalent i Linc.lat. inte återfinns som uppslagsord i Sv. index är att ordets basmorfem ändå ofta finns representerat i någon annan avledning, såsom i Linc.lat. *framhärden* men i Sv. index *framhärda*, *framhårdelse* och *framhärdeliga*. Det finns alltså flera olika typer av överensstämmelse än ren identitet.

TABELL 63. *Avledningar på -leek.*

Sv. index	Linc.lat.	DQ
barnaleek ¹ (barnagåfwor/)	barnaleek baraleek	(barnleekan) —
kärleek	föreleek kärleek smäleek	förleek kärleek smäleek
—	—	starkleek
—	—	storleek
wäderleek	wäderleek	wätherleek

TABELL 64. *Avledningar på -skap.*

Sv. index	Linc.lat.	DQ
adelskap	adelskap	adelskap
—	affskap	—

¹ Exemplet aktualiserar avgränsningssvårigheter mellan sammansättning och avledning. Möjligen bör detta ord snarare ses som en sammansättning än som en avledning.

—	—	banskap
blodzfrändskap	blodzfrendskap	—
bodskap (bodh/)	bodskap	bodhskap
—	borgerskap	borgerskap
boskap	boskap(sfoder,gödelse)	booskap
broderskap	broderskap	broddherskap
—	brödraskap	—
—	budskap	—
—	corpralskap	—
—	—	dieffwulskap
dryckenskap (drickerij/)	dryckenskap	dryckenskap
—	dårskap	dårskap
echtenskap	echtenskap	echtenskap
eghenskap	egenskap	egenskap
fiendskap	fiendskap	fiendskap
—	—	fordenskap
—	—	frijherskap
frendskap	frendskap	frändskap
förmynderskap	förmyndarskap	förmyndarskap
—	förwandskap	—
—	galenskap	galenskap
gemeenskap	gemeenskap	gemenskap
—	grannskap	—
gödeboskap	—	—
—	herrskap	herrskap
—	—	hullskap
—	höfwitzmanskap	—
—	jernredskap	—
—	jungfrwskap	—
—	kiöpenskap	—
—	—	klokenskap
krijgsälskap	—	—
—	kunskap	kunskap
—	—	köpenskap
landskap	landskap	landskap
lägerskap	lägerskap	lägerskap
—	—	mannskap
mästerskap	mästerskap	mästerskap
nåboskap	nåborskap	nåborskap
owenskap	owenskap	owenskap
galenskap (oråd/)	galenskap	galenskap
—	—	presterskap
redskap	redskap	redskap
—	ridderskap	ridderskap
—	roderredskap	—
räkenskap	räkenskap (tilhörigh)	räkenskap
—	skolesälskap	—
skyldskap	skyldskap	skyllskap
sälskap/selskap	sällskap	sällskap
swågherskap	swågerskap	swågerskap
—	—	trooskap
wenskap	wenskap	wånskap
weetskap	wetskap	wettskap
—	—	ändskap

TABELL 65. Avledning på -dom.

Sv. index	Linc.lat.	DQ
–	armdom	–
barndom	barndom	barndom
christendom ¹	–	christendom
egghendom	egghendom	egghendom
fattighdom	fattighdom	fattighdom
–	–	foghlespådom
föredom	föredom	–
gudom	gudom	gudom
hedendom	–	hedendom
helghedom	helghedom	helghedom
–	–	hoordom
–	hufwudsiukdom	–
jungfrwdom	jungfrwdom	jungfrudom
kännedom	kännedom	kennedom
–	möödom	möödom
–	pigedom	–
trulldom (läfterij Vide...)	trulldom	trulldom
läkiedom	läkedom	läkedom
lärdom	lärdom	lährdom
mandom	mandom	mandom
rijkedom	rijkedom	rijkedom
siukdom	siukdom	siwkdom
spådom	spådom	spådom
–	–	swordom
–	–	swåndom
träåldom	träldom	träldom
vngdom	vngdom	ungdom
–	wijsdom	wijsdom
ålderdom	ålderdom	ålderdom
ögneläkiedom	ögneläkedom	–
ögnesiukdom (ögnerode eller...)	–	–

De inhemska orden avledda med *-leek*, *-dom* och *-skap* visar god överensstämmelse mellan de olika ordsamlingarna. En anledning kan möjligen vara att det här rör sig om ett ganska centralt ordförråd. En stor andel av orden ingår fortfarande i vårt normala standardspråk. Få av orden visar också parallellformer med andra avledningssuffix, som t.ex. *drickerij/dryckenskap*.

¹ Lika naturligt som att detta ord saknas i Linc.lat., då de klassiska latinska inte ger underlag för det, lika naturligt är det att det behövdes i blivande prästers retoriska verksamhet.

7.1.5. Tyska suffix som oftast bildar abstrakter

7.1.5.1. *-het*

Suffixet *-het* bildar abstrakter avledda av adjektiv. Enligt Wessén (II 1965:128ff.) blir suffixet produktivt under yngre fornsvensk tid under inflytande av lågtyskan. Förleden kan vara såväl inlånad som inhemsk. Till de flesta adjektiv bildas substantiv på detta sätt, vilket är orsaken till att gruppen är så omfattande. I Sv. index finns 281 belägg och i *DQ* ungefär lika många ord, medan Linc.lat. har 446 ord. Av dessa är 246 gemensamma för Sv. index och Linc.lat.¹

Flera av avledningarna med *-heet* har parallellt en abstraktbildning med nollsuffix eller en kortavledning, vilket kan illustreras med *fahra/farligheet*, *flijt/flitigheet* i Sv. index. I Linc.lat. återfinns såväl *fahra* som *fahrligheet* som ekvivalenter till lat. *periculum*, medan däremot *flijt* och *flitigheet* återfinns under olika latinska uppslagsord i Linc.lat. Ett annat sådant ordpar är *diup* 'profundus' och *diupheet* 'profunditas, profundum'. De latinska ekvivalenterna står som uppslagsord i Linc.lat. med samma svenska ekvivalent som uppslagsord i Sv.index. Enligt *SAOB* har båda orden i detta senare par funnits i svenskan sedan medeltiden. Troligen föreligger här betydelskillnader, som Gothus dokumenterat olika noga för olika parallellord.

I en annan kategori av avledningar med *-heet* är det diskutabelt om förleden utgörs av ett adjektiv. *Skalkheet* finns i både *Lincopensen* (båda ordsamlingarna) och *DQ* och tycks vara en direkt översättning av ty. *skalckheit*. Enligt *SAOB* har ordet en gammal spridning såväl i fornsvenskan som fornvästnordiskan och motsvaras av ett medellågtyskt *schalkheit*, avlett av ett substantiv eller adjektiv. Bakom *hurudanheet* i både *Lincopensen* (båda ordsamlingarna) och *DQ* ligger lat. *qualitas*. Som första

¹ När det gäller suffixen har varje avledning registrerats. Detta har givit ett material som är så omfattande att en noggrann redovisning inte bedömts rymmas i avhandlingen. Materialet finns emellertid tillgängligt i dataläsbar form. Detta påpekas under varje suffix som det är aktuellt för (jfr *are*-avledningarna).

beläggställe anger *SAOB Variarum Rerum Vocabula* (1579). Slutligen är *lägenheet* utformat i nära anslutning till ty. *Gelegenheit*. Detta anges också av *SAOB*, som har de första beläggen från 1500-talet.

Sammanfattningsvis kan man säga att *Lincopensens* avledningar med *-heet* ganska väl återger det samtida språkbruket i 1600-talets Sverige genom att ha med ett betydande antal adjektivabstrakter på *-heet*. (Materialet finns på diskett.) Den goda överensstämmelsen ordsamlingarna emellan kan säkert ses som ett tecken på att ordbildningstypen är väl förankrad i 1600-talets svenska. Detta är också en ordbildningstyp som har hållit sig ganska oförändrad. Endast få av avledningarna har parallellord som inte är avledda med identisk eller näraliggande betydelse, som t.ex. *diwp* och *diwpheet* ovan. Orden är troligen väl förankrade i det samtida språket, och avledningssuffixet verkar inte tendera att bli självgenererande, så att ord som är rena skrivbordsprodukter förts in i lexikonet. Suffixets produktivitet medför också att *Linc.lat.*, som behöver skapa ekvivalenter till latinet (ibland med hjälp av tyskan i *Trilingve*), har nära dubbelt så många belägg som *Sv. index*.

7.1.5.2. *-erij*

Suffixet *-erij* är till skillnad från *-heet* av romanskt ursprung. Inlåningsvägen har dock gått genom tyskan (Wessén II 1965:130f.). Först på 1400-talet blev suffixet relativt produktivt. I tyskan var orden feminina men i svenskan blev de neutrala, och som ett bevis på det franska ursprunget kvarstår huvudtrycket på slutstavelsen i såväl tyskan som svenskan.

Tabell 66 visar en representation av avledningarna på *-erij* i *Sv. index* med 26 belägg, i *Linc.lat.* med 47 belägg och i *DQ* med 44 belägg. Av dessa är 16 gemensamma för alla tre ordsamlingarna. Suffixet *-erij* bör nog ses som relativt väletablerat på 1600-talet, genom att det genererar flera avledningar i *Linc.lat.* En jämförelse med tyskan i *Linc.lat.* i tabell 67 tyder inte på att den direkta kontakten i ordboken skulle vara orsak till suffixets

höga frekvens där. Dock är antalet ord i Sv. index jämförelsevis begränsat.

TABELL 66. *Avledningar på -erij i Lincopensen under jämförelse med DQ.*

Sv. index	Linc.lat.	DQ
—	affguderij	affguderij
—	—	aperij
—	—	artollerij
—	bladrerij	—
—	—	bookhållerij
bolerij	bolerij	bolerij
bofwerij (bofwestycke/)	—	boffwerij
bedrägherij	bedrägerij	bedrägerij
—	begabberij	—
bladrerij	bladrerij	—
—	bårdskärerij	—
—	—	cawallerij
—	daserij	—
—	drinkerij	—
—	fechterij	—
finantzerij (bedrägherij i köp/)	finantzerij	finantzerij
fiskerij	fiskerij	fiskerij
—	flåkerij	—
fougderij	—	—
—	—	frijbyterij
—	—	frijerij
fråsserij	fråsserij	fråsserij
fyllerij	fyllerij	—
föggherij	fögderij ¹	föggherij
förräderij	förräderij	förräderij
gabberij	gäckerij	gabberij
—	gabberij	—
—	gårdzfögderij	—
—	gårtiuffuerij	—
—	gäckerij	—
—	gästgiffuerij	—
gycklerij	gycklerij	gycklerij
—	—	gästgiffwerij
hoorekrogherij	horekrogerij	—
horerij	horerij	horerij
—	—	hwshållerij
hycklerij	hycklerij	hycklerij
—	—	infanterij

¹ Avgränsningen mellan abstrakter och konkreter i 1600-talssvenskan är svår att göra. Betydelsen hos ord som *fögderij*, *gårdsfögderij* och *gästgiffuerij* kan säkert diskuteras.

–	jägemästerij	–
klerkerij	–	clerkerij
–	–	klemrij
–	kiuserij	–
–	klädewäfwelij	–
–	–	koklerij
kroogerij	–	–
–	–	kryddkrämery
käterij	kätterij	ketterij
–	–	lefflerij
–	–	mesterij
myterij	–	myterij
narrerij	narrerij	(narrij)
–	–	papisterij
–	–	prosterij
–	–	pusserij
raserij	raserij	raserij
–	rofferij	–
rytterij	rytterij	rytterij
röfwelij	röfwelij	röfwelij
–	siörfwelij	–
–	skafferij	–
skrymterij	skrymterij	–
–	skälmerij	–
–	skänderij	–
–	slemmerij	–
–	smickerij	–
–	–	smiklerij
–	–	slöserij
–	spesserij	specerij
–	–	spökerij
–	–	swelgerij
swermerij	swärmerij	–
säckekrämmery	säckekrämmery	–
–	söölerij	–
tiggery	tiggerij	tiggery
tiufwelij	tiuffuerij	tiufwelij
–	–	tylerij

TABELL 67. *Jämförelse med avseende på avledningssuffixet -erij mellan svenskan, latinet och tyskan med utgångspunkt i det svenska indexet.*

Svenskt uppslagsord i Sv. index	Latinsk översättning i Sv. index = uppslagsord i Linc.lat.	Sv. övers. i Linc.lat.	Tysk översättning i Linc.lat.
bedrägherij/swek	Dolus, i m. Captio, onis f.	sweck/bedrägerij Itt listigt påfund eller grep/bedrägerij	Betrug –

		(bet 2)	
	Falsimonium, ii m.	bedrägerij/falskheet	Betruglich/falsch
	Fraus, dis f.	Bedrägerij/sweek/ list	Betrug/beschiss
	Fallacia, æ f.	Bedrägerij/skalkheet	Beschiss/trug/ skalkheet
	Perfidia, æ f.	Otroheet/sweek/ bedrägerij	Trewlose/eydbruche
	Fallaciloquentia, æ f.	Bedrägerij	Betreigerey
	Offucia, arum pl. f.	Bedrägerij/falsk- heet (bet.2)	—
	Pellacia, æ f.	Bedrägerij/hale och söte ord	Betrugh
	Sutela, læ f.	Arg list/bedrägerij	arglist/geschwinder betrug
	Stellionatus, us m.	Bedrägerij med köp- slagan/finantzerij	ein betriegung/ fäbschung der kauffmanschaft oder anderen dingen
	Arma, orum n.	Swek/Bedrägerij (bet 4)	—
	Calvitas, atis	Bedrägerij	Betrug
	Circumscriptio, onis f.	Bedrägerij/för- förning (bet. 2)	—
	Fabrica, æ f.	Bedrägerij (bet 2)	—
	Fraudatio, onis f.	Bedragning/ bedrägerij	Betrug/Vertrug/ Beschiss
	Impostura, æ f.	Bedrägerij	Betriegnus
	Obreptio, onis f.	Bedragning/ bedrägerij/lönligh/ bedrägligh	Schleichung durch geschwinde mittel
	Techna, æ f.	Spissfundigheet/ behendigheet til at bedraga/list/ bedrägerij (bet.2)	—
	Vanus, a, um adj	otroo/bedräger (bet 6)	—
	Pigmentum, ti n.	Falskheet/ bedrägerij/ lögn (bet 2)	—
bladrerij	Multiloquium, quij n.	Bladrerij/mång fåfång ord	Schwetzigkeit/viel redung
	vaniloquium	—	—
	loquacitas, atis f.	Sqwallerachtigheet	Schwetzigkeit/ klapperkeit
bofwestycke/ bofwerij	Improbitas, tatis f.	Skalkheet/ofrom- heet	Schalckheit/ vnfromkeit
Frawen	Probrum, bri n.	Last/Bofwestycke/ skam	Hurerey/oder
bolerij	Fornicatio, onis f.	Bolerij/skörleffnat (bet. 2)	—
	Concubitus, us m.	Hoos Liggiande/ Lägerskap/Bolerij/	Beyschlaffung

		Daserij	
	Concubinatus, us m.	Itt Oächta Lägerskap/ Bolerij	Beyligung
fiskerij	piscatura piscatio Piscatus, us m.	— — Fiskerij	— — Fischerey oder fischfahung
fougderij	Praefectura, æ f. Praetura, æ f.	Fögderij/befalning Fögderij/befalning	Vogtei Das schultheysen ampt
fråsserij	Comessatio, onis f. commestura Edacitas, atis f. Voracitas, atis f. Popinatio, onis f.	Fråsserij/slämmerij — Fråsserij Fråsserij Slämmerij/fyllerij	Gefresserey/Zeche — Essigkei Frossigkei Basserei/ schlemmerei
	Ingluuius, ei f.	Fråsserij/slämmerij (bet 3)	—
	Nepotatus, tus m.	Fråsserij	Fresserey/liederlig leben
	Gula, æ f.	Slemmerij/fråsserij (bet. 3)	—
	Heluatio, onis f.	Slämmerij/Fråzterij	Fresserey/ schlemmerey
fyllerij	Bibacitas, tatis f. Crapula, æ f. Heluatio, onis f.	Drickerij/Swalg/ Fyllerij Fyllerij/drycken- skap (bet.2)	Sauffsucht —
	ingurhitatio Popinatio, onis f.	Slämmerij/Fråzerij — Slämmerij/fyllerij	Fresserey/ Schlemmerey — Brasserei/ schlemmerei
förräderij	Temulentia, æ f. Proditio, onis f. Parricidium, ij n.	Dryckenskap/fyllerij Förräderij Förräderij/bedrifwit emoot sitt Fädernes- landh (bet. 2)	Trunckenheit Vorrethereye —
gabberij	Ludibrium, ij n.	Gäckerij/bespottelse	Gespötte/spott spottewerk
	Derisio, onis f.	Bespottelse/Begab- ning/Gabberij/Flimm	Ein platzung/ verspottung
gycklerij	Praestigia, arum f. accisso, avi, atum, are	Gycklerij/kiuserij Haffwa gäckerij före/eller skrymtate- liga neka thet man gerna haffuer	Vorlembdung des gesichtes/zauberey Närrische Geberd treiben
	Abiigeatus, us m.	Booskaptz tiuffnat/ Gåårtiuffuerij	Viehdiebstal
hoorekrogherij sådant horerij hycklerij	Lenocinium, ij n. Pellicatus, us m. Adulatio, onis f. Assentatio, nid f.	Horekrogerij Horerij/Rofferij Smickrerij/hycklerij Smickrerij/hycklerij	Frawenwirtschaft Hurerey Schmeichlerey/wie die Hunde thun ein Schmeichelung

klerkerij kroogerij	Paracitus, ti m. clericus	Hycklare —	ein schmeichler —
	Cauponaria, æ f.	Kroghare ämbete/ Gästgiffuerij	Wirtschaft/ Gasterete/ das Gasthalten
kätterij	Haeresis, is f.	En synnerlig/eller tankwald mening/ ware ond eller godh; kätterij/swermerij Ketterij/blodhskam	Ein erwelte meinung/ sie sey böss oder gat
blodskam/ kätterij myterij narrerij	Insestus, us m.	Ketterij/blodhskam	Ketzerey/blutschand
	Factio, onis f. Stultitia, æ f. seurriliter	Partij/Vproor(bet.2) Dårskap/galenskap —	— Dorheit/Narrheit —
	Fatuitas, atis f.	Dårskap/narrerij/ oskickeligheet Willa/raserij	Torheit
raserij	Phrenesis, is f.	Willa/en siuka som plägar på- komma hundar Raserij/galenskap Rytterij	Aberwit/ vnsinnigkeit Vansinnigkeit
rytterij röfwerij	Rabies, ei f.	Willa/en siuka som plägar på- komma hundar Raserij/galenskap Rytterij	Das wuten/wutigkeit der reesigzeugh —
	Furor, oris m. Equitatus, us m. larrocinium	—	—
	Raptio, onis f. Raptura, æ f.	Röffning/röfwerij Borttagning medh wåld/röfning Röfwerij/mord Omlöpfung och gate roof om natte- tidh/röfwerij Röfwerij/tiufwerij Skrymtan/skrymterij	Raubung Mit gewalt nehmen/ rauben Morderei/räuberei vngestumigkeit, wutung/rauberi/ das resken rauberey ein falsche annehmung/ gleissnerey Heucheley Gleissnerey
	Latrocinatio, onis f. Grassatio, onis f.	—	—
skrymterij	Rapacitas, tatis f. Simulatio, onis f.	Röfwerij/tiufwerij Skrymtan/skrymterij	ein falsche annehmung/ gleissnerey Heucheley Gleissnerey
	Hypocrisis f. Assimulatio, onis f.	Hyklerij/skrymterij Skrymterij/Ther en gör någhot/eller steller sigh annars än som vthi sanning är	—
swermerij säckekrämmeri	Bacchatio, onis f. Saccaria, æ f.	Swärmerij Säckekrämmeri/ köpennskap medh säckiar	Geferse Handel mit sächen
	mentitatio Mendicitas, atis f.	—	—
tiggerij	Furtum, i n.	Tiggeri/fattigdom Stöld/tiuffuerij/ tiuffnad	Armut/mangelhaft Diebstal/raub
tiufwerij	Expilatio, onis f.	Beröffning/plund- ring/tiuffuerij	diebstal/beraubung
	Compilatio, onis f.	Stöldh/Röffuande/ Tiuffuerij/Plundring	ein Beraubung

Tabell 66 ger, utöver att visa inslaget av avledningsändelsen *-erij* i svenskan och *-erey* i tyskan, en inblick i vilka synonymer som är användbara i 1600-talssvenskan och vilka tyska översättningar som används i *Lincopensen*. Följande tyska översättningar på *-erey* kan noteras i latinlexikonet med motsvarande svenska översättning (de understrukna tyska orden återfinns i det tyska indexet som uppslagsord):

Hurerey – horerij
 Fischererey – fiskerij
 Gefresserey – frässerij
 Basserei/Schlemmerei – slämmerij/fyllerij
Fresserey – frässerij
 Vorrethereye – förräderij
Zauberey – gycklerij
Schmeichlerey – smickreij
 Ketzerey – ketterij
 Morderei/räuberei – röfwerij/mord
 Gleissnerey – skrymtan/skrymterij
 Heucheley – hycklerij

Schroderus har i *Quadrilingue* fört samman en grupp avledda på *-rij*, "Derivata in Rij" (Hesselman 1929:77) som har ett delvis annat utseende. Nedan följer Schroderus avledningar på *-erij* i de fall då de översatts med tysk motsvarighet:

boffwerij – Buberey
 bedrägerij – d. Betrug. Vexirerey
 cavallerij – Cawallerey
 kryddkrämerij – Würtzkrämerey
 finantzerij – Mangmeisterey
 förrådherij – Verrätherey
 gycklerij – Gaucheley
 horerij – Hurerey
 hycklerij – Heucheley
 infanterij – Infanterey
 ketterij – Ketzerey
 lefflerij – Löffleley
 raserij – Wüterey
 rytterij – Reuterey
 röffwerij – Rauberey
 skelmrij – Buberey
 tiggerij – Betteley

Hellquist (1902:219) tar också upp delvis andra avledningar, som finns belagda under 1600-talet men nu är döda:

dwalerij	'dåsig, sysslolöshet'	med Stiernhielm som källa
glijsnerij	'hycklerij'	"
gästerij	'gästabad'	"
löfierij	'trolldom'	"
pluderij	'pladder'	Kolmodin
poeterij	'poesi'	Hiärne
ribalderij	'landsvägsstrykande'	Girs
skytterij	'skjutning'	Delius
skälmerij	'skälmsstycket'	Putzdrummel
smekerij	'inställsamhet, smickeri'	Stiernhielm
speyerij	'späjande'	Girs

Avledningarna på *-erij* återfinns också i *Lincopensen*, även om antalet ord är relativt begränsat, men överensstämmelsen mellan Sv. index och Linc.lat. är god. Möjligen kan man misstänka att avledningens främmande karaktär är orsak till återhållsamheten i bruket i Sv. index i *Lincopensen*. Många av *Lincopensens* avledningar på *-erij* lever kvar fortfarande, medan många av de övriga orden avledda med *-erij* som anförts här inte längre används.

7.1.5.3. *-else*

Avledningar på *-else* förekommer redan tidigt i fornsvenskan, och suffixet blir efterhand produktivt. Wessén (II 1965:132ff.) liksom Tamm (1878) anser att mlt. ord på *-nisse* (*-enisse*, *-ense*) ligger till grund för flertalet ord på *-ilse*, *-else*. Loman (1961: 135ff.) ansluter sig till denna åsikt och anlägger också aspekten att ordtypen inte bör ha haft störst spridning bland folk i allmänhet, utan den torde ha haft sin starkaste förankring inom det religiösa språket, men också i kanslier. Han menar också att bildningstypen följer ett vanligt mönster, nämligen att suffixet först lånas in som en integrerad del av ett antal lånord för att sedan bli produktivt och bilda avledningar till inhemska verb. Många av de aktuella avledningarna har också komplexa förled,

som innehåller prefix eller adverbial. (Materialet finns i dataläsbar form.)

Lincopensens Sv. index har 142 avledningar på *-else* och Linc.lat. 354. Antalet ord som ingår i båda ordsamlingarna är 120. De utgörs nästan helt och hållet av verbalabstrakter, semantiskt sett av den karaktären som normalt har liten plats i umgängesspråk, troligtvis också på 1600-talet. En del ord hör till Bibelns ordförråd: *begabbelse, omwendelse, bebodelse, hädelse, smörielse, vphøjelse, vpwäckelse, förnekelse, annammelse, wälsignelse, förbannelse, skapelse, willfarelse, omskäreelse, förförelse, helbregdagörelse* och *frestelse*. Även *Quadrilingue* har en grupp ord avledda på *-else*, ca 120, alltså ungefär lika många som de som finns i *Lincopensens* båda ordsamlingar, också dessa företrädesvis verbalabstrakter.

Den tyska ekvivalenten i *Lincopensen* har i regel avlednings-suffixet *-ung*. Det medeltida inflytandet på svenskan är alltså stabilt, och närbkontakten med andra tyska bildningar i samband med ordboksarbetet påverkar inte svenskan i dessa fall. Liknande är läget i *DQ*. I några få fall förekommer dock avlednings-suffixet *-nis* i den tyska översättningen, som i *fängelse – Gefängnis* och *lijknelse – Gleichnis*.

Loman (1961:273ff.) anger att suffixet har hög produktivitet särskilt i det religiösa språket fram till 1520-talet men menar att produktiviteten upphört i det nusvenska riksspråket. En genomgång av *Lincopensens* avledningar med detta suffix bekräftar Lomans påstående. Många ord har tydlig bibelförankring, och andra har mycket begränsat bruk i dagens svenska.

7.1.5.4. *-(n)ing*

Verbalabstrakter på *-(n)ing* fanns redan i gammalt lagspråk, men gruppen utökades genom tyska förebilder under medeltiden (Wessén II 1965:65ff. och Loman 1961:135ff.). Avledningarna på *-(n)ing* visar också en jämförelsevis hög frekvens i *Lincopensens* Sv. index med 428 belägg. Antalet belägg i Linc.lat. är ännu högre, 1006 belägg, varav 302 är gemensamma för de båda ord-

boksdelarna. I *Quadrilingue* är antalet bara 135. (Materialet finns på diskett.) Förklaringen måste säkerligen sökas i de olika syften som ordsamlingarna inrättats efter. Allt tyder på att ordbildningstypen har god spridning i 1600-talssvenskan. Det höga antalet belägg i Linc.lat. visar troligen på suffixets användbarhet, även om antalet verkligt lexikaliserade avledningar är betydligt lägre.

Suffixet *-(n)ing* är ett ordbildningssuffix som delvis används parallellt med *-else*. Det används liksom *-else* i stor utsträckning i avledningar till prefix- och partikelförsedda ordstammar. Loman (1961:274) menar dock att suffixet *-(n)ing* har högre frekvens i världsligt språk än i religiöst, vilket kan stämma med *Lincopensens* belägg. De tyska ekvivalenterna avleds i regel med *-ung* också när svenskan använder avledningssuffixet *-(n)ing*. Den särskilt höga frekvensen för *(n)ing*-avledningar i Linc.lat. kan bara förklaras med att suffixet hör till den inhemska bildningstyp som förstärkts genom tyskt inflytande, och att i vissa fall den osäkerhet mellan valet av suffixet *-ing* och *-ning* som Loman behandlar (1961:142ff.) resulterar i två ord.¹ Huruvida stil- och/eller betydelseskilnad föreligger mellan avledningar på *-ing* och *-ning* till samma stam går inte att uttala sig om med säkerhet.

7.1.5.5. *-ande*

Att bilda verbalabstrakter med suffixet *-ande* eller genom att substantivera verbets presensparticipform är utan tvivel en av de vanligaste ordbildningsmöjligheterna, inte minst i dagens svenska.² Enligt Wessén kom denna ordbildningstyp påtagligt i bruk först på 1500-talet. Det kan också förklara varför orden med detta suffix är förhållandevis få i 1600-talets ordböcker. I Sv.

¹ Någon gräns mellan gamla inhemska bildningar och nybildningar under nysvensk tid är knappast heller möjlig att dra.

² Wessén II (1965:138) ansluter sig här till Tamm (1887). Där menar han att avledningsändelsen *-ande* är påverkad av mlt. neutrala substantiv på *-ent* eller *-en* (gen. *-endes*, dat. *-ende*): *etent* 'ätande', vilket i sin tur ursprungligen är en substantivering av infinitiven. Då man återger dessa ord i svenskan kunde man antingen ansluta till inhemska bildning på *-an* (*ätan*) eller till en förebild i dat., *to etende*, som då blev 'ätande'.

index återfinns 145 ord, medan antalet i Linc.lat. är 466. *Quadri-lingue* har ca 120, ett antal som motsvarar de för Sv. index och Linc.lat. gemensamma orden. (Materialet finns på diskett.) Jämför man detta med dagens ordförråd där nästan varje verb kan substantiveras ned suffixet *-ande/-ende*, kan man misstänka att många avledningar av denna typ var något av en nödlösning för att få en svensk ekvivalent till latinet. Det är inte möjligt att se något semantiskt mönster inom kategorin bildade med *-ande* vare sig i Sv. index, Linc.lat. eller *Quadri-lingue*. En svårighet är också att i varje enskilt fall avgöra vad som är en spontan bildning och vad som redan är ett etablerat ord.

7.1.6. Romanska suffix som bildar abstrakter

Abstrakter bildade med romanska avledningssuffix har med tiden blivit en omfattande grupp i svenska språket. Wessen (II 1965) tar upp suffixen *-tion*, *-mang*, *-ans*, *-ens*, *-age*, *-is*, *-i*, *-yr*, *-ur*, *-ik*, *-ad*, *-at*, *-itet*, *-ess* och *-ism*, som alla bildar abstrakter. Tabell 68 omfattar de ord som uppvisar dessa suffix i såväl *Lincopensen* som *DQ*.

Det romanska inslaget i *Lincopensen* visar sig alltså också här vara ganska begränsat. *DQ* visar ett betydligt större inslag jämfört med *Lincopensen*. För att bredda underlaget för en slutgiltig bedömning av det romanska inslaget i *Lincopensen* har jag i tabell 69 också gått igenom suffix som bildar konkreta substantiv¹, såsom *-ment*, *-at*, *-in*, *-id*, *-ett*, *-it*, *-os* och *-on*. Dessa har också internationellt ursprung; ofta härstammar de från latin eller grekiska via bl.a. franskan.

¹ En strikt avgränsning mot konkreta substantiv är inte alltid möjlig att göra på grund av materialets beskaffenhet. Detta påverkar dock inte slutresultatet.

TABELL 68. *Romanska avledningssuffix i Lincopensen under jämförelse med DQ; abstrakta substantiv.*

Avledningssuffix	Sv. index	Linc.lat.	DQ
-tion	—	complexion	—
	—	declamation	—
	—	disputation	—
	—	nation	—
	—	oration	—
	—	proportion	—
	—	—	information ¹
-mang	—	—	—
-ans/-ens	qwittens	qwittens	qwittantz ²
	—	sentens	—
-age	—	—	—
-is	—	—	—
-i	tyrannij cantzellij	tyrannij cantzlij	tyrannij cantzelij arklij melodij partij
-yr	—	—	—
-ur	—	natur	—
-ik	—	—	—
-ad	—	—	—
-at	—	—	—
-itet	—	—	—
-ess	—	—	authoriteet ³
-ism	—	—	progress
			—

¹ DQ (s. 110) har en hel grupp ord kallad "Peregrina in ión, ultimâ longâ": *information, affection, appellatió, adsolutiõ, ammunitiõ, confaederatiõ, consultatiõ, constitutiõ, contributiõ, confessiõ, cautiõ, complexiõ, direktiõ, disputatiõ, dedicatiõ, declaratiõ, declamatiõ, dimissiõ, dewotiõ, defensiõ, existimatiõ, expilatiõ, exorbitatiõ, exceptiõ, instructiõ, imaginatiõ, inclinatiõ, legatiõ, natiõ, obiectiõ, obligatiõ, oratiõ, offensiõ, omissiõ, protectiõ, purgatiõ, persuasiõ, promotiõ, passiõ, potiõ, qwaestiõ, reputatiõ, religiõ, relegatiõ, seglatiõ, vicatiõ, uniõ.*

² DQ (s.132) tar även upp *consequentz, correspondentz, credents, consentz, audientz, assentz, assistentz, eminentz, excellentz, alliantz, ordinantz, patientz, paenitentz, prowidentz, praesentz, resonantz, residentz, sententz, substantz.*

³ DQ (s. 153) har också *antiqwiteet, communitteet, civiliteet, immunitet, impunitet, facultet, liberaliteet, neutralitet, nativitet, prioritet, proprietet, qualitet, societet, universitet.*

TABELL 69. *Romanska avledningssuffix i Lincopensen under jämförelse med DQ; konkreta substantiv.*

Avledningssuffix	Sv. index	Linc.lat.	DQ
-ment	element	element	element
	—	—	fundament
	instrument	instrument	instrument
	—	—	lusement
	—	medicament	—
	—	monument	monument
	pärgament (pärma/)	pergament	pergament
	—	regement	—
-at	—	testament	—
	—	—	ducat
	—	—	granat qwadrat
-in	—	wintersallat	—
	—	rusin	—
-id	terpentijn	terpentin	terpentijn
-ett	—	—	—
	—	bonet	—
	—	kornet	cornét
	—	—	planet
	—	—	panchet
	—	—	chrysolijt
-it	chrysolijt	—	chrysolijt
-os	—	turkoos	—
-on	—	—	canón
	—	—	dragón
	—	—	falcón
	—	—	fansón
	—	—	sqwadròn

Ett gemensamt drag som avtecknar sig i tabellerna 68–69 är att de suffix som finns belagda i Sv. index i *Lincopensen* i princip också finns representerade i latinlexikonet och i *DQ*, även om undantag finns. *DQ* har generellt sett fler ord av denna typ än *Lincopensen* och har också några fler typer av suffix representerade. Detta skulle kunna tyda på att *Lincopenses* författare är medvetet mer restriktiv till främmande inflytande, men det kan också vara en ren generationsfråga. Schroderus födelseår finns inte belagt, men som tidigare nämnts tyder

mycket på att han bör vara åtminstone ett tjugotal år yngre än *Lincopensens* författare.¹

Vissa väl dokumenterade avledningssuffix saknar belägg i alla de tre studerade ordsamlingarna. Detta bör vara ett utslag av att vi i mitten på 1600-talet står i början av de romanska suffixens användning. Några grupper börjar bli vanliga, andra har ännu inte kommit i mer allmänt bruk i Sverige. Olika faktorer spelar roll för inlåningen. Ordboksförfattarens ålder har antytts. Den kan i *Lincopensens* fall vara lika avgörande som en medvetet konservativ inställning från författarens sida. Även om inlåning ofta koncentreras till ämnesområden, som då tidiga franska lån kan observeras på det militära området, förekommer säkert också enskilda ordlån innan en produktiv morfologi utvecklats. Det romanska inflytandet, inte minst när det gäller ordbildningen, skulle kunna studeras genom strategiskt valda texter inklusive ordböcker under jämförelse med *SAOB*, som nu också går att arbeta med finalalfabetiskt, för att upprätta en kronologi för olika avledningssuffix, något som dock faller utanför detta arbete.

7.1.7. Sammanfattande kommentar till de substantivbildande suffixen i *Lincopensen*

Suffixavledningarna i *Lincopensen* har fördelats på tre grupper efter suffixens härkomst: inhemska, tyska och romanska. Utgångspunkten för denna bedömning är ordets form i *Lincopensen*. Ordets form i andra texter bortser jag alltså från, och likaså om ordet vandrat mellan olika ordbildningsgrupper. Man kan jämföra grupperingen av inhemska abstrakter avledda med *-e* och *-a*.

¹ Elias Grip (1898–1912) står för uppgiften att födelseåret för Schroderus inte är känt men att han skrevs in som student vid Uppsala nation 1625. År 1635 blev han filosofie magister, och till sin död 1639 var han informator hos kyrkoherden i Klara församling i Stockholm, Petrus Erici Roslagius.

TABELL 70. *Antal belägg av olika substantivsuffix i Lincopens Sv. index under jämförelse med Linc.lat. och DQ.*

Avledningsuffix	Antal belägg i Sv. index	Antal belägg i Linc.lat.	Antal belägg i DQ	Antal överens- stämmande suffix i Sv. index och Linc.lat.
personbeteck- nande suffix:				
INHEMSKA				
-ande/-ende	—	—	—	—
-ing	3	2	2	1
-ling	10	9	14	8
-a	5	6	10	5
-e	15	16	17	10
TYSKA				
-are	466	794	353	318
-när	4	6	7	4
-erska	24	111	34	20
-inna	7	26	21	6
ROMANSKA				
-and	—	—	—	—
-ant/-ent	4	7	16	4
-ör/-ös/-tris	—	—	—	—
-ator/-tor	1	4	3	1
-är	—	—	—	—
-ist	2	9	—	2
-iker	—	1	—	—
-an	1	—	5	—
-essa	—	—	—	—
-ess	—	—	—	—
-issa	1	2	—	—
abstrakter:				
INHEMSKA				
-a	36	27	29	23
-e	25	23	8	17
-d	28	30	25	15
-nad	5	13	—	3
-sel	1	3	1	1
-ska	4	4	5	3
-an	16	44	41	12
-leek	3	6	6	3
-skap	27	43	42	24
-dom	22	24	25	19
TYSKA				
-het	281	446	277	246
-eri	29	48	54	23
-else	142	354	134	120
-ande	145	466	108	102
-ning	428	1006	135	302
ROMANSKA				
-tion	—	6	47	—

-mang	—	—	—	—
-ans/-ens	1	2	20	1
-age	—	—	—	—
-is	—	—	—	—
-i	2	2	5	2
-yr	—	—	—	—
-ur	—	1	—	—
-ik	—	—	—	—
-ad	—	—	—	—
-at	—	—	—	—
-itet	—	—	15	—
-ess	—	—	1	—
-ism	—	—	—	—
sakord:				
-ment	3	9	7	3
-at	—	2	3	—
-in	1	2	1	1
-id	—	—	—	—
-ett	—	2	4	—
-it	1	—	1	—
-os	—	1	—	—
-on	—	—	5	—

Generellt kan man säga att de flesta avledningarna återfinns i Linc.lat., vilket naturligtvis också reflekterar materialens storlek.¹ Ord med inhemska suffix verkar ha ungefär lika fördelning i Sv. index och Linc.lat. Detta kan bero på att dessa avledningar är väl etablerade i språket. Antalet ord med tyska avledningssuffix är särskilt stort i Linc.lat., där beläggantalet är ungefär dubbelt så stort som i Sv. index. En förklaring är säkert att dessa suffix är produktiva under 1600-talet och därför väl lämpar sig för att skapa ekvivalenter till latinet. Tyskans roll som förmedlande och inflytelseutövande språk skall nog inte heller underskattas. Alla avledningar av denna typ i framför allt Linc.lat. är säkert inte lexikaliserade. De ord som däremot återfinns också i Sv. index och *DQ* bör vara mer etablerade.

Ytterligare ett tecken på att vissa ord inte funnit sin slutgiltiga form eller ännu ej är lexikaliserade kan vara de fall där samma grundord förses med olika avledningssuffix, som i exempelvis:

¹ Någon mer sofistikerad statistik har inte eftersträvat här. Det är naturligtvis missvisande att jämföra förekomster av viss ordtyp i olika stora ordmängder. Förhållandet mellan de svenska ordförråden i Sv. index respektive Linc.lat. kan uppskattas till 2:3.

anriffuande (Linc.lat.) – anrijffning (Linc.lat.)
 anrörande (Linc.lat.) – anrörning (Linc.lat.)
 begrijpning (Linc.lat.) – begripande (Linc.lat.)
 begråtelse (Linc.lat.) – begråtande (Linc.lat.)
 beskodning (Linc.lat.) – beskodelse (Linc.lat, Sv. Index) –
 beskodande (Linc.lat.)
 beskriffuelse (Linc.lat.) – beskrifning (Linc.lat.)
 böyeligheet (Sv.index) – böyelse (Sv.index, Linc.lat.)
 disputerning (Linc.lat.) – disputerande (Linc.lat.)
 föreständerska (Linc.lat.) – föreständarinna (Linc.lat.)
 glassmakare (Linc.lat., Sv.index) – glaasmästare (Sv.index)
 röffning (Linc.lat.) – rōfwerij (Linc.lat.)
 tiuffuerij (Linc.lat.) – tiuffnad (Linc.lat.)

Det kan naturligtvis också vara så att båda formerna är lexikaliserade, men att i dessa och ytterligare andra fall urskilja betydelseskilnader inom ordparen i *Lincopensen* är knappast möjligt. När vi kan konstatera att i vissa fall den ena ordformen senare försvunnit medan i andra fall båda har blivit kvar men utvecklat stil- och/eller betydelseskilnader, kan det vara ett resultat av att olika avledningar varit olika väl förankrade redan i 1600-talssvenskan.

Kategorin ord bildade med romanska suffix är som sagt knappast företrädd i *Lincopensen*. Detta stämmer också väl med iakttagelsen när det gäller romanska prefix. Gothus gör inga uttalanden i puristisk anda, några götiska ambitioner tyder inte heller hans ordval på. Avsaknaden av romanskt inflytande kan helt enkelt ligga i linje med det vedertagna språkbruket bland prästmän i hans generation. Den cirka 20 år yngre språkmannen Schroderus har ett något större inslag av romanska suffix. Det är frestande att leka med tanken att en ordförteckning etablerad på talspråket vid drottning Kristinas hov skulle omfatta många fler franska lån.

Skillnader i bruk som skulle bero på att *Lincopensen* haft två olika författare går heller inte att finna när det gäller ordbildning. Detta bör man nog inte heller vänta sig med tanke på de två möjliga författarnas likartade bakgrund. Sammanfattningsvis kan man konstatera att en mycket stor del av ordförrådet i Sv. index återfinns i Linc.lat. Detta gäller framför allt det gamla etablerade inhemska ordförrådet. Avledningar med tyskpåverkade suffix

visar hög frekvens i Linc.lat. Detta kan tyda på att denna ordbildningskategori är produktiv vid 1600-talets mitt och därför tacksam att använda för att skapa svenska ekvivalenter till latinska uppslagsord. Kanske är det dock i första hand lexikaliserade ord som tas upp som lemman i Sv. index. Detta gäller säkert också för *DQ*. Ord bildade med romanska suffix är marginella i *Lincopensen*, speciellt i Sv. index. *DQ* har ett något större antal. Detta ger tillsammans med suffixbruket i allmänhet en profil åt ordförrådet i *DQ*, som visar på en tydlig avvikelse gentemot *Lincopensen*. Den senare i sin tur visar i sina ordsamlingar en inbördes överensstämmelse som innebär att ordförrådet i Sv. index till stor del återfinns i Linc.lat. eller genom avledning går att förknippa med ord som återfinns i latinordboken.

Generellt skulle detta kunna tyda på att många av de inhemska suffixen inte längre var produktiva, medan det ordförråd som etablerades med tyska ordbildningssuffix fortfarande på 1600-talet var produktiva. Det franska inslaget tycks vid denna tid ännu inte ha utvecklat en produktiv morfologi på svensk grund utan inskränker sig i stället till rena ordlån.

7.2. Adjektiv

Adjektiven indelas på samma sätt som substantiven efter avledningssuffix, som i sin tur sorteras efter ursprung. Liksom när det gäller substantivsuffixen är gränsen mellan inhemskt och t.ex. tidigt inlånat medeltida språkgods oklar. Över det germanska språkområdet har utvecklingen följt olika vägar. Exempelvis kan ett ursprungligen lågfrekvent suffix i svenskan under lågtyskt inflytande bli mer frekvent. I ett sådant fall kan man uppfatta suffixets produktivitet, men inte dess existens, som beroende på lågtyskt lån. Detta gäller för suffixen *-lig* och *-ig*. I min framställning för jag *-lig* till inhemska suffix och *-ig* till tyska (likaså gör Wessén II 1965:148 och Thorell 1981:282f.).

Gamla nordiska avledningssuffix som bildade adjektiv var *-ug*, *-og*, *-ot*, *-isk*, *-lig* och *-sam*. Dessa hade motsvarigheter i de lågtyska *-ig*, *-lich* och *-sam*. Genom det medeltida tyska inflytandet

kom adjektivsuffix som också fanns i tyskan att få en alltmer framträdande roll på bekostnad av de suffix som hade nordisk särprägel. Detta förde med sig att suffix som *-ug* och *-og* så småningom kom att inte bara bli improduktiva utan också i stor utsträckning ersättas i redan existerande ord av andra suffix, vanligen *-ig* (Diercks 1995).

I *Lincopensen* liksom i *Quadrilingue* finns suffixen *-ug* och *-og* i viss utsträckning ännu representerade. Lika intressant som att följa hur nya suffix utbreder sig allt efter påverkan, lika intressant är det att följa hur grupper av suffix ofta försvinner genom att andra får ta över de gamla funktionerna. Detta kanske gäller adjektiv i mindre utsträckning än substantiv. När *idog* började ersättas av *flitig* får vi anta att egenskapen som betecknades med dessa adjektiv inte förändrats påtagligt.

Genom medeltida tyskt inflytande förstärktes således bruket av vissa inhemska suffix. En del tyska suffix kom mycket tidigt in i svenskan i samband med lån men visade sig så småningom också bidra till en produktiv morfologi. En del suffix kom senare, t.ex. *-bar*, *-aktig/-haftig*, *-mätig/-mässig* och *-dan*, även de till en början som integrerade delar av inlånade ord för att sedan bli produktiva ordbildningselement. Precis som när det gäller substantiven utövades ett romanskt inflytande genom nya suffix under 1600- och 1700-talen. De viktigaste av dessa romanska adjektivbildande suffix är *-al*, *-ell*, *-iv/-tiv*, *-ant*, *-abel*, *-är*, *-ös* och *-il*.

Genom att latinet bjuder så rika möjligheter att bilda adjektiv, ställs *Lincopensen*s författare ofta inför problemet att hitta lämpliga svenska ekvivalenter till de latinska adjektiven. En lösning som lexikonförfattaren tillgriper speciellt i Sv. index är omskrivning med *tilhörig*. Även om just denna omskrivning tycks ha en direkt tysk förebild, bör omskrivningen som sådan ses i relation till bristen på svenska adjektivsuffix.

Liksom när det gäller substantiven är adjektiven i *DQ* lämpliga att jämföra med *Lincopensen*s adjektiv vid analysen av adjektivens avledning och bildning överhuvud taget.

7.2.1. Adjektiv bildade med inhemska avledningssuffix

7.2.1.1. -ug och -og

Adjektivsuffixen *-og* och *-ug* (som bör betraktas som varianter av samma underliggande suffix) är väl representerade i fornsvenska texter. Under äldre nysvensk tid konkurreras de dock ut, och idag finns suffixet endast kvar i stelnade uttryck. I våra äldre lexikografiska verk är suffixet väl representerat. I *Variarum Rerum Vocabula* finns exempel som *lustug/lustugh*, *olustugh*; *bergogh*, *hungrog*, *krampådhrög*, *kunnogt*, *okunnogt*, *lustogh*, *lostogt*, *somnoger*, *weluliogh* och *ympnog*. Helsingius, som har påtagligt få adjektiv, uppger som adjektiv med det aktuella suffixet endast *ilwiliogh*. På liknande sätt hittar vi få adjektiv avledda med *-ug/-og* i *Lincopensen*.

TABELL 71. *Adjektiv avledda med -ug och -og i Lincopensen.*

Sv. index	Linc.lat.
dimbogh	dimbogh
–	genstreffuog
fräknogh	–
–	illwiliog
klippugh	–
knagglogh	–
kunnogh	kunnogh
–	okunnogh
piggugh	–
remnogh	–
slaaktogh	slaktogh
–	bliffua stadugh
–	wara sömnugh

I *Quadrilingue* behandlas inte gruppen adjektiv avledda med *-ug/-og* särskilt. Vad jag kunnat finna har Schroderus endast be-
läggen *affwugh* och *otamogh*, medan han tar upp avlednings-
ändelsen *-ogh* som ett alternativ till *-ott*: "Desinentia in Ott vel
Ogh" (Hesselman 1929:178). Benson (1951:38ff.) menar att
man kan se detta på två sätt: "Antingen har han [d.v.s. Schrode-
rus] tappat den senare kategorin [d.v.s. *-ogh*] i sina anteckningar,

eller ock, vilket är troligare, menar han [d.v.s. Schroderus] att *-ogh* i samtliga exempel kunde ersätta *-ott*." Den senare synpunkten skulle då kunna utvecklas till att innefatta en eventuell generationsskillnad i användningen. Schroderus kanske inte själv använde formen men var väl medveten om att äldre personer, som *Lincopensens* författare, gjorde det. Intressant är i alla fall att Schroderus ena exempel är ett av de ytterligt få som vi har kvar idag i formen *avog*.

7.2.1.2. *-ot*

Adjektivsuffixet *-ot* har en genuin förankring i svenskan under hela dess äldre period. Även under nysvensk tid finns den företrädd. Dock får den ge efter för framför allt *-ig*. Benson (1951:60) har undersökt avvecklingen av adjektivsuffixet *-ot*. Generellt skulle man kunna tolka hans resultat så, att de första årtiondena på 1700-talet utgör något slags mjuk vändpunkt för bruket av *-ot*. Belägg finns nämligen även efter 1769, vilket Benson satt som gräns framåt i tiden för sin undersökning, som främst baserar sig på *SAOB*. Jag har dock inte gått igenom vilka olika texttyper *SAOB*:s belägg är hämtade från. Utöver åldersdifferentiering bör man också kunna tänka sig stil- och genredifferentiering. Benson konstaterar också att suffixet fortfarande är levande i många dialekter.

Avledningarna på *-ot* i *DQ* är betydligt fler än i *Lincopensen*. Ändå bör inte avledningsändelsen ha varit främmande för *Lincopensens* författare. Möjligen kan hans flitigt använda omskrivning med *tilhörigh* spela in här och ersätta avledning med *-ot*. *DQ* har *askott*, *backott*, *daggott*, *regnott* och *sniögott*, som i Sv. index motsvaras av *ask tilhörigh*, *backe tilhörigh*, *dagg tilhörigh*, *regn tilhörigh* och *sniö tilhörigh*.

Tabell 72 visar att *Quadrilingue* har de flesta avledningarna med *-ot*: *DQ* 104, Sv. index 25 och Linc.lat. 47. Huvudparten av beläggen i Sv. index, nämligen 17, återfinns också i det svenska ordförrådet i latinordboken.

TABELL 72. *Jämförelse mellan beläggen på -ot i Lincopensen och DQ.*

Sv. index	Linc.lat.	DQ
—	—	agnott
—	—	askott
—	backot	backott
balkot	—	—
—	—	barkott
blackot	—	—
—	—	blemott
brokot	brokot	brokott
brinckot (backigh/)	brinckot	—
bukot kärel	bukotkärle	bwkott
—	—	buskott
—	—	dungiott
—	—	daggott
—	—	dräggott
—	—	dimbott
—	ergot	—
—	—	fiellott
—	flaatnäsot	—
flijnskallot	flijnskallot	flinscallot
—	fläkot	—
—	fläkot	—
fleckiot	fleckiot	fläckiot
—	—	fradgott
—	—	fällott
—	—	fänott
—	—	fiedrott
—	—	fräknöt i ögonen
gallerskankot	—(gallerskankat)	—
gråskymlot wara	—	—
—	—	gräsott
—	—	gropot
halffnakot (Se nakenheet)	—	—
—	—	hårott
—	—	hohlott
—	—	humblott
—	höghbackot	—
—	—	iisott
—	—	kullott
—	—	klippott
—	klebbot	—
—	—	kijmot
krookot	krokot	krokot
—	knaglot	—
—	—	knasslott
—	—	knutott
—	—	knorlott
—	—	knullrott
—	knwlot	—

kokot	kokot	—
—	—	krämagott
—	krookryggiot	krookryggiott
—	—	kådott
kringlot	—	—
—	kutryggiot	—
—	—	kärrott
—	—	köttott
—	—	kötzlott
—	—	lappott
—	lasåt	—
—	luddot	—
—	—	löffwott
—	—	luppott
—	—	länkiott
—	—	mullott
—	—	möghlott
—	—	mossott
—	—	modott
—	—	matkott
—	—	näbbott
nakot	nakot	—
oskäggiot	oskeggiot	—
—	—	otamot
—	—	osmakot
—	—	oterott
—	—	owistott
—	—	qwisslott
—	raggot	—
—	randot	—
—	—	rijmott
—	ruggot	ruggott
—	ruglot	—
—	—	rökiott
—	—	rödbrusott
rynkiot	rynckiott	rynckiott
—	—	regnott
—	—	skarnott
skorfwot	skorfwot	skorffwott
—	skrynkkiot	—
—	skrubbot	—
—	skymlot	—
skallot	skallot	skallott
—	—	skogott
skeggot	skäggot	skäggiott
skabbot	skabbot	skabbott
—	—	slokott
—	strimmot	strijmott
stiernot	stiernot	—
—	—	sandott
stackot (kort/)	stackot giord	stackott
—	—	stielkott
—	—	sniögott
—	—	spinkott
—	spräklot	—

—	—	sputott
—	—	sleemott
—	—	swampott
—	—	stenott
—	stornäso	—
—	stoorryggiot	—
—	stoorskäggiot	—
—	—	sehnott
—	—	sölott
—	slarfwo	slarffwo
—	slaktogh	—
—	—	slippott
—	—	stökott
—	—	slafott
—	—	spryngiott
—	—	spräklott
—	—	storöhrott
—	—	storskäggiott
—	—	storbukott
—	—	storkakott
—	—	sperlemmott
—	—	storlemmott
—	—	storläppott
—	—	slooköhrott
—	stubb	—
swaflot	—	—
—	swartblackot	—
—	—	tårott
—	—	taggott
—	—	tepott
tokot	tokot	tookott
—	—	törmott
—	—	tövknot
—	—	talgot
—	—	terott
twefärgot	—	—
—	—	ullott
—	winkl	—
—	—	ärgott

Det kan vidare konstateras att *Lincopensen* principiellt tar upp flera av *Quadrilingues* adjektiv, fast avledda med annat suffix, företrädesvis *-ig*, men också omskrivna med *tillhörig*. Om det är så att *Quadrilingues* ordförråd ligger närmare det talade språket än *Lincopensens*, skulle detta kunna innebära att avledningarna på *-ot* har ett talspråkligare, vardagligare stilvärde, vilket också styrks av att suffixet enligt Bensons undersökning finns kvar i flera dialekter. Men kanske skall man som Benson (1951:66) nöja sig med att konstatera att bruket av *-ot* har ökat under 1600-

talet jämfört med läget under fornsvensk tid. Förvisso ökar också det skriftligt dokumenterade ordförrådet, men dessutom kommer fler texttyper i tryck. Bibelns bruk av *-ot* är olika fördelat över Bibeln som helhet. Men i princip är suffixet knutet till ett begränsat antal ord. De flesta av dessa återfinns också i *Lincopensen*.

7.2.1.3. *-lig*

Också när det gäller adjektivsuffixen finns en grupp där ursprungliga sammansättningsled grammatikaliserats och fått funktionen av avledningssuffix. Det så småningom ganska produktiva suffixet *-lig*, som utförligt behandlats i en stor monografi av Dunås (1966), är tillsammans med *-lös*, *-full*, *-rik* och *-värd* exempel på detta. Antalet avledningar på *-lig* i Sv. index är 238, medan Linc.lat har 264. Av dessa är 175 gemensamma för båda ordsamlingarna. *DQ* har 245 belägg. (Materialet finns i dataläsbar form.) Det finns säkert många orsaker till att suffixet *-lig* har hög frekvens. Det bildar bl.a. adjektiv till både verb och substantiv. Överlappningen mellan *Lincopensens* båda ordsamlingar tyder på att suffixet är väl etablerat och att en stor del av beläggen i Linc.lat. säkert är lexikaliserade vid mitten av 1600-talet. *DQ* har ett jämförbart antal belägg. De flesta av exemplen finns också kvar fortfarande, som *barnslig*, *faderlig*, *förskräcklig* och *obotlig*, medan några få tagit andra suffix eller kommit ur bruk i standardspråket.

7.2.1.4. *-sam*

Ett annat samgermanskt adjektivsuffix är *-sam* (ty. *sam*, eng. *-some*). Wessén (II 1965:71) skriver att fornsvenskan och nysvenskan har många adjektiv på *-sam*, både inhemska och inlånade från tyskan. Dessa är bildade till substantiv, adjektiv och verb. I *Lincopensens* Sv. index och *DQ* är gruppen inte påfallande stor, 30 i Sv. index och 45 i Linc.lat., medan *DQ* har 52 belägg.

TABELL 73. *Avledningar på -sam i Lincopensen under jämförelse med DQ.*

Sv. index	Linc.lat.	DQ
achtsam	acktsam	achtsam
alfwarsam	alffuarsam	alwarsam
arbetsam	arbetsam	arbetsam
blygsam	blygsam	blyghsam
–	–	bångsam
bekymbersam	bekymbersam	bekymbersam
bullersam	bullersam	bullersam
–	betänkesam	–
–	ensam	eensam
–	frågesam	–
–	frögdesam	frögdesam
–	–	gladsam
frijdsam	fridsam	fridsam
frucktsam	frucktsam	fruchtsam
helsesam	helsosam	hälsesam
hielpesam (hielpeligh/)	hielpesam	hielpesam
–	hedersam	hedhersam
–	hörsam	hörsam
–	idkesam	idkesam
–	lyckosam	lyckesam
leedesam	ledesam	ledsam
långsam	långsam	långsam
mödosam	mödosam	mödhosam
–	–	misskundsam
–	–	warkundsam
oachtsam	oachtsam	oachtsam
ofridsam	ofridsam	ofridsam
ofrukttsam	ofrukttsam	ofrukttsam
ohelsosam	ohelsosam	ohelsesam
ohielpesam	ohielpesam	–
–	ohörsam	ohörsam
olycksam	olycksam	olycksam
otacksam	otacksam	otacksam
–	rådhsam	–
–	–	stormsam
–	–	otycksam
sedsam	sedhsam	–
seghersam	seghersam(inrijdning)	segersam
–	–(prydesambliga)	prydesam
–	–	prälsam
–	–	slösesam
selsam	sellsam	sällsam
smittesam	smittesam	smittosam
strijdsam	strijdsam	strijdsam
–	–	sörgsam
sparsam	sparsam	sparsam
–	–	skemptesam
–	sällsam	–
–	–	tyckesam

trättsam	trättsam	trättsam
tacksam	tacksam	tacksam
trottesam	–	tröttsam
–	willsam	–
wåldsam	wåldsam	wåldsam
–	vndersam	undersam
–	–	warsam
–	wredsam	wredsam
–	–	åhogsam
–	ömkosam	ömkesam

Också när det gäller suffixet *-sam* är överensstämmelsen mellan ordsamlingarna i *Lincopensen* god. Av de 30 orden i Sv. index återfinns 29 i Linc.lat., som dessutom har ytterligare 16. *DQ* i sin tur har 28 ord gemensamma med Sv. index. Det låga beläggsantalet rimmar väl med de förstabelägg från olika tidpunkter som Loman (1980) anför. Med ett beläggantal på 41 från fornsvenska, 36 från 1500-talet och 49 från 1600-talet menar han sig ha påvisat att suffixet inte haft stark produktivitet i svenskt skriftspråk. Mina exempel från *Lincopensen* styrker denna bedömning. Allt tyder på att avledningarna sedan länge är lexikaliserade, och med något undantag är samtliga fortfarande i bruk. Berg (1918) påpekar också att många av avledningarna med *-sam* hör till "de vanliga och oumbärliga orden".

7.2.1.5. *-(i)sk*

Avledningar på *-(i)sk* är likaså gamla i svenskan. I äldre svenska dominerar *-sk*, medan *-isk* förekommer redan under medeltiden genom inflytande från lågtyskan. Så småningom blev detta suffix ofta utnyttjat för att försvenska adjektiv från latin och grekiska. Ty. *-isch* motsvarar då sv. *-isk*. Suffixet *-sk* får ses som en variant (Wessen II 1965:148f. och Thorell 1981:122). Beläggen med suffixen *-isk/-sk* redovisas gemensamt.

Avledningarna med *-(i)sk* visar en påfallande övervikt i Linc.lat. (50 belägg) jämfört med Sv. index (20 belägg). I ganska stor utsträckning återfinns dock beläggen i Sv. index också i Linc.lat. (16 gemensamma belägg). *DQ* redovisar 36 ord. Ett närmare studium av orden visar att Sv. index mycket väl kan ha

Linc.lat. som sin källa. De fyra orden *apostolisk*, *keysersk*, *romersk* och *hispanisk*, som saknas i Linc.lat., kan ha kompletterats från bibelspråk och reseskildringar. Under alla omständigheter är de knappast centrala i det klassiska latin som utgör källspråk till svenskan i Linc.lat.

TABELL 74. *Jämförelse av adjektiven avledda på -isk/-sk i Lincopensen och DQ.*

Sv. index	Linc.lat.	DQ
—	arabisk	—
—	—	adiaphorisk
apostolisk	—	—
—	—	barbarisk
—	bondisk	—
—	diefwulsk	diefwulsk
—	—	engelsk
—	fåwitsk	fåwitzsk
—	fördelisk	—
—	—	glupisk
—	heroiske wers	heroisk
himmelsk	himmelsk	himmelsk
höfwisk	höffwisk	höffwisk
—	hednisk	hednisk
hoorisk	horisk	—
—	hädisk	—
—	hätzsk	—
—	glömsk	—
—	grekisk	grekesk
—	latinsk	latijnsk
—	—	hebraeisk
jordisk	jordisk	jordisk
—	jägerisk	—
—	—	innlänzsk
keysersk	—	—
krijgisk	krigisk	—
—	krisisk	—
—	kredentzdisk	—
—	kretisk	—
—	kjfwisk	—
—	—	kättersk
—	—	lewitisk
—	majestetisk	—
—	melankolisk	—
—	murisk	—
—	—	mordisk
narrisk	narrisk	—
—	nijtsk	—
nisk	nisk(kargh/nisk; arm/nisk)	—
—	ohöfwisk	—

—	opartisk	—
—	phlegmatisk	—
—	—	politisk
—	poetisk dicht eller påfund	poëtisk
—	—	privatisk
—	prästisk	—
—	—	partiisk
pestilenzisk	pestilensisk	—
—	—	påwesk
—	—	polnisk
qwinnisk (qwinsligh/)	qwinnisk	—
romersk	—	—
—	—	ryttersk
—	skelmisk	skelmisk
spetelsk	spetelsk	—
—	spotsk	—
swensk	swensk saffran	swänsk
hispanisk vulg. spansk	—	spansk
—	skörisk	skörsk
—	trojanisk	—
—	treesk	—
—	tölpisk	—
tysk	tysk	tysk
tyrannisk	tyrannisk	tyrannisk
—	—	trälik
—	turkisk sabbel	turkesk
vprorisk	vprorisk	uprorisk
vthländsk	vthlendsk	uthländsk
—	—	tullpisk
welsk (italian/)	welsk böna	—
—	wintrisk	—

Ordbildningstypens fördelning på de olika ordsamlingarna här kan möjligen tyda på att den intar ett mellanläge mellan typiskt inhemskt och inlånat språkgods och blivit väl så frekvent efter år 1640 som före. I hur hög grad alla belägg i Linc.lat. är lexikaliserade är svårt att säga. Vissa av orden har andra avlednings-suffix idag, t. ex. *bondisk*–*bondaktig*; *jägerisk*–*jägeraktig*; *kijfwisk*–*kivaktig*; *narrisk*–*narraktig*; *qwinnisk*/*qwinsligh*–*kvinnlig*.

7.2.1.6. -ad/-at, -d/-t; -en/-in

En kategori ord som syntaktiskt i stor utsträckning fungerar som adjektiv är participen. I avsnitt 5.1.10, där dessa behandlas ur ortografisk synvinkel, framför allt med avseende på finaländelsen, redogörs också för ordgruppens omfattning i *Lincopensen*. På-

verkad av den klassiska lexikografin har Gothus också i Sv. index låtit många particip bli självständiga uppslagsord, kanske onödigtvis i de fall då participen betydelsemässigt inte avviker från det grundverb som också kan vara uppslagsord. Man kan också se ändelser som *-ad/-at*, *-d/-t* och *en/in* som ordbildnings-suffix, speciellt i sådana fall där adjektivfunktionen är mycket frekvent och ordet redan av den anledningen uppfattas som adjektiv t.ex. *rädd*, *lytt*, och *mätt* (Wessén II 1965:53). En annan grupp som står på gränsen mellan adjektiv och particip är avledda sammansättningar, t.ex. *högröstad*, *brunögd* och *barbent* (Thorell 1981:122). Också Tamm (1899) skriver om ett avledningssuffix *-ad*, med exempel som *sinnad*, *vingad* och *bevingad*.

Förhållandet mellan adjektiv och particip har sysselsatt grammatiker under olika tider. Lindroth (1906:10) har utrett skillnader och likheter mellan adjektiv och particip och skriver: "Part. och adj. öfverensstämma med afseende på funktion och flexion men äro olika med afseende på betydelsen". Skillnaden är att "participet utsäger en till tempus bestämd verbal akt. Adjektivet utsäger en egenskap som icke associeras med någon verbal akt". En senare noggrann utredning om förhållandet mellan adjektiv och particip är genomförd av Malmgren ([1984] 1990). Min uppgift här är dock inte att analysera de semantiska sambanden mellan adjektiv och particip utan istället att framför allt utgå från form och eventuellt i någon mån funktion för att ta ställning till ordkategorins ställning i *Lincopensen*.

Redan på 1600-talet var grammatiker uppmärksamma på kategorin particip och dess relation till adjektiv. Schroderus har en rubrik "ADJEKTIVA PARTICIPALIA", som han sätter in som en mellanrubrik mellan adjektiv och verb (Hesselman 1929: 198). Med nutida språkhistoriskt synsätt är hans indelning något oklar. Den bidrar heller inte till belysningen av Lincopensens particip. Schroderus delar in sina particip i två huvudgrupper: enkla och sammansatta. Sammansättningen kan ske såväl med partikel som med något ord från de större ordklasserna: *affklädd*, *swartklädd* och *stenlagd*. Därefter för han samman participen efter final konsonant eller finalt morfem i följande grupper:

1. En kategori som saknar rubrik men omfattar particip som har finalt *-dd* och *-dh*. Gruppen finns i en avdelning enkla ord och en avdelning sammansatta eller "composita".
2. "Desinentia in EN vel IN." Också i denna grupp finns enkla och sammansatta.
3. "Participia in T." Enkla och sammansatta particip finns.
4. "Particip in AT vel Adh." Schroderus har dock endast exempel med *-at*. Också här: "Particip. Comp. in Att". Samtliga exempel har finalt *-at*.
5. "Derivata à verbis in Era."
6. "Participia in andes."

Min genomgång av participen hos Schroderus tjänar i huvudsak syftet att säkerställa att även en för sin tid grammatiskt klar-synt person som Schroderus har en till synes oklar uppfattning av kategorins omfattning. Det är då inte förvånande att participen återges på ett osystematiskt sätt i *Lincopensen*.

Tiällmann har i sin *Grammatica suecana* (1696) rubriken "Adjectiva Participialia (medelorden)" och delar in dem i aktiva och passiva, i presens och perfekt particip. Han utvecklar dock inte ordbildning och betydelse vidare.

Participen i *Lincopensen* utgör ett betydande inslag såväl i latinlexikonet, där de som latinska uppslagsord presenteras i nominativ maskulinus singularis (liksom adjektiven), som i Sv. index, där den svenska uppslagsformen varierar, troligen på grund av att ortografiska regler saknades, men kanske också för att ordboksförfattaren inte haft den lexikografiska ambition som författaren till den latinska förlagan haft.

Med utgångspunkt i de förda resonemangen skulle man kunna dela in participen i *Lincopensen* i två grupper. Den första gruppen är de rena adjektiven med participform som saknar samtida verbalt grundord. Att göra en bedömning av samtida lexikal förekomst är i princip omöjligt, men *SAOB* är i detta fall ett hjälpmedel. En relativt klart urskiljbar grupp i *Lincopensen* är de troligen tidiga bildningarna med *-ad/-d/-t* som återfinns i tabell 75. Thorell (1981:122) ger nusvenska exempel som de nys

anförda *högröstad*, *brunögd* och *bredbent*. En annan grupp är ord med participform, vari particip till starka verb kan urskiljas, t.ex. *högdragen*, *inbunden* och *sniken* hos Thorell. Från *Lincopensen* kan exempel som *belägen*, *benägen*, *bewågen*, *frijboren*, *högboren* och *wälboren* anföras. *NFO 4* behandlar dessa ord som adjektiv.

TABELL 75. *Avledningar med -ad/-at och -d/-t i Lincopensen.*

Sv. index	Linc.lat.
baarfotat	barfotat
–	behiertad/behiertat
bredfotat	bredfotat
–	eenögd
–	flattfotad
–	fyrehörnat
hårdnackat	–
–	krokfotadt
–	långfotadt
–	muskögd
–	obehiertad
skefwelbenat	–
–	snarfotat
–	snedhufdat
–	stoorbringat
–	stoorhöffdat
swrögd	surögd
–	tweeggjat
twefotat	–
twehöfdat	twehöfdat
–	windögd

Tabell 75 visar ett ganska typiskt mönster för avledningar i *Lincopensen* när det gäller överensstämmelse mellan ordsamlingarna. Linc.lat. har betydligt fler belägg och mer heterogen ortografi än Sv. index. Av beläggen i Sv. index återfinns majoriteten i Linc.lat.

Den andra stora gruppen utgörs av traditionella particip, såväl till starka som svaga verb, som har samtida fungerande verbala huvudord. När det gäller denna grupp kan man närmast betrakta variationen av finalmorfeemet som ortografisk. Tabell 76 ger därmed endast en något mer detaljerad beskrivning av finalmorfeemet än tabell 75 gör.

TABELL 76. *Fördelningen av participens olika finalmorfem i Lincopensen.*

Finalmorfem	Sv. index	Linc.lat.
-ad	8	81
-at	151	619
-adt	186	19
-d/-dd	98	211
-t/-tt	63	135
-dt	12	42
-it	1	36
-et	—	21
-in	4	120
-en	100	232

Lincopensen visar alltså stor variation när det gäller participens finalmorfem, men det är inte troligt att variationen speglar betydelskillnader. Det högre beläggsantalet i Linc.lat. jämfört med Sv. index är till dels orsakat av att ortografiska varianter när det gäller finalmorfemet av samma ord har registrerats. När det gäller de starka verbens particip finns i princip bara varianter mellan finalt *-in/-en* i Sv. index, medan Linc.lat. också har de neutrala varianterna *-it/-et*. Växlingen av vokal tycks dock regellös, vilket Platzack (1986) visat vara vanligt i texter som är samtida med *Lincopensen*.

Genomgången av participen visar att de förekommer i olika sammanhang i Sv. index och Linc.lat. I Sv. index återfinns participen i huvudsak som uppslagsord, medan de i regel ingår i fraser i Linc.lat. och därmed är underkastade syntaktiska regler. Detta är en av anledningarna till att participen inte tas upp i den sammanfattande jämförelsen av suffixavledda adjektiv.

7.2.2. Avledningar med tyska suffix

7.2.2.1. *-ig*

Det inhemska suffixet *-ug* utsattes för inflytande från tyskans *-ig*. Många adjektiv är också direkt inlånade från tyskan med denna

ändelse och kategorin adjektiv med detta suffix blev så småningom stor (Wessén 1965 II:130). Avledningssuffixet *-ig* är som bekant fortfarande levande i svensk ordbildning.

Detta avledningssuffix visar ett beläggmönster i *Lincopensen* som tyder på att suffixet är frekvent och att alla avledningar möjligen inte behöver vara lexikaliserade. Sv. index har 176 belägg, medan Linc.lat. har ett hundratal fler ord (272). De för båda ord-samlingarna i *Lincopensen* gemensamma orden är 194 och *DQ* anför 127 ord. (Materialet finns i dataläsbar form.) Det förhållandevis låga beläggantalet i Sv. index måste nog sättas i samband med bruket av andra sätt att ge ekvivalenter till latinska adjektiv. Inte minst bör återigen den i *Lincopensen* vanliga omskrivningen med *tillhörig* beaktas (jfr serier som *snöig*, *snö tillhörig* och *snöaktig*). En komplicerande faktor när det gäller ett närmare studium av suffixfördelning är de förhållandevis magra betydelseangivelser som finns i *Lincopensen*.

7.2.2.2. *-bar*

Adjektivsuffixet *-bar*, som etymologiskt går tillbaka på två olika ursprung, förekommer sparsamt i fornsvenskan. Ordet *uppinbar* finns redan i landskapslagarna, men först med tyskt inflytande ökar suffixet i användning. I nysvenskan finns många adjektiv på *-bar*, enligt Wessén (II 1965:1965:150f.). Suffixet är också fortfarande produktivt i typen *ätbar* 'som kan ätas' (Thorell 1981: 122).

Av tabell 77 framgår att beläggen i *Lincopensen* och *DQ* är mycket få. Detta stämmer också med Tamms (1899) iakttagelser. Schroderus har inte heller samlat ord av denna typ under en speciell rubrik. Exempelen i *Lincopensen* tyder inte på att avledning med *-bar* är särskilt produktiv under mitten av 1600-talet, och när den förekommer har suffixet knappast betydelsen 'möjlig att'. De fyra beläggen i Sv. index har motsvarigheter i Linc.lat., som har ytterligare fem ord. Det sammanlagda antalet är dock för lågt för att dra några långtgående slutsatser av. Emellertid anar man att detta avledningssuffix inte ligger nära till

hands för Gothus att använda och dessutom visas det beroende som kan råda mellan Sv. index och Linc.lat. Av tabell 77 framgår också att suffixet används i tyska översättningar i Linc.lat.

TABELL 77. *Adjektiv avledda med suffixet -bar i Lincopensen och DQ under jämförelse med den tyska översättningen i såväl DQ som Lincopensen.*

Sv. index	Linc.lat.	DQ
achtbar (achteligh/som achtas skal/)	acktbar lat. spectabilis ty. verehrung oder verwunderung wurdig	–
dyrbar	dyrbar lat. pretiosus ty. kostlich/thewer	dyrbar ty. thewr
–	fruchtbar	–
–	–	gångbar ty. gangbar
–	klagbar	–
–	kundbar	–
–	manbar	–
–	rychtbar	–
–	skeenbar lat. luculentus ty. scheinbar/hell/liecht	–
vppenbaar	vppenbaar lat. emanee ty.– lat. luculentus ty. vppenbaar lat. manifestarius ty offentlig lat. manifestus ty. offenbar/klaar lat. planus ty. klaar/vppenbar lat. vitreus ty. vppenbaar/klaar	uppenbar ty. offenbar

7.2.2.3. *-aktig/-achtig och -haftig*

Avledningssuffixet *-aktig* (fsv. *-aktogher*), är inlånat från medelågtyskt *-achtich*, som i sin tur uppkommit ur ett äldre *-haftich*. Men ord kan också nybildas med detta suffix efter tysk förebild. Suffixet *-aktig* blir någorlunda frekvent mot slutet av 1400-talet och början av 1500-talet (Wessén II 1965:151ff., Nilsson 1993 och Thorell 1981:123). De avledda orden kan antingen vara direkt inlånade, översatta från tyskan eller nybildade i svenskan. I mitt material är avledningsändelsen tämligen väl företrädd, enligt tabell 78.

TABELL 78. *Jämförelse av avledningar på -achtig/-acktigh i Lincopensen och DQ.*

Sv. index	Linc.lat.	DQ
—	blekachtigh	—
—	boglachtigh ¹	—
bondachtig	bondachtigh	bondachtigh
—	bruskachtigh	—
bergachtig	bergachtig	—
broskachtig	—	—
deelachtig	delachtigh	deelachtig
dårachtigh (dåre/)	dårachtigh	dårachtigh
drosachtigh (dräggigh/ drägfull/)	droosachtigh	—
—	—	drömachtig
—	eldzachtigh	—
—	fallachtigh	—
—	—	fånachtig
fölieachtig	föliachtigh	—
—	fållachtigh	—
—	—	fabelachtig
glaspachtig (glasper/)	—	—
—	gallachtig	—
—	—	godhachtigh
—	—	gudachtig
—	golachtig	—
—	gröönachtig	grönachtig
—	—	hweckachtig
höstachtigh	höstachtigh	—
—	—	hoorachtig
jungfrwactig	—	—
kallachtig (kall/)	—	kallachtig
—	kijffachtigh	—
—	krusachtigh	—
—	kålachtig	—
käringeactig	käringeactigt (adv.)	—
—	kärrachtig	—
leckerachtigh	—	—
lijffachtigh	lijfachtig	lijffachtigh
limmachtigh	limachtig	lijmachtigh
—	logachtigh	—
—	lydachtig	—
—	lärachtig	—
—	lögnachtigh	lögnachtigh
löffachtigh	löffachtig	—
lågachtig	—	—
lärachtig	lärachtigh	lährachtigh
långwarachtigh	långwarachtigh	longwarachtig

¹ Ordet finns under det latinska uppslagsordet *Extumidus* i Linc.lat. och har de svenska översättningarna 'vpblåst/vpswulnadt/boglachtigh' och de tyska översättningarna 'Bauchlechtig/auffgeblasen'.

lösachtigh	lössachtig	löösachtig
molnachtigh	—	—
—	mörkachtigh	mörkachtig
—	—	narrachtig
—	—	röyachtigh
—	odelachtigh	odeelachtigh
olärachtigh	olärachtig	—
ogudachtig	ogudhachtigh	ogudhachtigh
otwiflachtig	otwifwelachtigh	—
—	owarachtig	—
—	—	parachtig
—	—	plumpachtigh
putsachtigh	—	pussachtig
—	qwarachtigh	qwarachtig
—	—	qwalmachtigh
regnachtigh	regnachtig	—
—	räacktig	—
—	—	rödachtigh
rökachtigh	rökachtig	—
—	saltachtigh	—
—	sandachtig	—
—	—	skuggachtig
skalkachtigh	skalkacktigt	skalkachtig
skelmachtigh	skelmacktigh	skelmachtig
skemtachtigh	skemptachtigt	—
skiliachtig	—	—
skoghachtigh	skoghachtigh	—
—	skrymtachtigh	—
—	skällachtig	—
skörachtigh	skörachtigh	skörachtigh
slösachtigh	slössachtig	—
—	ståndachtig	ståndachtig
sqwalrachtigh	sqwaldrachtigh	squallerachtig
—	suraktigh	surachtigh
—	swartacktig	—
—	—	stormachtigh
sommarachtigh	sommarachtigh	sommarachtig
soolachtigh	—	—
—	—	sömpnachtig
—	—	sötachtig
—	smickrachtigh	smickerachtigh
—	strälachtig	—
tiufachtigh	tiuffachtig	tiwffachtigh
twiflachtigh	twifwelachtig	twijffwelachtig
—	trättachtigh	—
—	tylpachtigh	tylpachtigh
tiänstachtigh	tiänstachtig	tiänstachtig
—	—	träachtig
warachtigh	warachtigh	warachtigh
—	wahrachtig	—
—	winterachtigh	wåtachtigh
—	—	wälachtigh
—	—	—
—	åderachtigh	ährachtigh
—	—	—

En jämförelse av beläggen visar på fler förekomster i Linc.lat. (67) än i Sv. index (41). Av beläggen i Sv. index återfinns 31 i Linc.lat. Karaktären hos de övriga tio tyder inte på att de hämtats från någon speciell texttyp. Gothus har möjligen hämtat dem från annat håll för att få ingångar till användbara latinska ord. I vissa fall har han tydligen bedömt uppslagsorden i Sv. index som mer idiomatiska än den svenska ekvivalenten i Linc.lat. Till lat. *cartilagosus* har Linc.lat. sv. övers. 'bruskachtigh/full med brusk', medan Sv. index har uppslagsordet *broskaktig* med samma latinska ord som ekvivalent. *DQ* har 50 belägg. Nilsson (1993:20) visar att avledningstypen är ganska frekvent under 1600-talet. Av 167 förstabelägg i *SAOB* under detta århundrade visade sig mer än 75% av nybildningarna vara avledningar till substantiv.

Lincopensen speglar också ett mönster som tyder på övervägande delen bildningar till substantiv. Det förhållandevis begränsade antalet avledningar av denna typ i *Lincopensen* kan därför vara kopplat till omskrivningen med *tilhörig* som ekvivalent till latinska adjektiv.

Ordjämförelsen visar på större överensstämmelse mellan *Lincopensens* ordsamlingar inbördes än mellan var och en av dem och *DQ*. Detta understryker tidigare iakttagelser att svenskan i Linc.lat. kan vara en utgångspunkt för Gothus då han utarbetat Sv. index.

7.2.2.4. -mätig/-mässig; -artad

Adjektivsuffixen *-mätig* och *-mässig* kan knappast räknas som produktiva under *Lincopensens* tillblivetstid. Enligt Wessén (II 1965:153) finns *likmätig* och *rättmätig* belagda under 1500-talet, båda inlånade från medellågtyskan. *Quadrilingue* har båda dessa ord representerade och i det svenska indexet finns *lijmätigh*, likaså i Linc.lat. som också har den substantiverade formen *rättmätigheet*.

Avledningsändelsen *-mässig* blir, som Söderbergh (1964) visar, produktiv först på 1700- och 1800-talen. Det är därför inte att vänta att den skulle vara representerad i *Lincopensen*.

Likaså saknas adjektiv avledda med *-artad*, som enligt Thorell (1981:123) uppträder i slutet av 1600-talet. Detta suffix anses särskilt produktivt i de under 1700- och 1800-talen framväxande facktexterna. Det är alltså helt rimligt att de saknas i *Lincopensen*. Dock bör man möjligen beakta kopplingen till omskrivningen med *tilhörig* i *Lincopensen*, som i många fall skulle kunna ersättas av avledning med *-artad*: *snö tilhörig - snöartad* (jfr också *snög* och *snöaktig*).

7.2.2.5. *-dan*

Tamm (1899) och Wessén (1965:154) tar också upp suffixet *-dan*, som har en mycket begränsad spridning och i princip endast återfinns i orden *sådan*, *hurudan* och *likadan*. Av dessa finns *hurudan* och *sådan* belagda såväl i Sv. index som i *Lincopenses* latinordbok. *DQ* har *hurudana*, *hurudanhet* och *sådana*, men inte samlade under egen rubrik. Här finns alltså också överensstämmelse inom *Lincopensen*.

7.2.3. Avledningar med romanska suffix

Även adjektivbildningen utsätts under senare delen av 1600-talet och början av 1700-talet för ett klassiskt-romanskt inflytande och nya suffix kommer i bruk. Wessén (1965:170f.) och Thorell (1981:123) tar upp följande avledningsändelser: *-al*, *-ell*, *-(a)tiv*, *-ant/-ent*, *-abel/-ibel*, *-är*, *-ös* och *-il*. Inga av dessa suffix finns representerade i *Lincopenses* svenska och inte heller i *Quadri-lingue*. Detta skulle kunna tyda på att det romanska inflytandet gör sig gällande senare hos adjektiven än hos substantiven. Detta i sin tur kan hänga samman med det tidiga inflytandet från latinska substantiv.

7.2.4. Sammanfattande kommentar till de adjektivbildande suffixen i Lincopensen

Mönstret från bruket av substantivbildande suffix upprepas i viss mån när det gäller suffix som bildar adjektiv. De inhemska suffixen¹ visar en jämnare fördelning mellan Sv. index och latinordboken i *Lincopensen* (se tabell 79). Detta kan tyda på att adjektiven i denna kategori är förhållandevis väletablerade i det svenska ordförrådet.

De tyska suffixen visar en högre frekvens i Linc.lat. än i Sv. index. Detta kan i sin tur tyda på att tyska suffix ännu inte blivit tillräckligt väl etablerade för att bilda uppslagsord i Sv. index (den högre frekvensen i Linc.lat. kan bero på inflytande från förlagan). Särskilt suffix med högtyskt ursprung kan befinna sig i början av sin utvecklingsperiod. Tydligt är också att vissa suffix blir speciellt produktiva i avgränsade texttyper, såsom fallet är med *-artad* och *-mässig* i facktexter. Detta medför att de saknas i *Lincopensen*, som ligger före dessa texters utvecklingsperiod. Däremot kan man möjligen ana ett behov att uttrycka sådana förhållanden genom den omskrivning med *tilhörig* som vissa forskare ansett som speciell för *Lincopensen*.

Till skillnad från substantiven visar adjektiven inga exempel på romanskt inflytande, när det gäller suffixen. Möjligen gör sig det romanska inflytandet senare gällande hos adjektiven. Schroderus har inte heller några exempel på adjektiv med romanska avledningssuffix.

Genomgången av adjektiven visar på samma relativt tydliga samstämmighet mellan Linc.lat. och Sv. index. Huvuddelen av uppslagsorden i Sv. index återfinns också i latinordboken.

¹ Min undersökning grundar sig på ett urval suffix av dem som Tamm (1899) tar upp. Då min framställning inte i första hand syftar till en etymologisk-semantisk analys av suffixen utgör Tamm (1899) och Noreen (1904) inte mina huvudsakliga referensverk. För mina syften räcker den något mer schematiska framställning som Thorell (1981) och Wessén (1965) utgör.

TABELL 79. *Adjektivsuffix i Lincopensens Sv. index och Linc. lat. under jämförelse med Schroderus DQ; participen ej medtagna.*

Avledningsuffix	Antal belägg i Sv. index	Antal belägg i Linc.lat.	Antal belägg i DQ	Antal belägg som samman- faller mellan Sv index och Linc.lat.
Inhemiska suffix:				
-ug/-og	8	8	2	3
-ot	25	47	104	17
-lig	238	264	245	176
-sam	30	45	52	29
-(i)sk	20	50	36	16
Tyska suffix:				
-ig	176	272	194	127
-bar	3	9	3	3
-achtig/aktig	41	67	50	31
-haftig	1	1	1	1
-mätig	1	1(2)	1	2
-mässig	—	—	—	—
-artad	—	—	—	—
-dan	2	2	(2)	2
Romanska suffix:				
-al	—	—	—	—
-ell	—	—	—	—
-iv/-tiv	—	—	—	—
-ant	—	—	—	—
-abel	—	—	—	—
-är	—	—	—	—
-ös	—	—	—	—
-il	—	—	—	—
Omskrivning med tilhörig (jfr 5.2.2.3)	324	121	—	46

7.2.5. Omskrivningar med *tilhörig*

Omskrivningen med *tilhörig*¹ som översättning av latinska adjektiv i *Lincopensen* har uppmärksamrats och påtalats av

¹ I *Lincopensen* används de två stavningarna *tilhörig* och *tilhörigh*. Något system för när de olika stavningarna förekommer tycks inte finnas. I min

forskare som Bengt Hesselman och Sven Benson, vilka hör till dem som använt *Lincopensens* material i sin forskning.¹ Ekvivalenter med *tilhörig* har då med rätta fått stå för den anpassning till det latinska systemet som svenskan fått undergå i *Lincopensen*. Omskrivningen med *tilhörig* har således kommit att bli något av ett karakteristikum för *Lincopensen*. Vad jag har kunnat iaktta har "...*tilhörig*" också kommit att förbli den översättnings- och skrivbordsprodukt det ursprungligen var. Samtida och senare litteratur tyder inte på att uttrycket nått ut i praktiskt språkbruk, även om uttrycket också kan spåras i andra senare lexikon, t.ex. de lexikon som faller inom lincopenstraditionen (jfr

framställning väljer jag därför för enkelhetens skull att generalisera stavningen *tilhörig*.

¹ Bengt Hesselman (1929:VII) skriver: "Denna [d.v.s. Index sveco-latinus] är helt och hållet inrättad som ett register till den latinsk-svenska ordboken och upptar i stor mängd ordsammansättningar och fraser, som för sin närvaro i den svenska ordlistan endast ha att tacka den omständigheten, att de utgöra översättningar av latinska ord. Här träffas t.ex. (från ett par spalter av bokstaven b) *berghstrykare montivagus, bielkelägga contignare, blomstras på nytt reflorere, blomster tilhörig floreus, böner tilhörig fabarius, bookstaf tillhörig literalis* (och många dylika) eller *böya som en boge arcuare, blemma på armbogen meliceris, blomster aff Granataträ balaustium, böner kokelige medh skalen conchis* etc. Sådana finnas icke i Dictionarium quadrilingue. I fråga om svenska stamord och naturliga svenska avledningar och sammansättningar överträffas Index av Dictionarium. Fullt jämförligt med detta senare i fråga om rikedom på goda svenska ord är däremot det svenska registret till den första svenska upplagan av Joh. Amos Comenii Janua Linguarum eller Gyllene Tungomåls Dör, som utgavs av boktryckaren Hendrich Käyser 1640, samma år som *Lincopensen* men ungefär en månad tidigare."

Sven Benson använder framför allt ordmaterialet i *Lincopensens* svenska index i "Studier över adjektivsuffixet -ot i svenskan" (1951:44f.). I sin bedömning av *Lincopensens* språk skriver han: "Språkformen i Index är emellertid alltför beroende av latinet för att kunna sägas ge en tillförlitlig bild av dåtidens svenska ordförråd. I den latinsk-svenska delen översätts t.ex. *frodarius* med *länder til löff eller aff löff*, *nivalis* med *som länder til snö* och *pluvialis* med *regn tilhörigh*. Förmodligen har författaren valt dessa klumpiga översättningar, emedan de syntts honom bäst motsvara de betydelsenyanser, som konstitueras av vederbörande latinska suffix. Då författaren sedan uppgjort sitt Index, har han velat välja svenska uttryck som så nära som möjligt ansluta till de givna latinska glosorna. Detta torde vara grunden till att vi i Index återfinna så underliga stickord som *löff tilhörigh*, *regn tilhörigh* och *sniö tilhörigh* medan däremot t.ex. *regnig* och *snöig* saknas. Ävenledes må anmärkas, att *Lincopensen* innehåller många sammansättningar med *-full* och avledningar på *-at* (motsvarande ä. *-adher*) för väntat *-ig* e.d. vid nominala grundord." (Benson 1951:44f.)

kap. 8) men också hos Serenius (1734), som inte hör till denna tradition. Behov av uttrycket har säkert inte förelegat i praktiskt språkbruk. I själva översättningssituationen har dock lexikonförfattaren varit hårt styrd av källspråket och kanske inte funnit en motsvarande svensk ekvivalent. Liknande omskrivningstyp används ofta i lexikonsammanhang, enligt Zgusta (1971:295). Dessutom har en nära motsvarighet funnits i den tyska förlagan *Trilingve*.

Översättningen med *tilhörig* är egentligen en produkt av polyglott lexikografi i dubbel bemärkelse. Dels har det latinska språkssystemet tvingat fram översättningen, dels utgör själva uttrycket en exakt översättning från det språk, nämligen tyskan, som varit den förmedlande länken mellan latinet och svenskan.

Latinet styr svenskan

Lincopensen, som till sin huvudsakliga del består av ett latinlexikon med latin som källspråk och svenska och tyska som målspråk, har alltså ett källspråk med rik morfologi. Med kännedom om produktiva ordbildningssuffix har en lexikograf möjlighet att skapa en hel grupp ordklasser runt en ordrot, bland dessa också adjektiv, och dessutom flera adjektiv med olika avledningssuffix till samma rot. Ett sådant system kan locka fram fler ord än vad man spontant skulle bilda. Alla ordboksartiklar med adjektiv som uppslagsord är inte försedda med klassiska latincitat, och ibland saknas även översättningar till målspråken. I alla de fall då översättning sker till målspråken, som ju är levande språk med produktiv ordbildning, finns dock inte den regelbundenhet i ordbildningen som latinet uppvisar. Eller annorlunda uttryckt, alla morfologiskt möjliga former är inte i bruk eller är inte lexikaliserade. Dessutom kan en lexikonförfattare som Gothus sväva i viss osäkerhet beträffande det enskilda ordets exakta betydelse i *Trilingve*, särskilt då detta inte förekommer i en kontext. Härtill kommer svårigheten att idag ca 350 år senare uttala sig om betydelsenysanser hos enskilda suffix och deras motsvarigheter i andra språk.

1600-talslexikografen tvingas under dessa omständigheter att stöpa om målspråket efter källspråket, vilket i ganska stor utsträckning skett i *Lincopensen*. Detta understryker också att *Lincopensen* tillkommit som ett hjälpmedel att nå in i latinet och inte minst den latinspråkiga litteraturen i högre grad än att beskriva det svenska språket. Hade *Lincopensen* en funktion att fylla för aktivt språkbruk, var det troligen att förse den som skulle tala och skriva latin med latinska ord och synonymer. Man behövde alltså en form av ingångar till latinet. Den typen av funktion kan man tänka sig att både Sv. index och Ty. index hade. Detta förklarar i så fall rikthaltigheten av latinska ekvivalenter i framför allt Sv. index.

Omskrivningen med *tilhörig* är på ett systematiskt sätt genomförd som översättning av latinska adjektiv som under 1600-talets förra hälft saknar (åtminstone i de flesta fall) motsvarande etablerade svenska adjektiv. Till en viss grad tycks frasen ha blivit produktiv och rent av överutnyttjad av *Lincopensens* författare, åtminstone i Sv. index. I viss utsträckning bör det ha funnits motsvarande svenska produktiva adjektivsuffix, som skulle ha kunnat fungera. Det är också frestande att spekulera i huruvida lexikonförfattaren velat markera någon grad av betydelseskillnad genom begreppet *tilhörig* i förhållande till eventuellt tänkbara suffixavledningar. Man skulle t.o.m. kunna tänka sig att ett uttryck som "backe tilhörigh" fått fungera som en allmänt överordnad betydelse till 'backigh/brinkot' och därför kunnat täcka fler latinska synonymer som ekvivalenter än en mer preciserad formulering hade kunnat göra. En genomgång av fraserna med *tilhörig* i Linc.lat. visar att få av substantiven finns med adjektivbildande avledningssuffix parallellt. Exempel från Linc.lat. på substantiv som bildar adjektiv med både suffix och omskrivning är:

dyngio tilhörig
dyngig

krigh tilhörig
krigisk

stercorarius
stercoreus

stratioticus
duellicus

regn tilhörig
regnachtig

pluvialis
imbricus

skog tilhörigh
skogachtig
skogig

sylvaticus
nemorosus, sylvester
saltuosus

Exakt samma omskrivningar med *tilhörig* finns också belagda i den svenska översättningen i Linc.lat. å ena sidan och som uppslagsord i Sv. index å den andra. Däremot kan dessa identiska omskrivningar korrelera med olika latinska ord:

bönder tilhörig

rusticarius
paganus
paganicus
rurestris

fåår tilhörig

oviaricus
ovinus

olioträ tilhörig

oleaceus
oleagineus

präster tilhörig

pontificalis
sacerdotalis

skomakare tilhörigh

sutorius
sutrinus

Exemplen tyder knappast på en genomförd konsekvent betydelseanalys av de ingående orden. Möjligen är det till omskrivningen med *tilhörig* mest synonyma suffixet *-achtig*, som också finns använt i viss utsträckning. Detta behöver dock inte vara en garanti för att omskrivningen med *tilhörig* rakt igenom materialet skulle ha en karaktäriserande betydelse.

Det är iögonfallande att *tilhörig* framför allt hör hemma i *Lincopenses* Sv. index. Där återfinns 324 belägg, som alla är försedda med ett eller flera latinska adjektiv som översättning.¹ Omskrivningen med *tilhörig* har valts i betydligt färre fall i det latinska lexikonet som översättning till ett latinskt adjektiv. Endast i 121 fall finns omskrivningar med *tilhörig* belagda i den latinska ordboken. Av dessa återfinns 46 som uppslagsord i Sv. index. Det betyder att Gothus låtit denna omskrivning bli produktiv i

¹ I vissa fall, troligen av misstag också med adverb och substantiv. Tryckfel kan också vara aktuellt att räkna med.

Sv. index på bekostnad av andra omskrivningsmöjligheter eller suffixavledningar.

Samtliga 324 omskrivningar i Sv. index är gjorda till substantiv. De flesta av dessa är konkreta, men abstraktavledningar finns t.ex. *affgudedyrkan*, *affsöndring*, *begrafning*, *bekännelse*, *belägring*, *disputerande*, *färghande*, *fördömmelse*, *försegling*, *försäkring*, *helssning*, *kärleek*, *ordning*, *pijpande*, *rakning*, *ridderskap*, *räkenskap*, *trulldom*, *walkning*, *wandring*, *wenskap*, *wijnbergning* och *öfning*.

Frågan är naturligtvis vilka alternativ som kunde stå Gothus till buds som svenska ingångar till de latinska adjektiv som han ville presentera i sitt Sv. index. Möjligen kan Gothus ha sett omskrivningen med *tilhörig* som betydelsemässigt neutral, samtidigt som den i likhet med suffixavledning, men till skillnad från vissa andra omskrivningsmöjligheter, låter det semantiskt presenterade ordet stå i första position. Enkelheten i att använda denna omskrivning kan i sin tur ha lett till så flitigt bruk att även adjektiv som potentiellt etablerat avledningssuffix presenteras alternativt med konstruktionen *tilhörig*, som *backig*, *daggig* och *dyngig* i Sv. index (jfr tabell 80). Dessa fall är dock ganska få.

I latinlexikonet är ett relativt sett litet antal adjektiv översatta med en omskrivning med *tilhörig*. Dessa översättningar är framför allt fogade till adjektiv i ordbokens senare del, d.v.s. i princip från O och bakåt. *Materianus* med översättning 'träwärc tillydande' är en sådan omskrivning av ett latinskt uppslagsord som ligger vid den gräns i alfabetet där *tilhörig* tar över. Trots sin likhet med *tilhörig* bör dock inte denna konstruktion med *tillydande* räknas till samma kategori som *tilhörig*.

När det gäller att söka kriterier för att tillskriva Gothus respektive Grubb olika delar av ordboken kan denna fördelning av beläggen över lexikonet bli intressant. Så vitt jag har kunnat se, samvarierar bruket av *tilhörig* endast med den ortografiska växlingen <ffu/fw> för v-ljudet, och detta är knappast tillräckligt underlag för att tillskriva den ene eller den andre författaren utarbetandet av en viss del av ordboken. Den ortografiska variationen kan vara ett resultat av att man bytt sättare på tryckeriet eller andra praktiska förhållanden vid tryckprocessen. Valet av *til-*

hörig kan också hos en och samme författare ha vuxit fram under arbetets gång. Med tanke på det som står i förordet till ordboken kan man nog på relativt goda grunder tillskriva Gothus ansvaret för Sv. index. Eftersom omskrivningen med *tilhörig* är mest frekvent där, är det också troligt att Gothus ligger bakom detta bruk även i latinordboken. Det innebär i så fall att man på relativt säkra grunder skulle kunna tillskriva Gothus författarskapet till den senare delen av latinordboken, i princip från och med bokstaven *O*.

Ett förhållandevis litet material, som uppslagsorden med *tilhörig* ju utgör, ger en ganska tydlig bild av en annan egenskap hos *Lincopensen*, nämligen att det är större överensstämmelse mellan det latinska ordförrådet i *Lincopenses* båda delar än det är mellan svenskan i de båda delarna. Naturligtvis gäller detta ortografiskt och ordbildningsmässigt men också beträffande orduppsättningen. Ändå är ungefär en tredjedel av omskrivningarna med *tilhörig* i Linc.lat. upptagna i Sv. index, men de utgör bara en sjundedel av omskrivningarna i Sv. index.

Av de 469 latinska ord som utgör översättning för de 324 omskrivningarna med *tilhörig* i Sv. index saknas 41 som uppslagsord i Linc.lat. Av de 121 adjektiv som utgör uppslagsord i Linc.lat. och är försedda med *tilhörig*-konstruktion som översättning, saknas 30 i Sv. index som översättning till det svenska uppslagsordet.

Detta begränsade material visar alltså på hög grad av överensstämmelse vad gäller latinet i Sv. index och Linc.lat. Överensstämmelsen mellan det svenska materialet i de båda delarna är betydligt sämre. Det kan dock vara vanskligt att dra slutsatser från denna begränsade och speciella ordgrupp och extrapolera till hela materialet.

I *Lincopenses* latinlexikon svarar alltså omskrivningen med *tilhörig* för en mindre del av adjektivöversättningarna.¹ Här finns istället andra lösningar som *thet som är aff*, *thet som hörer til*,

¹ Det bör påpekas att den tyska omskrivande översättningen *zugehörig* till latinska adjektiv, som i sin tur ligger nära svenskans *tilhörig*, inte i varje enskilt fall ligger bakom svenska *tilhörig*. Det är alltså inte fråga om konsekvent direktöversättning.

thet som länder til, thet som tiener til och full aff/med, som framgår av de svenska översättningarna i latinlexikonet (som följs av respektive latinska uppslagsord):

full aff skogh	sylvosus
full med skogh	nemorosus
	sylviger
full aff blodh	sanguinolentus
full aff fisk	pisculentum
full med träck	stercorosus
full med arbete	laboriosus
full med bly	plumbosus
som lender til Borgare	municipalis
som lender til en Regent	imperatorius
som lender til aftonen	vesperabilis
som länder til arbete	operarius
som länder til krich	duellicus
	militaris
	stratitoticus
	martius
	fronarius
som länder til löff eller aff löff	coenatorius
thet som hörer til Affton måltijd	coenaticus
eller Natward	anchoralis
thet som hörer til Ankar	equinus
thet som länder til häst	aureolus
thet som är aff Guld	aureus
	poculentris
thet som tienar til at dricka	

En jämförelse med de tidigare exemplen visar på en variation när det gäller översättning som knappast tyder på noggranna betydelseanalyser.

Tyskan styr svenskan

Latinlexikonet översätter dock inte bara till svenska, utan också till tyska. Det är därför av intresse att se i vilken utsträckning den tyska översättningen kan ha påverkat den svenska. Den tyska översättningen kan hänföras till två större grupper och tre mindre. Den absolut största gruppen ansluter till någon form av konstruktion med ty. *gehört*. I mitt material utgör dessa över-

sättningar ett antal av 168.¹ Den andra gruppen omfattar konstruktioner med *ty. gehörig*, ofta även *gehörig* försedd med prepositionen *zu*. Här inordnas också konstruktioner med en annan participform, *gehörend*. Denna grupp omfattar dock endast 78 belägg i mitt material. Ändå kanske just denna grupp är den mest intressanta, på grund av likheten med "... *tilhörig*".

Följande varianter ingår i grupperna:

Grupp 1

zu ... gehört
 zu ... gehörtet
 ... zu gehörend
 ... zu gehörtet
 ... zu gehört
 ... zugehört
 an ... gehörtet
 in ... gehört

Grupp 2

zu ... gehörig
 zu ... gehörigh
 zu ... hörig
 ... zugehörig
 ... zu gehörig
 ... zuhörig
 ... angehörig

Grupp 3

von ...
 das von ... ist

Den tredje gruppen i mitt material uppvisar viss variation inom sig och omfattar 41 belägg.

¹ Utgångspunkten för min undersökning är uppslagsorden med *tilhörig* i Sv. index. De latinska översättningsorden till dessa utgör det latinska adjektivmaterial som undersökts med avseende på översättning. Dessutom ingår de adjektiv som i det latinska lexikonet fått översättningen *tilhörig*. Detta innebär att det finns betydligt fler latinska adjektiv i latinlexikonet som mycket väl kan vara översatta med någon variant av *gehört* (*gehörend*) eller *gehörig*.

Grupp 4

aus ...
 das aus ... ist
 das aus ... kommet/kompt
 aus ... gemacht

Grupp 5

Den femte gruppen omfattar bara 11 belägg i mitt material och utgörs av konstruktioner med varianterna *dienlich*, *dient* och *dienet*. De tyska översättningarna av latinet verkar alltså ha betydelse för svenskans utformning. Inte minst är det tydligt att de mer frekventa varianterna kommit att utöva stort inflytande.

Tyska översättningar av latinska adjektiv i *Trilingve*, *Calepinus* och *Faber*

Trilingve

Att översättningarna med *tilhörig*-konstruktion (med de tyska motsvarigheterna *zugehörig* och *zugehört* etc.) är skrivbordsprodukter åstadkomna av *Lincopensens* författare, kan man vara ganska säker på. Denna översättning är visserligen speciell för ett svenskt lexikon, men annars är den i ett europeiskt perspektiv lika lite som mycket annat i *Lincopensen* unikt för just denna ordbok.

De undersökningar som redovisats i kapitel 3 tyder på att *Lexicon Trilingve* bör vara förebild för *Lincopensen*. I *Trilingve* är de latinska uppslagsorden översatta till tyska och grekiska. Det faller sig därför naturligt att undersöka hur *Trilingve* översätter de latinska adjektiven till tyska och se om den tyska översättningen kan ha påverkat översättningen till svenska och tyska i *Lincopensen* (se 3.6).

Det är uppenbart att lexikografen bakom *Trilingve* känner ett mindre starkt systemtvång och kanske har en högre grad av lingvistisk säkerhet än *Lincopensens* författare. Detta skulle i så fall visa sig i att en stor del latinska adjektiv som ges som upp-

slagsord inte översätts isolerade utan oftast i citat kopplade till ett substantiv, varigenom en betydelsemässig helhet etableras. Ett latinskt adjektiv som *venaticus* översätter *Lincopensen* sv. 'jägerisk/som länder til jackt', ty. 'zum jagen gehörig'. Ur nutida perspektiv är översättningen knappast idiomatisk. Att som *Trilingve* (och Faber) ge den latinska frasen *canis venaticus* och översätta med 'jaghund' (Faber 'Jagthund') ger läsaren fullgod information om adjektivets betydelse. Inte heller *Trilingve* har i samtliga fall använt denna lösning utan ger ibland ett tyskt adjektiv bildat med suffix: 'mägdtsch' till *virginalis* och 'kriegisch/kriegbar/reysig' för *stratioticus*.¹

I *Trilingve* finns emellertid också ett stort inslag av de tre olika typer av omskrivning som *Lincopensen* har i sin tyska översättning i latinlexikonet, nämligen (*zu*)gehört, (*zu*)gehörig och *das von...ist*.

TABELL 80. *Jämförelse av tyska översättningar av latinska adjektiv i Trilingve och Lincopensen.*

Latinskt uppslagsord i Trilingve och Lincopensen	Tysk översättning i Trilingve	Svensk och tysk (sv//ty) översättning i Linc. lat.
agrarius	dess felds/das zum feld gehört	thet som hörer til åker// dess feldes/das znm [!] Felde gehört
annalis	das zu dem jar gehört	thet som hörer til it åhr// jährig
asinarius	das zum esel gehört	thet som hörer til åsner //zum Esel gehörig
brachialis	das zum arm gehört	thet som hörer til armen //was an Arm gehört
exequialis	kleglich/leydlich/das zu der leich gehört	thet som länder til Lijk// das zu der leichfolg gehört
fabalis	das zu den bonen gehört	thet som länder til Böner //zu den Bonen gehört
glandarius	das zu dem Eychlen gehört	som länder til ållon// zum eichel gehörig
pistoricus	eynenem pfister zugehörig /des pfiisters	bakare tilhörig//das zu mahlen oder brotbacken gehörig

¹ I dessa fall väljer *Lincopensen* sv. 'som tilländer een Jungfrw eller Pijgha', ty. 'Jungfräwlich' och sv. 'som länder til krigh/krigh tilhörigh', ty. 'kriegisch'.

præparatorius	eyn verwüstung oder zubereytung zu etwas	beredning tilhörig//vor berüstig//zu vor bereitung gehörig oder dienlich
puellaris	den töchteren oder mädlin zugehörig/kindlich	pigor tilhörig//das zu ein tochterlin gehört
senilis	eyns alten/eynem alten zugehörig	som länder til en åldrig// dass zu dem alten gehört
uxorius	dem weib zugehörig	hustrur tilhörig//som länder til en ächta qwinna //das der hauss frawen zugehört

Det tredje fallet, som fullständigare uttryckt kan vara *das von ... gemacht ist*, förkortas oftast till *das von ... ist*, som i exemplen nedan:

arietinus (Linc) arietenus (Tril)	Widerin/das von wider ist	thet som är vthaff Wädur //wiederin/von einem Wieder
bubalinus	das zu den büffelen gehöret/oder das von den büffelen gemacht ist	thet som är aff en Bäffel/eller hörer ther til//das von Püffels haut gemacht ist
cedrinus	das von ceder ist	thet som är aff Cederträä//auss Cedern

Trilingve har dessutom ytterligare en typ av översättning som *Lincopensen* inte givit något påtagligt utrymme, nämligen *...dienlich/dienende* eller *das zu ...dienet*:

crocodilinus	das eynem crocodil zustehet oder dienet	thet som hörer til en Crocodilj//eller är honom lijkt//das einem Ccroodil (sic) zustehet oder dienet
nuptialis	der hochzeit dienlich	som länder til Bröllopp //das zu der hochzeit gehört
olivarius	zu oliuen dienlich	oliwer tilhörigh// das zu Oel gehöret
pectoralis	der bryst//zu der bryst dienende	bröset tilhörig//das zu der bryst gehöret
pecuniarius	dess gelts/zum gelt dienlich	penningar tilhörig//das zu gelt gehöret
ruralis	das felds/zum feld dienende/oder das auff land gehört	som länder til Bygden //zum Felde
sepulcralis	das zum grab dienlich ist	som länder til Grafwen //das zu eine grab gehört
vulnerarius	zur wunden dienlich	som tienar til särläkiare/ vulg. baskärare// Wundartzet

Slutligen kan nämnas att *Trilingve* också visar tillbaka till det ursprungliga enspråkiga lexikonet genom att inte ge målspråks-ekvivalent utan beskriva betydelsen med källspråket. Resultatet ger ett tydligt mönster för översättningen 'das von ... ist':

anatrius	quod ex anate est, vt Anatariae plumae (lat.)	thet som hörer til änder//das von Enten ist
----------	--	--

Trilingve visar sig alltså fungera som en nära förebild för *Lincopensen* också när det gäller adjektivöversättning. *Lincopensens* "... *tilhörig*" har här sin motsvarighet i *zugehörig*, som också återfinns som tysk översättning i *Lincopensens* latinlexikon.

Calepinus och Faber

När det gäller att söka förebilder för *Lincopensen* har också *Calepinus* och *Fabers* latinlexikon utpekats som kandidater (se 3.6). Det kan därför vara intressant att se hur dessa lexikon löst problemet med att översätta latinska adjektiv till tyska.

TABELL 81. *Adjektiv hos Calepinus med tysk översättning.*

Latinska uppslagsordet hos Calepinus	Den tyska översättningen hos Calepinus
agrarius	das zu dem Acker oder Feld gehört
fabalis	das von bonen ist
pullaris	kindtlich oder den Mäidlinen zugehörig
senilis	eines alten/das zu einem alten gehört
uxorius	einem Eheweib zugehörig
virginalis	jungkfewlich
En genitivkonstruktion möter hos Calepinus som inte är lika flitigt utnyttjad <i>Trilingve</i> och <i>Lincopensen</i> :	
amnicus	das des fluss oder bachs ist
asinius	das des esels ist
prædatorius	Räubisch/des Raubers

Det är tydligt att *Calepinus* latinlexikon, som också i övrigt uppvisar lexikografiska likheter med *Lincopensen*, även när det

gäller adjektivöversättning ligger närmare *Trilingve* och *Lincopensen* än Faber. Uppenbarligen är dessa skillnader ett utslag av vilka lexikografiska strategier som följts i de olika fallen. Calepinus väljer i många fall att presentera adjektivet tillsammans med ett substantiv och ge en kombinerad översättning. För övrigt möter vi samma lösningar som ovan med (*zu*)gehört, (*zu*)gehörig, *das von ... ist* och avledningar på *-ich* och *-lich*.

Fabers latinlexikon, som är uppbyggt enligt helt andra lexikaliska principer än Calepinus, *Trilingve* och *Lincopensen*, visar alltså inte oväntat en något annorlunda profil när det gäller översättning av adjektiv. Det mest påfallande i Faber är att adjektiven konsekvent underordnas ett huvuduppslagsord. Kanske kan detta motivera att så få adjektiv översätts till tyska. Många av de adjektiv som återfinns i *Lincopensen* saknas i Faber eller saknar översättning till tyska i hans lexikon. Företeelsen adjektiv kopplat till substantiv med gemensam översättning finns företrädd hos Faber: t.ex. till *venaticus* ges genitivfrasen *canis venaticus* 'Jagthund'.

Förbindelsen *zu ... gehörig/(zu)gehörig* och *zu ... gehört/(zu)gehört* förekommer endast sparsamt: *exequialis* 'zur Leiche gehörig', likaså *das von ... ist, dienlich* och genitivkonstruktioner. Förhållandevis vanliga är adjektivöversättning med avlednings-suffix: *vespertinus* 'abendlich', *civilis* 'bürgerlich'.

Sammanfattning

I *Lincopenses* Sv. index har latinska adjektiv i ovanligt många fall omskrivits med "... *tilhörig*". I den latinska ordboken finns denna översättning också, men den får också lämna plats för varianter som *thet som är aff ...*, *thet som hörer til ...*, *thet som länder til...* och *thet som tiener til ...* m.fl. Dessa översättningar har sina direkta förebilder i de tyska översättningarna med (*zu*)gehört, (*zu*)gehörig, *von ... ist* och *dienlich*, alla med varianter.

Lincopensen är dock inget självständigt verk utan vilar tungt på den europeiska latinlexikontraditionen. I det latinlexikon som i denna framställning kallas *Trilingve* ser man också förebilder

till (*zu*)*gehörig* och (*zu*)*gehört* tydligt framträda. Dessa i sin tur går säkert tillbaka på det enspråkiga latinlexikonets beskrivningsbehov, vilket något skymtar fram i *Trilingves* semantiska specifikation på latin av det latinska adjektivet *anatarius* 'quod exanate est'. Att vissa likheter med Calepinus och Faber kan konstateras är naturligt, då alla dessa lexikon ytterst omfattas av samma tradition. *Lincopensens* "... *tilhörig*" bör alltså vara en direktöversättning av ty. *zugehörig*, som troligen går tillbaka på den omskrivning av adjektivbetydelser som behövts i ett enspråkigt latinlexikon. Troligen har dock den tyska översättningen passat bättre idiomatiskt i det tyska språket med tanke på ordföljden än den svenska motsvarigheten kom att göra i svenskan.

Att denna typ av översättning passat *Lincopensens* författare kan förklaras med att den ger många ingångar till latinet. Den antyder troligen också en relativt opreciserad betydelse, som potentiellt svarar mot flera målspråksekvivalenter. Denna översättningsteknik tillåter också det semantiskt specificerande leDET att komma i första position och således bli huvuduppslagsord. Konstruktionen var förmodligen ursprungligen – och kom också att förbli – en skrivbordsprodukt, föga funktionell i praktiskt språkbruk. Även i senare lexikon finns den trots allt belagd. *Lincopensens* närmaste efterföljare använder översättningsmetoden (se kap. 8), men också en senare ordboksförfattare som Serenius.

7.3. Verb

Antalet verbbildande suffix är litet också i *Lincopensen*, där verben slutar på *-a* eller *-ia*. I hur hög grad s.k. retrograd ordbildning (Johannisson 1964:8 och Åkermalm 1965:58) används går inte att sluta sig till av ordboksmaterialet. De s.k. inkoativa verben, som genom att suffixet *-na* läggs till adjektiv bildar verb för inträdande handling (Annerholm 1956), finns dock både i *Lincopensen* och *DQ* (jfr tabell 82).

TABELL 82. *Inkoativa verb i Lincopensen under jämförelse med DQ.*

Sv.index	Linc.lat.	DQ
beskna	—	—
blötna	—	blöttna
—	—	boghna
—	—	bolna
domna	dompna	dompna
—	—	druckna
—	—	dämpna
feetna	—	—
golna	—	golna
—	—	gistna
—	grååna	gråna
härskna	—	—
—	—	hixna
—	hwijtna	hwijtna
—	håpna	håpna
—	—	hårdna
—	insompna	—
kalna	—	kolna
kijkna	kijkna	—
klarna	—	klarna
—	krokna	krookna
lijkna	lijkna	lijkna
—	liusna	—
miukna	(göra miuk)	—
—	mogna	mogna
—	multna	—
—	—	murkna
—	—	mörkna
rotna	—	—
—	—	ruttna
—	rååna	—
rödna	rödna	rödna
siukna	siukna	siukna
—	skitna	—
slockna	—	—
smaalna	—	—
somna	sompna	sompna
steelna	steelna	steelna
—	—	strughna
swrna	—	—
swalna	swalna	—
—	swartna	swartna
swulna	swulna	sullna
sötna	sötna	—
tiokna	tiokna	tiockna
—	trötna	—
—	tyssna/tystna	tystna
—	—	tåfna vth
—	—	tåtna

vpwakna
weekna
öpna

vpwakna
weka/göra week
öpna

wakna
–
öpna¹

DQ har de flesta beläggen på *na*-avledningarna och tar upp flera som bör ha hört till ett naturligt vardagsspråk. Sv. index har obetydligt fler belägg än Linc.lat., och *na*-orden i Linc.lat. stämmer lika väl med *DQ* som med Sv. index. Det är t.o.m. så att Linc.lat. har fler *na*-avledningar gemensamma med *DQ* än med Sv. index. Mina tidigare undersökningar av andra språkliga kategorier har visat på större samstämmighet inom *Lincopensen* än mellan någon av delarna i *Lincopensen* och *DQ*. Av denna kategori ord går det således inte att dra några andra slutsatser än att *Lincopensen* ofta saknar till synes mycket vanliga ord. När det gäller *na*-avledningarna bör också påpekas att Schroderus, som gärna systematiserar sina ord på grammatiskt-etymologiska grunder, inte på särskilt sätt urskiljt *na*-avledningarna. Tyskan har inte heller någon speciell form för denna typ av verb utan omskriver eller prefigerar huvudordet, vilket kan ha haft betydelse för svenskans utformning.

Den verbgrupp som visar ett tydligt avledningssuffix är gruppen på *-era*. Dessa verb är till övervägande delen av latinskt eller romanskt ursprung, även om många ord är inlånade via lågtyskan. Redan tidigt hade ändelsen blivit vanlig genom lågtyskans förmedling, vilket kan vara en förklaring till att ändelsen blivit flitigt använd för att av germanska ordstammar bilda nya verb (Wessén II 1965:155 och Johannisson 1964:13f.). Senare, då det romanska inflytandet blivit större, ökar användningen och suffixet utvidgas ofta till *-(i)fiera* och *-(i)sera*. I *Lincopensen* finns en liten grupp avledda med *-era*, medan suffixvarianterna *-(i)fiera* och *-(i)sera* inte är representerade. *DQ* har emellertid några exempel även på dessa senare varianter. Andelen verb avledda med *-era* är däremot betydligt större i *DQ* än i *Lincopensen*. Detta ligger också i linje med vad vi tidigare sett, nämligen

¹ Den betydelsemässiga avgränsningen kan i vissa fall diskuteras, möjligen också den etymologiska då grundordet inte alltid är uppenbart. Likheten är mest påtaglig när det gäller bildningar till adjektiv.

att Schroderus visar mer romanskt inflytande. I *DQ* delar han in verben avledda med *-era* i en lite mindre grupp (29 verb), med rubriken "Quæ non de rivatur à Latinis" ("som inte är avledda av latin") och en större (125 verb), med rubriken "verba in Éra derivata à Latinis" ("som är avledda av latin") (Hesselman 1929: 260ff.). *Lincopensens* verb avledda med *-era* fördelar sig på båda grupperna. Beläggantalet är 20 i Sv. index och 29 i Linc.lat. Fördelningen på olika grupper framgår av tabellerna 83–85.

TABELL 83. Enligt Schroderus indelning: era-verb icke avledda från latin.

Sv. index	Linc.lat.
–	handtera
herbergera	herbergera
–	lefwerera
panketera	panketera
prowiantera	–
tornera	–
werdera	werdera

TABELL 84. Enligt Schroderus indelning: era-verb avledda från latin.

Sv. index	Linc.lat.
–	argumentera
disputera	disputera
distillera	–
–	examinera
formera	formera
–	martera
–	ordinera
plantera	plantera
polera (putsa/vth putsa/)	polera
regera	regera
spassera	spassera ¹
–	studera
–	trachtera
–	triumphera

¹ Dessutom finns sammansättningarna *frijspassera* och *framspassera* i Linc.lat. men ej i *DQ*.

Verben avledda med *-era* är alltså få i *Lincopensen*, men samstämmigheten är relativt god mellan svenskan i Sv. index och latinlexikonet. Möjligen är det romanska inflytandet via verbets avledningssuffix *-era* något mer omfattande än när det gäller suffixen hos substantiv och adjektiv. Den tyska översättningen i *Lincopensen*, som ofta innehåller samma suffix, kan i detta fall verka förstärkande på bruket i svenskan.

TABELL 85. *Exempel från Lincopensen som saknar motsvarighet i DQ.*

Sv. index	Linc.lat.
–	affcopiera
commentera (vthläggia)	–
corrigera	–
–	dedicera
–	degradera
–	glasera
–	prophetera
ransonera	–
–	spendera
titulera	–
turbera	–
–	vthpolera
wagera (wanka/)	–
wexera	wexera

Verbbildningen i sin helhet uppvisar ett enklare mönster än substantiv- och adjektivbildningen. Ändå kan man urskilja ett mönster hos verben som påminner om det hos substantiv och verb när det gäller suffixens proveniens relaterad till frekvens i *Lincopensen* och *DQ*. Det inhemska suffixet *-na* tenderar att ha en relativt jämn fördelning över de tre ordsamlingarna jag arbetat med, medan suffixet *-era* har betydligt fler belägg i *DQ*, som därmed pekar fram mot det språkbruk som kom att bli allmänt vedertaget.

7.4. Adverb

Lincopensens Sv. index skiljer sig från både tidigare och senare ordböcker genom att ta upp en påfallande stor mängd adverb. Detta ger en speciell möjlighet att studera adverb bildning vid tiden kring 1640. Antalet olika adverb i enskilda svenska texter var för sig blir inte så omfattande som i *Lincopensen* men kan ändå ge en varierad bild när det gäller val av ordbildningssuffix för att skapa adverb. Därför är det också intressant att jämföra adverben i *Lincopensen* med adverben i samtida texter fördelade på olika texttyper. Orsaken till de många adverben i *Lincopensen* är säkerligen att söka i principerna för uppställningen av latinlexikonet. Principen i latinlexikonet i *Lincopensen* och även i dess förlaga är att till varje grundord etablera avledning som är hänförliga till de vanligaste ordklasserna, vilket oftast sker genom suffixavledning. Latinet har alltså en etablerad uppsättning adverb bildande suffix, som ger latinska adverb som skall översättas till svenska.

Modellen för att organisera lemman i Sv. index har sedan kopierats från latinlexikonet. Till svenska ordrötter har avledningssuffix använts för att få de besläktade orden av andra ordklasser, också adverb. Detta har i sin tur givit ingångar till de latinska adverben. En jämförelse mellan *Lincopensens* adverb och adverben i *Quadrilingue* visar att Schroderus troligen inte haft samma syfte med sitt arbete.

TABELL 86. *Jämförelse mellan adverben i Lincopensen och DQ.*

Avledningssuffix	Absolut och relativ frekvens i Sv. index	Absolut och relativ frekvens i Linc.lat.	Absolut och relativ frekvens i DQ
-ligen/-lighen	29 = 10%	33 = 8%	119 = 70%
-liga/-ligha	213 = 74 %	292 = 71%	21 = 12%
-ligit/-ligt/-t	45 = 16%	84 = 21%	30 = 18%
Summa	287	409	170

Jämförelsen mellan adverbavledningarna i *Lincopensen* och *DQ* visar dels på olika antal belägg, dels på olika prioritering bland suffixens form. *Lincopensen* har de flesta beläggen, vilket diskuterats ovan, men inom *Lincopensen* har Linc.lat. betydligt fler belägg än Sv. index. Detta hänger delvis samman med att ett och samma grundord kan uppträda med olika former av suffixavledningen i Linc.lat., och i min jämförelse räknar jag dessa som olika belägg. Sv. index har däremot endast ett adverb till varje grundord. I Linc.lat. finns följande varianter (De understrukna är belägg i Sv. index.):

achtsambliga, achtsamligen
 behendeliga, behendigt
egenteliga, egentligen
falskeliga, falskeligen
 fljteliga, fljtelligen, fljtigt
 frjmodeliga, frjmodigt
 frjwilligha, frjwilligt
förderffueliga, förderffueligen
godhwilleligha, godwilligen
granneliga, grant
gruffueliga, gruffueligen
 gudeliga, gudelighen
 hasteliga, hasteligen, hastigt
 heffteliga, heffteligen, häfftigt
hemliga, hemligen¹
 högeliga, högeligen
idkeliga, idkeligen
 illsnedeliga, illsnedigt
 innerliga, innerligen
klarliga, klarligen, klart
kräftteliga, kräftteligen
 laatliga, laatligen
listeliga, listeligen, listigt
 lusteliga, lustigt
lycksamliga, lyckosambligen
 lätteliga, lätteligen
 lättferdeliga, lättfärdeligen, lättfärdigt
 mootwilliga, mootwilligt
naturaliga, naturligen, naturligt
 nogsamliga, nogsamt

¹ *Hemlighen* är huvuduppslagsordet försett med följande latinöversättningar 'abditè, absconditè, arcane, clàm, celatim, dissimulantè, dissimulatim, latebrose, latentè, occultatè, occultè, privatim, cuniculatim, clanculum, lò, secretè', och dessutom finns frasen *hemliga borddrijfwa* 'abigere'

nyligha, nyligen
oflijtliga, oflijtigt
 oförmodeliga, oförmodeligen
oförsichteliga, oförsiktigt
 oförståndeliga, oförståndigt
prydliga, prydligen
 qwinsliga, qwinsligen
rundeliga, rundeligen
sanfärdeliga, sanfärdeligen
 spitzfundeligha, spitzfundigt
 stadeliga, stadigt
stoorliga, stoorligen
tienliga, tienligen
vppenbarliga, vppenbarligen, vppenbart
ynkeliga, ynkeligen
ödmiukeliga, ödmiukeligen
 öffuerflödeliga, öffuerflödigt
 öffuermodeliga, öffuermodigt

I Linc.lat. finns alltså en viss variation formerna emellan. I Sv. index är däremot i princip en form genomförd och det är naturligtvis frestande att tänka sig att Gothus valt ut just denna form därför att han ansåg den vara mest lämpad i en svensk ordlista. I tabellen ovan är den form som finns i Sv. index markerad med understrykning. Saknas sådan finns inte ordet med i Sv. index.

Det andra draget som är framträdande i tabellen är valet av suffixform. Det visar sig mycket tydligt att den dominerande formen i *Lincopensen* är *-lig(h)a*, som omfattar 74% av adverbformerna i Linc.lat. och 71% i Sv. index. Det är tydligt att detta är Gothus huvudform av adverbena. Detta framgår också av den valda formen i Sv. index där Linc.lat. har flera former.

Vid en jämförelse med Schroderus arbete *DQ* får vi i stället 12% *-lig(h)a* men 70% *-lig(h)en*. En undersökning av adverbena i ordlistan till *Janua Lingvarum* ger likartade resultat. Till detta kommer en tredje form i materialet, nämligen *-lig(i)t*, och till gruppen har också övriga *t*-avledda former räknats. Denna grupp är ungefär lika mycket företrädd i alla ordsamlingarna, ca 20%, med viss dominans i Linc.lat. Dock är det denna form som *Lincopensens* författare föredrar näst efter *-lig(h)a* i Sv. index, när han har två former att välja emellan från Linc.lat.

Tiden runt 1640 visar sig alltså vara en period där flera adverbformer är gångbara, också till samma grundord. Frågan blir där-

för vad som styr valet av adverbform: texttypen, författaren eller grundordet och i vissa fall kanske en kombination av alla eller ett par av faktorerna.

För att få ett samtida jämförelsematerial har jag excerperat ett 20-tal sidor ur texter av skilda typer runt tiden för *Lincopensens* tillblivelse. Texttyperna har haft en inriktning mot religiös text, kanslitext och mer informell text. Av tabell 87 framgår hur adverbformerna prioriteras i olika texter. Tabellen ger något schematiskt en antydning om att det religiösa språket med Bibeln i centrum tenderar att ha *-lig(h)a* som mest använda form. Rudbeckius har även formen *-ligan*. Hos Fornelius finner man också formen *-ligen*, som så småningom skulle ta över i det religiösa språket. Gothus förankring i den religiösa texttypen kan vara en förklaring till hans val av huvudform när det gäller adverb. Bland texterna av kansli-sakprosatyp dominerar *-lig(h)en*. I domböckerna möter också några kortformer som *-lig(h)* och *-lige*. Kategorin texter av mer informell typ ger ett brokigare intryck. Här finns såväl *-lig(h)en* som *-ligt* samt kortformen *-lig* representerade. Skoldramerna som utgörs av text i bunden form bör bedömas i särskild ordning. Den stora formvariationen inom denna grupp texter bör också vara underordnad de villkor som formen dikterar. Agneta Horns text är känd för att omfatta åtminstone två typer av stil. En systematisk genomgång kan möjligen visa att olika former prioriteras inom olika partier i texten, de vardagligt berättande och de mer högstämt klagande.

Samtida grammatiska kommentarer till adverb är inte lätta att finna. Den första kommentaren till *t*-avledda adverb har jag funnit hos Helsingius, och den är mycket knapphändig. I sin latinöversättning markerar han under några av sina *t*-avledda svenska uppslagsord att de kan vara både adverb och adjektiv i neutrum singularis. På något ställe markerar han inte bara genom översättningen utan också med grammatisk terminologi. I vår äldsta svenska grammatik av Tiällmann *Grammatica suecana* (1696), behandlas däremot denna adverbtyp, och tidsmässigt mitt emellan dessa verk trycktes *Lincopensen*. Tiällmann skriver (1696:225):

Adverbia, Äller de obögelige Till-orden/som sättas till de bögelige/och särdeles verba, att dem förklara/mäd fölgande omständigheter/bemärkelser och vilkor

1. På huad sätt och huruledes: T.E: han skrifer vackert/starkt/snällt/grant/groft/klokt/tätt/rätt/snart/kroket/hårdt/skampt/dristigt/kärligt/flatt/stygg/fult/fort/hastigt/flitigt/klart etc

Si således blifa många våre adjectiva neutra, adverbia. De öfrige våre hurudane ord/ändas äfter suffixum enn/som ofta sättas till adjectiva T.E. Christeligen/manneligen/ståteligen/vänligen/snarligen/ärligen/dagligen/häftligen/idkeligen/högligen/storligen/makligen.

TABELL 87. *Adverbändelserna -lig(h)en, -lig(h)a och -lig(i)t fördelade över texttyper under 1500–1600-talen. Belägg inom parentes markerar förekomst med lägre frekvens.*

Text	-lig(h)en	-lig(h)a	-lig(i)t
GVB 1541, Lukas evangelium		x	
Predikan av Johans Rudbeckius (f. 1581)		x	
Predikan av Lars Fornelis (f. 1606)	(x)	x	
Per Brahe: Oeconomia (f. 1520, d. 1590)	x		
Gävle stads dombok 1631–1639	x		(x)
Östra härads i Nyudung dombok 1602–1605	x		
Nils Matson Kiöings resa 1674	x		(x)
Brasck: Den förlorade sonen 1645	x		
Asteropherus: Tisbe 1609		(x)	(x)
Agneta Horn: Beskrifningh öfwer min älända och mycket wedervärdiga wandringestidh (f. 1636)	(x)		x
Ekeblads brev 1634–1650	x		(x)

Tiällmann utreder adverbens betydelse och funktion, men när det gäller formen är det egentligen bara två typer han lyfter fram: de korta adjektivens *t*-avledning och adverb med avlednings-suffixet *-ligen*. Möjligen kan *-ligen* ses som den stilistiskt omarkerade språkformen. Bibelspråkets *-liga* var kanske vid 1600-talets slut obsolet också för prästmannen Tiällmann, medan *-ligit/-ligt* hörde till ett vardagligare språk.

Adverben är inte väl undersökta. Åkerlund (1929:95ff.) har studerat adjektiv- och adverb bildning med *-liker* och *-lika* i fornsvenskan. Enligt honom finns då två typer av produktiva adverb-

suffix, nämligen *-t* och *-liga*. Åkerlund menar också att utvidgningen med *-liga* kan emanera från vissa betydelskillnader, så att *-liga* ursprungligen använts för att ge en abstraktare prägel åt adverbet. Åkerlund behandlar egentligen förhållandena i fornsvenskan men kastar också en blick in i nysvensk tid och nämner bruket av *-ligen*. Han observerar de parallellformer som finns och antyder *t*-formens plats i talspråket. Han nämner också att speciellt adverb avledda med *-ligen* i många fall blivit kvar i språket och förklarar detta med att de avvikit från *t*-adverbet till betydelse: *högeligen-högt*, *storligen-stort* etc.

Hellquist (1902:164 och 197) behandlar adverbena på ett systematiskt sätt och delar in dem i en grupp avledda och en grupp som innehåller gamla kasusformer. Inte heller han tar emellertid upp de *t*-avledda adverbena. Lehti-Eklund (1990) behandlar framför allt den funktionella aspekten hos adverb, och *t*-avledda adverb aktualiseras inte. Tiisala (1993) använder i huvudsak adverbena för textattribution.

Den mest omfattande genomgången av adverb gör Tamm (1878:26), som också särskilt behandlar adverbena avledda med *-ligen*. I ett annat sammanhang (Tamm 1899:30) anlägger han framför allt etymologiska aspekter. Om *t*-ändelsen skriver han: "Av fsv. *-t*, ändelse i ack. sing. neutr. av adjektiv, motsv. isl. *-t* samt got. *-ata*, en från pronomina överförd ändelse, hvars *t* motsvarar indoeur. *d* (bevarad i sanskr. ock i latin; jfr. t.ex. lat. *id*, *quod*, *illud*, *aliud* o.s.v.)". I en anmärkning tar Tamm upp några intressanta aspekter på *t*-avledda adverb, dock med sparsam exemplifiering. Först nämner han att man skulle kunna föra adverbbyggande *t*-avledning till funktionsläran. Han motiverar det med att även neutra av böjliga adjektiv fungerar som adverb och ger exempel som *avvita*, *bra*, *bättre*, *fortfarande*. Hans motiv för att ta upp bildningen är dock starka. *T*-ändelsen är den oftast förekommande av alla hos adverbena, dessutom har *t*-adverbena inte sällan en självständig betydelse i förhållande till adjektivet, vilket han tyvärr inte stöder med exempel. Slutligen betraktar han *t*-avledningen som det vanligaste medlet att för ett tillfälligt behov bilda ett adverb av böjliga adjektiv. Det senaste

motivet är troligtvis aktuellt för *Lincopensens* författare, när han behöver svenska översättningar till latinska adverb.

Av handböckerna är det framför allt Wessén (I 1965:112 och 211) som ger en översikt över bruket av olika adverbtyper under nysvensk tid. Han tar upp adverbändelserna *-ligha*, *-ligh* och *-lighen* och gör en fördelning på olika texttyper. I Gustav Vasas Bibel hittar han framför allt ändelsen *-ligha*: *daghligha*, *hemligha*, *flijteliga*, *hasteligha* etc. Denna ändelse finns också i Olaus Petris krönika. Hos Peder Swart däremot påträffas båda ändelserna *-ligha* och *-lighen*. Ändelsen *-lighen* hänför Wessén till kanslispråket och anser dessutom att den blir vanligare på 1700-talet: *troligen*, *snarligen*, *tämligen*, *möjligen*, *synnerligen* etc. Om ändelsen *-ligh* skriver Wessén att den kom att ersätta *-ligha* speciellt i poesi. Något om *t*-avledda adverb har dock inte Wessén med. I Wesséns tredje del (1965:82ff.) är det framför allt adverbfunktionens framväxt i fornspråklig text som behandlas. Wesséns konstaterande stämmer med de iakttagelser jag redovisat genom mina textstudier. Det är intressant att iaktta de parallellformer som är i bruk under mitten av 1600-talet. Mot detta varierande språkbruk avtecknar sig nämligen *Lincopensens* språkprofil.

Vid tiden för *Lincopensens* tillkomst fanns flera produktiva suffix för att bilda adverb. Det är tydligt att Sv. index väljer suffixet *-liga* som huvudform. Denna form bör i mitten av 1600-talet ha varit en stilistiskt markerad form. Min materialanalys visar att detta är en form som med Bibeln som föredöme etablerats i religiöst/teologiskt fackspråk. Den bör alltså ha uppfattats som lite äldre och högtidligare. Som Wessén framhåller går utvecklingen mot *-lig(h)en*. Denna form är också vanligast i mina texter, och också Schroderus har den som huvudform. Möjligen har denna form stilistiskt sett en mer neutral karaktär. 10% av adverbena i Sv. index har också denna form, men i nästan samtliga fall rör det sig om adverb som i Linc.lat. också har formen *-lig(h)a*.

Adverb avledda med *-t* omfattar 16% av adverbena i Sv. index. Ca 50% av dessa adverb har också en motsvarande *t*-form i Linc.lat. Många hör till ett ganska allmänt ordförråd: *artigt*, *behageligt*, *dyrt*, *dyrbart*, *fagert*, *flitigt*, *frijmodigt*, *färdigt*, *för-*

nufftigt, gammalt, girugt, hastigt, hefftigt, leedigt, lustigt, modigt, motsträffugt, mootwilligt, myndigt, nedrigt, nogsamt, nyttigt, nödigt, oartigt, obetänkt, obehindrat, prachtigt, putsachtigt, troligt, twiflachtigt, vproriskt, widlyfftigt, wärdigt. Andra är kanske något mindre frekventa eller mer textspecifika, som *grönachtigt, heligt, hundachtigt, hycklachtigt, illsnedigt, käringeachtigt, lösachtigt, narrachtigt, nychtert se nöcktert, sielffzwäldigt, spitzfundigt* och *öfwerflödigt*. När det gäller *t*-formen bland adverbena verkar de enstaviga med *t*-avledning vidare spridda än de som är avledda med *-light/-ligt/-lighit/-ligit* och *-igt*, som i princip bara finns i texter med informella inslag. Möjligen skulle detta kunna tyda på att *t*-avledda adverb spritt sig från talspråket via mer informella texter till skriftspråket för att där så småningom bli den enda produktiva typen och därmed också få en mer neutral stilkarakter. Är det så, är det också naturligt att allmänna talspråksförankrade ord mest frekvent uppträder med *t*-avledning, vilket i så fall förklarar inslaget av *t*-avledda adverb i *Lincopensen* jämte den annars något ålderdomliga och högtidliga formen *-ligha*. Avledningssuffix som *-lighen* lexikaliseras sedan i specifika förbindelser.

7.5. Sammanfattande synpunkter på suffixavledningarna i *Lincopensen*

Undersökningen av suffixavledningarna i *Lincopensen* förstärker tidigare resultat men tillför också ny kunskap om svenskan i *Lincopensen*. Liksom det i kapitlet om prefixavledningar kunde konstateras att romanska prefix saknades i *Lincopensen* kan nu också fastställas att romanska suffix i princip saknas. Ordbildningen domineras av senmedeltida drag eller 1500-talsdrag. De inhemska suffixen är väl etablerade och det medeltida tyska tillskottet av suffix är tydligt produktivt hos Gothus. Texttypsmässigt är Gothus väl förankrad i det religiösa språket. Dominansen av suffixet *-lig(h)a* bland adverbena är ett exempel som stöder påståendet. Men också den för *Lincopensen* så kända omskrivningen med *tilhörig* visar möjligen på språkliga uttrycksbehov

som Gothus inte funnit en självständig svensk form för. Lika lite som tidigare undersökningar pekar den av suffixen mot att två författare arbetat med *Lincopensen*. Mycket tyder däremot också här på att Sv. index etablerats med utgångspunkt i Linc.lat. Suffixavledningarna liksom sammansättningarna utgör en stor del av förstabeläggen från *Lincopensen* i *SAOB*, vilket tyder på en aktiv ordbildningsinsats från Gothus sida både i Linc.lat. och Sv. index men kanske av olika skäl och med olika syfte i de båda ordböckerna. I Linc.lat. har tyskan i förlagan *Trilingve* utgjort en språklig påverkan, medan det i Sv. index har funnits en strävan att koncentrera den betydelse som de latinska ekvivalenterna står för i ett enda svenskt uppslagsord.

8. Arvet efter Lincopensen

8.1. Svenska språket i Lincopensen

Språkligt sett är 1600-talet en brytningstid mellan gammalt och nytt. Många förändringar initieras under 1500-talet, då ett tryckt språk tar form. Det mest spridda verket blev Bibeln och dess språkform kom också att utöva stort inflytande inte bara på samtida utan också på senare texter. På 1600-talet blir kontakt-ytorna mot Europa större, vilket också påverkar språket, mest påtagligt kanske genom det romanska inflytande som visar sig i ordförråd och ordbildning.

I denna miljö med många språkkontakter utarbetas *Lincopensen* av en prästman, Jonas Petri Gothus, född i slutet av 1500-talet. I förordet till ordboken åberopar han också en företrädare i ämbetet som initiativtagare till arbetet. De språkliga nivåer som undersökts ovan ger inte tillräckligt underlag för att säkert dokumentera spår av två författare; en eventuell fördelning av deras olika insatser kan inte urskiljas på språkliga grunder. Den växling som tycks ske i mitten av Linc.lat. när det gäller stavning av *v*-ljudet från <ffu> till <fw> och den övervägande förekomsten av omskrivning med *tilhörig* i senare hälften av Linc.lat. och Sv. index är inga avgörande kriterier. Att urskilja Grubbs respektive Gothus specifika insatser går således inte. De båda kriterierna ger dock underlag för slutsatsen att Gothus ensam bär ansvaret åtminstone för senare hälften av Linc.lat och Sv. index. Om *Trilingve* däremot är en nära förlaga till *Lincopensen*, bör arbetet med Lincopensen i egentlig bemärkelse ha börjat först 1628, då *Trilingve* donerades till skolan i Linköping. Detta bör ha skett helt på Gothus initiativ, eftersom Grubb dog redan 1622. Troligast är att det i Grubbs kvarlåtenskap funnits ett utkast till

en ordbok. Detta bör ha inspirerat och påverkat Gothus att utföra det stora ordboksarbetet, som kanske inte egentligen började förrän Gothus kom i kontakt med *Trilingve*.

De språkliga nivåer som undersökts i *Lincopensen* är framför allt ortografi och ordbildning. Den i en definitionsordbok centrala betydelsebeskrivningen har lämnats åt sidan, därför att de betydelseangivelser som blir aktuella i ett trespråkigt lexikon, när det gäller Linc.lat., och ett tvåspråkigt, när det gäller Sv. index, visar sig alltför grova för att ge annan information än vad orden i stora drag betyder. Ordboksförfattarens syfte har inte heller varit att göra djupare semantiska analyser av svenskan. Såväl ortografi som ordbildning i *Lincopensen* visar att inga språkliga novationer av betydelse för svenska språket drivits fram i *Lincopensen*. Gothus, lexikonets författare, som var född i slutet av 1500-talet, var förankrad i sin tids språkbruk, och i sin yrkesverksamhet var han som teologie lektor och biskop väl förtrogen med det teologisk-religiösa fackspråket, som på det hela taget är konservativt till sin karaktär. Till detta kommer att Gothus tycks ha ett ganska lekmanamässigt förhållningssätt till sitt ordboksarbete. Han arbetar med *Trilingve* som förlaga och för in svenskan som översättningsspråk. Möjligen kan man tänka sig att studerande vid gymnasiet i Linköping varit honom behjälpliga i detta arbete. Det skulle i så fall förklara de stora språkliga variationer som finns i Linc.lat. Tryckeriets roll har också framhållits i denna framställning som förklaring till viss variation. Till den latinska ordboken läggs också enligt förlagans modell ett svenskt och ett tyskt index, men inte heller ordlistan i Sv. index tyder på något mer avancerat lexikografiskt medvetande. Det är alltså troligt att Gothus arbetat sig fram utan lexikografiteoretiska överväganden.

När det gäller ortografin har jag kunnat konstatera att Gothus i stor utsträckning följer bibelspråket. Det innebär att det förekommer en del äldre ortografiska drag, såsom inskottskonsonant, *ch* för <k>, *v* initialt för <u> och i en del av lexikonet skrivningen *ffu* för <v> i medial position, samt ett omfattande bruk av *h* i kombinationerna *gh*, *dh* och *th*. Den ortografiska vacklan står

mellan ett äldre och ett nyare bruk. Både Sv. index och Linc.lat. har t.ex. stavningarna *th*, *t* och *d* initialt.

När det gäller ordbildningen är det tydligt att nyare språkliga drag inte gjort sig gällande i Gothus språk. I sammansättningsfogen avspeglar sig i betydande utsträckning en äldre morfologi i *Lincopensen*, även om också en början till förändring kan anas. När det gäller avledningssuffix är det tydligt att Gothus utnyttjar det etablerade inhemska systemet inklusive de från tyska inlånade suffixen. Det gamla adjektivsuffixet *-ot* är troligen överrepresenterat i *Lincopensen* i förhållande till samtida tryckta texter, likaså det adverbbyggande *-lig(h)a* som i stor utsträckning ersatts av *-lig(h)en* i mitten av 1600-talet. Både prefix och suffix med romanskt ursprung utgör ett försumbart inslag i *Lincopensen*, vilket är värt att notera. Säkerligen hade detta inslag en något större utbredning i många texter som var samtida med *Lincopensen*, men kanske framför allt något senare i språket vid drottning Kristinas hov. I *Lincopensen* framskymtar inte någon strävan att använda gamla götiska ord, en språklig ambition som exempelvis Stiernhielm har vid denna tid.

Förutom att ge en beskrivning av språket i *Lincopensen* har genomgången av ortografi och ordbildning syftat till att ge underlag för en bedömning av i vilken relation språket i Sv. index står till språket i Linc.lat. och om man därav kan utläsa något om beroendeförhållande och påverkan de båda ordmaterialen emellan. Jag har då kunnat konstatera att samstämmigheten vad gäller det latinska ordförrådet är stor, troligen procentuellt större än samstämmigheten inom det svenska ordförrådet. När det gäller det svenska ordförrådet är den rent lexikala överensstämmelsen bland de ordgrupper jag undersökt ca 85 %, d.v.s. i snitt ca 85% av orden i Sv. index återfinns i Linc.lat.¹ En stor del av de övriga orden är uppbyggda runt ordrotter representerade i andra avledningar, gemensamma för de båda ordmaterialen. Samtidigt som ord som bör ha varit höfrekventa i 1600-

¹ Procentsiffran är uträknad för suffixavledda substantiv och adjektiv. Fluktuationen inom de ingående grupperna är stor, från 100% till 0% men vid dessa ytterligheter är beläggantalet ett eller två ord. I övrigt varierar överensstämmelsen mellan 97% och 38%.

talssvenskan kan vara upptagna i Linc.lat. men saknas helt i Sv. index, har andra till synes mer speciella ord upptagits både i Linc.lat. och i Sv. index. Att systematisera denna typ av iakttagelser är dock knappast möjligt. För en sådan undersökning skulle en frekvensordbok baserad på texter samtida med *Lincopensen* vara ett hjälpmedel, men ändå knappast ett tillräckligt sådant. Man bör räkna med att Gothus haft Linc.lat. som underlag vid utarbetandet av Sv. index, inte minst för att kunna ge ingångar till ett centralt latinskt ordförråd.

Vid etablerandet av lemman i Sv. index har säkert en viss grad av homogenitet eftersträvats beträffande ortografi och ordbildning. Gothus verkar också ha följt den klassiska lexikografiska princip som *Trilingve* följer, att till varje grundord ge ett fullvärdigt antal avledningarså att de viktiga ordklasserna blivit representerade. När denna lexikografiska modell följs i Sv. index genererar den ett stort antal latinska ekvivalenter, inte minst därför att det semantiska kravet på synonymi inte varit högt ställt. Sv. index blir alltså något av en latinsk synonymordbok. I ljuset av detta kan man se omskrivningen med *tilhörig*. Genom att använda den modell till översättning som tillämpats av tyska lexikografer kan Gothus ge ingångar till ett flertal olika latinadjektiv. Sammanfattningsvis kan man alltså säga att *Lincopensen* är en av de sista urkunder som representerar den svenska som utvecklats företrädesvis på germansk grund. Den har knappast tagit några intryck av de förändringar som initierats bl.a. genom romanskt inflytande och nya texttyper. Till viss del påverkas också språket av den lexikografiska kontexten, d.v.s. förlagans lexikografiska principer, samt latinsk och framför allt tysk ordbildning.

8.1.1. Lincopensen som källa för svensk språkvetenskap

Lincopensen måste för sin samtid ha framstått som ett imponerande verk. Ändå har vi knappast, vad jag kunnat finna, några samtida uttalanden om hur den använts. Kanske betraktades den främst som det pedagogiska hjälpmedel den ju faktiskt var.

Hernlund (1882) visar genom att anföra delar av 1693 års skolordning vilka böcker som användes vid domkyrkoskolorna och gymnasierna under senare delen av 1600-talet och förra delen av 1700-talet. I ett utdrag ur skolordningen från 1693 nämns också *Lincopensen*: "Uti Latinis fordras: Ett godt lexikon, såsom Sorani eller sådant som *Lincopensen*, hvilket för svenskans skull borde ånyo med förbättring[ar] uppläggas." (Citerat efter Hernlund 1882:80, bilaga III.) Utöver dessa ordböcker nämns i skolordningen ytterligare två, nämligen Florinus "Vocabularium Sueco-Latinum" och Schroderus "Latino-scandicus". Det är dock något oklart vilka ordböcker som åsyftas. I ett annat sammanhang hos Hernlund omnämns nämligen samme ordboksförfattare men här med korrekt benämning på ordboken, nämligen Florinus *Vocabularium Latino-Sveco-Germanico-Finnonicum*, Stockholm 1695, 10 uppl. 1733. När det gäller Schroderus verkar Hernlund göra tolkningen att det är Schroderus, translator regni, född i Nyköping, som skrivit ordboken. Utöver dessa två ordböcker nämns Fabers *Thesavrvs ervditionis scholastica* (1571 med flera upplagor t.o.m. 1749) och Helsingius *Synonymorum Libellvs* från 1587. *Lincopensen* verkar alltså inte ha spelat en helt dominerade roll i skolsammanhang. Möjligen kunde det bero på att verket tryckts i en så begränsad upplaga – kanske på grund av sitt omfång – att den några årtionden senare var svår-tillgänglig.

En summarisk genomgång av svensk språkvetenskap från slutet av 1600-talet tyder inte heller på att *Lincopensen* utövat något större inflytande. Ett verk som ligger nära *Lincopensen* i tiden är Andreas Arvidis *Manuductio Ad Poesin Svecanam, Thet är / En kort Handledning til thet Swenske Poeterij / Verßeller Rijm-Konsten* (1651). Boken innehåller en rimordlista på 77 sidor. Det finns dock inget som tyder på att Arvidi arbetat med *Lincopensen* bredvid sig. En likhet är dock att inslaget av franskt lån är ringa också i detta ordmaterial.

En annan betydligt senare språkvetenskaplig framställning är Nils Tiällmanns *Grammatica suecana* (1696). Särskilt under presentationen av de olika ordklasserna återges i detta verk ordlistor. Sammanlagt presenterar Tiällmann ca 2 500 ord som ci-

tatord. Av dessa återfinns ca hälften i *Lincopensen*, men Tiällmann nämner inte *Lincopensen*. Detta är heller inget resultat som direkt tyder på att *Lincopensen* eller någon ordbok i lincopenstraditionen utövat inflytande på ordvalet.

Att *Lincopensen* ändå kommit att spela en viss roll på metanivå för senare tiders diakrona ordböcker visar framför allt *SAOB*, men också Dahlgrens *Glossarium öfver föråldrade eller ovanliga ord och talesätt* (tr. 1914–1916). På ett mer indirekt sätt påverkar nämligen *Index svecicus secundus* (jfr 8.2.1), som går tillbaka på *Lincopensen*, Dahlgrens *Glossarium*, då som en viktig källa för detta anges: "Comenius, J.A. (Tung) Upläste Gyllene Tungomåls Dör: Eller alle språks och vettskapers Örtgårdh. Öfvers. från Latin och Tyska af E. Schroderus (d. yngre, död 1639) 4. uppl. Sthm 1647, jemförd med 1 uppl. 1640" (Dahlgren 1916: XIII f.).

Som framgår senare i detta kapitel (8.2.1) fanns *Index svecicus secundus* sammanbundet med Comenius *Tungomåls Dör* 1647. Det visar sig också i Dahlgrens *Glossarium*, att en del av de ord som refererar till Comenius *Tungomåls Dör* inte är att finna i den svenska ordlistan till detta verk utan i just *Index svecicus secundus*, som anonymt är sammanbundet med Comenius 1647. Möjligen har alltså inte Dahlgren varit medveten om att han i dessa fall stödjer sig på en nära efterföljare till *Lincopensen*. Anmärkningsvärt nog finns inte *Lincopensen* med bland Dahlgrens referenser, där Helsingius, *Variarum Rerum Vocabula*, Schroderus, Serenius m.fl. ordböcker däremot möter. Kanske har Dahlgren trott att *Index svecicus secundus* härrört från Schroderus. Under "Schroderus, E. (Upsaliensis) Lexicon Latino-Scondicum (Stockholm 1637)" finns nämligen hänvisningen "Se Comenius Tung.". De flesta av de ord som hör hemma i lincopenstraditionen och som Dahlgren tar upp är försedda med tillägget "index" efter "Comenius Tung". Detta visar var Dahlgren hämtat orden men säger inget om hans kunskap om ordlistan. Dahlgrens material hör till *SAOB*:s källor, varför dessa ord också återfinns i *SAOB*, dock oftast med hänvisning till *Lincopensen*, speciellt när det rör sig om förstabelägg. De flesta orden är också i *SAOB* betecknade som döda eller föga brukliga,

vilket är naturligt då Dahlgren redan vid mitten av 1800-talet bedömt dem som föråldrade.

I den mån Sv. index och *Index svecicus secundus* har parallellord, är det möjligt att det ena ordet redan på Gothus tid hade en mindre central ställning. Så kan det vara med det tidigare behandlade ordet *hwijtmera* 'dealbare', där *Lincopensen* också har *hwijtlima* och *hwijtfärgha* och, i Linc. lat., *hwijt fergħa*, *hwijt göra*, *hwijtlimma* och *hwijtmeera*. Ett ord som *kisselinka* 'amica, coraulum, svavium, voluptas' har i både Sv. index och *Index svecicus secundus* parallellordet *hiertekorn* och har i senare lincopenstradition utelämnats, varför man kan misstänka att det redan vid mitten av 1600-talet var ett mindre gängbart ord, åtminstone för ordboksförfattaren (jfr Brøndum-Nielsen 1924). Andra ord, som *luteslagerska*, kan vara betingade av den latinska ord- och lexikontraditionen och därför perifera eller rent av aldrig använda i svenskan ens då de fördes in i *Lincopensen*. Däremot var de morfologiskt och ordbildningsmässigt möjliga. SAOB markerar också detta ord som dött, med förstagångsbelägg i *Lincopensen*.

Det är osäkert hur god aktiv kunskap om orden Dahlgren hade. Ofta anför han uppslagsord med genusmarkering, men sedan kan exemplet ur *Index svecicus secundus* få utgöra hela ordförklaringen:

Lappare¹ m. 1. som bygger (lappar) gamla kläder. Comenius
Tung. index.

Knicksten m. Knicksteen, små steenar at leeka medh. Comenius
Tung. index.

Index svecicus secundus:
lappare som bygger gamla kläder/interpolator, trix,
veteramentarius
knicksteen/små steenar at leeka medh/lapillus

I några fall tar Dahlgren med den latinska ekvivalenten utan att ge en närmare betydelseförklaring på svenska:

¹ Dahlgren markerar sina uppslagsord med fet stil. Av tydlighetsskäl följer jag detta mönster här.

Knulig, adj. knuligh, callosus, tuberosus. Comenius Tung. index.

Index svecicus secundus:
knuligh/callosus, tuberosus

I de flesta fall finns förstås betydelsebeskrivningar, men inte på en med Dahlgren samtida svenska, utan hämtade från Dahlgrens källor:

Hårjern, n. Krusjern. Håårjern, håårsax, ther medh man krusar håår, crinale. Comenius Tung. index.

Knästöfvel, m. Stöfvel, hvars skaft räckte till eller (kanske) öfver knät. [Se Molbech Gloss.] knästöflar, cothurnus. Comenius Tung. index. Han skickar sig som koo i knästöflar. Grubb 299.

Kortbyssa, f. Pistol. (Jfr Långbyssa.) kortbyssa, sclopetum pugillare. Comenius Tung. index. [Se under Lådemakare.]

Index svecicus secundus:
håårjern/håårsax/ther medh man krusar håår/crinale
knästöflar/cothurnus
kortbyssa/sclopetum pugillare

Tidigare ordböckers ordförråd har alltså en tendens att återkomma i nyare ordböcker av diakron karaktär, vilket kanske är naturligt. Hur flitigt utnyttjade i praktiken och därmed representativa för ett äldre språkbruk en del av dessa ord varit har vi däremot mindre möjlighet att avgöra.

8.1.2. Lincopensen som källa för SAOB

Av grundläggande betydelse för lexikografihistorisk beskrivning är frågan om i vilken utsträckning varje enskild ordbok är representativ för sin samtids verkliga språkbruk. Frågan är komplicerad. Ingen ordbok ens med de högst ställda ambitioner kan ta på sig uppgiften att för en given tidpunkt redovisa samtliga ord som kan tänkas ha använts just då. Man kan å ena sidan vidare fråga i vad mån ordförrådet i en ordbok som *Lincopensen* dels är i allmänt bruk under 1640-talet – det skulle exempelvis kunna vara föråldrat – dels i vad mån ordförrådet i *Lincopensen* å andra sidan täcker det centrala etablerade ordförrådet under 1640-talet.

Dessa frågor är inte lätta att besvara. I kapitel 5 har jämförelser gjorts med Schroderus *Quadrilingue*, framför allt för att få en antydan till svar på den första frågan. Med hjälp av *SAOB*, som hittills under ett drygt århundrade arbetat med att beskriva det svenska ordförrådet i historiskt perspektiv, kan man få fram viktig information om det svenska ordförrådet vid olika tidpunkter under historiens gång. Man kan exempelvis i *SAOB* se om ett enskilt ord i *Lincopensen* är etablerat sedan en längre tid tillbaka, eller om det är belagt för första gången just i *Lincopensen*. *SAOB* markerar också ordens bruklighet och kan alltså i princip beteckna ord som döda eller sällsynta vid en angiven tidpunkt, vilket i sin tur relaterar sig till när den aktuella delen av *SAOB* är tryckt. Förekommer dessa ord med en viss täthet i *Lincopensen*, kan det vara en indikation om att *Lincopensens* ordförråd skulle kunna vara ålderdomligt för sin samtid. Genom att ta fram det svenska ordförråd som dokumenteras i *SAOB* fram till 1640 och som inte har några bruklighetsrestriktioner kan man få fram ett ordförråd som kan jämföras med exempelvis ordförrådet i *Sv. index*. Sannolikt skulle man finna relativt god överensstämmelse. Vissa stickprov jag gjort visar att de flesta av orden i *Sv. index* är dokumenterade i *SAOB*:s material före 1640. Men restriktioner bl.a. i form av olika syften för *SAOB* och *Sv. index* och olika stora ingående ordmängder gör resultaten behäftade med osäkerhetsmoment, varför jag avstått från att genomföra denna undersökning fullt ut i detta sammanhang.

I dessa skisserade analyser bortses, som redan nämnts, från syftet med ordboken och dess betydelse för informationsurvalet. Min utgångspunkt är som också tidigare sagts att Gothus i *Lincopensens* *Sv. index* inte avser att beskriva det svenska språket utan använder svenskan som ingång till de latinska ekvivalenterna. Uppslagsorden i *Sv. index* har troligen valts utifrån Gothus språknorm men så att de utgör lämpliga ingångar till ett latin som 1600-talsynglingen behövde i sin retoriska verksamhet. Att med dessa utgångspunkter när det gäller den dokumenterade svenskan i *Lincopensen* göra en bedömning av i vad mån ordförrådet motsvarar det samtida bruket är inte nödvändigtvis helt relevant. Av större intresse och betydelse för kunskapen om

svenskans framväxt är att se om det i *Lincopensen* etablerats nya ord, som kommit att föras vidare i språket. För en sådan undersökning ger *SAOB* också underlag.

8.1.2.1. *Lincopensen* som källa för förstabelägg i *SAOB*

Lincopensen är en icke obetydlig källa för *SAOB* med hittills närmare 4000 beläggställen.¹ Samtliga av dessa belägg utgör dock inte förstabelägg i *SAOB*.² Min undersökning av förstabeläggen från *Lincopensen* i *SAOB* baserar sig heller inte på totala mängden belägg i *SAOB* utan på det urval, som beskrivs nedan.

Att ett ord utgör förstabelägg i *SAOB* innebär att *SAOB*-experipisten inte funnit ordet i tidigare text, vilket i sin tur självklart inte behöver innebära att ordet tidigare saknats i svenskan. Med dessa reservationer är det ändå rimligt att tänka sig att förstabeläggen kan avslöja ganska mycket om den offentliga svenskans tillväxt under olika tidsperioder.

Huvudsyftet med att undersöka förstabeläggen från *Lincopensen* i *SAOB* är att se vilka nytillskott av ord i svenska språket som *Lincopensen* förmedlat och vilka av dessa som kommit till svenska språket för att stanna och vilka som försvunnit. Men det kan också vara informativt att få en uppfattning om vilka ord som bara finns belagda i ordböcker, d.v.s. så kallade "spökord". Undersökningen visar också vilka språkliga strategier som ligger

¹ Siffran baserar sig på uppgifter från det s.k. OSA-projektet vid Institutionen för svenska språket i Göteborg, som arbetar med att göra *SAOB*:s ordboksmaterial tillgängligt i maskinläsbar form. Dock finns det begränsningar i hur mycket material som är genomarbetat. Dels löper *SAOB*:s hittills publicerade volymer fram till STÅ, dels är ännu inte (hösten 1996) alla sammansättningar och avledningar färdigbearbetade (se vidare om OSA-projektet i rapporten Om svar anhålles 1996).

² Uppskattningsvis omfattar de absoluta förstabeläggen ungefär hälften av totalbeläggen, ca 2 000 ord. Osäkerheten hör ihop med att de flesta förstabeläggen utgörs av sammansättningar och avledningar som alltså ännu inte är helt genomarbetade i OSA-materialet. En bedömning av förstabeläggen måste dock alltid vara relativ. Den baserar sig ju på jämförelser mellan språkmaterial som är kända vid tiden för arbetets utförande. Nya källor kan därför medföra förändringar i bedömningen. Exakta frekvensuppgifter är rimligen mindre intressanta.

nära till hands att använda för att bilda nya ord och begrepp i svenskan vid mitten av 1600-talet.¹

När *SAOB* hämtar sitt ordförråd från äldre två- eller flerspråkiga lexikon innebär detta, att det ordmaterial som återfinns i *SAOB* i många fall står under inverkan av främmande äldre kulturer och andra språk. Språkpåverkan sker naturligtvis i minst lika hög grad nu för tiden, men delvis längs andra kanaler. Idag är det kanske framför allt massmedierna som lanserar nya ord, och dessa kan vara av s.k. dagslände-karaktär, men de har, även om de snart försvinner, till skillnad från de verkliga "spökorden" i ordböckerna trots allt varit i praktiskt bruk och prövats.

Som utgångspunkt för min undersökning av *SAOB*:s förstabelägg från *Lincopensen* har jag ett material på 200 ord valda från avsnitten A–E och L–P i alfabetet, med de 20 först påträffade förstabeläggen under varje bokstav inkluderade.² Uppskattningsvis utgör dessa 200 belägg ca 10% av förstabeläggen i *Lincopensen*. Partierna A–E och L–P är strategiskt valda med tanke på prefix och andra lexikaliska kategoriers systematiska fördelning över alfabetet. Hur man ska etablera en beläggsamling av denna typ kan diskuteras. Troligtvis blir alla urval behäftade med svagheter, och endast en undersökning av det totala materialet ger en helt rättvisande bild. Den information som ett mindre material valt på detta sätt ger kan ändå vara värdefull, inte minst när den pekar åt samma håll som resultat som redovisats i tidigare avsnitt i denna text. Viktigt är dock att alla redovisade proportioner bara relaterar till ett mycket begränsat urval av den totala mängden, nämligen 200 ord.

I mitt material har jag tagit fasta på om ett förstabelägg finns dokumenterat i *Linc.lat.* eller i *Sv. index*, eller rent av i båda ordmaterialen. Jag kontrollerar också huruvida *SAOB*:s uppgift om förstabelägg gäller lemmat i sin helhet eller bara en speciell

¹ Ett antal undersökningar av denna typ skulle tillsammans kunna ge en god bild av det svenska ordförrådets framväxt i olika avseenden.

² Eftersom bokstaven C inalles inte ger mer än 13 belägg har dessa kompletterats med ytterligare 7 belägg under bokstaven B, för att totalt 200 belägg skulle erhållas, ett antal som i sin tur utgör en naturlig proportion av den uppskattade totalmängden.

betydelse. Intressant är också om ordet är dött eller lever kvar, eventuellt med inskränkt bruklighet. Beläggställen senare än *Lincopensen* noteras också. Som redan påpekats traderas vissa ord vidare endast i ordboksvärlden och vissa till och med bara inom det som nedan (i 8.2) beskrivs som lincopenstraditionen i snäv bemärkelse. En jämförelse mellan det svenska ordet och hela den svenska och den tyska översättningen av latinet i *Lincopensen* och i vissa fall i *Trilingve* genomförs också. Det latinska ordet dras in i jämförelsen både såsom uppslagsord i Linc.lat. och såsom ekvivalent i Sv. index. Uppgifter om orden hämtas alltså såväl från *SAOB* som från *Lincopensen* och ibland *Trilingve*. När det gäller ord presenterade i *SAOB* som sammansättningar, avledningar och särskilda förbindelser, är informationen om betydelse och bruklighet ofta något knapphändig, vilket till viss del påverkar min undersökning. Framför allt saknas ibland bruklighetskommentarer och fler beläggställen än just förstabelägget.

8.1.2.2. Beläggställen i *Lincopensen*

Det övervägande antalet förstabelägg från *Lincopensen* i *SAOB* härrör endast från Linc.lat. I mitt material återfinns 67% av orden bara där, och detta stämmer rätt väl med förhållandena i ett parallellt mindre kontrollmaterial. Endast i Sv. index återfinns 13% av förstabeläggen, och 20% är representerade i både Linc.lat. och Sv. index. Resultatet är alltså förenligt med min tidigare presenterade hypotes att svenskan i Linc.lat. har en mer markerad karaktär av spontan skapelse än svenskan i Sv. index, där valet av uppslagsord troligen följer en mer medveten språklig norm.

Att de flesta förstabeläggen återfinns i Linc.lat. kan således ha sin förklaring i att inflytandet från tyska och latin ligger närmast till hands när latinska ord skall få en motsvarighet på svenska och tyska. För *Lincopensen*'s författare har dessutom tyskan i *Trilingve* funnits att konsultera. I ganska många fall har han kunnat utnyttja den. Det är också orsaken till mitt första antagande att tyskan är en utgångspunkt för svenskan. Som visats i kapitel 3 är

så emellertid inte alltid fallet. Det finns också en latintradition att ta hänsyn till. Vi har dessutom inte full insyn i allt annat eventuellt utgångsmaterial för *Lincopensen*. Utöver ren morfologisk påverkan utövas också inflytande genom att företeelser främmande för svensk miljö kräver svenska beteckningar. Ibland etablerar inte lexikonförfattaren ett ord eller begrepp som ekvivalent utan ger en förklaring av mer encyklopedisk art, som ibland kan avslutas med ett förslag till svensk motsvarighet, såsom när förstabelägget *affklädestuffua* i *SAOB* har den tyska översättningen 'ein ort oder gemach/da man sich abzeugt zu baden/abzeuchstuben' och den svenska 'en ort och rum för Badstuffuen ther man affkläder sigh/affklädestuffua'. Denna typ av beskrivande översättning kan ursprungligen emanera från ett enspråkigt latinlexikon eller ha sin modell där. *Trilingve* har i så fall följt den modellen i den tyska översättningen 'das kleyderhauss oder kleyderstuben/hütstuben/ausszienestuben'.

I Sv. index blir omvänt de svenska orden indelningsgrund. De fungerar då som uppslagsord, som lexikonförfattaren förser med latinska ekvivalenter. I Sv. index kan ett uppslagsord försees med en explikerande variant, exempelvis i form av en parafras (t.ex. *beena/utskära beenen*). Eftersom Gothus av praktiska skäl tycks ha strävat efter att ge enkla ord som uppslagsord snarare än parafrafer, kan man mycket väl tänka sig att han nybildat exempelvis *beena* i Sv. index. Latinets *exosso* översätts i Linc.lat. med sv. 'vthtaiga eller vtshkära beenen' och ty. 'die ausscheiten/zerbrochen', vilket alltså först i Sv. index ger *beena/vtskära been* med lat. 'exossare' som ekvivalent. *SAOB* anger här *beena* som ett förstabelägg med kommentaren "numera brukligt med avseende på fisk".

Exempel på förstabelägg från både Linc.lat. och Sv. index är *backig*, i Linc.lat. under uppslagsordet *acclivis* med den svenska översättningen 'Thet som är något brant vpfore/Backigh' och ty. 'Auffgerichtet/Auffwerts/wenns Berg angehet'. I Sv. index finns uppslagsordet *backigh/brinckot* med de lat. ekvivalenterna 'clivusus, clivius, acclivis & vus'. I Linc.lat. översätts lat. *Clivusus* med 'Full medh Backar eller Brinckar/Backot/Brinckot/Knullot' respektive ty. 'Hügelicht'; lat. *Clivius* översätts med sv. 'Brinckot/

Höghbackot och swår/Mödesam' och ty. 'Schuer/Hoch', medan *vus* saknas som uppslagsord i Linc.lat.¹ *Brinckot* tycks vara det etablerade ordet för ordboksförfattaren, och han ger det möjligen som kompletterande förklaring parallellt med *backigh*. På ett liknande sätt används ordet vid sidan av *backot*, som också tas upp som förstabelägg i *SAOB* men bara finns belagt i Linc.lat.

SAOB hämtar alltså förstabelägg både i Linc.lat. och Sv. index, även om de flesta återfinns i Linc.lat. Detta innebär inte att de två kategorierna av förstabelägg, med hänsyn till olika beläggställe, har systematiskt olika form eller egenskaper i övrigt. Avledningar, sammansättningar och partikelverb är lika fördelade över de tre grupperna. Inte heller förstabelägg i form av hela lemman eller enbart nya betydelser fördelar sig särskilt olika. Förstabeläggen i Sv. index tycks vidare inte ha en tendens att vara livskraftigare än de i Linc.lat. Jag kan konstatera att ordet *papperskruv* är det enda förstabelägget från Sv. index i mitt material som senare bara finns i ordböcker, belagt hos Schenberg. Exempelen här är emellertid för få för att man ska kunna dra några mer generella slutsatser av dem.

8.1.2.3. Förstabeläggen grupperade efter ordbildning

Bland förstabeläggen återfinns alla de ordbildningskategorier som behandlats i kapitlen 5–7, såsom sammansättningar, avledningar, partikelverb, men också enkla ord. Nedan kommenteras de olika kategorierna i denna ordning.

Sammansättningar

Vanligtvis utgörs förstaledet i sammansättningarna av substantiv. Bland förstabeläggen är några förstaled tämligen produktiva, t.ex.

¹ Vissa latinska ekvivalenter i Sv. index återfinns inte som uppslagsord i Linc.lat. I just detta fall kan man fundera över om något tryck- eller skrivfel föreligger.

bad- i *badkläde*, *badekvinna*, *badesven*, och sammansättningen *badstugu-* i *badstugugård*, *badstugukläde*, *badstugulafve* och *badstuguskörte*. Endast de två sistnämnda orden finns med i Sv. index. De flesta av dessa ord är knappast brukliga idag, och SAOB markerar flera av dem med kors och andra med kommentaren "mindre brukligt". Ytterligare andra lämnas okommenterade, troligen på grund av placeringen under rubriken "sammansättning" i SAOB, där behandlingen ibland blir mer summarisk. Ett närmare studium av orden visar på ett samband mellan dem på så sätt att orden har en viss fördelning över *Lincopensens* olika delar, och att en antydan till (implicit) korsreferenssystem föreligger. Så här återger Linc.lat. några av de aktuella orden:

Linc.lat.:

Lat. balneatrix

sv. En Baderska eller Badesqwinna

ty. Baderin

Linc.lat.:

Lat. balneator

sv. En Badhare eller Badheswen

ty. ein Bader

Sv. index:

sv. Badare / Balneator, alipilus

Linc.lat.:

Lat. alipilus

sv. Som klåår eller rijffuer en vnder armholerna / Badare

ty. Ein Bader

Av orden ovan är det bara *badare* 'balneator, alipilus' som återfinns i Sv. index. I dessa fall rör det sig om ord som beskriver badet mer som en kulturföreteelse än som en mer eller mindre vanlig vardagsprocess. Ett latinskt ord som *alipterium* översätts med 'En ort i Badstuffuan ther man sigh salffuer/eller medh olio smörier'; ty. 'Ein ort in der Badstube/da man sich salbet'. Denna beskrivning för nog tankarna mer till antikens Rom än till 1600-talets Sverige. En sådan omständighet förklarar kanske att många ord från Linc.lat. inte får sin motsvarighet i Sv. index. Troligen

behövdes ett annat ordförråd för att förstå klassisk romersk litteratur än för att hålla retoriska tal i 1600-talets Sverige. Bland orden om bad återfinns ju bara *badstufwulage* och *badstufwoskörte* i Sv. index. Kanske var dessa i högre grad av en karaktär som svensken kunde känna sig hemma med:

Linc.lat.:

lat. laconicum

sv. 'swettebenk/badstufwulage/ther man swettas vppå'
ty. 'ein besonderer ort in der badstuben/dain man truchen
schwitzt'

Sv. index:

sv. badstufwologhe/ laconicum

Linc.lat.:

lat. fœminalia vide feminalia

sv. 'skörte eller förklåde/ther medh qwinnor skyla sin blygd i
badstufuor/badstufueklåde'
ty. 'schutz duchen/mit welcher die weiber in badh ihr scham
bedecken'

Sv. index:

sv. Badstufwoskörte/Fœminalia

Linc.lat.:

lat. balnearium

sv. 'It Rum ther sådana badh äre/eller Badstufwo eller och
Badstufwogård'
ty. 'ort der Badstube'

Linc.lat.:

lat. subligaculum

sv. Badeklåde/badstufwuklåde
ty. 'ein niderkleid'

I exemplen med *bad* är det tydligt att den tyska versionen aktualiserar betydelsebeskrivning i högre grad än ekvivalenter i form av väletablerade sammansättningar. Svenskan följer mönstret men utökar ibland med en sammansättning. Understundom kan man också finna utgångspunkten för en sammansättning i *Lincopensens* förlaga *Trilingve*.

Andra förleder som finns representerade i flera sammansatta ord är substantiven *citron-*, *dag-*, *lin-* och *natt-*. Orden med *citron* som förled återfinns i Linc.lat. och utgör en del av det

stora inslaget ord i *Lincopensen* som har med växter att göra. *Citroneäple* utgör en översättning av lat. *Malum citreum* och betyder 'citron'; ordet är i den betydelsen dött idag. Likaledes är *Citrone Olia* en översättning av lat. *Oleum Citreum*. Båda orden saknar tysk översättning. *SAOB* översätter 'cedroolja'. När det gäller *Citrone ört* har ty. 'ein Melissen', och *SAOB* utgår från att ordet är dött, men i *Lincopensen* åsyftas just 'citronmeliss' som nu för tiden kanske har blivit mer allmänt känt. Ur nutida perspektiv är särskrivningen av sammansatta ord på 1600-talet uppseendeväckande, men ovan har konstaterats att både sär- och sammanskrivning förekommer i *Lincopensen*, troligen utan att markera betydelseskilnad.

Sammansättningarna med *dag* har det gemensamt att de inte går tillbaka på tysk förlaga. *Dagakost* med betydelsen 'kost för en dag' är ett övertagande av en betydelse från latinets *diurnum* sv. 'dagakost/ther medh man skal sigh vpehålla en dagh'. Ordet förs för övrigt vidare av Schenberg. *Dagjämning*, som är det andra ordet från Linc.lat. med *dag* som förled, har betydelsebeskrivning i tyska översättningen:

Lat. æquinoctium
sv. dagajempning/När Dag och Natt äre lijka lång
ty. Gleiche länge Tags vnd Nachts'

Övriga sammansättningar med *dag* återfinns i Sv. index: *dag-sättning*, *dagbok* och *dagtingare*, som också finns i Linc.lat.:

Lat. interpres
sv. En midlare/dagtingare
ty. vnter thädinger/oder verdolmetscher

Lat. pactor
sv. En dagtingare
ty. Vertragmacher

De latinska ekvivalenterna i Sv. index till *dagtingare* är 'advocator, advocatus'. Den första ekvivalenten *advocator* saknas som uppslagsord i Linc.lat. Den andra *advocatus*, *ti* översätts med sv. 'en förspråkare/then som skal föra ens annors saak för rätta/och

göra honom bijstånd' och med ty. 'ein beyständer/vnderrichter/rathgeber im rechten/oder fürsprach'. Ordet *datingare* finns alltså inte med här.

Orden *lijnbyxor*, *lijnäckla* och *lijnskaaf* ser inte heller ut att vara påverkade av tyskan. *Lijnbyxor* finns i Sv. index, medan *lijnäckla* och *lijnskaaf* utgör översättningar i Linc.lat. Det senare är en översättning av lat. *linamentum*, som i Sv. index blir uppslagsordet *lijnskorff*. Konstateras kan att *Lincopensen* i princip endast tar upp ordet *lin*. *Lärft* återfinns i *läroffz-krämmare* (s.v. *linearis*) i Linc.lat., och *hör* saknas helt, vilket är naturligt med tanke på ordets regionala förankring.

Slutligen finns *natt* som förled i *nattarbete*, *nattmygga*, *nattväktare*. Ordet *nattmygga* är översättning till lat. *lampyris*, sv. 'nattmugga/daggmatt', ty. 'ein wurm der zu nacht schinet'. Båda orden är i denna betydelse ersatta av *lysmask*. Ordet *nattarbete* återfinns i Sv. index med den latinska motsvarigheten *lucubratio*. Som uppslagsord i Linc.lat. översätts detta senare ord med sv. 'wakning/arbete widh lius', ty. 'Nachtbarkeit/oder geflisne arbeit'. *Nattväktare* såsom ekvivalent till lat. *vigiliarius* har en tydligare förebild i ty. *ein nachtwächter*. I orden *nattertunga* och *natterört* är förleden *natter* med betydelsen 'huggorm'. Orden *nattertunga* (s.v. *lingua*) och *natterört* (s.v. *dracunculus*) betecknar växter och saknas båda i Sv. index. Endast *natterört/snookört* har tysk översättning 'Naderwurtz' som kan ha påverkat ordet.

I förhållande till kategorin sammansättningar i Sv. index, som kan uppskattas till ungefär en sjättedel av ordförrådet (jfr kap. 5) är de 83 förstabeläggen för sammansättningar i mitt material en stor andel. Beläggantalet kan dessutom justeras uppåt mot drygt 100 beroende på hur beteckningen sammansättning definieras. Dock bekräftar det den tidigare framförda hypotesen att ordboksförfattaren i Sv. index strävar mot en god och uttrycksfull svenska, som också omfattar funktionella ord. Av dessa belägg på sammansättningar i mitt material anger SAOB 30 som döda, vilket kanske kan betraktas som ganska få med tanke på att sammansättningarna skapats snarare för att få en användbar ekvivalent till det latinska uppslagsordet än ett välkänt uttryck för brukaren av 1600-talssvenska. Exempel på livskraftiga ord är

följande: *levandegöra*, *maträtt*, *matstrupe*, *nattarbete*, *passgångare* och *plågoande*. De är belagda i Linc.lat. och några av dem också i Sv. index och har enligt *SAOB* också senare belägg i andra ordböcker:

Lat. animo
sv. Göra leffuande
ty. Machen lebendig

Sv. index: **lefwande göra**/Animare¹

Lat. ferculum
sv. en **maträtt**
ty. ein tracht/richte

Sv. index: –

Lat. gula
sv. **matstrupe**
ty. Schluck/kälen²

Sv. index: –

Lat. lucubratio
sv. 'Wakning/arbete widh lius'
ty. 'Nachtbarkeit/oder geflisne arbeit'

Sv. index: **nattarbete**/lucubratio

Lat. asturco
sv. **passgångare**
ty. zeligänger/passgänger

Sv. index: –

Lat. furia
sv. **plågeandar**
ty. plagegeister/plageteuffel

Sv. index: **plågeandar**/furia

¹ Övergången mellan fras och sammansättning är som redan påpekats inte alltid helt tydlig. Enligt min princip bör egentligen inte detta exempel betraktas som en sammansättning, även om *SAOB* gör det.

² Sv. index har uppslagsordet *strupe* med lat. 'guttur, gula och gutgulio' och skiljer alltså inte på de latinska ekvivalenternas mer specifika betydelse, som Linc.lat.: lat. *guttur* sv. 'strupe/eller begynnelsen på wäderstrupen', ty. 'ein gürgel oder kälen'; lat. *Gula* se ovan; lat. *gutgulio* saknas i Linc.lat.

En del sammansättningar är numera helt ur bruk, såsom *egrön*, *nattmugga* och *pinnsvin*. Andra sammansättningar betecknar växter, som ofta har många namn, olika gångbara i olika sammanhang och i skilda delar av landet. För vissa av dessa växter har det latinska namnet blivit det vanliga:

Lat. *clematis*
sv. **äägrön**/Wintergröön/Jungfrwsköön
ty. Ingrün

Sv. index: **äägrön**/wintergröön/Clematis

Nattmugga och *pinnsvin* har specifika djur som referenter, vilket kan betyda att orden funnits länge men uppträder först sent i skrift, och även i dessa fall hör orden troligen hemma i talspråk mer än i skriftspråk. Möjligen visar orden också därför större regional variation, vilket parallellorden kan tyda på. I riksspråket har orden ersatts av *lysmask* och *igelkott*:

Lat. *lamproyris*
sv. **nattmugga**/daggmak
ty. ein wurm der zu nacht schinet

Sv. index: –

Lat. *hystrix*
sv. gräffswijn/**pinswijn** eller marswijn
ty. heerschwein/stachelsaw

Sv. index: pinswijn/gräffswijn/marswijn/Hystrix¹

Andra sammansättningar kan verka helt gångbara idag, men just *Lincopensens* betydelse behöver inte föreligga längre, som i *dansskola* och *manshjälp*. *Dansskola* är en direkt översättning med förklaring av lat. *ludus saltatorius* 'en dantzare schole/ther

¹ SAOB har *lysmask* belagt hos Lucidor 1672 och senare hos Linné 1739. *Igelkott* finns dock belagt redan i fsv. *egelkotther* (Cod. Ups. C20 227) enl. SAOB. Var. Rer. V. 1538 har *Piggsvin*, och Lucidor skriver: "En seen-beent Igelkott taer snabste Mössen fatt." 1672. SAOB anm: "Emedan Piggsvin i ä. tid liksom ännu i vissa trakter i starkt bygdefärgat spr. används ss. benämning på igelkotten, har Möller (1790) upptagit igelkott jämväl ss. benämning på piggsvin." Dahlgren har *pinnssugga* f. 'pinnssuggor eller igelkottar' med hänvisning till Dalin Arg. 2 n. 48.

man lærer dantza'. Som sammansättning är ordet knapphändigt kommenterat i *SAOB*, men även om dansskolor i antik bemärkelse inte fanns på 1600-talet kunde säkert ordet användas för en samtida företeelse liksom ännu idag. *Manshjäl*p återfinns under lat. *Centumcapita* med varianterna *Eryngium* och *Iryh*gus och översätts till sv. 'Braaktijstel/Ändelöös/Skörtijstel/Manshjäl/p etc', ty. 'Manstrewe'. Här är det alltså åter fråga om en växt med flera namn, och just denna betydelse är enligt *SAOB* död. Belägg finns dock ännu hos Serenius (1757).

Sammansättningarna bland förstabeläggen är, liksom tidigare konstaterats för Sv. index, företrädesvis av kategorin med substantivisk för- och efterled. Undantag utgör det modernt klingande *levandegöra*, som är ett verb med ett adjektiviskt presensparticip som förled, det mera marginella *afklädestuga*, som troligen har verbal förled, det hopplöst föråldrade *egrön* som växtnamn, som troligen bör ses som någon typ av substantiverat adjektiv med adverbial förled, och slutligen det fantasieggande adjektivet *daggfull*.

Partikelverb och avledningar

De förstabelägg från *Lincopensen* som kan betraktas som partikelverb¹ finns framför allt i Linc.lat. Detta kan tyda på inflytande från latin och tyska. I mitt material är det framför allt *aff-*, *bak-*, *efter-* och *med-* som utgör partiklar i dessa verb, som i några fall bildar substantiv genom suffixavledning: *afförelse*, *efterdömelse*, *efterfrågan*, *efterfrågning*, *efterföljelse*, *eftergivning* etc.² Partikelverben gör ett genuint inhemskt intryck även om de är ordagranna överföringar från tyskan, såsom *efterfråga* – *nachfragen* etc. Ofta är det en mer specialiserad betydelse som *SAOB* anför som förstabelägg: *affbryta* just i betydelsen 'affbrutet taal som ingen rett begynnelse haffuer som sigh borde' till lat.

¹ Jag följer här samma indelning när det gäller partikelverb som i kap. 6.

² Att avgöra om verbet, kanske i participform, etablerats före substantivet går knappast. Av *SAOB* att döma är formerna tämligen samtida.

abruptus; Sv. index har uppslagsordet *affbryta* med översättningen till lat. 'avellere, abrumpere, defringere, delibare, derumpere', som tillsammans ger ett omfångsrikt semantiskt fält. 'Affböya/krökia' till lat. *detorqueo* (ej belagt i Sv. index), ty. 'abiegen' är ett annat exempel på att just betydelsen utgör förstabelägget. Här är det till skillnad från i det förra exemplet den konkreta betydelsen som inte används längre i fast sammansättning. Detta gäller också för *affblåsa* under lat. *pappus* och i den svenska frasen 'Fiun eller vll aff Tijstel eller aff andre krydder som affblås'. Här markerar *SAOB* betydelsen som mindre bruklig.

Ett ord som *baakdanta* i Linc.lat. (s.v. lat. *detreco*), som för övrigt också finns i fornsvenskan, anges som förstabelägg i konstellation med sakobjekt i betydelsen 'nedsvärta, förklena'. I Linc.lat. finns exemplet 'förtala och baakdanta ens goda namn och ryckte'. Betydelsen anges i *SAOB* som föga bruklig. Tilläggas bör dock att ordet som sådant med avledningar inte har någon bruklighetsangivelse i *SAOB* och enligt denna fortfarande är i bruk.

Medharbeta (lat. *collaborare*) i Sv. index är ytterligare ett exempel på ett fullt brukbart ord där *SAOB* anger inskränkt bruklighet, men där ordet idag hör till vardagsspråket, om också kanske mindre i fråga om kroppsarbete än annat, som *SAOB* skriver.

Hos partikelverben finns det alltså en tendens till att konkret och abstrakt betydelse löper sida vid sida. Ibland är tydligen den ena betydelsen äldre, ibland den andra, och någon av dem kan också försvinna. Om betydelsen ändras beroende på fast eller lös sammansättning ger emellertid *Lincopensen* ingen upplysning om. Oftast är det de syntaktiska konstruktionerna som med större säkerhet återspeglar betydelser av detta slag, och i det avseendet är *Lincopensen* inte tillräckligt utförlig.

Prefixavledda förstabelägg

Det föreliggande materialet omfattar bara *o*-prefixet, vilket beror på min urvalsprincip. Beläggen är fördelade över såväl Linc.lat.

som Sv. index. Den av *SAOB* angivna betydelsen har noterats i mitt material och dessutom ordets bruklighetsstatus (se under *betydelse*: nedan). För flera av dessa ord anger *SAOB* antingen att ordet är dött eller har inskränkt användning. De flesta hör också till ordklassen adjektiv. En jämförelse med den tyska översättningen visar på stora likheter mellan svenskan och tyskan. I materialet har också andra beläggställen i *SAOB* dokumenterats (se under *belägg*: nedan).

Lat. inobservatus
sv. **oachtad**/oförmärkt
ty. vngeachtet/vnverhület

Sv. index **oachtad**/inobservatus
betydelse: död 'icke observerad; obeaktad'
belägg: Serenius 1757

Lat. incommendatus
sv. **obefallat**/then som ingen haffuer omwårdnadh om antingen
honom wäl eller illa går
ty. vnbevohlen/der niemandt bevohlen ist
betydelse: död 'icke överlämnad eller anförtrodd'
belägg: Hamburgensen 1700

Lat. immunitus
sv. intet befast/vthan wäpning
ty. vnbeweret

Sv. index: **obefäst**/obewäpnadt/immunitus
betydelse: 'icke tryggad gm. försvarsvärk mot fientliga anfall, icke befast'
belägg: Almquist 1834

Lat. incomprehensus
sv. **obegripen**
ty. vnbegreifen

Sv. index: **obegripen**/incomprehensus
betydelse: mindre br. 'icke begripen, oförstådd'
belägg: Wulff 1898

Lat. incommodo
sv. skada/göra skada
ty. schaden/nachteil bringen

Sv. index **obeqwemma**/incommodare
betydelse: 'göra eller vålla svårigheter eller besvär för någon;
numera nästan blott omaka sig'
belägg: Dalin 1733, Östergren 1933

Lat. intractatus
 sv. **oberijden**/otamdh
 ty. vngezempt/vngehandlet
 betydelse: numera bl. mera tillf. 'som ingen ridit, icke inriden'
 belägg: Nord T 1892

Lat. inexpugnabilis
 sv. oöfwerwinneligh/**obestrideligh**
 ty. vnüberwindlich
 betydelse: död; 'som inte kan bekämpas l. besegras'
 belägg: –

Lat. instabilitas
 sv. ostadigheet/**obeständigheet**
 ty. vnbestätigkeit
 betydelse: i sht. i skriftspråk
 belägg: Humbla 1740

Lat. invisitatis
 sv. **obesökt**/then man inthet haffuer hemsökt
 ty. unheimgesucht
 betydelse: numera bl. tillf. 'om person som inte besökt i sin bostad'
 belägg: Svedelius 1887

Lat. obetäckt
 sv. oöffuerfallen/**obetäckt**
 ty. vnüberfallen/vnbedeckt
 betydelse: i sht i skriftspråk 'icke övertäckt; icke skyld; öppen'
 belägg: Ahlich 1722, Roosval 1933

Lat. implacatus
 sv. **oblidkat**/oförsoont/then som inthet är stelt til fridz
 ty. vnversohnt/vnersettig

Sv. index: **oblidkadt**/implacatus
 betydelse: 'icke blidkad, oförsonad'
 belägg: –

Lat. indeflexus
 sv. **obögdh**/thet man inthet böya kan
 ty. vngebogen/das man nicht buchen oder biegen kan

Sv. index: **obögd**/indeflexus
 betydelse: numera bl. tillf. icke böjd l. krökt l. krokig l. buktig, rak
 belägg: Celsius 1715, Auerbach 1913

Lat. indiscretus
 sv. oåtskild/ofördelat
 ty. vnzertheilt

Sv. index: **odiskret**/indiscretus
 betydelse: död; som icke visar urskillning; plump, grov; otillbörlig
 belägg: Murenus 1642, Hamb. 1700

Lat. immortaliter
 sv. **odödeliga**/Ewigliga/mycket
 ty. vnsterblich/ewiglich

Sv. Index: odödeliga/immortaliter
 betydelse: död; 'som aldrig skall glömmas'
 belägg: Schenberg 1739

Lat. nectar
 sv. Gudarnas **odödeligheetz dryck**/en kostelig sööt dryck/som
 Poeterna haffua dichtat wara the hedniske Gudars'
 betydelse: mera tillf. dryck som skänker odödlighet
 belägg: UVTF 1880

Lat. improbitas
 sv. skalkheet/**ofromheet**
 ty. Schalckheit/vnfromkeit
 betydelse: död; orättfärdigheet l. orättrådighet l. moralisk ondska'
 belägg: VDAkt. 1699, SvLittFT 1837

Det är tydligt att *o-* är svenskans naturliga motsvarighet till tyskans *vn-* men också till latinets *in-*, som *Lincopensens* författare undviker även när han övertar det latinska ordet, såsom i *odiskret*.

Suffixavledningar

Flera av de vanliga suffixen används i de ord som *SAOB* registrerat som förstabelägg. Avledningarna är spridda över båda ordsamlingarna. När det gäller substantiven är det suffix inlånade från tyskan som använts i mitt begränsade material. Det i *Lincopensen* frekventa suffixet *-(n)ing* har förhållandevis få belägg jämfört med det i hela materialet mindre använda suffixet *-else*. Beläggen i mitt material är lika många för vardera suffixet. Anmärkningsvärt få ord är också avledda med de i övrigt frekventa suffixen *-het* och *-ande/-ende*. Det personbetecknande suffixet *-are* dominerar i detta material, liksom i *Lincopensen* i sin helhet. Vid adjektivbildning används de inhemska suffixen *-ot* och *-lig* i förhållandevis stor utsträckning, medan ett suffix som

-aktig inte är representerat. Av detta lilla material går det inte att dra några mer generella slutsatser. En undersökning av samtliga förstabelägg i SAOB från *Lincopensen* skulle emellertid kunna visa vilka suffix som var mest frekventa för Gothus vid eventuella nybildningar. När det gäller suffixavledningar bör man också fortlöpande jämföra med tyskan i *Trilingve*, som principiellt kan ha påverkat Gothus i de fall där svenskan saknat adekvat ekvivalent till latinet.

TABELL 88. Vanliga suffix hos förstabeläggen i SAOB från Lincopensen.

Ändelse	Belägg i Lincopensen	Linc.lat./ Sv. index	Mängd i hela Lincopensen ¹	Tysk översättning
<i>Abstrakta substantiv bildas med:</i>				
-else	afförelse	L	relativt många	beseits führung
	efterdömelse	L		–
	efterföljelse	L/I		nachfolgung
	eftersökelse	L		erforschung
	nekelse	L/I		verleugung
-eri	daseri	L	ganska få	beyschlaffung
-het	obeständighet	L	stort inslag	vnbestätigkeit/ wanckelmütigkeit
-ande/-ende	darrande	L	relativt många	grausen/schauerung/ zitterung von frost und kälte
-ning	efterstående	L	stort inslag	ein grosse begierde
	efterfrågning	L		–
	eftergivning	L		gnad/verzeihung
	eftergärning	L		nachfolgung
	ledsagning	L		führung/leitung
	pining	L/I		peinigung
<i>Personbetecknande substantiv bildas med:</i>				
-erska	baderska	L	ganska få	baderin
	efterföljerska	L		ein nachfolgerin
-ist	citterist	L	mycket få	ein harfenist
-are	afbrytare	L/I	stort inslag	abreisser oder ausreiser
	badare	L/I		ein bader
	baktalare	L		ein ohrenblaser/ ohrentrager
	ballrare	L		zungig/schwätzig

¹ Jämför kap. 5. Beteckningarna hänför sig till resultaten som framgår i bl.a. tabellerna.

	edare	I		–
	limmare	LI		ein leimer der pappet (sic!) oder pergament leimet
	manare	I		–
	mejare	I		–
	naskare	L		ein frassschlemmer
	pantare	L		ein pfänder/der von ein pfand nimmet
	passgångare	L		zelligänger/passgänger
	pinare	LI		die schevan welche die Vbelthäter mit Ruthen schlugen
	plundrare	LI		ein Berauber
<i>Adjektiv bildas med:</i>				
-ot	backot	L	ganska få	hügelicht
	balkot	I		voller schwelen/ dicke von haut
	lasott	L		lumpig/mit nach- gultigen kleider bedeckt
-ig	backig	LI	stort inslag	auffgerichtet/ auffwärts/wenns Berg angehet
	daglig	LI		täglich
	daggig	L		tawig/nass
	etterföljelig	L		nachfolgend
	nedfällig	L		niderfällig
	neslig	L		der einem ein schande ist
	obestridelig	L		vnüberwindlich
<i>Adverb bildas med:</i>				
-liga	odödliga	LI	stort inslag	vnsterblich/ewiglich
<i>Verb bildas med:</i>				
-a	cirkla	I	stort inslag	cirklen/rund machen
	lera	L		bedecken mit leimen oder lät
	meja	L		–
	obeqwemma	I		schaden/nachteil bringen
-na	likna	L	ganska få	ebnen/gleich machen

Enkla ord som förstabelägg i SAOB

De enkla orden som utgör förstabelägg i SAOB är få. Sammanlagt är de 21 i mitt material. Detta antal står i ungefär samma relation till mitt material som andelen enkla ord står i till hela *Lincopensens* ordförråd. De är alltså inte speciellt många jämfört

med sammansättningarna och avledningarna. De flesta beläggen återfinns i Linc.lat. Det som utmärker denna grupp är att hälften av orden är förstabelägg just i en speciell betydelse. I den mån den betydelsen är död nu lever orden kvar i någon annan betydelse, som ofta är äldre och helt aktuell idag: *balk*, *balk*,¹ *band*, *cypress*, *damm*, *damm*, *elak*, *linjal*, *patron* och *planet*. De övriga kan delas upp i en grupp som används idag och en grupp som kommit ur bruk. Till de senare hör: *larv*, *obork*, *passla*, *pimpinell* och *mej*, som enbart används dialektalt. *Larv* (med parallellordet *skyggehatt*) återfinns i Sv. index översatt till lat. 'umbella', som i Linc.lat. översätts till sv. 'skyggehatt/regnhatt'. *SAOB* har bara denna betydelse från *Lincopensen*, annars används ordet i betydelsen 'förklädnad'. Ordet *obork* saknar egen latinöversättning och har enbart en hänvisning till *stoor* i Sv. index. *SAOB* anger betydelsen 'mycket stor/ofantlig'. Möjligen skall *o* i *obork* räknas som ett prefix (jfr kap. 6). *Passla* återfinns under lat. *ampulla* i Linc.lat. med den svenska översättningen 'en kruka eller Flaska medh en wijd buk vulgó Passla', ty. 'ein krug oder Flasche'. *Pimpinell* är en växt som *SAOB* kallar 'Jungfrulin'. Slutligen finns substantivet *mej* 'lie, redskap för mejning'. *SAOB* anger ordet som bygdemålsfärgat. I Linc.lat. ges det som svensk ekvivalent till lat. *pectus*, sv. 'en mey'. Såväl substantivet *mej* i Linc.lat. som verbet *meija* med avledningen *meijare* i Sv. index är förstagångsbelagda i *Lincopensen*. *Meia* och *mäiare* återfinns dock i Söderwall med härstamning från lågtyskt *meien* och finns också enligt *SAOB* i fornsvenskan. Möjligen är alltså kortavledningen 'en mey' ett verkligt förstabelägg och en nybildning av *Gothus* eller åtminstone belagt första gången i *Lincopensen*.

De ord av dem som är förstabelägg i *SAOB* och som fortfarande är i bruk är *bagge*, *centaur*, *cittra*, *cyklop*, *dadel* och *ockra*. *Centaur* och *cyklop* är lånegods från antiken, *cittra* ett musikinstrument, där man lånat ordet från lat. *cithara* men för övrigt inte verkar göra sträng skillnad mellan detta ord och ty.

¹ Det första *balk* har betydelsen 'balkar/såsom på snickarewärc' och det andra 'balk i Händerna aff stoort Arbete'.

'ein lauten', sv. 'luta'. *Dadel* är egentligen bara förstabelägg i konstellationen *indianske dadel*. Av orden *bagge* och *ockra* intar åtminstone *bagge* en central plats i det mer allmänna ordförrådet och är också relativt frekvent.

Bagge ger spontant ett intryck av att vara inhemskt och är säkert också det. *SAOB* som ger en intressant utläggning kring ordet har sina första skriftliga belägg från 1640. Det ena är från *Lincopensen*, utarbetad av Gothus, och det andra från ett verk av I. Erics. Båda är östgötar och ordet hör också hemma i östgötdialekten. Man skall då observera att Gothus tar upp även andra ord med snarlik betydelse:

Lat. aries
sv. wädur/bagge/gummar/gumse
ty. ein Wieder

Lat. vervex
sv. snöpt Bagge/Gumme/Wädur
ty. Ein geschnittener Hammel

Lat. sectarius
sv. En wädur eller bagge som går for the andra fååren
Sv. index: Bagge/aries, vervex

Troligtvis fanns det inte ett gemensamt ord i svenskan för att beteckna detta djur under mitten av 1600-talet. I talspråket användes olika ord i olika delar av landet. Många ord kom dock att etableras i ett gemensamt standardspråk, genom att de exempelvis användes i bibelöversättningen.

Också ordet *ockra* ingår i svenskt standardspråk. Det har idag kommit att åsyfta färgen och inte som tidigare jorden man färgat med:

Lat. sil
sv. gol jord tienligh at ferga med/ochra
ty. Ein gäl leichmecht erdreich/so man in ertzgruben findt

De enkla orden är alltså få i mitt stickprovsmaterial och tenderar i den mån de inte är överförda från latin eller tyska att ha sin egen historia. Detta starkt begränsade lilla material visar emeller-

tid att flera ord som fortfarande är helt gångbara kom att etableras i *Lincopensen*.

8.1.2.4. Förstabeläggen grupperade efter ordklasser och referenter

Den största ordklassen bland förstabeläggen är, inte oväntat, liksom i hela *Lincopensen* substantiv. Av de 200 förstabeläggen i mitt material är 137 substantiv, och av dem är 23 abstrakter, 23 substantiv med anknytning till växter, 7 djurbenämningar och 27 personbetecknande. Av övriga förstabelägg är 36 verb, 26 adjektiv och particip och slutligen 1 adverb. Det låter sig knappast göra att dela in de 200 förstabeläggen i olika semantiska kategorier. Möjligen skulle tydligare semantiska kategorier avteckna sig i ett material som omfattar samtliga SAOB:s förstabelägg från *Lincopensen*.

En jämförelse med den kategoriindelning som finns i *Variarum Rerum Vocabula* ger inte heller några användbara ramar. En kulturbaserad analys ger en urskiljbar kategori ord som emanerar från det klassiska kulturområdet. Dit hör troligtvis de ovan nämnda ord som har med olika badrutiner att göra, men också ord som *dansskola* och *offerpräst*. Även ord av mer encyklopedisk art som *centaur* och *cyklop* kan räknas hit.

Det är svårt att på motsvarande sätt isolera ett tryckt kulturskikt återspeglat i det svenska ordförrådet under 1600-talet. Kanske har tyskan varit en god förmedlare av latin utan att lämna egna tydliga bidrag. Det är möjligt att den svenska översättningen och förstabelägget 'belägring', av lat. *futuio*, ty. 'beyschlaffen', och sv. 'beläggning/belägring/besoffning' för tankarna till den inte minst i Tyskland under 30-åriga kriget vanliga emblematiske dikten där en intagen stad allegoriskt beskrevs som en jungfru våldtagen av en krigsman.

Andra ord refererar till inhemsk miljö och kultur, inte minst växter och djur. I dessa fall bör man tänka sig olika benämningar i olika delar av landet och kanske också med olika social fördelning. *Lincopensen* ger bruklighetsmarkeringen *vulgó* ibland.

Här rör det sig säkert om gamla inhemska, i umgängesspråket vanliga, begrepp, som *SAOB* har kunnat belägga i skriftlig form för första gången i *Lincopensen*. Ett sådant ord är *bagge*. Uttryck som hör hemma inom linodling och linberedning inriktar uppmärksamheten mot inhemska förhållanden, liksom jordbruksord som *nedharffua*, *mej*, *mejare* och *meja*.

8.1.2.5. Översättningsprocessens inverkan på ordförrådet

"Translation is one of the channels through which new words and constructions are introduced into a language. This has been true ever since the first translation of the Bible, and it is true today" (Haugen 1976:69). Citatet kan ses som en sammanfattning av iakttagelserna av hur flera förstabelägg i *SAOB* från *Lincopensen* kommit till. Många förstabelägg är säkert nyskapelser vid skrivbordet framtvingade av den flerspråkighetssituation som Gothus arbetade i. Han satt med ett latinlexikon, *Trilingve*, och den tyska översättningen som fanns där, och hade som uppgift att göra ett latinsk-svensk-tyskt lexikon samt ett svensk-latinskt index. Ordens betydelser var konstanter i arbetet. Vi kan utgå ifrån att Gothus talade latin och tyska relativt obehindrat, men som främmande språk. Till detta kommer att de strukturella likheterna mellan framför allt tyska och svenska bäddar för lån och substitutioner av olika slag (se t.ex. Gellerstam 1989:109 och Moberg 1989 och 1994).

Lånen kan delas in på olika sätt, exempelvis i ordlån, blandlån och betydelselån (Edlund & Hene 1992:33ff. och 68f.). Här utnyttjas denna terminologi men delvis på ett sätt som avviker från Edlund & Hene (1992), såsom framgår av exemplen. Att utifrån ett teoretiskt resonemang finna väl avpassade exempel till termer och beteckningar kan vara möjligt, men att anpassa ett autentiskt material till samma termer kan vara svårare. Mitt syfte är emellertid inte att åstadkomma en övergripande modell för ordlån utan att visa hur språkligt lån framstår som ett relativt begrepp när två språk som är så lika varandra som svenskan och tyskan sedan länge är involverade i lånprocessen. Som tidigare

nämnts sågs knappast tyskan som ett främmande språk under *Lincopensens* tillkomsttid. Detta innebar naturligtvis inte att man behärskade tyskan som sitt modersmål. Columbus ([1678]1963: 92) beskriver språkens förhållande till varandra på följande sätt:

Tyskan ok Svenskan äre i grunden alt-ett Språk, som däd synes om en wille resa Norr-båttn genom Norland, Helsingland, Gestrikland, Upland, Sörmanland, Götharijke, Dan-mark, Holsten, Hamburg, Nederland, Tyssland alt op i Swiss. skal han finna hur småningom Munnlaget förändras i samme Språk. Ok fast han stundom byter om hele orden, sijn han lijkwäl en omwäxling, som alti blir inom sin krets.

At disputeru huilket-dera är kommit åf däd andre, Swenskan af Tyskan, eller Tyskan af Swänskan, är fåfängt, efter de äre ingendera tåf huarann. de äre både Systrar, huars Faar ok Moor äre längst döde. Nok af, at wij kunne fritt ta den ene tåf den andre, huad som wij behage. Systrar ok Syskonbarn måtte låhna huar ann deras arf-gods.

Det är mycket troligt att Gothus, som tillhörde generationen före Columbus, hade samma synsätt. Han lyfter då in tyska ord med sin betydelse helt oanpassade, utan att de ändå behöver ha karaktären av lånbord. Exempel på denna typ av **ordlån** är *balsamsafft* i *Lincopensen*.

I Linc.lat. översätts latinets *opobalsamum* till ty. 'balsamsafft' och *Trilingve* har ty. 'safft von balsambaum'. Den svenska ekvivalenten i Linc.lat. är 'safft aff balsam', och i Sv. index återfinns uppslagsordet *balsamsafft*. Ordet *safft* är ett tyskt lån från tidigt 1600-tal, och kan väl med det perspektivet jämföras med våra dagars lån, såsom *apartheid* och *dress*, men med den skillnaden att de tyska orden på 1600-talet inte gav ett främmande intryck på samma sätt. När det gäller *Lincopensen* får man emellertid också komma ihåg att även svenskan kan påverka tyskan, så att tyskan så att säga försvenskas i *Lincopensens* framställning; det krävs mycket god förtrogenhet med 1600-talstyska för att man skall kunna avslöja en sådan utveckling. Man måste alltså gå utanför *Lincopensen* för att kunna fastställa eventuella ordlån med någon större säkerhet. Ytterligare ett exempel som röjer påverkan är den svenska ekvivalenten 'berghgol' till latinets *ochra nativa*, som har den tyska översättningen 'Berg geel'.

Detta exempel hör dock inte lika självklart in under ordlån, eftersom ordet *berg* är lika genuint i svenskan som i tyskan. Ordet bör kanske därför föras till kategorin blandlån. Ordet har till form och betydelse delvis påverkats av tyskan – åtminstone är ordet enligt SAOB inte tidigare belagt i svenskan i denna användning.¹

Med **blandlån** avser jag att ett nytt ord bildas där ett morfem – av åtminstone två morfem – är övertaget från det långgivande språket tillsammans med betydelsen. Det andra morfemet hör hemma i det låntagande språket. Här kan det röra sig om två rotmorfem i en sammansättning eller ett rotmorfem och ett prefix, suffix eller en partikel. Men blandlån har vi också enligt mitt indelningssystem när hela ordet, d.v.s. ett eller flera morfem, byts ut mot det låntagande språkets motsvarande morfem tillsammans med betydelsen. Det senaste fallet kallas ofta översättningslån. När två språk har identiska morfem både formellt och betydelsemässigt, är det just det icke överensstämmande morfemet som avgör hur ordet skall klassificeras. Ett exempel på den första typen, som innebär att ett morfem tas över från tyskan, kan vara *manniken* i Linc.lat. (s.v. *masculus*) med svensk ekvivalent 'litin man/manniken', och tysk 'Mänlin/knabe'. *Man* är det gemensamma ordet i båda språken, medan *-iken* tagits över tillsammans med diminutivbetydelsen. Resonemanget förutsätter att *-iken* inte ännu förekom i svenskan under 1600-talet som använt diminutivsuffix, utan tagits över från tyskan i sin helhet. Exempelen av denna typ är få i mitt urval av förstabelägg. Betydligt vanligare är det att ett morfem eller båda morfemen översätts till motsvarande svenska morfem, och att det sålunda uppkomna ordet får samma betydelse som i det långgivande språket, i detta fall tyskan.

Det svenska ordet *affböya* som översättning till lat. *detorqueo* med ty. 'abbiegen' kan då ses som ett blandlån där båda leden är översatta, medan i sv. *baderska* första ledet är gemensamt i båda

¹ SAOB betecknar ordet som dött och har utöver Linc.lat. inga andra beläggställen än Serenius och Lind. Det kan naturligtvis diskuteras om det är fråga om ordlån när tyskan och svenskan i princip har samma ord med samma möjlighet till betydelse. Men man kan också vända på resonemanget och hävda att likhet mellan språken befrämjar ytterligare påverkan.

språken och suffixet i andra ledet har "översatts" till motsvarande svenska. Ty. 'Baderin' är ekvivalent till lat. *balneatrix*. Detta exempel visar också att svenskan och tyskan är så lika att ett visst kvantum av morfemförrådet är gemensamt från början, i detta fall roten *bad*. Vad som då är lån eller förstärkningseffekt från annat språk och bibehållande av ett eget ord går inte att avgöra. Så är också fallet i sv. *cymbalslagare* ty. 'cymbel-schlager' av lat. *cymbalistes*, där svenskan och tyskan är gemensamma låntagare till latinet. Likaså ett lån från latinet är sv. *odiskret*, där efterleden tagits över från latin, medan prefixet *in-* i lat. *indiscretus* bytts ut mot det svenska *o-*. Sv. *daggig* med ty. övers. 'tawig/nass', lat. *rorulentus*, kan vara ett exempel på översättning från tyskan, varmed följer incitamentet till att använda ett svenskt suffix som också fanns i tyskan.

Att översättningen understundom kan bli komplicerad kan exemplifieras med lat. *vaporarium* ty. 'ein Dampfloch da stofft aussgeht', sv. 'damblåck/Hål som Warmen och Damb går genom'. Ordet betecknas av *SAOB* som dött, och ytterligare belägg saknas. Möjligen kan *dammlåck* vara ett exempel på ett s.k. spökord som aldrig funnits utanför ordböckerna (jfr Holm 1986a:103). Förebilden för ordet har Gothus funnit i *Trilingve*, där den tyska översättningen till lat. *vaporarium* är 'stuben/badstuben/dampffloch'. Om tyskan varit så levande för Gothus att han förbisett det homofona svenska ordet med annan betydelse än det tyska, eller om han genom att välja alternativ ortografi velat etablera det tyska ordets betydelse i svenskan, går inte att avgöra. Möjligen skulle också det svenska ordet vid denna tid kunnat ha båda betydelserna 'lock' och 'hål', åtminstone i vissa regioner. Ytterligare ett exempel som också faller in under min kategori blandlån är lat. *verminosus* som motsvaras av ty. 'wurmig/voll Würme' och sv. 'matkfull'.

Till **betydelselånen** räknar jag de fall där i svenskan redan existerande ord fått en utvidgad eller ny betydelse. En indikation om en sådan utveckling får vi, när *SAOB* har ordet belagt redan tidigare i annan betydelse. Detta innebär emellertid inte att den nya betydelsen behöver härröra direkt från tyskan eller latinet. Som tidigare framhållits är det vanskligt med betydelseanalyser i

ett historiskt material, som i princip saknar kontexter. I 20% av förstabeläggen i mitt material rör det sig just om speciell betydelse. I flera fall är det fråga om partikelverb och verbalabstrakter, men också andra exempel finns. Lat. *circino* översätts med sv. 'göra rundt och trindt med en cirkel/vthcirkla', ty. 'cirklen/rund machen'; lat. *decircino* ger sv. 'affcirkla' ty. 'abzirklen', och lat. *gyro* översätts med sv. 'föra omkring vthi ring', ty. 'in einen kreiss vmbtreiben'. Sv. *index* har verbet *cirkla* med de latinska ekvivalenterna *circinare*, *decircinare* och *gyrare*, och ordet *cirkla* finns belagt redan 1559 i betydelsen 'förse med cirklar'. Man kan alltså tänka sig att betydelsen överförts från tyskan. Likaså har ordet *dagligh* förstabelagts i betydelsen 'thet som länder til dagen eller skeer om dagen', en betydelse som den tyska översättningen till lat. *diurnus* 'täglich' också kan ha.

Ytterligare ett fall av betydelseöverföring är ordet *elak* använt vid kroppslig funktion. Lat. *cæculto* översätts till ty. 'vbel sehen', sv. 'see illa/haffua ijlak syyn'. Betydelsen är troligen hämtad från tyskan, men det finns en möjlighet att denna betydelse kan ha haft regionalt stöd även i svenskan. *Linjal* i betydelsen 'rättesnöre' kan också vara hämtat från tyskan. Exempelen antyder sammantaget att språkpåverkan mellan ordböcker är ett intressant område, som hittills varit ganska utforskat. Mer systematiska undersökningar skulle kanske leda till delvis nya insikter när det gäller lexikal språkpåverkan.

Undersökningen av ett begränsat antal ord visar att lexikografiska strategier kan tvinga fram nya ord. Det äldsta latinlexikonet var enspråkigt och hade utöver ekvivalenter också betydelsebeskrivningar och encyklopedisk information. Inte minst i *Trilingve* finns en hel del av detta bevarat, och bitvis är det också överfört till *Lincopensen*. Sv. *index* kräver dock normalt ett svenskt ord i uppslagsposition. Utöver det tidigare nämnda *beena* finns *affklädestuffua* som en sammanfattning till en längre beskrivning, men också som ett översättningslån från *Trilingves ausszienestuben*. *Affsittning* är ett annat sådant ord, men Gothus lämnar i Sv. *index* också en parallell förklaring efter detta ord: 'ther en försummar komma til rätta'. Lat. *acclivis* översätts med ty. 'Aufgerichtet/Auffwerts/wenns Berg angehet', sv. 'Thet som

är något brant vpføre/Backigh'. *Backigh/brinckot* har också Sv. index som uppslagsord. I fall där Gothus ger ett parallellord kan han möjligen också tillåta sig större frihet att nybilda ett uppslagsord.

En teoretisk indelning i ordlån, blandlån och betydelselån visar sig även med min definition svår att tillämpa strikt, när inflytandet sker mellan språk som ligger varandra så nära som svenskan och tyskan och där det finns både ekvivalenter och parafraaser som påverkar. Redan genom skrivfel visar ordboken hur stark den tyska påverkan är: Lat. *Abavus* har den "svenska" översättningen 'Farfaders vater', och lat. *citheraedus* förklaras som 'Ein Citherslagare eller Luteslagare'.¹ Vid ordlån är det naturligt att det lånade ordet anpassar sig efter det dominerande språkets morfologi och struktur i övrigt. I en relation som den mellan svenska och tyska ligger det också nära till hands att helt uppta den tyska formen i svenskan, då den är snarlik den svenska formen. Vid blandlån är ofta en av orddelarna gemensam, mellan språken medan den andra delen – ofta huvudordet – antar målspråkets form. Skiljaktigheten mellan tyska och svenska former i gemensamma ord i 1600-talets Sverige uppfattades säkert inte som mer betydelsefull än den mellan olika regionala varianter inom landet. Till osäkerheten när det gäller betydelselån hör att vi inte känner till olika ords varierande regionala betydelser. Även betydelseförändringar av gamla inhemska ord med olika regional spridning kan låna betydelser åt varandra. Troligt är att man underskattat den påverkan olika språk och kulturer utövat på varandra just genom ordböcker.

Påverkan genom ordböcker innebär i ett diakront perspektiv att andra tiders och länders kulturmönster och idéinriktningar kan komma att utöva inflytande. Detta kräver en analys och värdering av de lexikon som ingår i en lexikontradition där man kan finna förlagor för enskilda lexikon. Men det kräver också en analys av det språkliga material och de lingvistiska värderingar

¹ Även om dessa felskrivningar kommit till stånd i tryckeriet visar de hur lätt påverkan sker mellan näraliggande språk.

som ligger bakom de restriktioner som gäller för ett ordmaterial (se vidare Hannesdóttir & Ralph 1988a, b).

8.1.2.6. Sammanfattande synpunkter

SAOB:s förstabelägg från *Lincopensen* ger vid ett rätt ytligt betraktande en brokig bild. Konstateras kan dock att de flesta förstabeläggen i mitt material förekommer enbart i *Linc.lat.*: 67% mot 13% i *Sv. index*, medan 20% återfinns i båda ordsamlingarna. Det är tydligt att den tyska översättningen av latinet spelar stor roll för utformningen av det enskilda svenska ordet. 80% av orden i mitt material är också förstabelägg både när det gäller uttrycksform och betydelse. De ord som till enbart betydelsen är förstabelägg är ofta partikelverb eller prefixavledda ord.

En relativt stor andel ord av mitt material, ca 40%, betraktas i *SAOB* som döda ord åtminstone i den betydelse som *SAOB* anfört som förstabelägg. Den förhållandevis höga siffran tyder kanske på att dessa ord och betydelser tvingats fram av utländska förebilder snarare än att de ingått i ett genuint svenskt ordförråd. Bland de döda orden finns två urskiljbara kategorier, som kan exemplifieras med *obork* och *daggmask*. *Obork* finns inte i bruk, och betydelsen har övertagits av andra ord, medan det till synes så vardagliga ordet *daggmask* lever kvar i en ny betydelse. För ytterligare ett antal ord, ca 20%, ger *SAOB* uppgift om inskränkt bruklighet. Kvar finns dock ord som hör till vårt centrala ordförråd och som introducerats i skriftlig form genom *Lincopensen*, såsom *backig*, *bagge*, *dagbok*, *daggig*, *dansvisa*, *matstrupe*, *meja*, *nattarbete*, *neslig*, *oböjd*, *ockra* och *plågoande* i mitt material. En förhållandevis liten del av orden finns enligt *SAOB* förutom i *Lincopensen* belagda uteslutande i andra ordböcker. Många av dessa är skapade med tyskan som mall och har troligen haft svenska synonymer, som i praktiskt bruk inte blivit utkonkurrerade. *Efterfrågning*, *landmälare*, *lera* (v.), *manshjälp* (som växtnamn), *ockran* och *pining* är några sådana ord.

Den övervägande delen av förstabeläggen utgörs av konkreta substantiv, och av dessa är påfallande många växtbenämningar eller har anknytning till växter. Proportionerna mellan de olika ordkategorierna stämmer också väl med ordförrådet för övrigt i *Lincopensen*. Typiskt för växtnamnen är att de har många benämningar inom svenskan och lätt påverkas av benämningar i andra språk. Ofta används också det latinska namnet. Sammanfattningsvis kan man alltså säga att de förstabelägg från *Lincopensen* som *SAOB* redovisar i många fall är ett typiskt resultat av den språkpåverkan som sker i en polyglott miljö. Språkpåverkan sker inte bara man och man emellan utan också exempelvis i översättningsmiljöer som den där 1600-talets stora lexikon i Sverige tog form. *Lincopenses* författare står i utformningen av svenskan under inflytande av tyskan i *Trilingve*, men han påverkas säkert också av sin egen tyska språkfärdighet. Dessutom utövar latinet övergripande påverkan, möjligen indirekt via *Trilingves* tyska men framför allt direkt genom uppslagsorden. Resultatet är att ett förhållandevis stort antal ord introduceras i språket genom *Lincopensen*. Av de 200 förstabeläggen saknar 76 uppgift om bruklighetsinskränkning i *SAOB*, vilket i princip tyder på att lever kvar i språket fortfarande.

8.2. Lincopenstraditionen i svensk lexikografi

År 1640 fick Sverige en latinsk-svensk-tysk ordbok med ett svensk-latinskt och tysk-latinskt index. Hur stor upplagan var och hur böckerna spreds är det svårt att finna uppgifter om. I det svenska förordet till *Novum Dictionarium*, d.v.s. den s.k. *Hamburgensen* (1700), skriver utgivaren:

Nu tillstår iag gärna att Jonæ Petræ Dictionarium Latino Sveco Germanicum [sic!] in Folio, tryckt uthi Linköping åhr 1640 ännu kan under tiden finnas wid auctionerna men detta är icke allenast något widlyfftigt och heel obeqwämt att föra med sig / uthan tienar och allenast dem som äro Latinen mächtige.

När Petrus Schenberg nästan hundra år efter *Lincopensen* ger ut sitt latinlexikon *Lexicon Latino-Svecanum* (1739) återoppar han också i förordet att det endast finns få exemplar av *Lincopensen* i omlopp. Schenberg ansluter dock inte lexikografiskt till lincopenstraditionen (Holm opubl. ms. b:5).

Min utgångspunkt i denna framställning är att latinlexikonet i *Lincopensen* var ett "passivt" lexikon. Det skulle i första hand användas för att förstå och översätta de klassiska latintexter som studerades vid domkyrkoskolor och gymnasier. Kortare fraser från den klassiska litteraturen återfinns i *Lincopensen*, ofta översatta till svenska; de hjälpte den studerande att hitta rätt betydelse under uppslagsordet för det aktuella textstället. Sådana textställen återfinns ofta i olika latinlexikon men behöver därför inte visa på ett beroende lexikonerna emellan. Lika gärna kan de tyda på att det i Europa fanns konsensus, om än outtalad, när det gällde vilka texter som skulle studeras. Sv. index däremot syftade till att underlätta ett aktivt bruk av latinet, i den meningen att den studerande skulle kunna skriva och hålla tal och så småningom konversera på latin. Rollen för Ty. index och den tyska översättningen är som tidigare nämnts mer oklar. Möjligen var det en tanke att läsaren från tyskan via latinet skulle kunna nå svenskan. Troligare är dock att ordboksförfattaren inte haft ett primärt praktiskt syfte för ögonen utan snarare tagit över kontinentens lexikontradition förmedlad av *Lexicon Trilingve* med index över målspråken i huvudordboken.

Tyskans ställning i stormaktstidens Sverige var en annan än under medeltiden (jfr Moberg 1989), men också en annan än idag. Möjligen kom tyskans ställning att förändras med starkare fransk språkpåverkan några årtionden före och efter år 1700. Det är nämligen utöver latinordböcker just ordböcker med tyska som, enligt förordet till den s.k. *Hamburgensen*, anses saknas en tid efter *Lincopensen*'s tillblivelse. När förord till senare ordböcker uppger att det rådde brist på ordboksverk under senare delen av 1600-talet och början av 1700-talet, var det säkert så, att det var både dyrt och svårt att komma över ett exemplar av exempelvis *Lincopensen*. Men man kan också ha kommit att ställa andra krav på en ordbok än tidigare generationer gjort. Det är

iögonfallande att de ordböcker som följer efter *Lincopensen* får ett betydligt mindre omfång än denna, vilket i sin tur givetvis också påverkar innehållet i vissa avseenden. Om det faktiskt var så att det saknades ordböcker, eller om man sökte en förevändning för att ge ut nya ordböcker, kan man också fråga sig. Gottfried Liebezeit, som ansvarade för utgivningen av det latinsk-svensk-tyska ordboksverket med en svensk-latinsk och en tysk-latinsk ordlista år 1700, var den som klagade över brist på just svensk-tyska ordböcker, medan Schenberg klagade över bristen på latinlexikon.

En hel serie ordboksverk kom därför att ges ut under senare hälften av 1600-talet och början av 1700-talet. Många av dessa tycks i varierande grad ha en anknytning till *Lincopensen*. Först mot mitten av 1700-talet tar en annan typ av ordböcker baserade på nyare principer så småningom form. Det slutgiltiga brottet med den medeltida lexikontraditionen kanske först markeras av den enspråkiga nationalspråksordboken, som i Sverige utarbetades under 1800-talets mitt, då också latinet mist sin roll som metaspråk i verk av denna typ. Dalins 1800-talsordbok ger till skillnad från exempelvis Sahlstedts (tryckt 1773) ingen översättning till latin. Dessförinnan har dock en rad tvåspråkiga ordböcker utarbetats av ordboksförfattare som Dähnert, Lind, Möller och Serenius (jfr Hannesdóttir [1987] 1991, Hannesdóttir & Ralph 1988a och b och Jacoby 1990).

Den första omfattande översikten över *Lincopensen*'s efterföljare ger Adolf Noreen i *Vårt språk* I (1903:187ff). Senare översikter är Haugen (1984), Holm (1986b), Hannesdóttir ([1987] 1991), Holm & Jonsson (1990) och Jacoby (1990). Närmare analyser av *Lincopensen*'s efterföljare saknas dock. Här följer därför en kortfattad genomgång av dessa ordböcker, där de ställs i relation såväl till *Lincopensen* som till varandra. Den kortfattade analysen rymmer såväl lexikografiska som rent språkliga aspekter.

Att använda ett tidigare lexikon som utgångspunkt för ett nytt utan att dokumentera sin utgångspunkt var länge helt accepterat. Upphovsrättsliga aspekter i vår bemärkelse existerade först på 1800-talet. Säkert är det detta som ligger bakom att bl.a. Sv.

index i *Lincopensen* kom att tryckas om med varierande grad av bearbetning i många senare utgåvor. Gränsen mellan vad som kan betraktas som en helt ny ordbok, en omarbetning och en mindre justering av en tidigare ordbok kan i det enskilda fallet vara svår att dra (jfr kap. 3). *Lincopensen* är att betrakta som en ny ordbokstyp i svensk lexikontradition. Men som visats anknyter den inte bara till, utan följer också ganska nära, den lexikontradition som fanns på kontinenten vid denna tid. Min uppgift blev i detta fall att söka den närmaste förlagan till *Lincopensen*. När det däremot gäller *Lincopensens* efterföljare är *Lincopensen* den givna utgångspunkten, men det återstår att avgöra vad som skall betraktas som en ny ordbok och vad som snarare är att se som en modifikation av en föregångare. Beror skillnader på förbiseenden eller praktiska omständigheter som exempelvis mindre utrymme? Gör sig andra behov gällande? Finns det lingvistiska och lexikografiska överväganden bakom omarbetningarna? Endast en detaljerad jämförelse kan ge ett heltäckande svar på frågan. Holm (1986a:62) berör dessa frågor och betecknar *Hamburgensen* som en bearbetning av *Lincopensen*, medan han anser Wolimhaus utgåva 1652 ligga närmare ett plagiat. Holm laborerar med begrepp som "starkt beroende" och "påverkan" men diskuterar inte eventuella bakomliggande användarönskemål och ger inte konkreta exempel som underlag för sina definitioner.

Lincopensens tre olika delar med latin, svenska och tyska som källspråk kan på ett naturligt sätt komma att påverka tre olika lexikontraditioner, den latinska, den svenska och den tyska och olika typer av ordböcker inom dessa traditioner. Detta innebär att inflytandet kan bli vittförgrenat. I denna framställning läggs därför huvudvikten på den påverkan som **det svenska indexet** utövat på efterföljande lexikon.

I princip ställs de lexikon som följer efter *Lincopensen* i relation till detta stora verk. Naturligtvis kan också andra lexikon från kontinenten i tillägg till *Lincopensen* ha utövat påverkan, liksom efterföljarna kan ha påverkat varandra inbördes. Inom latinlexikontraditionen kan man urskilja två huvudlinjer: där står hela tiden principen med alfabetiskt ordnade lemman, som i *Lin-*

copensen, mot principen med stamordsordnade eller etymologiskt ordnade lemman, som i Fabers lexikon.

8.2.1. Index svecicus secundus 1641, 1642, 1643 och 1647

År 1636 gavs J.A. Comenius *Janua Lingvarum reserata aurea* ut i Stockholm från Henrich Käysers tryckeri.¹ Boken inleds med ett företal och textinlagen är utformad i två spalter, en latinsk och en tysk motsvarighet. Därefter följer dels en latinsk, dels en tysk ordförteckning. *Janua Lingvarum* kom så småningom ut i flera upplagor. År 1640 gav samme boktryckare ut verket kompletterat med ytterligare en spalt, som innehöll den svenska översättningen till den latinska texten, och ett svenskt register utarbetat av Ericus Schroderus Upsaliensis (Noreen 1903:186). I denna utgåva behölls det latinska registret, men det tyska från 1636 uteslöts. Verket följdes 1641 av ytterligare ett med omtryck 1642, 1643 och 1647 (Svensson 1981:76 och Hannesdóttir [1987] 1991).

Upplagan från 1647 omfattar den tidigare *Janua Lingvarum* (svenska-latin-tyska) med latinskt och svenskt ordregister, men därefter följer dessutom i denna upplaga: "Index svecicus secundus in Quo vocabula Latina Svecis è regione redduntur & respondent, cum alias toto JANUAE opere sparsa à Juventute studiosâ magno temporis dispendio essent exquiranda".² Det är

¹ Keisers tryckeri ger ut flera ordböcker i lincopenstraditionen. Tryckeriet väljer också att stava sitt namn olika i olika utgåvor. Vid presentationen av en utgåva följer jag den stavning som finns på försättsbladet. I övrigt generaliseras stavningen *Keiser*.

² I det exemplar av denna upplaga från Lunds universitetsbibliotek som jag arbetat med står för hand tillskrivet "Grubb N. & Petri Gothus Jonas". Någon har troligen velat ange ursprunglig författare och därmed också tagit med Grubb. Därmed har en felaktig tradition initierats, och Grubb har sedan angivits som författare till detta index, t.ex. hos Holm (1986a:51) i Anna Hannesdóttirs förteckning ([1987] 1991) och hos Jacoby (1990). Detta är något märkligt, då Gothus i sitt förord till *Lincopensen* markerar att just Sv. index kostat honom mycken möda att utarbeta. Att någon annan med namnet N. Grubb skulle dyka upp i detta sammanhang och ansvara för exempelvis en omarbetning verkar inte heller troligt. Grubb tycks inte ha haft några nära släktingar med samma namn. Uppenbart är dock att *Index*

alltså tydligt att Sv. index i *Lincopensen* redan efter kort tid kom att tryckas om på Keisers tryckeri i Stockholm under titeln "Index svecicus secundus". Frågan blir då hur dessa ordlistor förhåller sig till varandra.

Med tanke på det korta tidsintervallet emellan utgåvorna behöver språket inte ha bearbetats, om inte Gothus bedömts använda ett påfallande ålderdomligt språk. Syftet kan dock ha modifierats upplagorna emellan, vilket kan ha påverkat de lexikografiska principerna. Slutligen kan också praktiska hänsyn respektive förbiseenden ha påverkat utformningen. En genomgång av skiljaktigheterna de båda ordlistorna emellan kan möjligen ge underlag för svar på sådana frågor.

Index svecicus secundus är alltså den andra utgåvan eller generationen av *Lincopenses* Sv. index. Det är tydligt att det rör sig om en nära efterföljare men ändå inte en ren avskrift. Lemmaordningen följer Sv. index när det gäller placeringen av å, ä och ö under *a* och *o*. Däremot sker vissa omkastningar, möjligen som ett försök att få en mer strikt alfabetisk ordning. Överhuvud taget karaktäriseras lemmaordningen av en kamp mellan att följa en strikt alfabetisk ordning å ena sidan och att ge avkall på den för att markera etymologisk samhörighet å andra sidan (jfr 2.2). Lemmaurval är en annan utgångspunkt för att fastställa likhet ordböcker emellan och därmed förhållandet mellan direkt förlaga och efterföljare. *Index svecicus secundus* följer inte lemmaurvalet i Sv. index slaviskt, även om skillnaderna inte är stora. Ett ord som *ABC Gosse* saknas i *Index svecicus secundus*. Det visar sig sedan att de ordlistor som följer *Index svecicus secundus* också saknar detta ord samt har samma lemmaordföljd som *Index svecicus secundus*. De ordlistor som däremot följer Sv. index när det gäller lemmaordningen har också kvar ordet *ABC Gosse* i någon variant.¹

svecicus secundus förelegat redan 1641 med omtryck 1642. Om detta varit självständiga utgåvor eller om publiceringen skett tillsammans med *Janua Lingvarum* även vid dessa tillfällen framgår inte av framställningarna hos Noreen, Holm, Hannesdóttir och Jacoby.

¹ Det är praktiska svårigheter med att undersöka *Lincopenses* efterföljare. Det samlade ordboksmaterialet återfinns endast på Kungliga Biblioteket i

Vissa smärre skillnader i ortografin kan konstateras. Speciellt stavningen med *ä* eller *e* vållar bekymmer. När det gäller ordet *ägg* lat. 'ovum' återfinns ordet i Sv. index under både *ä* och *e*, likaså i *Index svecicus secundus*. När det däremot gäller ordet *egendom* lat. 'possessio' återfinns det i Sv. index i sammanhanget *egendom på Boskap, egendoms rijk, eghendom*¹, medan *Index svecicus secundus* har både *äggha, äghare, ägendom, ägodeelar* och *egendom på Boskap, egendoms rijk, egendom*. Denna strävan till etymologisk analys resulterar också i skiljaktig ortografi; Sv. index: *adel, adelskap, ädelheet, adlat, adeligha, adla/adel göra*, medan *Index svecicus secundus* skriver: *adel, adelskap, ... ädelheet, ädeliga, ädelsteen, ädla/adel göra, ädlat*.

När det gäller morfologin ansluter *Index svecicus secundus* nära till Sv. index. Omskrivningarna med *tilhörig* vid översättning av adjektiv används, likaså den för tiden relativt ålderdomliga adverbformen på *-liga*. Ett par felaktiga avskrivningar kan också noteras. Sv. index har *vtäta* 'exedere' (under *äta*), som i *Index svecicus secundus* blir *ätäta*. I Sv. index finns *vpnäsot* (under *näsa*), som blir *vrnäsot* 'silo, silus' i *Index svecicus secundus*. Sv. index har *nästan* som blir *näsan* 'ferè, fermè, pené, propemodum' i *Index svecicus secundus*.

Några lexikala tillägg betingade av annan språksyn går dock inte att notera. Franskt långods och götiskt präglade ord har inte vunnit insteg i denna ordlista. De latinska ekvivalenterna är identiska med dem i Sv. index. När det gäller parallellorden kan också konstateras att de följer Sv. index mycket nära. Endast få tillägg görs, som *äteligh/eller ätande*, där det sista ledet är tillagt i förhållande till Sv. index.

Index svecicus secundus liknar alltså Sv. index så mycket att det kan betraktas som en andra utgåva, dock publicerad av en annan förläggare men fortfarande i högre grad med syftet att vara ett aktivt lexikon, att användas för att nå fram till ett latinskt ord,

Stockholm. Endast enstaka verk finns på de övriga universitetsbiblioteken. Dessa praktiska omständigheter har medfört att endast ett begränsat urval från varje index har kunnat undersökas nog.

¹ Med *ä*-stavning har Sv. index *äghodeelar, ägha, äghare, äghande*.

än att vara ett passivt med syfte att ge betydelsen antydd av ett latinskt ord som senare hos Sahlstedt m. fl. Den ändrade makrostrukturen i förhållande till originalet kan motivera att ordlistan betraktas som en andra generation i förhållande till Sv. index.

8.2.2. Wolimhaus Syllabus 1649 och Enchiridion 1688

Johannes Wolimhaus står som utgivare till två lexikon, som anknyter nära till *Lincopensen*. Det första är ett latinlexikon (latin-svenska) som trycktes år 1649 hos Henricus Keiser i Stockholm med titeln *Syllabus, in Qvo Latinæ Lingvæ Propriè & Impropriè Svecica respondet* (här kallat *Syllabus*).

Av lemmauppsättningen att döma är det troligt att *Lincopensens* latinlexikon är förlaga. Lexikonet är alfabetiskt ordnat men har mer karaktären av en gloslista än ett lexikon. Det latinska ordet är försett med viss grammatisk apparat och översättning till svenska:

abdo, didi, ditum, dere 'Bortgöma'
abdomen, inis N 3 'Mage -och Niure ister'

Fraser, hänvisningar till klassiska författare och betydelseuppdelning saknas. Denna latinsk-svenska ordbok kan beskrivas som en förkortad och nedbantad version av *Lincopensens* latinlexikon. Stommen därifrån finns dock fortfarande kvar.

Tre år senare, 1652, gav samma författare ut en ny ordbok, *Enchiridion Dictionarii Lationo-Svecici, In quo Romanæ Lingvæ vocabula ad ordinem Alphabeticum digesta Svecicè explicantur. Multis in locis priori correctius & tersius editum. Accessit in fine Index Svecico-Latinus Lingvam Svecicam in Latinam translaturis perutilis ac necessarius* (här kallad *Enchiridion*). Också denna gavs ut hos Henricus Keiser i Stockholm men innehåller två ordsamlingar. Latinlexikonet i *Enchiridion* är en identisk upptryckning av *Syllabus*, medan det svenska indexet går tillbaka på *Index svecicus secundus*. Författaren har

dock gjort vissa förändringar, speciellt när det gäller lemmauppsättningen.

Det är framför allt lemmaordningen som motiverar att *Enchiridion* ses som en direkt efterföljare till *Index svecicus secundus* och inte till Sv. index. Vissa ingrepp i lemmauppsättningen kan sedan motivera att man betraktar *Enchiridion* som en tredje generation av Sv. index. Liksom *Index svecicus secundus* stavar *Enchiridion* orden *ädeliga* 'nobiliter', *ädla/adel* göra 'nobilitare' och *ädlat* 'nobilitatus' med *ä*, där Sv. index stavar med *a*. *Enchiridion* gör också vissa andra lexikografiska justeringar i förhållande till *Index svecicus secundus*. Så tillkommer ordet *aaleskogh* som ett utökat parallellord till *aaledunge* 'alnetum'. *Aal tilhörig* utökas med *eller af aal* 'alneus', och *aasa* 'inescare, obescare' kompletteras med *medh Maat för Fogel och Diur*. Uppslagsordet *Äfia* med tillägget *vid*. *Dy* är en utökning i *Enchiridion* jämfört med de båda föregångarna *Index svecicus secundus* och Sv. index. Förutom de strykningar som skett i *Index svecicus secundus* i förhållande till Sv. index stryker *Enchiridion* ordet *abbotedömme* 'abbatia'.

Ett annat karaktäristikum för *Enchiridion* är att en passus som motsvarar den högra spalten på en vänstersida (se tabell 89 nedan) med ordet *kluut* – *knicksteen* saknas på sin plats och istället har satts in som ett komplement i slutet efter ordlistan. Vissa förändringar av ordförrådet i förhållande till *Index svecicus secundus* har också gjorts här.

I övrigt följer *Enchiridion* de för Sv. index och *Index svecicus secundus* gemensamma dragen att *å*, *ä*, *ö* tas upp under *a* och *o*, att *tilhörig* används som omskrivning för att översätta adjektivt samt att majoriteten av adverbena bildas med suffixet *-liga*. Även de latinska ekvivalenterna är gemensamma.

Sammanfattningsvis kan man alltså säga att *Enchiridion* har egenskaper gemensamma med såväl Sv. index som *Index svecicus secundus*, såsom lemmaordning, största delen av lemmauppsättningen och de latinska ekvivalenterna, vilket sammantaget väl motiverar att den räknas in i lincopenstraditionen. Vissa stavningsvarianter samt ordvalet visar att *Index svecicus secundus* är den närmaste förlagan. De justeringar i ordförrådet som

gjorts i förhållande till föregångarna motiverar att *Enchiridion* betraktas som den tredje generationen av Sv. index.

TABELL 89. *Jämförelse mellan Index svecicus secundus och Enchiridion.*

Index svecicus secundus	Enchiridion	Förändringar mellan utgåvorna
klympas	-	struket
-	knä-skåål	tillagt
knagehals	knagehals/vide högfärdigh	andra ledet tillagt
gyllende knapp på kläder (under knappenåål)	-	struket
-	knapt	tillagt
-	knarra på nytt	tillagt
knarra/smaltra/bialla/ skalra/skälla	-	struket
knickesteen/små stenar at lecka medh	knickesteen	andra ledet struket

8.2.3. Gezelius Vocum Latinarum Sylloge 1672 och 1688

Vocum Latinarum Sylloge trycktes hos Johannes Winter i Åbo 1672 med en andra upplaga 1688 och hade som ansvarig utgivare Johannis Gezelius (varför verket i denna framställning kommer att kallas Gezelius). Johannes Gezelius d.ä. (1615–1690) var född i Västmanland och bedrev studier i Västerås och Uppsala för att sedermera bli biskop i Åbo. Han hade ett utpräglat pedagogiskt intresse och publicerade bl.a. en grekisk grammatik, men han var också involverad i bibelutgivning.

Lexikonet består av två delar, en latinsk-svensk och en svensk-latinsk. Enligt titel och förord är lexikonet ämnat som hjälpmedel för den studerande ungdomen. Det står också om latinlexikonet att det är uppbyggt efter stamordsprincipen.¹ Detta medför att det

¹ Detta innebär att grundordet följs av sina avledningar: *Amo* 'kärleek', *amo, are, 'älska', amanter* 'käriligen', *amicus, inimicus; amicè, inimicè; amicitia,*

knappast kan räknas till lincopenstraditionen. Det är snarare troligt att det bör räknas till de lexikon som anknyter till Fabers lexikontradition (jfr kap. 3). Lemmaurval och lemmaordning talar inte mot detta.¹ I förordet till Gezelius nämns t.ex. en Corvinus Merkius, som kan vara en förmedlande länk mellan Faber och Gezelius, men han tycks i övrigt vara dåligt känd.²

Det svensk-latinska indexet hos Gezelius bör däremot räknas till lincopenstraditionen genom sin likhet med den svensk-latinska ordlistan i *Enchiridion* från 1652. När denna gavs ut var Gezelius fortfarande i den del av riket som alltjämt utgör Sverige och bör även därför lätt ha kunnat få kontakt med den. Lemmaordning och lemmaurval följer den tradition som *Index svecicus secundus* inleder, medan de tillägg som finns i *Enchiridion* också återfinns i Gezelius.

Aaldunge i Sv. index kompletteras i *Enchiridion* med *aaleskogh*, och detta blir hos Gezelius det enda svenska ordet till lat. 'alnetum'. I *Enchiridion* utökas *aal tilhörigh* med *eller af aal*, vilket hos Gezelius utformas till *aal tilhörigh/aff aal*. Sv. index och *Index svecicus secundus* har *aasa* lat. 'inescare, obscure'. Detta utvidgar *Enchiridion* till *aasa med Maat för Fogel och Diwr*, och hos Gezelius återkommer denna fras förkortad till *aasa för Fogel och Diur*. Likheterna med Wolimhaus *Enchiridion* är dock så stora och skiljaktigheterna så små – och knappast av strukturell art – att det inte finns anledning att se

inimicitia; *inimicari*, 'wara Owän'; *amator*, *-asius*, 'Elskare'; *amabilis*, 'elskeligh'; *amabilitas*, 'wänligheet'; *amabiliter*, 'wänligen'; *ad-de-per-amo valde*; *aredamo*, 'älska igen'.

¹ Min jämförelse baserar sig dock på ett Faber-lexikon tryckt 1686.

² Enligt Hesselman (1929:XIV) är det avsaknaden av en ordsamling över det finska språket som föranledde Schroderus att uppteckna finska ord som senare fördes in i *Lexicon Latino-Scondicum* (1637). Vilken roll denne Corvinus Merkius spelat är svårt att veta. Gezelius lexikon kan alltså antingen ha en enspråkig latinsk förlaga eller en latin-tysk som Faber. Om det funnits något latin-finskt lexikon vari Corvinus Merkius skulle varit inblandad är mycket osäkert. En noggrann analys av svenskan i Gezelius latinlexikon skulle kanske kunna ge någon fingervisning. En kontakt med klassiska institutionen vid Jyväskylä universitet resulterade inte i någon fullständig klarhet om denna Corvinus Merkius, men det framgick att i Vatikanbiblioteket finns ett verk med titeln *Latinum idioma* från år 1508, författat av en Laurentius Corvinus.

Gezelius utgåva som något annat än ett nytryck av *Enchiridions* svensk-latinska ordlista med små justeringar.

8.2.4. Fasciculus Dictionum 1677 och 1690

Fasciculus Dictionum trycktes i Stockholm hos Henrici Keyser 1677 med en andra upplaga 1690, och S. Westhius anger sig som översättare. Ordboken består av en latinsk-svensk och en svensk-latinsk del. Enligt förordet syftade arbetet i första hand till att vara ett hjälpmedel för den studerande ungdomen. Lexikografiskt hör den latinsk-svenska ordboksdelen till lincopentraditionen genom att den nära följer Wolimhaus *Syllabus* från 1649 vad gäller lemmaordning och lemmauppsättning. Lexikonet är alfabetiskt ordnat och det latinska ordet får sin ordklass angiven genom morfologiska uppgifter. Därefter följer en svensk ekvivalent. I några fall görs en betydelseuppdelning. Citat och hänvisningar till klassiska författare saknas dock, så även uttalsangivelser.

Det svensk-latinska indexet är i det närmaste en kopia av Sv. index i *Lincopensen* 1640. Lemmaordning och lemmauppsättning stämmer mycket nära överens. Ett ord som t.ex. det ovannämnda *ABC gosse* återfinns i detta lexikon till skillnad från i de tidigare omtalade efterföljarna till Sv. index. Dock har den svenska ordlistan i *Fasciculus* anslutit sig till stavningen med *ä* i *ädlat*, *ädeliga* och *ädla/adel göra* liksom föregångarna i *Index svecicus secundus*-traditionen. Skiljaktigheterna går framför allt tillbaka på ortografin. Ibland kan de misstänkas vara utslag av en medveten hållning, i andra fall av förbiseende.¹ *Fasciculus* väljer stavningen med *ä* i *affhända* till skillnad från *Lincopensen*, som stavar *affhenda*. I flera fall utelämnas *h* i förbindelsen *gh* inuti ord som i *äga*, *ägare* och *ägande* jämfört med *Lincopensen*. Finalt *-dt* ändras till *-t* i t.ex. *affdanckat* och *affsöndrat*. Andra stav-

¹ Den enskilde tryckarens roll, som tidigare omtalats, får inte heller glömmas bort när det gäller framställningsprocessen av de lexikon som följer inom lincopentraditionen.

ningsvarianter bör snarare ses som felstavningar eller tillfälligheter, t.ex. *afflefwer*, där *Lincopensen* har *afflefwor*, men *gammal*, där *Lincopensen* har *gammel*; dubbelteckning av *u* i *åkerbruuk* gentemot *åkerbruk tilhörigh*, där *Lincopensen* konsekvent enkeltecknar; variation mellan *s* och *z* både finalt och i sammansättningsfog. I en följd står *affskära på nytt/recidere*, *affskärning/recisio* och *affskuren på nytt/ recisus*. I det mellersta exemplet har *opå nytt* fallit bort också i förhållande till *Lincopensen*. Slutligen finns det exempel där Westhius valt en annan morfologisk utformning av orden än *Lincopensen*: *afstumpa* i stället för *afstympta* m.fl.

Ett anmärkningsvärt lexikografiskt drag i svenska *Fasciculus* är att de språkprov som Sv. index signalerar med indrag i *Fasciculus* integreras fullständigt i huvudartikeln, utan särskild markering.

Sv. index:

ähregirig/Ambitiosus, honoripeta, gloriae, eupidus, amans gloriae, cupiens famae

Med Ähregirigheet/ Ambitiose, arroganttër

Intet ähregirigh/Inanbitiosus

Index sveco-latinus i Fasciculus:

ähregirigh/ ambitiosus, honoripeta, gloriae cupidus, amans gloriae, cupiens famae. Medh ähregirigheet, ambitiosè, arrogantër. Intet ähregerigh, inambitiosus.

I slutet av ordboken anger sig S. Westhius som translator. Mycket tyder på att det är en adekvat beteckning för det arbete han gjort. Latinordlistan lutar sig mot *Syllabus* 1649 och den svenska ordlistan mot Sv. index i *Lincopensen* 1640.

8.2.5. Hamburgensen

Den s.k. *Hamburgensen* eller *Novum Dictionarium Latino-Sveco-Germanicum*, *Sveco-Latinum et Germanico-Latinum* förlades av Gottfried Liebezeit och trycktes i Hamburg år 1700 av Nicolaus Spieringk. Boken fanns att köpa i Stockholm hos T.

Gotthard Wolgenau, bokhandlare på Nya gatan, enligt trycket på boken. Liksom *Lincopensen* är detta ett lexikon med tre språk: latin, svenska och tyska. Volymen innehåller också tre olika lexikon: ett latinsk-svensk-tyskt, ett svensk-latinskt och ett tysk-latinskt. I *Lincopensen* är syftet med den tyska översättningen och det tyska indexet något oklart. I *Hamburgensen* däremot sägs syftet klart ut i förordet. Med hjälp av detta lexikon skall man via tyskan över latinet kunna nå fram till den svenska betydelsen. Man har det tyska ordet som utgångspunkt och slår upp det i den tysk-latinska ordboken. Där får man en latinsk översättning, som man slår upp i latinordboken, och där får man den svenska översättningen.¹ Detta innebär att det tysk-latinska lexikonet är upprättat som en vändning till det latin-svensk-tyska. Uppenbarligen var tiden ännu inte mogen för ett renodlat svensk-tyskt eller tysk-svenskt lexikon. Latinet fungerade fortfarande som en förmedlare av betydelsen.

Latinlexikonet är, när det gäller lemmaurval och lemmaordning samt översättning till svenska, helt identiskt med latinlexikonet i *Fasciculus*, som i sin tur är identiskt med *Syllabus*.² Bakom dessa alfabetiskt ordnade lexikon ligger, som vi sett, *Lincopenses* latinlexikon.

¹ Lexikonet har förord avfattade på latin, tyska och svenska. I det svenska förordet finns denna information: "1. Har iag det tillökt med de Tyske orden som för detta endast på Latin och Swenska är utgånet. 2. Dernäst till deras tienst som af den Tyska nationen/antingen för sitt eget nöye/eller andra nödiga orsaker willia lära det Swenska Språket/här wid bifogat ett nytt Dictionarium på Tyska och Latin/hwarwid besynnerligen märkes: att alltid det Latinske ordet/som finnes bredwid det Tyska/kan i det föregående Dictionario Lat. Sveco Germanico upslås/af den som uthi Swenskan will wetta dess bemärkelse. 3. Föllier dernäst ett Dictionarium Suecicum & Latinum, det äfwen kommer dem Swenskom uthi det Tyska språket till gagn/enär de det Latinska ordet/som står näst det Swenska/upleeta uthi det förste Dictionario, der de det samma på Tyska igenfinna. Förmodar altså detta wärck lærer icke allenast den studerande ungdomen/uthan och allom Tyskom och Swenskom som med hwarandra hafwa umgiänge och handel/och det hos dessa begge språken nödiga/till största nytta lända."

² I det svenska förordet anger utgivaren sin förlaga: "På det iag nu med många/nyttige och onyttige böcker intet måtte förorsaka någon ledsamhet/har iag till detta mitt förehafwande aldeles brukat det bekanta Fasciculo Dictionum Latino Svecico tryckt i Stockholm 1677 uthi Octavo."

I *Hamburgensen* finns liksom i *Lincopensen* en översättning till tyska. Troligen har *Hamburgensens* författare/utgivare tagit fram den tyska översättningen med ledning av svenskan men kanske också tyskan i *Lincopensen*. Betydelseuppdelningen i den tyska delen tyder på detta. Svenskan och tyskan är i *Hamburgensen* till skillnad från i *Lincopensen* likvärdiga översättningar till latin. I *Lincopensen* har tyskan mer status av ett komplement till svenskan. Ett litet urval av abstrakta uppslagsord under bokstaven A i *Lincopensen* under jämförelse med *Hamburgensen* visar på vissa skillnader (jfr tabell 90).

TABELL 90. *Jämförelse av översättningen till tyska av abstrakta substantiv i Lincopensen och Hamburgensen.*

Lincopensen	Hamburgensen
Lat.: Abalienatio Sv.: Affhändelse/affsöndring Ty.: Entfrembdung	Lat.: Abalienatio Sv.: Affhändelse Ty.: Die Abwendigmachung/ die Entführung
Lat.: Abdicatio Sv.: Förskjutning/Förkastelse Ty.: Aufssagung der Ampts	Lat.: Abdicatio Sv.: Förskjutelse Ty.: Die Verstossung/Verwerffung
Lat.: Aberratio Sv.: Wilfarelse/Feelning Ty.: Ein abtretung vom rechten Weg	Lat.: Aberratio Sv.: Wilfarelse Ty.: Die Verirrung/der Fehler
Lat.: Abiectio Sv.: Förkastelse/Bortkastning Ty.: Wegwerffung	Lat.: Abiectio Sv.: Förkastelse Ty.: Die Verwerffung
Lat.: Abitio Sv.: Bortgång (bet. 2 ges på latin) Ty.: Das wegscheiden	Lat.: Abitio Sv.: 1. Bortgång 2. Död Ty.: 1. Die Weggehung/ 2. der Todt
Lat.: Ablegatio Sv.: Bortsendning/Förskickelse Ty.: Wegschickung	Lat.: Ablegatio Sv.: bortskickelse Ty.: Die Verschickung/die Absendung

Lincopensens tyska har legat framför *Hamburgensens* författare men det är tydligt att han hanterat den självständigt. Tidsaspekter

såväl som regionala aspekter kan ha haft betydelse för författarens språkliga val. *Lincopensens* tyska står under inflytande av tyskan i *Lexicon Trilingve*, som trycktes 1587 i Strassbourg, och bevisligen är denna, såsom framgått i kapitel 3, påverkad av tyskan i elsassområdet (Schirokauer 1987:81). *Hamburgensen* däremot trycktes år 1700 på nordtyskt område. Det tysk-latinska lexikonet i *Hamburgensen* är sedan utarbetat på grundval av tyskan i latinlexikonet och är således en vändning. Här finns alltså ingen direkt koppling till *Lincopensen*. Lexikonet är försett med exakta grammatiska uppgifter om den latinska ekvivalenten, såsom *Abbitte/deprecatio, onis f. 3*. Det är tydligt att man inte skall ta miste när man går till latinlexikonet. Denna exakthet saknas i *Lincopensens* tyska ordlista.

Det svensk-latinska lexikonet knyter an till lincopenstraditionen när det gäller makrostrukturen genom att ligga nära *Fasciculus* ordlista. På grund av framför allt lemmaordningen kan man för *Hamburgensens* svenska ordlista urskilja *Fasciculus* svenska ordlista som närmaste förlaga (jfr också det svenska förordet i ordboken). Vissa tillskott finns dock. I Sv. index har *ABC gosse* utvidgats till *ABC Diekne/Gosse/Poike*, och ordet *abskons* har tillkommit. Verbet *achta* står redan i Sv. index 1640 i en del fraser som har traderats ganska exakt hos efterföljarna. *Hamburgensen* bygger dock ut gruppen med *achta/meena, intet achta, achta mehr, achta owärd, achta wärdig*, sista ledet i *achteligh/achtbahr/som achtas skal* och *achtsam*. När det gäller ord med *adel* väljer *Hamburgensen* att som Sv. index stava med *a*: *adel, adelheet, adelskap, adel/adel göra* och *adlat*. Men vid *adelheet* tilläggs *vide adelskap*. Slutligen väljer *Hamburgensen* ett *h* i ortografin som avviker från lincopenstraditionen och som trots alla stavningsvarianter inte har starkt stöd i samtida ortografi: *achta mehr, achtbahr* och *achtsahm*. Sv. index och *Fasciculus* har *hwar adertonde*, men detta blir i *Hamburgensen* *hwarie aderton*. Det är frestande att spekulera i vilka språkkunskaper i framför allt svenska och tyska som *Hamburgensens* författare hade – något som jag dock avstår ifrån.

För övrigt följer *Hamburgensen* lincopenstraditionen genom att utnyttja omskrivning med *tilhörig* för adjektiv och återge en

övervägande del avledningar med *-liga* för adverbena. Båda dessa språkliga drag bör ha saknat förankring i det samtida språket. *Fasciculus* metod att föra in uppslagsordet i fraser i en artikel-liknande text under uppslagsordet tillämpas också. I en sådan artikel ingår också sammansättningar och avledningar med latinska ekvivalenter. *Hamburgensen* ansluter alltså väl till linco-penstraditionen genom att ganska troget spegla *Fasciculus*, som i sin tur har *Lincopensen* som närmaste förebild. Det specifika för ordboken är den tyska översättningen och den tyska ordlistan med dess praktiska syfte.

8.2.6. *Novum lexicon* 1716

Novum lexicon 1716 utgavs i Hamburg och Stockholm av Samuel Heyl och Gotthard Wolgenau och är en tämligen exakt omtryckning av *Hamburgensen* från år 1700, dock med en del förvirrande skillnader. Ordbokens titel är *Novum Lexicon Sveco-Germanico-Latinum Oder Neues Schwedisch-Teutsch Und Lateinisch Wörter-Buch* [...]. Redan denna titel är förvirrande, då det lexikon som följer är ett latin-svensk-tyskt lexikon och inget mer. Efter titelsidan följer ett latinskt och ett tyskt förord, båda exakta kopior av dem i *Hamburgensen*. Detta är det andra förvirrande inslaget. Trots att utgivaren alltså inte har tryckt upp de svensk-latinska och tysk-latinska ordlistorna ger han samma information till läsaren som utgivaren av *Hamburgensen*, när det gäller hur man skall gå från tyska till svenska. Det ordboken alltså består av är den följande latin-svensk-tyska ordboken, som är helt identisk med *Hamburgensens* latin-svensk-tyska ordbok.

8.2.7. *Dictionarium* 1733, "Svinmagen"

Den s.k. "Svinmagen" eller *Dictionarium Latino-Svecanum et Sveco-Latinum* trycktes av Jacob Schneidler i Stockholm 1733 med nytryck 1744. Det exemplar av ordboken som finns på Kungliga Biblioteket i Stockholm har på ryggen tillskrivet

"Svinmagen" och "Wolimhaus". Namnet "Svinmagen" använder Noreen (1903:184) för att beteckna Helsingius *Synonymorum Libellus* (1587). "Svinmagen" kan vara en vanlig beteckning för en bok inbunden i svinskin. För att undvika missförstånd benämner jag därför den ordbok som är aktuell här *Dictionarium* 1733. Denna ordbok är troligen den sista i en nära nog hundraårig tradition av ordböcker som visar upp ett direkt inflytande från *Lincopensen*. Ordboken består av en latinsk-svensk och en svensk-latinsk del samt ett "Index Geographicus" (s. 797–804).

Det latinska lexikonet är alfabetiskt ordnat och följer *Fasciculus* och därmed också Wolimhaus *Syllabus* när det gäller lemmaordning och lemmaurval med små ändringar. Det går följaktligen också tillbaka på *Lincopensens* latinska ordbok. Syftet med ordboken är enligt titel och förord att vara ett hjälpmedel för den studerande ungdomen.¹ Säkert är det detta syfte som medfört att utgivaren kompletterat den närmaste förlagan med hänvisningar till den klassiska litteraturen genom citat och/eller författarangivelser. När det gäller dessa kompletteringar kan de ha skett med ledning av *Lincopensens* latinordbok – överensstämmelser finns. De är dock relativt få och kan lika gärna vara betingade av att vissa texter av hävd ingått i studietraditionen och därför tagits med.

Det svensk-latinska lexikonet hör också till lincopenstraditionen och bör ha *Fasciculus* som närmaste förlaga. Lemmaordning och visst lemmaurval tyder på detta. Vissa justeringar har dock gjorts i *Dictionarium* 1733 i förhållande till Sv. index och *Fasciculus*: *Aal tilhörigh* har strukits, *adelskap* har bytts mot *adelsman*; *Fasciculus* ä i ädlat, *ädeliga*, *ädla/adel* göra motsvaras av *a* i *Dictionarium* 1733 liksom i Sv. index och *Hamburgensen*. Den tendens till sammanhållen artikel under uppslagsordet som finns i *Fasciculus* och *Hamburgensen* har här i högre grad tagit form:

¹ Ur förordet: "Til then Studerande Vngdomens tjenst/vtkommer nu åter/thet vnder namn af Fasciculus Dictionum Romanæ Linguae, länge bekante Latinska och Swenska Lexicon."

Sv. index:

ABC Gosse 'Elementarius'
 Advocat 'Advocatus causidicus'

Dictionarium 1733:

ABC -prima literarum elementa, elementariæ literæ
 lära barn abc, literas pueris affigere: weta något
 mer än abc, ultra primas literas paulum quid
 progredi abc gässe puer elementarius, abecedarius,
 literio.

Advocat Advocatus, causidicus actor causarum:
 öfwad advocat, exercitatus & versatus in causis: elak,
 orätträdig advocat legum contortor, cerberus forensis:
 odugelig, bränwins-advocat, formularius, legulejus,
 formularum cantor: wara advocat, advocera, causam
 pro aliquo dicere, in foro esse foro dare operam.

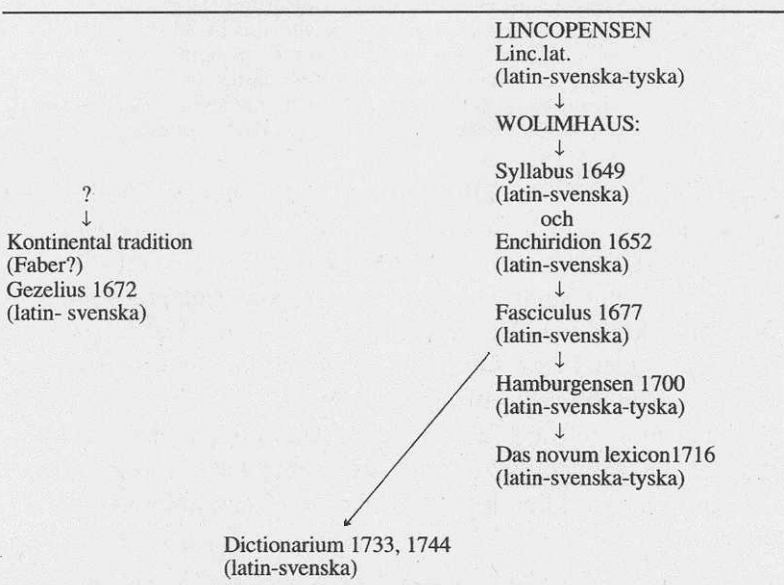
Dictionarium 1733 är alltså ett lexikon i lincopenstraditionen tryckt nästan hundra år efter *Lincopensen*. Ortografiskt och morfologiskt har knappast några uppdateringar skett. Ordför-rådsmässigt har smärre utbyten gjorts, men det vid denna tid stora franska lånegodset har inte beretts plats. Lexikografiskt finns en tendens mot sammanhållna artiklar, men fortfarande dominerar lincopenstraditionen. Utöver det geografiska indexet finns i ordboken från 1733 ett förord parallellt på latin och sven-ska och en genomförd paginering – inte bara arknumrering. Denna börjar märkligt nog med sidan 16 efter ca 60 opaginerade sidor.

8.2.8. Slutsatser om Lincopensens efterföljare

Lincopensen 1640 omfattade egentligen tre olika ordböcker av olika typ, omfattning och språkkombinationer. Latinet utgjorde den förenande komponenten. Detta innebär att traditionen efter *Lincopensen* också kan uppdelas på en latinsk, en tysk och en svensk gren.

Latinlexikon

Redan på medeltiden i Europa kom latinlexikonerna att åtminstone kunna delas in i de rent alfabetiskt ordnade, de stamordsordnade eller etymologiskt ordnade samt de som strukturerats som en tesaurus. Bland latinlexikonerna efter *Lincopensen* är det framför allt de två förra typerna som är representerade. Lincopenstraditionen följer den alfabetiska principen.

FIGUR 3. *Den latinska ordbokstraditionen efter Lincopensen 1640 (latinets källspråk).*

Ett av lexikonerna i figur 3 utgör dock ett undantag från den alfabetiska principen, nämligen Gezelius latinlexikon, som därför inte tycks höra till Lincopenstraditionen. Från 1739, då Petrus Schenbergs *Lexicon Latino-Svecanum* kom ut, får man också uppfatta lincopenstraditionen som bruten när det gäller latinlexikonerna. Schenberg följer Fabers modell med stamordsordning, vilket senare tas upp i Christian Cavallins *Latinskt Lexikon*

från 1871. När modernare latinlexikon, som exempelvis dagens skollexikon, utges, organiseras de åter alfabetiskt men är inte alls knutna till lincopenstraditionen. Den etymologiska modellen tog alltså över bara för en tid; men det räckte å andra sidan för att bryta kontinuiteten i traditionen från *Lincopensen*.

Tyska lexikon

Den tyska ordlistan eller Ty. index i *Lincopensen* har inget tydligt markerat syfte. Knytningen till det tyska indexet i *Trilingve* är svag. Korrespondensen mellan tyskan i latinlexikonet och Ty. index i *Lincopensen* är inte heller så utpräglad att man kan tala om en vändning av tyskan i latinlexikonet till Ty. index. Detta kan möjligen ha varit en bidragande orsak till att de lexikon som kom ut inom den följande lincopenstraditionen saknar tyskt inslag. Men kanske behovet inte heller förelegat.

Lincopensen 1640
latin- svenska- tyska
tyska-latin

ingen påvisbar relation

Hamburgensen 1700
latin-svenska-tyska
tyska-latin

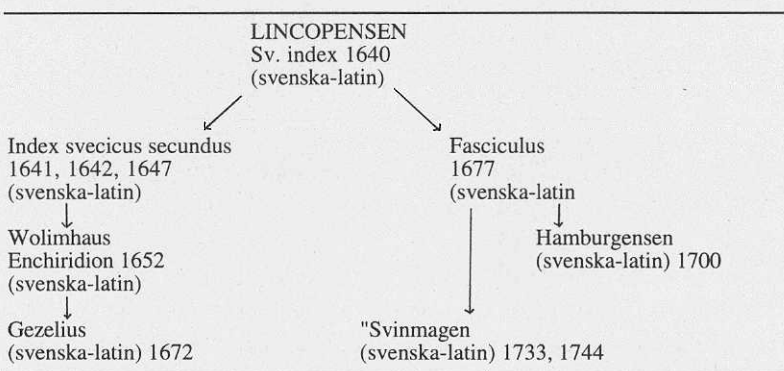
FIGUR 4. *Det tyska inslaget i ordböcker efter Lincopensen 1640 (tyskan källspråk).*

Det är anmärkningsvärt att det är först det lexikon som trycks i Hamburg 1700 som tar upp tyskan igen. Enligt förordet i detta lexikon är det ett tysk-svenskt lexikon som framför allt behövs, men kanske också ett svensk-tyskt. Lösningen blir dock att gå över latinet, och utgivaren utarbetar en ny tysk översättning i förhållande till *Lincopensen* till det latin-svenska lexikonet som utvecklats inom lincopenstraditionen och skapar ett tysk-latinskt på grundval av de nya tyska ekvivalenterna i *Hamburgensen* (jfr fig. 4). Det tyska inslaget kom dock inte att bilda grunden för en

senare tradition. År 1738 trycktes O. Linds *Teutsch-Schwedisches und Schwedisch-Teutsches Lexicon oder Wörter-Buch* i Stockholm. Detta blev början till en ny och tydligare urskiljbar tysk-svensk lexikontradition (jfr Malmgren 1992).

Svenska lexikon

Sv. index i *Lincopensen* kom att bli utgångspunkt för en ganska lång rad svenska ordlistor (jfr fig. 5). Karaktäristiskt för ordlistorna är att de följer sin förlaga ganska nära. De har exempelvis alla kvar *å*, *ä* och *ö* under *a* och *o*. Trots detta kan de delas upp i två grupper: *Index svecicus secundus*-gruppen och *Fasciculus*-gruppen (jfr fig. 5). Relativt små skillnader, såsom avvikelser i ordföljd och ordförråd, gör denna uppdelning motiverad. Inom *Index svecicus secundus*-gruppen kan man se vissa skillnader av utvecklingskaraktär inom utgåvorna exempelvis när den svensk-latinska ordlistan i Gezelius i vissa fall för in huvudordet till en grupp avledningar om detta saknas i förlagan, medan skilligheterna inom *Fasciculus*-gruppen är mer att karaktärisera som punktvisa ändringar.

FIGUR 5. *Den svenska ordlistetraditionen efter Sv. index 1640 (svenskan källspråk).*

Genomgripande språkliga förändringar ger sig efterföljarna knappast på när det gäller ortografi och morfologi. Många skillnader bör snarare karakteriseras som små justeringar. Mest påfallande är kanske att de romanska lånorden aldrig tas in i lincopenstraditionen. Det lexikografiskt mest genomgripande är troligen när *Lincopensens* språkprov i form av fraser och avledningar arbetas in i huvudartikeln under ett stickord som visats ovan i *Fasciculus* med efterföljare.

8.3. Mot nya ordböcker

När 1600-talet går över i 1700-talet börjar en viss förändring av ordbokstraditionen göra sig gällande. I förordet till *Hamburgensen* understryks behovet av att från tyska nå svenska. Lexikonutgivaren hade då ingen annan lösning än att gå över latinet. Latinets ställning, som redan på 1600-talet var föremål för pedagogiska diskussioner, blev dock undan för undan under 1700-talet allt svagare, medan nationalspråkens ställning som bekant stärktes. Fortfarande i Abraham Sahlstedts *Swensk Ordbok* (1773) utgör latinet snarare metaspråk än målspråk i egentlig mening. De svenska orden får en grammatisk kommentar, men både ord och fraser översätts till latin. Fraser, avledningar och sammansättningar är inordnade under huvudordet i en artikel. Jämfört med lincopenstraditionen möter dock här i stor utsträckning andra ord, som inte är beroende av ett påtvingat latinskt ordbildningsmönster utan utgår från idiomatiskt svenskt språkbruk, som förvisso också rönt latinsk påverkan men där denna vid det laget integrerats i svenska språket. A.F. Dalin skulle under det följande århundradet utveckla den enspråkiga svenska ordboken och därmed bryta med den medeltida ordbokstraditionen. Med hans verk övergavs latinet som betydelseangivande språk och Sverige fick sin första enspråkiga svenska ordbok. Den framväxande svenska ordbokstraditionen undersöks för närvarande av Anna Hannesdóttir, medan Lena Rogström arbetar med tvåspråkig lexikografi under 1700-talet, i synnerhet Jacob Serenius engelsk-svenska och svensk-engelska ordböcker.

8.4. Lincopensens betydelse för eftervärlden

När *Lincopensen* utarbetades, saknades i Sverige ett latinlexikon i paritet med dem som fanns ute i Europa. Det föll väl på plats i stormaktstidens Sverige att kunna visa upp ett lexikon som *Lincopensen*. Men kanske var det egentligen ett så kostsamt projekt att lexikonet inte fick den spridning och användning man räknat med. Ändå var det några årtionden senare svårt att få tag i lexikonet. De nya lexikon som trycktes i *Lincopensens* efterföljd var också åtskilligt mindre till storlek och omfång. *Lincopensen* verkar inte ha haft någon dominerande ställning i samtidens skola.

Vid min genomgång av *Lincopensen* tycker jag mig sålunda ha kommit fram till att denna ordbok haft en relativt begränsad praktisk betydelse. De yttre omständigheterna har berörts. Språkligt sett kom *Lincopensen* egentligen inte heller att bli ett banbrytande verk. Författaren Jonas Petri Gothus tycks förankrad i ett redan för hans samtid något föråldrat språkbruk. Han var född i slutet av 1500-talet och tycks exempelvis opåverkad av det inslag av franskt långods som fanns vid *Lincopensens* tillkomsttid. Men även på ett rent morfologiskt plan representerar han ett äldre språkskede, väl förtrogen med bibelspråket som han var. Som exempel kan adverbsuffixet *-liga* tjäna. Gothus verkar inte vara särskilt språkvetenskapligt medveten, såsom Schroderus m.fl., men gör med *Trilingve* som förlaga ett gediget arbete som resulterar i *Lincopensen*. Eftersom *Lincopensen* inte ligger i sin samtids språkliga frontlinje får den heller inte någon påtaglig betydelse för samtidens språknormer. Detta intryck förstärks av att relativt samtida språkvetenskapliga verk tycks opåverkade av *Lincopensen*.

När *SAOB* senare använder *Lincopensen* som källa för beläggställen aktualiserar detta hur viktig källbedömningen är vid arbete med diakrona ordböcker. En analys av en begränsad andel av de ord som i *SAOB* utgör förstabelägg från *Lincopensen* visar, att dessa kan vara speciella genom att de reflekterar antikens samhällsliv eller är översättningar av latinska ord men i hög grad till form och betydelse är påverkade av tyskan, som

genom *Trilingve* utgjort en förmedlande länk. Detta kan alltså vara en förklaring till att många av förstabeläggen i *SAOB* markeras som döda eller sällsynt förekommande. Andra ord är endast belagda i ordböcker. Inte sällan inskränker sig förstabelägget till ett ords betydelse, vilket kan tyda på ett förlageberoende som saknar förankring i det samtida språkbruket. Trots detta kan man ändå konstatera att förhållandevis många ord som ännu är gångbara påvisats som förstabelägg i *Lincopensen* av *SAOB*.

Lincopensen är som ordbok till det yttre ett magnifikt verk. Lexikografiskt visar det knappast på något nytänkande utan följer sin förlaga ganska troget. I språkligt hänseende dokumenteras snarast ett äldre bruk, som kanske dessutom är ytterligare något korrumperat genom främmande inflytande. När *Lexicon Lincopense* kom ut år 1640 var det ännu långt till den första svenska ordboken på fast inhemsk grund.

Slutord

Min ämnesanknutna biografi följer historiens gång vid institutionen för nordiska språk, senare svenska språket, i Göteborg. Som ämne för en trebetygsuppsats hade jag en gång tänkt mig försvenskningen av språket i Bohuslän under 1600-talet. Den omdömesgille Ture Johannisson ansåg ämnet för stort och säkert också för svårt. I ett senare skede kom jag på Gun Widmarks initiativ att arbeta med kommentarer och inledningar till *Valda stycken av svenska författare 1526-1732*. Martin Gellerstam väckte mitt intresse för "döda ord" i SAOB. Under Sven Bensons tid sysslade jag med Nils Tiällmans *Grammatica suecana*. Inom ramen för Bo Ralphs projekt "Lexikografisk tradition i Sverige" kom jag att arbeta med *Lincopensen*, vilket lett fram till denna avhandling. Runt mig har det funnits många att dela tankar och funderingar med. Inom projektets ram vill jag främst nämna Anna Hannesdóttir och Lena Rogström. Vi har haft och har fortfarande många gemensamma problem av lexikografihistorisk natur. Båda har läst avhandlingen i manuskript och kommit med värdefulla påpekanden. Yvonne Cederholm har varit min kontaktlänk med maskinvärlden. Hon har hjälpt mig att få material från OSA-projektet och hon har ordnat mitt lincopensmaterial finalalfabetiskt. I ett första skede när det gällde att finna en form för att få lincopensmaterialet i en maskinläsbar form hade jag också god hjälp av Christian Sjögreen. Alltid lika uppmuntrande och klarsynta samtal har jag kunnat föra med Kerstin Norén, som därmed fungerat som inofficiell handledare. Hon har också läst avhandlingen i sin helhet i olika faser. Sven-Göran Malmgren har varit min biträdande handledare. Med noggrannhet och kunnighet har han hjälpt till att föra arbetet framåt. På längre och kortare geografisk distans från mig har

många varit behjälpliga i mer enstaka frågor såsom Lars-Gunnar Andersson, Sven Benson, Margareta Brenner, Eibert Ernby, Solveig Hendriksen, Lars Holm, Hugo Karlsson, Bo Lindberg, Jan Roswall, Lars Svensson, Magnus Wistrand och Lars Wollin. Dessutom vill jag särskilt nämna Allan Ranius vid stiftsbiblioteket i Linköping, Karl-Erik Nibell vid Linköpings stiftssamfällighet, som tagit fotot på omslaget, och Inga-Lill Aspelin vid Göteborgs universitetsbibliotek. Alla har på ett praktiskt sätt hjälpt till att genomföra detta arbete. Kristinn Jóhannesson har med säker hand skött slutredigeringen av manuskriptet inför tryckningen. Den engelska översättningen av abstract och summary har utförts av Andreas Nordin. Min huvudhandledare har varit Bo Ralph. Med ämnesmässig kunnighet, pedagogisk skicklighet och språklig stilkänsla har han gjort handledningstillfällena – när de än infallit – till stimulerande avstamp för nya arbetsinsatser. Meijerbergs institut har välvilligt tagit in avhandlingen i sin serie *Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning*. Ett stort tack till alla!

Sist men inte minst ett tack till henne som hindrat mig mest men också hjälpt mig mest – Sofia – henne tillägnas avhandlingen.

Monica Johansson

Summary

Introduction and background

The first relatively comprehensive dictionary that was printed in Sweden was *Dictionarium Latino-Sveco-Germanicum*. It was printed in Linköping and is therefore often called "*Lincopensen*". This dictionary consists of three parts: a Latin-Swedish-German trilingual dictionary (in the text abbreviated Linc.lat.), a Swedish-Latin bilingual index (Sv. index – Swedish index) and a German-Latin bilingual index (Ty. index – German index). The author of the dictionary was Jonas Petri Gothus, a teacher who later became bishop. But according to the preface the initiative in creating the dictionary was taken by Nicolaus Grubb, also a teacher and clergyman in Linköping.

We know very little about "*Lincopensen*" both in terms of language and the history of lexicography. For this reason there are several aims of this thesis and it focuses on language and history of lexicography.

The first aim is to find the dictionary/dictionaries that may have served as a model/models for "*Lincopensen*" (Chapter 3). The second aim is to show what the relation is between the Swedish in the Swedish index and the Swedish in the Latin dictionary. This is done by means of a linguistic analysis of the Swedish both in the Swedish index, where it is source language, and in the Latin dictionary, where it is target language. For example, one could possibly see the Swedish entries in the Swedish index as simply taken from the Swedish translations in the Latin dictionary. In connection with this second aim it may also be relevant to investigate whether it is possible to identify in

the material on a linguistic basis the initiator as well as the real author of the dictionary (Chapters 4 – 7). The third aim of the thesis is to assess and describe the significance of the dictionary partly for the historical tradition of lexicography in Sweden, and partly for the development of Swedish especially with regard to its lexicon (Chapter 8).

The primary material in the thesis consists of the Swedish in the Swedish index and in the Latin dictionary. But also the Latin and German in the Latin dictionary is used. In order to get a relatively contemporary material for comparison for "*Lincopensen*", Schroderus's *Dictionarium Quadrilingue* is used. It is more or less contemporary with "*Lincopensen*" but was first published in 1929 by Bengt Hesselman.

Linguistically the first half of the 17th century was something of a transition period. The older almost medieval Swedish gradually had to yield to new linguistic influences and new stylistic ideals. There was also a growing interest in linguistics. Sweden's period as a great power was a period of cultural development also with regard to schools and libraries, and several dictionary projects were commenced. One that was also completed was "*Lincopensen*", the subject of this thesis. In principle, we lack contemporary information about the dictionary. It can be seen from the preface and a letter to Queen Kristina's regency with an application for subsidies for the dictionary that it was intended as an aid for young students, that the initiative had been taken by Gothus's predecessor Grubb but that Gothus himself had taken great pains with the Swedish index. There are also many indications that there was no Swedish model for either the Latin dictionary or the Swedish index of "*Lincopensen*".

Previous research on "*Lincopensen*"

"*Lincopensen*" has not previously been the chief subject of any major investigation. One relatively detailed investigation is that by Noreen (1903). However, several scholars have used "*Linco-*

pensen" as a material of comparison in various investigations. In these cases it is primarily the Swedish index that has been used. Scholars such as Hesselman and Benson have focused on the way "*Lincopensen*" forms adjectives by means of a paraphrase involving *tilhörig: blomster tilhörig* lat. 'floreus'. Hesselman also wants to attribute characteristic elements of Götaland dialects to "*Lincopensen*". What previous research has in common is that it assumes that the aim of the Swedish index was to describe the Swedish language.

Lexicographical aspects on "*Lincopensen*"

"*Lincopensen*" actually consists of three dictionaries that are structured in different lexicographical ways. The Latin dictionary follows a European dictionary tradition with alphabetically ordered entries with word-class information. Each entry is followed by a translation into Swedish and German. Subdivision into meanings is done by means of numbers and translations into Swedish, which is the chief target language. The first meaning, which can be seen as the principal meaning of the word, is also translated into German.

Also in the Swedish index the entries are alphabetically ordered but they lack word-class information. The index is rather to be characterized as parallel word-lists. The entry is sometimes given a synonym, which has a homograph-separating function. Under an entry are sometimes found indented phrases and derivations that are closely linked to the main entry. In those works which appeared soon after the Swedish index these indented phrases become more like articles. There is no division into different meanings but sometimes there is such a great number of Latin target language equivalents that the word-list tends to become something of a Latin dictionary of synonyms.

Lexicographically there are close points of similarity between the German index and the Swedish one. There is normally, how-

ever, only one Latin target language equivalent. A great number of entries are also given with the indefinite article *ein* (with inflected forms and in different variants) and are consequently found under E.

"Lincopensen" in classical dictionary tradition

The possibilities of finding a Swedish model for "*Lincopensen*" are limited. In Europe there is, however, an established Latin dictionary tradition. During study trips prospective Swedish clergymen and officials came in contact with this tradition. Gothus himself brought home a Latin dictionary and donated it to the school in Linköping. Thanks to such donations the grammar school library in Linköping came to have three Latin dictionaries, all of which more or less were related to significant European Latin dictionaries, namely a Calepinus dictionary with six target languages (prob. 1568), *Lexicon Trilingve* (prob. 1587) and *Thesaurus Ciceronianus* (prob. 1595).

To be able to find a model for "*Lincopensen*" one needs to establish a material or decide what dictionaries may be relevant for a comparison. It is also essential to decide what lexical factors are relevant to compare. It is natural that the dictionaries that existed in Linköping when "*Lincopensen*" was compiled are possible models. *Lexicon Trilingve* (Latin-Greek-German) is alphabetically ordered and its number of lemmas equals that of "*Lincopensen*". For that reason it is a possible model. The Calepinus dictionary with six target languages is also alphabetically ordered. It contains translations into, for example, German, and its number of lemmas probably almost equals that of "*Lincopensen*" and *Trilingve*. Despite efforts I have not been able to find the Calepinus dictionary from 1587 with six target languages. Comparisons between other Calepinus dictionaries have shown that the various editions differ with regard to number of entries. Nevertheless I have chosen to base my study on another Calepinus dictionary, namely one with eleven target languages,

printed in 1616, and use it as a material for comparison. *The-saurus Ciceronianus* is a monolingual Latin dictionary with a smaller number of entries than "*Lincopensen*" and therefore has a lower status on the scale of comparison. Another two dictionaries have been relevant as material for comparison: the medieval Latin-Swedish Glossarium, Cod. Ups. C 20, which in Gothus's days existed only as a manuscript, and Faber's *Thesavrvs ervditionis scholasticæ* (1571). The glossary is included as the only Swedish material that could have influenced "*Lincopensen*". It is alphabetically ordered, contains translations into Swedish but is of considerably smaller size than "*Lincopensen*". It is not particularly probable that Gothus knew of this manuscript, which thus has low priority in my investigation. Finally we have Faber's dictionary, which has a special place in my material. For a long time it was one of the predominant Latin dictionaries in Europe. Still, there is no evidence that it existed in Linköping. In SAOB's "Redigeringsregler: källa 4" (Editing regulations: source 4) it is said to be a probable model for Gothus. With regard to size this dictionary is a near equivalent of Calepinus and *Trilingve* and it also has German equivalents, but the entries are not alphabetically but etymologically ordered. Also with regard to Faber, I have used a version that Gothus cannot have had access to as it was printed in 1686.

In my investigation I have first concentrated on making comparisons on the basis of the structure of the whole dictionary, the macro-level. I have then continued with the separate articles, the micro-level. On the macro-level the order of lemmas, number of lemmas and lemma agreement have been the subject of my investigation. On the micro-level, however, the description of the meanings of the separate entries has been in focus. A comparison between the dictionaries that are of much the same size, i.e. "*Lincopensen*", *Trilingve*, Calepinus and Faber, shows that the greatest similarity is between "*Lincopensen*" and *Trilingve* both regarding order of lemmas, number of lemmas, and lemma agreement. Then comes Calepinus, which may very well be due to the fact that it stands closer to *Trilingve* in the dictionary

tradition than does Faber. One must not, however, disregard the fact that the etymological ordering of Faber makes a comparison difficult. This was most probably the case also for Gothus. "*Lincopensen*" shows some independence compared with *Trilingve*. For example, "*Lincopensen*" has only one type of main entry, whereas *Trilingve* has two. "*Lincopensen*" indicates syllable length in some words, which *Trilingve* does not. An analysis on the micro-level of the translations of separate words also shows that "*Lincopensen*" is most similar to *Trilingve*, followed by Calepinus and Faber, i.e. in the order already given above.

To decide whether there is dependence some form of assessment of different criteria is required. It is quite natural that a certain selection of Latin words is included in most Latin dictionaries. Furthermore, some translations must be considered so obvious that they cannot be said to depend on each other. But as the order of lemmas as well as lemma agreement show similarity to the same model as the comparison of meanings, and as this dictionary, the *Lexicon Trilingve*, existed in Linköping when "*Lincopensen*" was being compiled, there should be little doubt that it is served as a model. That is not to say that other dictionaries have not been influential. Probably this influence is, however, more sporadic and difficult to understand.

Swedish in "*Lincopensen*"

The main material of my thesis is Swedish as source language in the Swedish index and target language in the Latin dictionary. The aim of a study of the Swedish language is in a lexicographical respect to attempt to find out what the relation between the Swedish of the Swedish index and the Swedish in the Latin dictionary is. Have the Swedish translations in the Latin dictionary quite simply become main entries in the Swedish index? But the aim is also to describe from a purely linguistic point of view the language of a theologically educated person born at the end of

the 16th century and active during the first half of the 17th century. This description covers both the author and the initiator of "*Lincopensen*" and maybe this is one of the reasons why a distinction between their individual contributions cannot be made from a linguistic point of view. As a material for comparison for the language of "*Lincopensen*", Schroderus's *Dictionarium Quadrilingue* is used. Schroderus is approximately twenty years younger than Gothus and does not have the same theological background. This is sufficient for us to be able to see differences in the language. These differences can also be compared with the linguistic changes that appeared later. The description of the language also shows both the linguistic and lexicographic significance of "*Lincopensen*" for dictionaries and language usage of a more recent date.

The description of the language focuses on orthography and word formation. For a semantic and syntactic analysis there are hardly enough data in "*Lincopensen*". When "*Lincopensen*" was printed the real spelling debate had not yet started in Sweden, which does not mean that norms did not exist. Not least through the most spread book, the Bible, there was an established orthography, and Gothus generally follows it. Like the Bible he writes *g*, *k* and *sk* (without *i*) initially before front vowels and thus uses a spelling that finally came to be established. In other cases he adheres to a norm that was eventually abandoned. For example the consonant epenthesis is kept in words like *nampn* and *gamble*, and a word like *watn* is written as one syllable. In other cases he mirrors the varying usage of his time in, for example, the spelling of the [u], [v] and [o] sounds in different positions, but also with regard to dentals and fricatives in different positions. Orthographically Gothus mirrors his time and shows no examples of radical changes. He rather retains, often with the Bible as the authority, orthographic phenomena which later disappeared. Nor can it be said that Gothus represents a consciously pronunciation-based orthography. This is not to say that pronunciation has not affected orthography, but the possible role of the individual printer must not be disregarded.

Word formation is another field that was possibly treated more consciously by Gothus, and in this field the printer scarcely had any influence. The word formation is described by word-classes and is divided into compounds and prefix and suffix derivations. In compounds the linking vowel is given careful attention. The compounds make up approximately a sixth of the vocabulary in the Swedish index. Most of them are determinative compounds with a substantival first element and last element as in *bäfwergäll*. In cases of very productive last elements it may be difficult to decide whether they should be regarded as derivations or not. Furthermore it may also in some instances be difficult to decide what is a lexicalised compound or not. To this contributes not least the frequent usage of that time to write compounds as two words. In order to get a contemporary material for comparison for "*Lincopensen*", *Quadrilingue* has been used. Compounds that are found both in "*Lincopensen*" and *Quadrilingue* are most probably lexicalised. Compounds that are found only in the Latin dictionary in "*Lincopensen*" are more dubious. These compounds may, for example, be the result of German influence from *Lexicon Trilingve*. There is relatively good agreement between the two Swedish glossaries. Approximately 60% of the compounds in the Swedish index are also found in the Latin dictionary. Others may be formed on a direct basis of a descriptive translation in the Latin dictionary. Due to the fact that compounding is a living principle of word formation, it is suitable when **one** entry is needed in the Swedish index for a descriptive translation in the Latin dictionary in order to get the Latin equivalent(s). But the compounding may also be an influence from German compounds in *Trilingve*. Many of the first instances in *SAOB* from "*Lincopensen*" are compounds and they are often the result of a translation.

As for the compound link it is to some extent dependent on the first element of the compound. In one-syllabic first elements stem links are predominant in "*Lincopensen*" but also in *Quadrilingue*. The link that is the second most common in "*Lincopen-*

sen" unlike *Quadrilingue* is the *e*-link. This might possibly be explained to be due to regional influence. As for twosyllabic or polysyllabic first elements Gothus tends to use also *a* and *o* as linking vowels apart from *e*. This may be an older usage from biblical language, possibly with additional regional elements. Like the analysis of the orthography, the analysis of compound links shows that the language of "*Lincopensen*" is to some extent dependent on both biblical language and regional usage. Therefore it is hardly on the front line of language development.

Prefix and suffix derivations and phrasal verbs are a clearly distinguishable category in "*Lincopensen*". A study of this word material also shows that approximately 60% of the words in the Swedish index have direct equivalents in the Latin dictionary. Many of the others are derivations with another prefix or suffix to a root found in the Latin dictionary. The agreement in the choice of prefixes also shows that both glossaries were compiled by the same author. The stressed prefixes in the material are *an-*, *bij-*, *il(l)-*, *miss-*, *o-*, *sam-*, *vnd-* and *wan-*. The prefix *er-* is, however, not represented. The unstressed prefixes *be-* and *för-* are also frequently represented. A comparison with *Quadrilingue* shows, however, that all Romance suffixes are missing in the two Swedish glossaries of "*Lincopensen*". Also the phrasal verbs are made up by Swedish elements and there is good agreement between the glossaries. As contexts are missing for this type of verbs they will not be dealt with in very much detail.

The suffix derivations are a comprehensive and exciting group of words in Swedish. As I have both the Swedish glossaries in reverse dictionary order, and as Schroderus in his *Dictionarium Quadrilingue* has also grouped this type of words according to suffixes, comparisons can easily be made. It is primarily nouns and adjectives that make up the large groups of words that are derived by suffixes. In both parts of speech three subcategories can be distinguished: the old Swedish suffixes, those that were introduced as medieval specially German loanwords and later became productive, and finally the Romance suffixes. Generally

there is in the Swedish index a greater predominance of the old Swedish suffixes in nouns than in the Latin dictionary. As for adjectives the distribution is more even between the two Swedish glossaries. The German suffixes are more frequent in the Latin dictionary, whereas the French suffixes are very sparsely represented among the nouns and hardly at all among the adjectives. Suffixes such as *-artad* and *-mässig*, which are particularly frequent in technical writing, cannot be found in "*Lincopensen*" either. One reason may be that this type of text had hardly come into being in the time of "*Lincopensen*". Another reason might be that the paraphrase involving *tilhörig* may act as a replacement.

The paraphrase involving *tilhörig* has been touched upon by several scholars and is a linguistic trait that "*Lincopensen*" has become known for. It is also a linguistic peculiarity that, in principle, has remained an *ad hoc* solution in "*Lincopensen*" and its immediate successors from the point of view of the history of lexicography. The construction is to be seen as a product of polyglottal lexicography in two ways. Partly the Latin structure has forced the translation, partly the expression itself is an exact translation from the language, i.e. German, that has acted as the link between Latin and Swedish. Gothus has thus seen in the German construction ... *zugehörig* with variants a model that has been realised as the Swedish construction ... *tilhörig*. It is remarkable that this particular construction is used in the Swedish index, whereas the Latin dictionary with *Trilingve* as its model varies the paraphrase by using relatively similar formulations. The paraphrase thus tends to become overgeneralised in the Swedish index, probably at the expense of varying suffix derivations. Lexicographically the paraphrase means that the main word becomes the main entry in the Swedish index, a type of formulation that Gothus seems to favour.

The verbs have no dominant position in "*Lincopensen*" and with regard to formation they show a pattern that is reminiscent of that for nouns and adjectives. In "*Lincopensen*" the suffix *-na* for

forming inchoative verbs is common. As for the Romance suffixes *-era*, *-(i)fiera* and *-(i)sera*, they are very restricted in number. "*Lincopensen*" has a few verbs derived with *-era* unlike *Dictionarium Quadrilingue*, which has a considerably greater number. The two other derivational suffixes are, however, not represented in "*Lincopensen*".

The relatively smaller central word-class adverbs shows in "*Lincopensen*" an interesting pattern from the point of view of the history of language. Adverbs are usually only to a modest extent represented in dictionaries. "*Lincopensen*", however, follows in the Swedish index the Latin dictionary by also giving for many adjectives the derived adverb form. This shows clearly that Gothus, who is firmly established in religious language, chooses the suffix *-lig(h)a* to form adverbs, whereas his contemporaries in my material represented by *Dictionarium Quadrilingue* to a considerable extent choose the suffix *-lig(h)en*.

To sum up, we can say that Gothus in his time represents an older linguistic usage supported by the language of the Bible. The orthography is evidence of this, but also the word formation, where suffixes such as *-lig(h)a* clearly point in the direction of biblical language. Otherwise Gothus chooses Swedish or medieval German linguistic elements for his word formation. Contemporary French elements have not been documented in "*Lincopensen*". But elements typical of the Götaland dialects are not found either. The Swedish in "*Lincopensen*" is under a certain influence of the German equivalents that are also found in the model *Trilingve*. The clearest example of this is the paraphrase involving ... *tilhörig*. With a linguistic analysis of "*Lincopensen*" as the starting-point it can be shown that the contributions of two men cannot be distinguished. The connection between the Latin dictionary and the Swedish index is also so clear that we must assume that the Latin dictionary was the basis of the Swedish index. Several of the translations in the Latin dictionary consisting of a phrase have in the Swedish index been reformulated so that the main word has become the main entry. This has made

it easier for the 17th-century youth to obtain the adequate word among the Latin target language synonyms for his rhetorical production.

The legacy of "Lincopensen"

When assessing the legacy of "*Lincopensen*" the two aims of the thesis are brought to the fore: one having to do with historical lexicography, the other with language history.

From the point of view of historical lexicography a new dictionary tradition was established as a result of "*Lincopensen*". "*Lincopensen*" was, however, the only really comprehensive multilingual dictionary that was printed in Sweden during the period of Early Modern Swedish. At the time, approximately 1500–1600, when this type of dictionary was of topical interest Sweden was probably too small a market for such a dictionary. When later the conditions for producing and selling books changed, this type of dictionary was passé lexicographically. "*Lincopensen*" had successors, however, which were smaller in size and number of entries. The Swedish index came to be reprinted in several slightly varying editions but in most cases without direct reference to "*Lincopensen*". Furthermore the Latin dictionary had abridged successors, which, in principle, consisted of Latin entries in consecutive order according to "*Lincopensen*" with Swedish equivalents. The more lexicographically well-planned successor is usually called "*Hamburgensen*" after the name of the place of publication. This dictionary is like "*Lincopensen*" structured so that the main part consists of Latin entries with Swedish and German equivalents. The German equivalents are also found as target language in a German-Latin index where the Latin equivalents by means of a morphological commentary can be identified in the Latin dictionary. At the same time as the last dictionaries in the "*Lincopensen*" tradition were being printed, new dictionaries were being developed according to other models. Schenberg's

Latin dictionary is based on the Faber dictionary and therefore has etymologically ordered entries. As for the Swedish dictionary, Sahlstedt came to dominate the Swedish tradition up until Dalin's first Swedish dictionary.

Linguistically "*Lincopensen*" did not introduce a new period but rather brought an older period to an end. In Dahlgren (1914–1916) some words are found that are indirectly taken from "*Lincopensen*". Yet in *SAOB* are found several first instances of words originating from "*Lincopensen*". Many of these have a purely lexicographic background rather than being taken from the everyday language of that time. The greater part of first instances are taken from the Swedish in the Latin dictionary. They are also to a great extent the products of Latin influence but perhaps above all German. The first instances in the Swedish index are, however, formed with the aim of compressing a wordy Swedish translation of a Latin entry in the Latin dictionary into **one** entry in the Swedish index. One example illustrating this is *exosso* in the Latin dictionary which is translated into Swedish as 'vthtagå eller vtthskåra beenen' and into German as 'die Beine ausscheiden/zerbrochen', which in the Swedish index gives the entry *beena/vtthskåra been* with the Latin equivalent 'exosso'. A majority of the first instances consists of compounds and derivations. In many cases it is in a special meaning that the word is regarded a first instance. Finally it must be pointed out that a few first instances are still in general use. One such word is the verb mentioned above *beena*. Another word is the noun *bagge*, according to *SAOB* taken from Gothus's Östergötland dialect. To sum up it can be said that "*Lincopensen*" carries on an old tradition both lexicographically and linguistically and is thus the basis of new changes.

Litteraturförteckning

A. ORDBÖCKER

- Ahlberg, Axel W. & Lundqvist, Nils & Sörbom, Gunnar 1964. *Latin-svensk ordbok*. 2 uppl. Stockholm.
- Allén, Sture & Sjögren, Christian 1993. *Norstedts svenska baklängesordbok*. U.o.
- de Balbi, Giovanni 1486. *Catholicon*. Nürnberg.
- Calepinus, Ambrosius 1616. *Dictionarium vndecim Lingvarum*. Basel.
- Calepinus, Ambrosius [1595] 1950–52. *Dictionarium latino Insitanicum, ac iaponicum [...]* Arnacusa. Fascimile. Tokyo.
- Catholicon*. Se de Balbi.
- Cavallin, Christian 1871. *Latinskt Lexicon, till läroverkens tjänst, i etymologisk uppställning[...]*. 1–2. Stockholm.
- Comenius, Amos Johan 1647. *Janua Lingvarum reserata aurea [...]*. Holmiæ. [Med *Index svecicus secundus*.]
- Dahlgren, F.A. 1914–1916. *Glossarium öfver föråldrade eller ovanliga ord och talesätt i svenska språket från och med 1500-talets andra årtionde*. [Utg. av Evald Ljunggren.] Lund.
- Dictionarium Latino-Svecanum et Sveco-Latinum [...]*. 1733. Stockholm. ["Svinmagen".]
- Ericus Johannis Schroderus Upsaliensis Dictionarium Quadri-lingue Suedicum Germanicum Latinum Graecum (Cod. Thott. 2166 4:o)*. Med en inledning och ett alfabetiskt register över de svenska orden jämte tillägg ur *Lexicon Latino-Scondicum* 1637 och *Janua Linguarum* 1640 utg. av Bengt Hesselman. Uppsala 1929.
- Faber, Basilius (Soranus) 1571. *Thesavrvs ervditionis scholasticae*. (Använda uppl. 1605 o. 1686.) Lipsiæ.

Fasciculus Dictionum. 1677. Holmiæ. (Med *Index sveco-latinus*.)

Gezelius, Johannis 1672. *Vocum Latinarum Sylloge* [...]. Aboæ. (Med *Index Svecicus*.)

Gothus, Jonas Petri 1640. *Dictionarium Latino-Sveco-Germanicum ex variis probatorum authorum lexicis, olim sub scholastico munere excerptum, & secundum ordinem Alphabeticum digestum; vocumq; varia significatione distinctum; nunc vero ad multorum desiderium, et reipubl. literariæ commodum publici juris factum* [...]. Lincopiæ. (Med *Index Sveco-latinus* och *Index Germanico-latinus*.)

Hamburgensen. Se *Novum Dictionarium*.

Hellquist, Elof [1948] 1970. *Svensk etymologisk ordbok*. 3 uppl. Lund.

Helsingius, Elaus Petri 1587. *Synonymorvm Libellvs*. Stockholm.

Hesselman, Bengt. Se Ericus Johannis Schroderus.

Latinskt-svenskt Glossarium efter Cod. Ups. C 20. Utg. av Erik Neuman. (SFSS 45: 1–5 Häfte 153, 154, 156 (1918–1920). Häfte 179 (1938), 187 (1942)). Med inledning av Börje Tjäder 1973. Uppsala.

Lexicon Trilingve Ex Thesavro Roberi Stephani, et Dictionario Ioannis Frisii symma fide ac diligentia collectum [...]. 1587. Argentorati (Strassbourg).

Nationalencyklopedins ordbok. I–III. 1995. Utarbetad vid Språkdata. Göteborgs universitet.

NFO = *Nusvensk frekvensordbok*.

Nizolius = Marius Nizolius sive *Thesavrvs Ciceronianvs* [...]. 1583. Basiliæ.

Novum Dictionarium Latino-Sveco-Germanicum, Sveco-Latinum et Germanico-Latinum 1700. Hamburg. ["Hamburgensen".]

Novum Lexicon Sveco-Germanico-Latinum [...]. 1716. Hamburg und Stockholm. Bey Samuel Heyl und Gotthard Volgenau.

Nusvensk frekvensordbok baserad på tidningstext. 4. *Ordled. Betydelser*. 1980. (Data Linguistica 14.) Utg. av Sture Allén et al. Stockholm.

- Ordbok över svenska språket*. 1898–. Utg. av Svenska Akademien, 1–. Lund. (Förk. SAOB.)
- Sahlstedt, Abraham 1773. *Swensk Ordbok. Med Latinsk Ut-tolkning* [...]. Stockholm.
- SAOB. Se *Ordbok över svenska språket*.
- SAOL:s baklängesversion. [Opubl. datautskrift.]
- Schenberg, Per 1739. *Lexicon Latino-Svecanum* [...]. Norcopiae.
- Schroderus, Ericus [1637] 1941. *Lexicon Latino-Scondicum*. Utg. av Bengt Hesselman. Uppsala.
- Schroderus, Ericus. *Dictionarium Quadrilingue*. Se Ericus Johannis Schroderus.
- Serenius, Jacobus 1734. *Dictionarium Anglo-Svethico-Latinum* [...]. Hamburgi.
- Söderwall, K. F. 1884–1918. *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*. Lund.
- Variarum Rerum Vocabula cum sueca interpretatione* [1538] 1890. Utg. av Aksel Andersson. Upsala.
- Wolimhaus, J. 1649. *Syllabus, in Qvo Latinæ Lingvæ Propriè & Impropriè Svecica respondet*. Holmiæ.
- Wolimhaus, J. 1652. *Enchiridion Dictionarii, In quo Romanæ Lingvæ vocabula ad ordinem Alphabeticum digesta Svecicè explicantur*. Holmiæ.

B. ÖVRIG LITTERATUR

- Allén, Sture 1965. *Johan Ekeblads brev till brodern Claes Ekeblad 1639–1655*. (Acta universitatis Gothoburgensis. Nordistica Gothoburgensia 2.) Göteborg.
- Andersson, Erik 1993. *Grammatik från grunden. En koncentrerad svensk satslära*. Uppsala.
- Anderson, James David 1978. *The development of the English-French, French-English bilingual dictionary: A study in comparative lexicography*. (Supplement to Word, Volume 28, Number 3.) London.
- Annerstedt, Claes 1877–1914. *Upsala universitets historia*. 1–3. Upsala.

- Annerholm, Hjalmar 1956. *Studier över de inkoativa verben på -na(n) i gotiskan och de övriga nordiska fornspråken*. (Stockholm studies in Scandinavian philology 14.) Lund.
- Arvidi, Andreas [1651] 1996. *Manuductio Ad Poesin Svecanam, Thet är / En kort Handledning til thet Swenske Poeterij / Verß- eller Rijm-Konsten*. Strengnäs. (Utg. av Mats Malm med inledning av Mats Malm och Kristian Wåhlin. Svenska Vitterhetssamfundet. Stockholm.)
- Askmark, Ragnar 1943. *Svensk prästutbildning fram till år 1700*. Stockholm. (Acta Historico-Ecclesiastica suecana 7.) Lund.
- Aurivillius, Eric (1884). *Grammaticæ svecanæ specimen*. Utg. af Gustaf Stjernström. (Upsala Universitets Årsskrift 1884. Filofofi, Språkvetenskap och Historiska vetenskaper. III.) Upsala.
- Beckman, Natanael 1895. *Bidrag till kännedomen om 1700-talets svenska. Huvudsakligen efter Sven Hofs arbeten*. Lund.
- Beckman, Natanael [1904] 1964. *Svensk språklära*. 9 uppl. Stockholm.
- Beckman, Natanael 1926. *Vår skolas historia*. Göteborg.
- Bendz, Gerhard 1965. *Ordpar*. Stockholm.
- Berg, Ruben G:son 1909. "Verbaladstrakter på -an." *Språk och stil* 1909. S. 258–267.
- Berg, Ruben G:son 1915. "Avledningsändelsen -(n)ad." *Språk och stil* 1915. S. 124–127.
- Berg, Ruben G:son 1918. "Nya adjektiv på -sam." *Språk och stil* 1918. S. 218–226.
- Benson, Sven 1951. *Studier över adjektivsuffixet -ot i svenskan*. (Skrifter utg. genom Landsmålsarkivet i Lund 8.) Lund.
- von Beskow, Bernard 1859. *Om förflutna tiders svenska ordboks-företag*. (Svenska Akademiens handlingar för år 1858.) Stockholm.
- Bergman, Gösta 1970. *Kortfattad svensk språkhistoria*. 2 uppl. Stockholm.
- Brandell, Georg 1931. *Svenska undervisningsväsendets och uppfostrans historia*. 1–2. Lund.
- Braunmüller, Kurt 1994. "Semikommunikation og lingvistiske simulationsmodeller. (Om sprogkontakt i hansetiden)". I: *Dia-*

- lektkontakt, språkkontakt och språkförändring i Norden.* Utg. av Ulla-Britt Kotsinas & John Helgander. (Meddelanden från Institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet 40.) Stockholm.
- Braunmüller, Kurt 1995. "Forudsætninger for at overtage middelnedertyske sprogstrukturer i de skandinaviske sprog." I: *Nordisk og nedertysk språkkontakt og språkutvikling i seinmellomalderen.* Red. Ernst Håkon Jahr. Oslo.
- Brenner, Margareta & Tengström, Emin 1977. *On the interpretation of learned Neo-Latin. An explorative study based on some texts from Sweden (1611–1716).* (Acta universitatis Gothoburgensis. Studia graeca et latina Gothoburgensia XXXIX.) Göteborg.
- Brøndum-Nielsen, Johs. 1924. "Om ordet *kisselinke*, letfærdigt pigebar." I: *Festskrift tillägnad Hugo Pipping på hans sextioårsdag den 5 november 1924.* (Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland CLXXV.) Helsingfors.
- Cederschiöld, Gustaf 1908. *Studier öfver verbalabstrakterna i nutida svenska.* Göteborg.
- Collijn, Isak 1924. "Stiftsbiblioteket i Linköping." I: *Betänkande och förslag ang. läroverks- och landsbibliotek.* Uppsala.
- Collijn, Isak 1927–38. *Sveriges bibliografi intill år 1600.* 1–3. Uppsala.
- Collijn, Isak 1942–46. *Sveriges bibliografi. 1600-talet.* 1–2. Uppsala.
- Columbus, Samuel [1678] 1963. *En Svensk Ordeskötsel.* Utg. av Sylvia Boström. Uppsala, Stockholm & Göteborg.
- Danielsson, Sylvia 1976. *Samuel Columbus språkprogram i En Svensk Ordeskötsel.* (Acta Universitatis Umeensis. Umeå Studies in the Humanities 9.) Umeå.
- Diercks, Willy 1995. "Om anvendelsen af præ- og postmodificerende morfemer i middelnedertysk og i de skandinaviske sprog." I: *Nordisk og nedertysk språkutvikling i seinmellomalderen.* Red. Ernst Håkon Jahr. Oslo.
- Dolezal, Fredric 1985. *Forgotten But Important Lexicographers: John Wilkins and William Lloyd. A Modern Approach to Lexicography before Johnson.* Tübingen.

- Drosdowski, Günter 1984. "Nachdenken über Wörterbücher: Theori und Prazis." I: *Nachdenken über Wörterbücher*. Von Günter Drosdowski, Helmut Henne und Herbert E. Wiegand. Mannheim, Wien & Zürich.
- Dunås, Rolf 1966. *Lig-avledningar till substantiv i nusvenskan*. (Skrifter utgivna av institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 14.) Uppsala.
- Edlund, Lars-Erik & Hene, Birgitta 1992. *Lånord i svenskan. Om språkförändringar i tid och rum*. [Umeå & Stockholm.]
- Elert, Claes-Christian 1981. *Ljud och ord i svenskan*. 2. (Acta Universitatis Umensis. Umeå Studies in the Humanities 40.) Umeå.
- Gavare, Rolf 1988. "Alphabetical ordering in a lexicological perspective." I: *Studies in Computer-Aided Lexicology To Sture Allén*. (Data linguistica 18.) Stockholm.
- Gellerstam, Martin 1989. "Om svenskan i översättningar från engelskan." I: *Orden speglar samhället*. Utg. av Allén, Sture, Gellerstam, Martin och Malmgren, Sven-Göran. Stockholm.
- Grip, Elias 1898–1912. "Drag av Upplandsdialekt hos Ericus Schroderus". I: *Bidrag till kännedom om de svenska landsmålen ock svenski folkliiv*. XVIII. 4. Stockholm.
- Gunnarsson, Britt-Louise 1988. "Medicinsk facktext i 1700-talets Sverige." I: *Ingemar Olsson 25 augusti 1988*. (Meddelanden från Institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet 28.) Stockholm.
- Gunnarsson, Britt-Louise 1992a. "Terminologi och allmänord i facktexter från tre sekler." I: *Studier i svensk språkhistoria* 2. Utg. av Sven-Göran Malmgren & Bo Ralph. (Acta universitatis Gothoburgensis. Nordistica Gothoburgensia 14.) Göteborg.
- Gunnarsson, Britt-Louise 1992b. *Fackspråkens framväxt i terminologi och ordförråd i facktexter från tre sekler. 1. Projektpresentation och materialbeskrivning*. (FUMS rapport nr 154.) Uppsala universitet.
- Haensch, Günter 1991. "Die mehrsprachigen Wörterbücher und ihre Probleme." I: *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*. Ed. by Franz Josef Hausmann, Oskar Reichmann, Herbert Ernst

- Wiegand & Ladislav Zugusta. Dritter Teilband. 5:3. Berlin & New York.
- Hall, B. Rud. 1911. *Johannis Rudbeckius. En historisk-pedagogisk studie*. 1. Uppsala.
- Hall, B. Rud. 1919. *Den kyrkliga folkuppfostran i Johannes Rudbeckii stift. Studier rörande det lutherska folkbildningsarbetet före 1686*. Stockholm.
- Hall, B. Rud. (Utg.) 1938. *Johannes Rudbeckius Dagbok*. Stockholm.
- Hannesdóttir, Anna & Ralph, Bo 1988a. "Early dictionaries in Sweden: Traditions and influences." *Symposium on Lexicography IV. Proceedings of the Fourth International Symposium on Lexicography April 20–22, 1988 at the University of Copenhagen*, ed. by Karl Hyldegaard-Jensen and Arne Zettersten. Tübingen.
- Hannesdóttir, Anna Helga & Ralph Bo 1988b. "Projektet 'Lexikografisk tradition i Sverige'." I: *Studier i svensk språkhistoria*. Red. Gertrud Pettersson. (Lundastudier i Nordisk språkvetenskap A:41.) Lund.
- Hannesdóttir, Anna Helga 1991. "Relationer mellan Dalins olika ordböcker." I: *Studier i svensk språkhistoria* 2. 1991. (Acta universitatis Gothoburgensis. Nordistica Gothoburgensia 14.) Göteborg.
- Hannesdóttir, Anna Helga [1987] 1991. Förteckning över äldre svenska ordböcker. Tiden fram till 1850. Upprättad 1987, uppdaterad 1991. Göteborgs universitet. [Opubl. projektrapport.]
- Hansson, Stina 1982. *Afsatt på Swensko. 1600-talets tryckta översättningslitteratur*. (Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet 5.) Göteborg.
- Hansson, Stina 1984. *Svenskans nytta Sveriges ära. Litteratur och kulturpolitik under 1600-talet*. (Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet 11.) Göteborg.
- Hast, Sture 1990. *Samuel Schultze och hans Svenskt Lexicon*. (Skrifter utg. av Vetenskapssocieteten i Lund 83.) Lund.
- Haugen, Einar 1976. *The Scandinavian languages. An Introduction to their History*. London.

- Haugen, Einar 1986. "Learned lexicographers of the North; seventeenth-century vignettes." I: *The history of lexicography. Papers from the dictionary research centre seminar at Exeter, March 1986*. Ed. by R.R.K. Hartmann. Amsterdam & Philadelphia.
- Haugen, Eva Lund 1984. *A bibliography of Scandinavian dictionaries. With an introduction by Einar Haugen*. New York.
- Hedquist, Rolf (u.å.). *Nederländares förståelse av danska och svenska. En språkpedagogisk undersökning med utnyttjande av likheterna mellan språken i skandinavisk-nederländsk språkförståelse*. Rapport 3. Umeå.
- Heerdegen, Ferdinand 1900. "Lateinische Lexikographie." I: *Lateinische Grammatik*, von Friedrich Stolz und J.H. Schmalz. Dritte Auflage. München.
- Hellquist, Elof 1902. *Studier i 1600-talets svenska*. (Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. VII.6.) Uppsala.
- Hernlund, Hugo 1882. *Bidrag till Den svenska skollagstiftningens historia under partitidehvarvet 1718–1809. I. 1718–1760*. Stockholm.
- Hernlund, Hugo 1883. *Förslag och åtgärder till svenska skriftspråkets reglerande 1691–1739. Jämte en inledande öfversikt af svenska språkets ställning under den föregående tiden*. Stockholm.
- Hesselman, Bengt 1904. "Kritiskt bidrag till läran om nysvenska riksspråket." I: *Nordiska studier tillegnade Adolf Noreen*. Uppsala.
- Hesselman, Bengt 1919. "Ortografiska reformer i språkhistorisk belysning." *Språk och stil* 19. S. 121–149.
- Hjelmqvist, Bengt 1937. "Till Linköpings domkyrko- och gymnasiebiblioteks historia under 1600-talet." I: *Linköpings biblioteks handlingar*. Ny serie. Band 2:2. Linköping.
- Hjort, Poul Lindegård 1990. "Danish Lexicography." I: *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*. Ed. by Franz Josef Hausmann,

- Oskar Reichmann, Herbert Ernst Wiegand & Ladislav Zgusta. Zweiter teilband. 5:2. Berlin & New York.
- Holm, Gösta 1984. "Kritiskt bidrag till läran om nysvenska riksspråket." I: *Festskrift till Einar Lundeby 3 oktober 1984*. Red. Bernt Fossetøl, Kjell Ivar Vannebo, Kjell Venås, Finn-Erik Vinje. Oslo.
- Holm, Lars 1984. "Swedbergs Svensk Ordabok – yttre dokumentation." I: *Nysvenska studier* 64. S. 83–121. Även i: Holm 1986b.
- Holm, Lars 1985. "Swedbergs Svensk Ordabok – handskrifterna." I: *Nysvenska studier* 65. S. 5–55. Även i: Holm 1986b.
- Holm, Lars 1986a. "Swedbergs ordabok – tryckta källor, föregångare och möjliga förebilder." I: Holm 1986b.
- Holm, Lars 1986b. *Jesper Swedbergs Svensk Ordabok – bakgrund och tillkomsthistoria*. (Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet.) Uppsala.
- Holm, Lars (opubl. ms. a) "Jesper Swedberg och de främmande orden."
- Holm, Lars (opubl. ms. b) "Svensk Ordabok – lexikografisk metod och lexikografiskt innehåll."
- Holm, Lars & Jonsson, Hans 1990. "Swedish Lexicography." I: *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*. Ed. by Franz Josef Hausmann, Oskar Reichmann, Herbert Ernst Wiegand & Ladislav Zgusta. Zweiter Teilband. 5:2. Berlin & New York.
- Holm, Pelle 1918. *Viktor Rydberg som språkrensare*. Göteborg.
- Holmquist, Hjalmar 1938. *Svenska kyrkan under Gustav II Adolf 1611–1632*. (= *Svenska kyrkans historia*. Utg. av Hjalmar Holmquist och Hilding Pleijel. Fjärde bandet. Första delen.) Stockholm.
- Horn, Agneta: *Beskrivning över min vandrings tid*. 1959. Utg. med inledning och kommentar av Gösta Holm. (Nordiska texter och undersökningar 19.) Stockholm.
- Ingo, Rune 1991. *Från källspråk till målspråk. Introduktion i översättningsvetenskap*. Lund.
- Ising, Gerhard 1956. *Die Erfassung der deutschen Sprache des ausgehenden 17. Jahrhunderts in den Wörterbüchern Mattias*

- Kramers und Kaspar Stielers.* (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Veröffentlichungen des Instituts für Deutsche Sprache und Literatur 7.) Berlin.
- Jacoby, Michael 1990. *Historische Lexikologie zum nordgermanischen Raum: Lexika als Kultur- und Sprachdokumente zwischen Mittelalter und Neuzeit. Einflüsse von Toledo bis Paris, von London bis Berlin.* Wiesbaden.
- Jahr, Ernst Håkon 1994. "Språkkontakt og språkforandring i Norden i Hansatida." I: *Dialektkontakt, språkkontakt och språkförändring i Norden.* Utg. av Ulla-Britt Kotsinas & John Helgander. (Meddelanden från Institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet 40.) Stockholm.
- Jahr, Ernst Håkon 1995. "Nedertysk og nordisk: Språksamfunn og språkkontakt i Hansa-tida". I: *Nordisk og nedertysk. Språkkontakt og språkutvikling i seinmellomalderen.* Red. Ernst Håkon Jahr. Oslo.
- Johannisson, Ture 1939. *Verbal och postverbal partikelkomposition i de germanska språken.* Lund.
- Johannisson, Ture 1954. "Om sammansatta verb i svenskan." *Nysvenska studier* 34. S. 162–181. (Även i: *Nutidssvenska* 1964. Stockholm.)
- Jørgensen, Nils & Svensson, Jan 1986. *Nusvensk grammatik.* Malmö.
- Kahlman, André 1982. "Den första fransk-svenska och svensk-franska ordbokens tillkomst." *Moderna språk* LXXVI. S. 345–361.
- Krömer, Dietfried 1990. "Lateinische Lexikographie." I: *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexicographie.* Ed. by Franz Josef Hausmann, Oskar Reichmann, Herbert Ernst Wiegand & Ladislav Zgusta. Zweiter Teilband. 5:2. Berlin & New York.
- Kühn, Peter 1978. *Deutsche Wörterbücher. Eine systematische Bibliographie.* Tübingen.
- Källquist, Eskil 1934. *Thet svenska språketz klagemål. Litteraturhistorisk undersökning jämte text och tolkning.* Uppsala.

- Labarre, Albert 1975. *Bibliographie du Dictionarium d'Ambrogio Calepino. 1502–1779.* (Bibliotheca bibliographica aureliana 26.) Baden-Baden.
- Lehti-Eklund, Hanna 1990. *Från adverb till markör i text. Studier i semantisk-syntaktisk utveckling i äldre svenska.* (Skrifter utg. av svenska litteratursällskapet i Finland 561.) Helsingfors.
- Liljestrand, Birger 1993. *Så bildas orden. Handbok i ordbildning.* Lund.
- Lindberg, Bo 1984. *De lärdes modersmål. Latin, humanism och vetenskap i 1700-talets Sverige.* (Acta universitatis Gothoburgensis. Gothenburg studies in the history of science and ideas 5.) Göteborg.
- Lindberg, Bo 1993. *Europa och latinet.* Stockholm.
- Lindberg, Ebba 1980. *Beskrivande svensk grammatik.* Under medverkan av Ove Oskarsson. 2 uppl. Stockholm.
- Lindquist, N. 1928. "Bibelsvenskans medeltida ursprung." *Nysvenska studier* 8. S. 165–260.
- Lindroth, Hjalmar 1906. *Om adjektivering af particip. En studie inom nusvensk betydelselära.* Lund.
- Lindroth, Sten 1975. *Svensk lärdomshistoria. II. Stormaktstiden.* Stockholm.
- Lindström, Arne 1934. "När skrevs Thet svenska språkets klagemål?" *Nysvenska studier* 14. S. 71–104.
- Linköpings Gymnasiums Historia 1627–1927.* 1927. (Festskrift med anledning av gymnasiets 300-årsjubileum.) Linköping.
- Linköpings stifts herdaminne.* 1915. Utg. av Johan Alfred Westerlund och Johan Axel Setterdahl. Linköping.
- Ljunggren, K.G. 1932. *Studier över förhållandet mellan verbpartikel och verb i fornsvenskan.* Lund.
- Ljunggren, K.G. 1937. *Studier över verbalsammansättningen i 1500-talets svenska.* (Lunds universitets årsskrift N. F. Avd. 1. Bd 32 Nr 6.) Lund.
- Ljunggren, K.G. 1939. *Ajektivering av substantiv i svenskan. Undersökningar i svensk ordbildnings- och betydelselära.* (Lunds universitets årsskrift N. F. Avd. 1. Bd 35. Nr 3.) Lund.

- Loman, Bengt 1955–56. "Försvenskningen av latinska substantiv i reformationstidens skriftspråk I–II". *Nysvenska studier* 35. S. 84–137; 36. S. 74–120.
- Loman, Bengt 1961. *Fornsvenska verbalsubstantiv på -an, -ning och -else*. (Acta universitatis Stockholmiensis. Stockholm studies in Scandinavian philology. New series 4.) Stockholm.
- Loman, Bengt 1980. "Avledningar på -sam i svenskan." *Folkmålsstudier* 26. S. 49–60. Åbo.
- Lundbladh, Carl-Erik 1992. *Handledning till Svenska Akademiens ordbok*. Lund.
- Malmgren, Sven-Göran [1984] 1990. *Adjektiviska funktioner i svenskan*. (Acta universitatis Gothoburgensis. Nordistica Gothoburgensia 13.) Göteborg.
- Malmgren, Sven-Göran 1988. "Almqvist, Dalin och den svenska definitionsordbokens födelse." I: *Studier i svensk språkhistoria*. Red. Gertrud Pettersson. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap. A:41.) Lund.
- Malmgren, Sven-Göran 1992. "German-Swedish lexicography in 18th century Pomerania." I: *Symposium on Lexicography V. Proceedings of the Fifth international symposium on Lexicography May 3–5, 1990 at the University of Copenhagen*, ed. by Karl Hyldegaard-Jensen and Arne Zettersten.
- Malmgren, Sven-Göran 1993. "Sammansättningarnas morfologi och lexikografi." I: *Nordiska studier i lexikografi II. Rapport fra konference om Leksikografi i Norden 11.–14. maj 1993*. Red. af Anna Garde og Pia Jarvad. (Skrifter udgivet af Nordisk Forening for Leksikografi. Skrift nr. 2.) Oslo.
- Malmgren, Sven-Göran 1994. *Svensk lexikologi. Ord, ordbildning, ordböcker och databaser*. Lund.
- Moberg, Lena 1989. *Lågtyskt och svenskt i Stockholms medeltida tänkeböcker*. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi LVIII.) Uppsala.
- Moberg, Lena 1994. "Svenskt och tyskt." I: *Arv och lån i svenskan*. Utg. av Svenska Akademien. Stockholm.
- Nilsson, Gunvor 1993. *Aktig-ord förr och nu. En historisk-semantisk studie av aktig-avledningar i svenskan*. (Skrifter ut-

- givna av institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 31.) Uppsala.
- Nordström, Johan 1917. "Till frågan om Skogekär Bärbo." *Samlaren* 38. S. 165–192.
- Noreen, Adolf 1903. *Vårt språk. Nysvensk grammatik i utförlig framställning*. I. Lund.
- Noreen, Adolf 1904. *Vårt språk. Betydelselära*. V. Lund.
- Noreen, Adolf 1918. *Vårt språk. Ljudlära*. IV. Lund.
- Norén, Kerstin [1990] 1996. *Om partikelverb*. (Acta universitatis Gothoburgensis. Nordistica Gothoburgensia 17.) Göteborg.
- Norén, Kerstin 1991. "Artiklarnas utformning i Dalins Ordbok öfver svenska språket." *Språk och stil. Tidskrift för svensk språkforskning i ny följd*. 1. S. 109–138.
- Odén [Rogström], Lena. (Opubl. ms.) "Jacob Serenius och den första engelsk-svenska ordboken."
- Ohlsson, Stig Örjan 1991. *Urban Hiärnes Oförgriplige Tanckar*. Lund.
- Om svar anhålles. 1996. Rapport från Projektet OSA. [Stenc.]
- Palmér, Johan 1924. "Om Variarum rerum vocabula." I: *Festskrift tillägnad Hugo Pipping på hans sextioårsdag den 5 november 1924*. (Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland CLXXV.) Helsingfors.
- Palmér, Johan 1939. *Undersökningar i Olavus Petris språk*. III. (Lunds universitets årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd 35. Nr 2.) Lund & Leipzig.
- Pamp, Bengt u.å. [1971]. *Svensk språk- och stilhistoria*. Lund.
- Platzack, Christer 1986. "Ändelsevokalismen i supinum och perfekt particip av starka verb." *Arkiv för nordisk filologi* 86. S. 107–136.
- Ralph, Bo 1975. *Phonological differentiation. Studies in Nordic language history*. (Acta universitatis Gothoburgensis. Nordistica Gothoburgensia 8.) Göteborg.
- Ralph, Bo 1976. "The development of the palatal fricatives in Nordic." I: *The Nordic Languages and Modern Linguistics*. 3. *Proceedings of the Third International Conferens of Nordic*

- and General Linguistics. The University of Texas at Austin April 5–9, 1976.* Ed. by John Weinstock.
- Ralph, Bo 1980. "Urnordisk slutljuddsskärpnig." *Arkiv för nordisk filologi* 95. S. 1–24.
- Ralph, Bo. 1992. "The older dictionaries as sources for Nordic language history." I: *The Nordic Languages and Modern Linguistics. 7. Proceedings of the Seventh International Conference of Nordic and General Linguistics in Tórshavn, 7–11 August 1989.* Vol II. Tórshavn.
- Reed, Joseph W. 1962. "Noah Webster's debt to Samuel Johnson." *American Speech*. Volume XXXVII. February 1962. Nr. 1. S. 95–105.
- Rogström, Lena 1994. "Nya tider, nya seder? Om ortografiska principer i Jacob Serenius' ordböcker." *Språk och stil* 4. Ny följd. Uppsala. S. 65–97.
- Rosell, Erland 1942. *Prefixet o- i nordiska språk. En betydelsehistorisk studie. Del 1. Fornnordiska.* Uppsala.
- Santesson, Lillemor 1986. *Tryckt hos Salvius. En undersökning om språkvården på ett 1700-talstryckeri med särskild hänsyn till ortografi och morfologi.* (Lundastudier i nordisk språkvetenskap A:37.) Lund.
- Schaeder, Burkhard 1987. *Germanistische Lexikographie.* (Lexicographica. Series Maior 21.) Tübingen.
- Schirokauer, Arno 1987. *Studien zur frühneuhochdeutschen Lexikologi des 16. Jahrhunderts. Zum Teil aus dem Nachlass.* Hrsg. von Klaus-Petter Wegera. Heidelberg.
- Setälä, E.N. 1898. "Ensimmäinen suomen kielen sanakirja." [Den första finska ordboken.] *Kirjailija-albumi*. 20-vuotisen kustantajatoimen jondosta. Werner Söderström 1878–1898. Porvoossa.
- Skautrup, Peter 1947. *Det danske sprogs historie. Andet bind. Fra unionsbrevet til danske lov.* København.
- Starnes, De Witt T. & Noyes, Gertrude E. [1946] 1991. *The English Dictionary from Cawdrey to Johnson 1604–1755.* Chapel Hill. New edition with an introduction and a select bibliography by Gabriele Stein 1991. (Studies in the history of the language sciences 57.) Amsterdam & Philadelphia.

- Studien zur frühneuhochdeutschen Lexikologi.* 1987. Hrsg. von Klaus-Petter Wegern. Heidelberg.
- Ståhle, Carl-Ivar 1975. *Vers och språk i vasatidens och stormaktstidens svenska diktning.* Stockholm.
- Ståhle, Carl-Ivar 1982. "Foreign influence on the Swedish language in the 17th century. Social and professional stratification." *Nysvenska studier* 62. S. 5–17.
- Svensén, Bo 1987. *Handbok i lexikografi. Principer och metoder i ordboksarbetet.* (TNC 85.) Stockholm.
- Svensén, Bo 1994. "Lexikografins terminologi: systematiska aspekter." I: *Nordiske studier i lexikografi II. Rapport fra konference om Leksikografi i Norden 11.–14. maj 1993.* Red. af Anna Garde og Pia Jarvad. (Skrifter udgivet af Nordisk Forening for Leksikografi. Skrift nr. 2.) København.
- Svenskt bibliografiskt lexikon.* 1967–69. Band 17. Red. Erik Grell. Stockholm.
- Svenskt Biografiskt lexikon.* Ny följd. Åttonde bandet. 1879–81. Stockholm.
- Svenska folkskolans historia. Första delen. Den svenska folkundervisningen intill 1809 av Albin Warne.* 1940. Inledande översikt av Edvard Rodhe. Red. Viktor Fredriksson. Stockholm.
- Svensson, Lars 1981. *Ett fall av språkvård under 1600-talet.* (Lundastudier i nordisk språkvetenskap A:33.) Lund.
- Svensson, Lars 1975. "Om fogen i sammansättningar." I: *Kring en ordbok: festskrift till Sven Ekbo, 7 augusti 1975.* Stockholm.
- Söderbergh, Ragnhild 1964. *Suffixet -mässig i svenskan. En historisk-semantisk ordbildningsstudie.* (Acta universitatis Stockholmiensis. Stockholm studies in Scandinavian philology. New Series 5.) Stockholm.
- Tamm, F. 1878. *Tränne tyska ändelser i svenskan.* Göteborg.
- Tamm, F. 1887. *Fonetiska kännetecken på låneord i nysvenska riksspråket.* Upsala.
- Tamm, F. 1897. *Om avledningsändelser hos svenska substantiv. Deras historia och nutida förekomst.* (Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskapsförbundet i Upsala VI. 9.) Upsala.

- Tamm, F. 1899a. *Om adjektivändelser hos svenska adjektiv. Deras historia och nutida frekvens.* (Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Uppsala. VI. 8.) Uppsala.
- Tamm, F. 1899b. *Om ändelser hos adverb och arkaiskt bildade prepositiva uttryck i svenskan.* (Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Uppsala. VI. 9.) Uppsala.
- Tamm, F. 1900. *Sammansatta ord i nutida svenskan. Undersökta med hänsyn till bildning av förleder.* (Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. VII. 1.) Uppsala.
- Tamm, F. 1901. *Granskning av svenska ord. Etymologier och formhistoriska studier.* (Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. VII. 4.) Uppsala.
- Teleman, Ulf 1972. *Om svenska ord.* Lund.
- Tengström, Emin 1973. *Latinet i Sverige: om bruket av latin bland klerker och scholares, diplomater och poeter, lärdomsfolk och vältalare.* Stockholm.
- Tengström, Emin 1983. *A Latin funeral oration from early 18th century Sweden. An interpretative study.* (Acta universitatis Gothoburgensis. Studia graeca et latina Gothoburgensia XLV.) Göteborg.
- Thelander, Mats. 1996. "Om o-avledningar i norrländska mål." I: *Mål i sikte. Studier i dialektologi tillägnade Lennart Elmevik.* Uppsala.
- Thorell, Olof 1973. *Svensk grammatik.* Stockholm. (2 uppl. 1987.)
- Thorell, Olof 1981. *Svensk ordbildningslära.* Stockholm.
- Thyselius, P. E. 1848. *Handlingar rörande svenska kyrkans och läroverkens historia.* Stockholm.
- Tiisala, Seija 1993. "Jöns Budde och Heliga Fru Karin. Adverb och textattribution." I: *Studier i svensk språkhistoria 3. Förhandlingar vid Tredje sammankomsten för svenska språkets historia Uppsala 15–17 oktober 1992.* Utg. av Lars Wollin. (Skrifter utgifna av institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 34.) Uppsala.
- Tiällmann, Nils 1696. *Grammatica suecana.* Stockholm.

- Tjäder, Börje 1986. "Lars Holm om Jesper Swedbergs ordbok." *Nysvenska studier* 66. S. 157–170.
- Wellander, Erik 1915. "Ett par produktiva typer av skriftspråklig nybildning." *Språk och stil* 1915. S. 26–52.
- Wennerberg, John 1962. "De dubbelt sammansatta orden i svenskan." *Nysvenska studier* 41. S. 5–54.
- Wessén, Elias 1927. "Studier över språket i Gustav Vasas Bibel." *Nysvenska studier* 7. S. 251–263.
- Wessén, Elias 1965. *Svensk språkhistoria. I. Ljudlära och ord-böjningslära*. Stockholm.
- Wessén, Elias 1965. *Svensk språkhistoria. II. Ordbildningslära*. Stockholm.
- Wessén, Elias 1965. *Svensk språkhistoria. III. Grundlinjer till en historisk syntax*. Stockholm.
- Wessén, Elias 1979. *De nordiska språken*. Stockholm.
- Wessén, Elias 1986. *Vårt svenska språk*. Stockholm.
- Widmark, Gun 1991. "Taldifferentiering och språkhistoria." I: *Studier i svensk språkhistoria* 2. (Acta universitatis Gothoburgensis. Nordistica Gothoburgensia 14.) Göteborg.
- Wollin, Lars 1992. "Hat Jöns Budde im 'Catholicon' geblädert? Niederdeutsches Lehngut in einem mittelalterlichen schwedischen Wörterbuch." *Zeitschrift für deutsche Philologie*. Beihefte nr. 6. Akten des 3. nordischen Symposions 'Niederdeutsch in Skandinavien' in Sigtuna 17. – 20. August 1989. Hrsg. von Lennart Elmevik und Kurt Erich Schöndorf. S. 77–99. Berlin.
- Zgusta, Ladislav 1971. *Manual of Lexicography*. Prague, The Hague & Paris.
- Zheltukhin, Alexander 1996. *Orthographic Codes and Code-switching. A study in 16th century Swedish orthography*. (Acta universitatis Stockholmiensis. Stockholm studies in Scandinavian philology. New series 21.) Stockholm.
- Åkerlund, Walter 1929. *Studier över adjektiv- och adverb-bildningen medelst suffixen -liker och -lika i fornsvenskan*. Lund.
- Åkermalm, Åke 1952. "Om verbet atombomba och liknande bildningar i nutida svensk dagspress." *Nysvenska studier* 32. S. 8–46.

- Åkermalm, Åke 1955. *Fornnordiska verb med substantivisk förled. Ett bidrag till nordisk ordbildningslära.* (Stockholm studies in Scandinavian philology 12.) Lund.
- Åkermalm, Å. 1961. "Fast sammansättning och lös förbindelse." *Nysvenska studier* 41. S. 174–196.
- Åkermalm, Å. 1965. *Rubriksvenska och andra studier.* (Skrifter utgivna av Modersmåslärares Förening 100.) U.o.
- Åslund, Leif 1992. *Magnus Gabriel De la Gardie och vältaligheten.* Uppsala.
- Östergren, Olof 1912. "Participregeln. (Ett par notiser)." *Språk och stil* 1912. S. 131–132.
- Östergren, Olof 1917. "Regeln om -dt och -t". *Språk och stil* 1917. S. 92–93.

Bilaga

Gothus korrespondens med regeringen angående tryckningen av Lincopensen

1. Gothus brev till regeringen

1. Gudz nådhe och mildrijcka Welsignelse önskar
2. Jagh E:s M:tt Wnderdånligen och Ödhiuikeligen
3. Stormechtigeste, högborna Furstinna, Allernådige drotningh
4. Jagh hafuer nu genom Gudz nådhe, jämte mit dagliga arbete i Scholan och Capitlet schrifuit it Dictionarium, huar=
5. aff it proof=ark her bifogat ähr, och medhan förmode=
6. liget är, thette wärk wore mången till tienst wärt
7. fädhernessLandh, och särdeles then Studerande Wngdomen
8. helst effter intet Dictionarium, medh wärt Swenske tungo=
9. måll någon tjdth wthgånget ähr, hafuer iag achtat medh
10. thet snaraste låthe be:te werk aff trycket wtgåå;
11. huarföre Jagh på thet Wnderdånligeste begerer E:s Maij:tt
12. Wille låta mit ringa arbete och Wällmending sigh
13. behaga, och här på sitt Konglige Privilegium medheela, icke till=
14. låtandes någon Inlandes eller Wtländes, i Lika eller an=
15. nan format, formeret eller förminskat, migh
16. owetterligen wpläggia, huarigenom min nattewak=
17. ningh och bekostnadt migh kan förryckt wardha.
18. Så behöfes och till offte be:t wärcks fullbordan, een
19. temligh stoor bekostnadh dhen iag för egen Person icke
20. mechtig ähr wthstå, begärer för denskull Wunder=
21. dånligen E:s Maij:tt wille migh medh någon hielp här
22. wdhi benåda. Så Lenge Gudh will hälsan och lifuet
23. förlåna, skall Jag E:s M:tt och fädhernessLandet i all
24. Wunderdånigheet troligen tiena. Förmodar herpå
25. it Kongligit Nådigt swar; Och befaller E:s Maij:tt
26. wthi thens högstes beskerm till Lijff och Siell Ödhiu=
27. keligen.
28. E:s.K.Maij:tz
29. Wnderdånigen
30. Jonas Petri Lin=
31. copensis B.L.

2. Regeringens svarsdokument

1. Datum Stockholm Julius
2. Wij Christina Göre Witterligit,
3. att effter som Wij för tw Åhr sedan, wtj anseende
4. aff den Nytto som Wngdommen i vårt Rijke, haffuer så wtaff
5. andre boklige konster som aff Dictionarijs linguorum, förme=
6. delst hwilken kunskap den wtj högre saker kan bliffua för=
7. fahren; haffue wndt och giffuit då warande Lector Theo
8. logiae i Linkiöpings Gymnasio, och nu mehra Biscop i Lin=
9. kiöping och öffuer dess Stickt, Wyrdigh och Wällärdh
10. M. Jonae Petri Privilegium och tillståndh aff Trycket att
11. publicera låta, dett Dictionarium Sveco-Germanicum han
12. hade förfärdigat och translaterat. Hwarföre, och emä=
13. dan Wij nu sedermehra, haffue förnummit, honom allare=
14. reda haffua dett subpraelo(?), och han sielff icke förmå all be=
15. kåstnadh, som deropå användas moste, prester; dy
16. haffue Wij aff gunst och nåde honom till hielp att fortt=
17. sättia, fullborda och enda samme tryck, wndt och effterlå=
18. tit, effter som Wij och her medh wne och effterlåte all den
19. behållen Kyrkiotijonde wti 3 åhr. Dogh skall han häre=
20. mot wara förtenckt draga där åhåga före, att Dictiona=
21. rium bliffuer Correct tryckt, och innom förbe:te tijdh eller
22. widh des förlopp, haffue dett färdigt. Her vårt Kam=
23. marråd och andre som detta widkommer, wette sigh att
24. effterrätta, icke giörandes Biscopen här emot i medler tijd
25. mehn eller hinder. Till yttermehre Wisso.
26. GOG:KKH:KF:AO:GBO
27. S.k. Öpett Breff för een gam=
28. mel Wachtmästare Påwel Tor=
29. killsson att niuta een gårdh Elms=
30. rås be;dh för Russtienst, och twenne
31. torp Rij och Högelidha wti Wä=
32. stre Häradh; Smålandh, fritt,
33. Wij

1. Datum Stockholm Anno 1637. 440
2. (tecken att texten fortsätter här)
3. giöra låta, att den skall så wijda lägenheeten och närh=
4. warande tijdh kan tillåta bliffua förbättradh.
- 4.
5. Huru elliest Biskopens Fullmact och Bestell=
6. ning opå dett honom nys opdragne Embete Widh=
7. kommer, så skall den honom nu tillstålt bliffua;
8. H.K.M:tt och å dess Wegnar, den höglofflige Regerin=
9. gen, så nu som förr, önskar hans Wyrdigheet här till aff Hög=
10. den mycken lycka och wälsignelse, att han dett förestå och
11. förrätta må, Gudz heliga namn till åhra, hans Församb=

12. ling och Fäderneslandet till tjenst och fromma.
13. 5.
14. Hennes K. Maj:tt haffuer och medh nåder förstådt
15. Biscopens her till gjorde och använde Arbethe och
16. flijt, till elaborera itt Dictionarium Latino, Sveco-Ger=
17. manicum; Och haffuer allareda för 2 åhr sedan, till att
18. Contestera dess nådige behagh där till, giffuit honom tillstånd
19. och privilegium dett aff trycket wtgå låta; Och emädan
20. dett icke kan wthan kostnadh skee, haffuer H.K.M:tt, på dett
21. sådant desto bättre må förrättadh bliffua, der till honom
22. Biscopen fölänt all den behållen tijonde som faller wtj
23. Kijsa Kyrkioherberge wtj Trij Åhr att niuta, och opå tryc=
24. ket använda. Detta är så hwad H.K.M:tt haffuer
25. funnit nödigt och godt att swara Biskopen opå dett
26. han Underdånigen inlagt haffuer.
27. GOG. KKH. KF. AO.GBO.¹
28. A G "Öpet Breff för Biskopen i
29. Linkiöping M. Jona Petri opå
30. behållen Kyrkiotijonde i Kijsa
31. Socken att nijuta wtj trij åhrs tijdh
32. der medh att låta tryckia dett
33. Dictionarium han haffuer för=
34. färdigatt.
35. Wij

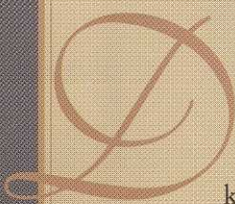
¹ Förmyndarna för Kristina var: Gabriel Gustavsson Oxenstierna, Karl Karlsson Gyllenhielm, Axel Oxenstierna och Gabriel Bengtsson Oxenstierna. KF är dunkelt; här borde Jakob De la Gardie ha markerats.

Meijerbergs Arkiv för svensk ordforskning (MASO) utges av styrelsen för Meijerbergs institut för svensk etymologisk forskning vid Göteborgs universitet. Styrelsen består av Filo-
sofiska fakulteternas gemensamma donations-
nämnds ordförande, biträdande professor Britt-
Mari Näsström, ordförande, professorn i jäm-
förande språkforskning med sanskrit Folke
Josephson, professorn i nordiska språk Bo
Ralph (självskrivna ledamöter), samt profes-
sorn i modern svenska Lars-Gunnar Anders-
son, utsedd av humanistiska fakulteten.

Arkivet utges i tvångsfria delar om minst
fem ark.

Prenumeration kan verkställas i bokhandel
eller direkt hos Institutet, adress Institutionen
för svenska språket, 412 98 Göteborg.

Bidrag till Arkivet torde sändas till samma
adress.

EN LEXIKOGRAFISKA TRADITIONEN I SVERIGE kan sägas gå tillbaka till medeltiden, men det är först på 1700-talet som ordböcker av modernt snitt kommer till här. Redan år 1640 publicerades emellertid i Linköping ett märkligt verk, efter utgivningsorten vanligen kallat *Lexicon Lincopense* – i latiniserad form enligt äldre vetenskapligt bruk. Det är ett mycket omfattande arbete, som inom sina pärmar egentligen rymmer tre olika delar: en latinordbok med uppslagsorden översatta till svenska och tyska, ett svenskt ordindex med ordekvivalenter på latin samt på samma sätt ett tyskt ordindex med ekvivalenter på latin. Från svensk språkhistorisk synvinkel är särskilt det svenska indexet intressant, eftersom vi här har den första större samlingen svenska ord som systematiskt sammanställts för ett lexikografiskt ändamål, bortsett från en mycket enkel svensk-latinsk-grekisk alfabetiskt ordnad glosbok från 1587.

Som initiativtagare till *Lexicon Lincopense* anges Nicolaus Grubb, lärare vid domkyrkoskolan i Linköping och präst i Linköpings stift. Huvudsakligen tycks det emellertid vara hans efterträdare, Jonas Petri Gothus, senare känd som biskop i Linköping, som sammanställt den stora ordboken, som är något av en särpling i den svenska ordbokstraditionen.

Monica Johanssons avhandling om *Lexicon Lincopense*, som här ges ut som del 21 i Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning, har delvis utarbetats inom ramen för forskningsprojektet *Lexikografisk tradition i Sverige*, som pågått vid Göteborgs universitet sedan 1986. Det är den första monografiska rapporten från projektet i en planerad svit. Omslagsbilden föreställer Jonas Petri Gothus.